

L'activació i el capital humà en els processos de precarització de la joventut universitària en el context de la fuga de cervells

David Muñoz Rodríguez

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Programa de Doctorat en Ciències Socials,
del Treball i dels Recursos Humans

Directors

Carles X. Simó Noguera

Antonio Santos Ortega

A Elena, per tot

Índex

Agraïments	7
0. Introduction: being young in the era of human capital and entrepreneurship	9
1. Introducció: biografies precàries en l'era del capital humà i l'empreniment	15
2. El disseny metodològic: les preguntes, els objectius, les tècniques i la mostra	23
2.1. <i>Els interrogants previs</i>	24
2.2. <i>Els objectius</i>	26
2.3. <i>L'entrevista semi-estructurada</i>	30
2.3.1. <i>Les dimensions d'anàlisi i el guió</i>	33
2.4. <i>La mostra</i>	36
3. De la precarietat a l'extensió del risc i a la transitorietat interioritzada	43
3.1. <i>El rei despulat: la suspensió de l'anomalia fordista i l'extensió de la precarietat</i>	45
3.2. <i>La inseguretat institucionalitzada: la subjectivació de la flexibilitat</i>	63
3.3. <i>El risc individualitzat: de les biografies lineals a les biografies de risc</i>	74
4. El cosmopolitisme, la mobilitat i el capital humà com a nous discursos legitimadors de la precarització dels joves universitaris	87
4.1. <i>Cosmopolitisme i mobilitats com a trets distintius de la modernitat</i>	92
4.2. <i>La mobilitat com a condició de les vides precàries ocultes pel cosmopolitisme</i>	101
4.3. <i>El capital humà com a paradigma: l'empresari de si mateix i l'activació com a conceptes que enquadren les noves precarietats</i>	109
4.4. <i>Les universitats i el capital humà: apunts sobre el paper de la universitat neoliberal en la precarització dels joves</i>	115
5. El context i les dades de la fuga de cervells	127
5.1. <i>Atur i precarietat en el punt de partida</i>	127
5.2. <i>Les (insuficients) dades</i>	140
6. Anàlisi dels discursos	149
6.1. <i>Les trajectòries: vides precàries i el puzzle infinit</i>	150
6.2. <i>La subjectivació del cosmopolitisme i el capital humà: la mobilitat com inversió</i>	172
6.2.1. <i>No nos echen, que ya nos íbamos. La decisió de marxar: entre les vides inviàbles i els futurs desitjats</i>	183
6.2.2. <i>"El futuro depende de uno mismo": la subjectivació del capital humà en els processos d'eixida del país</i>	190
6.3. <i>La reconstrucció de la vida als països d'arribada i la normalització de la precarietat</i>	201
6.3.1. <i>Els treballs i els dies: ocupació i precarietat laboral everywhere</i>	213
6.4. <i>Criades globals: les au pairs com a símbol de l'activació universitària</i>	228
6.4.1. <i>Les au pairs en el marc de la mobilitat, el cosmopolitisme i el treball gratuït: tres dels pilars de l'activació universitària</i>	230
6.4.2. <i>El "programa" au pair: treball de cura flexible i a baix cost</i>	234

6.4.3.	L'eixida com au pairs: entre l'angoixa de l'atur i la trampa del cosmopolitisme	239
6.4.4.	El procés de selecció i contacte amb les famílies o la individualització sense malla de protecció	241
6.4.5.	Fent felices a les famílies: demanda flexible, famílies fictícies i relacions abusives	246
6.5.	<i>La tornada: frustració i culpa en les estratègies de mobilitat fallides</i>	252
7.	Conclusions	265
7.1.	<i>Les posicions discursives al voltant de la normalització de la precarietat</i>	266
7.2.	<i>El capital humà i el cosmopolitisme com part del nou ethos neoliberal</i>	271
7.3.	<i>Fighting everywhere: l'estada i les expectatives</i>	274
7.4.	<i>Sobre les febleses, mancances i absències d'aquest treball</i>	277
8.	Conclusions	281
8.1.	<i>The discursive positions around the normalization of precariousness</i>	282
8.2.	<i>Human capital and cosmopolitanism as a part of the new neoliberal ethos</i>	287
8.3.	<i>Fighting everywhere: stay and expectation</i>	289
8.4.	<i>On the weaknesses and absences of this work</i>	292
9.	Bibliografia	295

Llistat de gràfics, taules i figures

Gràfic 1. Taxa d'atur persones entre 25 i 34 anys. 2008-2014	129
Gràfic 2. Persones entre 25 i 34 any aturades més d'1 any. 2008-2014	130
Gràfic 3. Taxa de temporalitat. 2008-2014	131
Gràfic 4. Proporció de persones amb contracte a temps parcial per grup d'edat. 2008-2014	132
Gràfic 5. Titulats universitaris entre 25 i 34 anys que no han trobat mai feina des que acabaren la carrera segons el temps cercant ocupació	136
Gràfic 6. Actius per grup d'edat. 2008-2014	137
Gràfic 7. Actius entre 25 i 34 anys per nacionalitat. 2008-2014	138
Gràfic 8. Actius entre 25 i 34 anys de nacionalitat espanyola. 2008-2014 (base 3er trimestre de 2008)	138
Gràfic 9. Padró Espanyols Residents a l'Estranger. Noves altes en l'any anterior al de referència per lloc de naixement. 2009-2015	142
Gràfic 10. Padró Espanyols Residents a l'Estranger. Residents 25-34 anys. 2009-2015	143
Gràfic 11. Variacions Residencials. Baixes destinació exterior persones amb nacionalitat espanyola de 16 a 64 anys. 2008-2014	144
Gràfic 12. Noves altes al National Insurance Number i baixes en Variacions Residencials amb destinació al Regne Unit. 2009-2014	145
Gràfic 13. Noves altes d'espanyols/es al registre poblacional alemany i baixes en Variacions Residencials amb destinació a Alemanya. 2009-2014	145
Gràfic 14. Noves altes d'espanyols/es al National Insurance Number per edat i any fiscal. 2009-2015	146
Gràfic 15. Proporció per edat de les noves altes d'espanyols/es al National Insurance Number per any fiscal. 2009-2015	147
Gràfic 16. Interès de cerca de "au pair" 2006-2014	238
Gràfic 17. Interès de cerca de "au pair" i "trabajo en el extranjero" 2006-2013	238
Taula 1. Característiques de la mostra	39
Taula 2. País on resideixen o han residit les persones entrevistades	40
Taula 3. Perfils de les persones entrevistades	41
Taula 4. Taxa d'atur per grups d'edat. 2008-2014	129
Taula 5. Tipus d'ocupacions. Persones entre 25 i 39 anys. 2008-2014	134
Taula 6. Taxa d'atur per grups d'edat i nivell de formació. 2014	135
Taula 7. Estadística de Migracions. Emigració exterior de persones nascudes a Espanya. 2008-2015	141
Taula 8. Padró Espanyols Residents a l'Estranger. Noves altes en l'any anterior al de referència. 2009-2015	142
Figura 1. Posicions discursives respecte a la precarietat i la formació	268
Figura 2. Exemples de posicions discursives en relació a la precarietat i la formació	269
Figura 3. Posicions discursives en relació al capital humà i el cosmopolitisme	272
Figura 4. Discursive positions regarding precariousness and education	284
Figura 5. Discursive positions examples regarding precariousness and education	284
Figura 6. Discursive positions regarding human capital and cosmopolitanism	288

Agraïments

Aprofitant que aquest és un dels pocs treballs acadèmics on hi ha un cert consens en què es poden afegir uns paràgrafs d'agraïment, vaig a fer-ho amb l'extensió que em demana el cos. Si em va fer vertigen començar a escriure la tesi, encara ho fa més el pensar en tota gent a la qual se li vol agrair el seu suport i la seua ajuda. Demane des de ja disculpes si resulten excessives aquestes línies d'agraïment. I un últim previ: l'ordre d'aparició només respon a l'atzar de la memòria, en cap cas hi ha un criteri d'ordenació.

A Elena li ho dec tot. És difícil trobar les paraules per descriure el que suposa poder estar al seu costat i comptar amb el seu suport.

La meua família és extensa: la mare, el pare, sis germanes, dos germans i un bon grapat de nebots i nebodes, a més de la família política. Voldria centrar en la figura de ma mare i la memòria del meu pare l'estima que tinc per tots i totes elles. Persones lluitadores i honrades que m'han servit de model i d'estímul.

La família d'Elena m'ha acollit com si fóra un d'ells i elles. A Ramon, Maribel, Vicent i Isabel també els han arribat els efectes col·laterals d'aquest procés de recerca i d'escriptura i, mediterranis com són, sempre han estat acollidors i afectuosos, talment com aquesta terra que ens dóna el caràcter, la llengua i de la qual em sent part.

L'altra Elena i el grup dels dissabtes, Sandra, Inma i Jose, sense saber-ho han creat les condicions per renovar forces. La família de l'altra Elena, els seus pares, Pepe i Leonor, i els seus tios, cosins i cosines, Consue, Paco, Maria, Neus, Paco fill, Carme, Arnau i Aitana, han estat sempre un exemple d'estima a la terra.

Alicia, Arantxa, Eli i Emma són altra de les meues famílies. Comptar amb la seua amistat és sentir que el món és un poquet millor.

Àlex i Quique sempre em recorden la importància de mantenir la mirada que vam aprendre ben menuts a un col·legi públic d'un barri qualsevol.

El grup d'amigues i amics ha estat sempre un espai emocionalment encoratjador. Totes i tots ells: Reyes, Campitos, Cento, Amparo, Reme, Xusa, Elvira, Toni... Però per raons molt especials voldria ací remarcar l'agraïment a Karmentxu: eskerrik asko, laguna!

Alfred i Fruti sempre em proveeixen d'estimulants idees i converses en les quals continue aprenent. Junt amb ells dos, Pepito i Ximet han esdevingut companys de camins (camins nous i camins que fa anys que trepitgem).

Xavi i Marina sempre han estat donant suport. Impossible imaginar aquest treball sense el seu suport emocional.

Vicent Querol és una persona imprescindible en qualsevol lloc on estiga i d'ell he après que es pot ser bon investigador i millor persona.

El mateix es pot dir de Joan Pere Molina, qui combina com poques persones el treball ben fet, la generositat i, per sort per a mi, l'amistat.

Miguel i Elvira generosament s'han deixat la vista bregant amb el meu terrible anglès.

Amb Carles, Víctor i Andrea va començar aquest projecte.

Amb Diego Carbajo i Mariano Urraco compartisc més que l'interès per estudiar i lluitar contra la precarietat i en aquest temps han estat sempre una referència.

Són moltes les persones del Departament de Sociologia i Antropologia Social de la Universitat de València que han influït durant la meua formació. Em disculparan totes elles si concentre els agraïments en dues d'elles, Pura i María, que han estat sempre un referent, acadèmic i humà.

Toño m'ha obert unes portes difícils de tancar: les de l'amistat i les ganes per fer una recerca orientada a les persones.

Aquest treball està relacionat amb el compromís per conèixer i ajudar a la transformació social. Aquest compromís és individual i col·lectiu. Són moltíssimes les persones amb les quals compartisc aquest desig de canvi i de les quals he après a mirar la societat d'una forma determinada. A Xàtiva aquesta mirada utòpica la compartisc amb les bones amigues que hem estat en iniciatives varies i que a hores d'ara estem intentant fer de l'Ateneu un espai de lluita, conjunt i divers. Especialment reconfortants i estimulants han estat les converses i les cerveses amb el grup dels dijous: Maria Josep, Lucia i Vicent (qui sempre serà com un germà), persones excepcionals, bones amigues, de les quals estic segur que mai no deixaré d'aprendre i que han estat fonamentals en la part de redacció d'aquesta tesi, inoculant-me les ganes de seguir lluitant.

En l'àmbit territorial més enllà del Xúquer, Baladre ha estat la meua casa, la meua escola política i social i el lloc on tantes bones persones han passat a formar part de la meua vida. Segur que totes elles m'entenen si centre en dues d'elles el meu reconeixement cap a totes. Una és Manolo S. Bayona. D'ell he après que l'estima i la cura de les demés persones és la millor eina política que podem fer servir. Manolo, petons eta muxuk. L'altra és Kike García, que s'ha endinsat per les terres de l'acadèmia i ha esdevingut un puntal en l'intent d'elaborar una recerca compromesa.

Caldria un voluminós llibre per recollir ací tots els agraïments. Del pensament llibertari he seguit sempre la màxima de què la llibertat de les demés persones és la condició de la meua pròpia llibertat. Conscient d'açò, sé que són moltes les persones que han fet possible aquest treball. Qui no s'haja vist reflectit en aquests breus agraïments que no pense que m'he oblidat d'ella o ell: podeu tenir la seguretat que vos tinc molt presents.

0. Introduction: being young in the era of human capital and entrepreneurship

Surrendered to self preservation,
From others who care for themselves.
A blindness that touches perfection,
But hurts just like anything else
Joy Division

Start on filling the white paper always creates some tension: Although we have planned what we write, we know it can take us to places that we had not expected. In modern societies, where uncertainty has been installed in practically all areas, this uneasiness about the empty space goes round people and affects a range of situations: people have to fill our own lives, we need to draw on a draft where the marks have disappeared, even have to write our own life story without having the security if we are pressing the right keys. For the time being, individuals on a daily basis thing have to face the blank training of employment, geographic mobility and, finally, all issues have ceased to be defined previously. The implicit in the vital path are virtually non-existent: nothing is written. Under the tacit promise of greater freedom, which combined with the reduction of social protection systems, the uncertainty means more dependency, more vulnerable and, eventually, a degree of anxiety in relation to the passageway of the times when individuals have to move without any security. However, as we will see throughout the text, this situation tends to be lived in terms of self-discipline: as Han (2012) said, in relation to the capacity of exploitation, the generalization of the tendency to "auto exploit yourself" is perhaps one of the most effective ways of power.

They are rare critical reactions and practically all the strategies to deal with this context are individual. And often these responses pass through the acceptance of the same insecurity and uncertainty. Key messages go through the activation, it is obligation (heard as a self-imposed obligation) constantly develop actions to increase the own human capital. The analysis of this feature of contemporary discourse, which in my opinion is an essential part of the current mechanisms of legitimation, is one of the themes of this work. In this area is focus on the notion of self-entrepreneur by Michel Foucault (2007). This idea of activation as an orientation guide is perfectly identifiable in the diffusion and exaltation

of the entrepreneurship, more particularly, the exaltation of the figure of the entrepreneur (Santos, 2014).

Messages about entrepreneurship and the activation like reference are focused on youth, especially in the most qualified young. This is not the emphasis of putting young people at the center of these hidden messages, but the chronic insecurity suffered by youngsters (Santos, 2003) moreover, Insecurity which is not understood as something temporary, but as a constitutive feature of capitalism:

“Precarity appears as an irregular phenomenon only when set against a Fordist or Keynesian norm (...). If we look at capitalism in a wider historical and geographical scope, it is precarity that is the norm and not Fordist economic organization.” (Neilson and Rossiter, 2008: 54)

The capitalism that glorifies individualism as ideology tends to oppress individuals (Zerzan, 2001) and it does not make any exceptions with young people: it becomes the youth in a mythical reference while it penalizes itself. Young people build up in their own body a series of precariousness with structural causes (education, employment, residence, etc.), as well as to hold up the pressure of the social expectations that are placed upon them. Furthermore, not infrequently, have to endure criticism: they are a generation that has found everything made, don't worry about the policy, they are individualists, etc., are just some of the topics that are not uncommon in the discourse of the media and in everyday conversation. As Santiago Alba Rico says, probably contemporary capitalism has made use of the youth as interested as fascism did in the first third of the 20th century: “the cult of youth takes part of the system I” (Alba, 2011:8). But at the same time, capitalism is one of the worst systems which young people have to undergo. Once the "thirty glorious" past the crisis of the 1970s and the renewed strength of the neoliberal discourse, the worse situation of youth has been assumed as part of the social scenery. In relation to this work, the interest in young people lies in the fact that as a category represents and condenses some of the phenomena and processes that could constitute the general rule in the near future. Apart from biographical age, material vulnerability and the symbolic fight that young people represent, it can sketch the absolutism of the precariousness of life as a normal for the majority of the population. In other words: what now seems characteristic of the young people could be the fate of the majority of people, regardless of age. In the Spanish case, since the eighties of the last century we have seen different stages of what can be, without forcing too much argumentation, which considered a range of the precariousness of youth. The entry into the European Union (EEC at that time) led to a series of reforms especially the labour market.

The EU as a regional actor in the capitalist globalization imposed changes that attend to the processes of the new international division of labour (Bilbao, 1999b). Thus, in the Orwellian year 1984, a year before Spain signed the formal entry into the EU, where were introduced temporary and part-time contracts. These new forms of employment affected mostly people who were new in the labour market, mostly young.

A few years later, in 1994, also under a crisis as a legitimization, the temporary work agencies (ETT in Spanish) were legalized, although they were operating from the end of the 1980s. The legalization of this new actor represents intensification and expansion not only physical, but flexibility (a word that is a mantra during the 1990s), the worsening widespread conditions of work, which will lead to the extension of the bad jobs (Santos, 2008). The formation of temporality and flexibility was complemented in successive cuts compensation for dismissal (practically non-existent in the case of temporary jobs) and cuts in unemployment benefits. The effects of this new scenery of labour relations go beyond the workplace and form the environment in which more and more sectors of the population get worse their expectations and their living conditions.

In this setting where is combining flexibility, temporality, and poor working conditions, the precariousness is no longer a matter of work (exclusively linked to the transition to the labour market) and begins to be seen as a process with effects in other areas of life (Santamaría, 2009 Simó, Golsch and Steinhage, 2002). Precariousness, since they advanced during the 1990s and later, has become a structural element, especially in the societies of the South of Europe. It becoming a destabilize factor of the whole of individual biographies, especially for people who still had not reached a steady position in the labour market before the deregulation and reforms. Some authors, such as Ramos (1998) speak about the alteration of the temporary regimes, both the biographical trajectory and the daily rhythms. But we know that this comprises more than just the timing of the biographical events (Carbajo, 2014) and comes to represent a profound redefinition of the way of living and think (Burgi, 2007).

In this short tour of the recent process of precariousness, which as we have said it has particularly hit young (not only young people are affected but they suffer especially the consequences), it should be noted the transformation in the direction of labour policies and, more generally, the set of social policies. A key moment was the introduction of the changes in employment policies on the basis of the so-called "Delors Report" (Commission of the European Communities, 1993), that goes to sanctify that it already

was a dogma of neoliberal and neoconservative discourses: in the subtext of the report is very present in the belief that social protection introduces dysfunctions in the labour markets. This report consolidated as a priority action of the EU that which up to that time was a desire of the actors involved in the still nascent neo-liberal offensive, such as the European Roundtable of Industrialists (ERT) and other lobbies. The Delors Report introduces a concept of active employment policies, which changed dramatically many aspects in the way of understanding the right to social protection linked to the occupation. According to the conclusions of the report by Delors, the passive "policies" (subsidies and other forms of protection) were preventing "activation" of the labour force and this posed a drag for the improvement of the employability. This argumentative lot line of the Delors Report, it would solidify within the EU in successive treaties and meetings (Luxembourg, Amsterdam, Barcelona, Lisbon, etc.) are collected on four pillars that must guide the EU action in the field of employment: a) Increased employability of workers; b) Development of a culture of entrepreneurship; c) Increased adaptability of workers in the company; and e) Equal opportunities between men and women.

The stated goal of these four pillars is to promote a better adaptability of workers when they face changes, as well as towards the quick recovery of the unemployed people to the labour market. Nothing says this statement of intent on the redistribution or protection: what happens regard with the productivity increases in a "tertiarised" economy with a increasingly atypical structure of costs? What to do with the layers of population were systematically expelled from the labour market? Etc. But, in addition to these oversights and omissions, the most remarkable is the introduction of a rhetoric that during subsequent years will have important effects on the normalization of the precariousness and its consequences. The Delors Report and the subsequent regulatory development consolidated the activation as preferential orientation of employment policies.

This guidance quickly incorporated into national systems of employment, made activation the mythical reference of the discourses related to the labour market (Alonso, 1999). As we will explain in subsequent sections, the idea of activation is central to the new social norm about labour relations. Activation also projects beyond labour, becoming a fundamental axis in the social action of each time more individuals. The logic of the activation implies a redefinition of the role of the governments, which are trying to reduce the concept of employment policies in order to ensure the circulation of labour willing to

work at any price. In addition, this logic involves the reconfiguration of the relations between the capital and work (Burgi, 2007; Sennett, 2006).

In the words of Byung-Chul Han: "the work society has been individualized and become the society of the activity and performance" (Han, 2012: 45). The predominance of the discursive activation is in the center of the present work. The new model of the activation, or in foucauldian terms, the new government derived from this logic, paradoxically, by empowering individuality may be annulling the individuals. As we shall see later, the hegemony of this logic, which is combined with the discourse of the human capital, are turning the self-entrepreneur in a central category (Foucault, 2007).

On the basis of the reforms in the EU (among other factors) became popular the neoliberal idea of that the protection of situations of unemployment is not desirable because it encourages irresponsible behaviour, while the markets reward merit, talent, effort and rational behaviour. It was introduced the notion of "lifelong learning" and eventually, in a revival of the tradition more out of date, it raised that the unemployed had to maintain an "active attitude" in order to improve the "employability". There are several shifts that operate here. On the one hand, the right to an employment pass to the obligation to prove we are employable (Bilbao, 1999a), transferring responsibility to the most weak part of societies: the individuals which have nothing but their workforce. On the other hand, the training period broke any temporary limit, which involves converting the youth not in a biographical stage, but in a condition we will drag throughout life.

The current crisis is leading to a deterioration of the living conditions and prospects of young people. Along with this worsening are also reaffirming the discourses and messages, which under apparently positive images (talent, creativity, entrepreneurship, etc.), are putting again the young people at the point of view of the strategies of flexibility and precariousness. Among young people, graduates and university graduates are a strategic objective of the new economy. They are a precariat (Standing, 2011), a very low-cost qualified workforce to lubricate the circuits of a financial and global economy (Brown, Lauder and Ashton, 2011).

In this context, the so-called "brain drain", means that mobility of qualified young people shaping up a new stage in the precariousness of life. In the years since the beginning of the current crisis, has increased considerably the amount of young people graduated that has gone out the country in search for a better life. Although the data is not precise, due mostly to the lack of reliable sources and the lack of political will to quantify the

phenomenon, we know that can be several hundred thousand young people who have gone to other countries (González, 2013; Izquierdo, Francisco and Lacuesta, 2014). Apart of the macro social level effects, the micro social level of this biographical event involves an important mark in the life courses (Rynderman and Flynn, 2014). To "grow up" is not enough get educative credentials, search for jobs, find partner and mortgaged yourself, now you need to invest in yourself, have a cosmopolitan spirit, go abroad and finally jump into the void without net. This options for the young people do not occur in a neutral social space, but that is involved in a discursive context of conflicting messages, in which are very important the messages that presented as positive the international mobility: now geographical mobility is linked with dynamism, entrepreneurship, etc.

In the pages that follow we take account of some of the discourses that support and legitimize the brain drain. In the next part I present the methodological design and the questions that are behind this work, the objectives, the research techniques used and the sample. The third and fourth parts is discussed the theoretical basics on which are based the design of the thesis and the dimensions that have been considered central. In particular, the third part puts the attention on the notion of risk (Beck, 2002a; Furlong and Cartmel, 2006a) and their diffusion in contemporary societies. The stress is placed on the processes of precariousness (Sennett, 2000, 2006), in a context of societies that have deepened in the individualization (Beck and Beck-Gernsheim, 2003; Furlong and Cartmel, 2003; Lash, 2003). The fourth part explores cosmopolitanism and mobility (Beck, 2006; Harvey, 2009; Sheller, 2011; Urry, 2007) as coercive elements and basic components of legitimates discourses of precarity. They are also included the implications of the logic of human capital (Foucault, 2007), which was derived in the idea of the subjects as entrepreneurs of themselves. In this fourth part also there is an approach to the role of the neoliberal university in the spread of these narratives about the cosmopolitanism, mobility and human capital (Slaughter and Larry, 1997). The fifth part collects data about the precariousness and the international mobility of young graduates. The sixth part presents the results of the analysis of the discourses of the people who were interviewed in this study. Finally, the last part is dedicated to explain the conclusions.

1. Introducció: biografies precàries en l'era del capital humà i l'empreniment

Surrendered to self preservation,
From others who care for themselves.
A blindness that touches perfection,
But hurts just like anything else
Joy Division

Començar a emplenar el paper en blanc sempre genera una certa tensió: malgrat que tinguem planejat el que volem escriure, sabem que la redacció de vegades ens pot portar per llocs que no havíem previst. En les societats contemporànies, on la incertesa s'ha instal·lat en pràcticament tots els àmbits, aquest neguit del full en blanc toca cada vegada a més persones i afecta a una creixent varietat de situacions: les persones hem d'emplenar la pròpia trajectòria vital, hem de traçar-la sobre un plànol on han desaparegut les marques, fins i tot hem de redactar la nostra pròpia història vital sense tenir la seguretat de si estem prement les tecles encertades i sense ni tan sols tenir massa clar en mans de qui està el teclat. A hores d'ara, els individus a diari han (hem) d'enfrontar-se al full en blanc de la formació, de l'ocupació, de la mobilitat geogràfica i, en definitiva, de totes aquelles qüestions que han deixat d'estar definides prèviament. Els implícits en les trajectòries vitals són pràcticament inexistent: res no està escrit. Sota la promesa tàcita d'una major llibertat, que es combina amb la reducció dels sistemes de protecció social, la incertesa implica més dependència, més vulnerabilitat i, a la fi, un grau d'angoixa proporcional a l'increment dels moments en què els individus han de moure's sense cap seguretat.

No obstant, com intentarem veure al llarg del text, aquesta situació tendeix a ser viscuda en termes d'autoexigència: com diu Han (2012), en relació a la capacitat d'explotació, la generalització de la tendència a "autoexplotar-se" és potser una de les més efectives formes de poder. Les reaccions crítiques són escasses i la pràctica totalitat de les estratègies per afrontar aquest context de creixent inseguretat i incertesa són individuals. I sovint aquestes respostes passen per la responsabilització d'un mateix. Els missatges dominants passen per l'activació, açò és, l'obligació (sentida com obligació autoimposada) de desplegar constantment accions per incrementar el propi capital humà. L'anàlisi d'aquest tret dels discursos contemporanis, que al meu entendre són una

part essencial dels actuals mecanismes de legitimació, serà un dels eixos del present treball. En aquest eix és central la noció d'empresari de sí mateix formulada per Michel Foucault (2007). Aquesta idea de l'activació com a guia d'orientació es condensa i és perfectament identificable en la difusió i exaltació de l'empreniment i, més en particular, de la figura de l'emprenedor (Santos, 2014).

Els missatges sobre l'empreniment i l'activació com a referents s'han projectat de forma intensa sobre la joventut, especialment sobre la joventut més qualificada. Aquesta insistència en situar la joventut en el centre d'aquests missatges encobreix, si més no, la precarietat crònica que pateixen els i les joves (Santos, 2003). Una precarietat que, d'altra banda, no es deu entendre com quelcom conjuntural, sinó com un dels trets constitutius del capitalisme:

“Precarity appears as an irregular phenomenon only when set against a Fordist or Keynesian norm (...). If we look at capitalism in a wider historical and geographical scope, it is precarity that is the norm and not Fordist economic organization.” (Neilson i Rossiter, 2008: 54)

El capitalisme, que enalteix l'individualisme com a ideologia i tendeix a oprimir els individus (Zerzan, 2001), no fa excepcions amb la gent més jove: converteix la joventut en un referent mític al mateix temps que penalitza els joves. Els joves acumulen en el seu cos tot un seguit de precarietats amb causes estructurals (educativa, laboral, residencial...), alhora que suporten la pressió de les expectatives socials abocades sobre ells. A més, en no poques ocasions, han de suportar retrets: són una generació que s'ho ha trobat tot fet, no es preocupen per la política, són individualistes, etc., són alguns dels tòpics que no és estrany trobar-se en el discurs mediàtic i en les converses quotidianes. Com planteja Santiago Alba Rico, probablement en el capitalisme contemporani s'ha fet un ús de la joventut potser tan interessat com el que va fer el feixisme del primer terç del segle XX: “el culto a la juventud forma parte de la entraña material del sistema” (Alba, 2011: 8). Però al mateix temps, el capitalisme és un dels sistemes on pitjor s'ha tractat a les persones joves. Una vegada passats els “trenta gloriosos”, a partir de la crisi dels anys setanta i de la renovada puixança del discurs neoliberal, la pitjor situació dels joves s'ha assumit com a part del paisatge social. Pel que respecta al present treball, l'interès pels joves rau en el fet que com a categoria representen i condensen alguns dels fenòmens i processos que podrien constituir la norma general en el futur immediat: més enllà de l'edat biogràfica, les vulnerabilitats materials i les lluites simbòliques que protagonitzen els i les joves, poden estar perfilant l'absolutització de la precarietat vital com a norma social per a la majoria de la població. En altres paraules: el que ara sembla característic de la

categoria joventut, podria ser el destí de la majoria de la gent, independentment de la seua edat.

En el cas espanyol, des dels anys vuitanta del segle passat hem assistit a diferents etapes del que es pot, sense forçar massa l'argumentació, considerar un procés continuat de precarització de la joventut. L'entrada en la Unió Europea (UE, en aquell moment CEE) va comportar una sèrie de reformes, entre les quals es trobava la del mercat laboral. La UE, com a actor regional de la globalització capitalista, va imposar canvis que atendien als processos de la nova divisió internacional del treball (Bilbao, 1999b). Així, en l'orwellià any de 1984, un any abans de què l'Estat espanyol signara l'ingrés formal en la UE, s'introduïren els contractes temporals i a temps parcial. Aquestes noves formes de contractació van afectar sobretot a les persones que s'incorporaven de nou al mercat laboral, en la seua majoria joves.

Pocs anys després, en 1994, també a l'empara legitimadora d'una crisi, es legalitzen les empreses de treball temporal, que venien operant des de finals dels vuitanta. La legalització d'aquest nou actor suposa una intensificació i ampliació ja no només de la temporalitat, sinó de la flexibilitat (paraula que seria tot un mantra durant els noranta), de l'empitjorament generalitzat de les condicions laborals, la qual cosa portarà a l'extensió de les ocupacions dolentes o *bad jobs* (Santos, 2008). El quadre perfilat per la temporalitat i la flexibilitat es va complementar amb les successives rebaixes en les indemnitzacions per acomiadament (pràcticament inexistentes en el cas de les ocupacions temporals) i les retallades en les prestacions per desocupació. Els efectes d'aquest nou paisatge per a les relacions laborals van més enllà de l'àmbit laboral i conformen el medi en el qual creixents sectors de la població veuran empitjorar les seues expectatives i les seues condicions de vida.

En aquest escenari on es conjuguen flexibilitat, temporalitat i condicions laborals dolentes, la precarietat passa de ser un fenomen eminentment laboral (vinculat exclusivament a la transició al mercat de treball) i comença a ser vista com un procés amb efectes en altres esferes de la vida (Santamaría, 2009a; Simó, Golsch, & Steinhage, 2002). La precarietat, a mesura que han avançat els anys noranta i posteriors, ha esdevingut un element estructural, especialment en les societats del sud d'Europa, esdevenint un factor de desestabilització del conjunt de les biografies, especialment d'aquelles persones que encara no havien assolit una posició estable en el mercat de treball abans de les reformes i la desregulació. Hi ha autors, com Ramos (1998), que

parlen d'alteració dels règims temporals, tant de la trajectòria biogràfica com dels ritmes quotidians. Però sabem que l'afectació abasta molt més que la cronologia dels esdeveniments biogràfics (Carbajo, 2014) i arriba a suposar una redefinició profunda de la forma d'estar i de pensar-se (Burgi, 2007).

En aquest breu recorregut pel procés recent de precarització, que com hem dit ha colpejat especialment la joventut (no són solament els joves els afectats, encara que ells i elles pateixen especialment les conseqüències), cal assenyalar la transformació en l'orientació de les polítiques laborals i, de forma més general, del conjunt de polítiques socials. Un moment clau va ser la introducció dels canvis en les polítiques d'ocupació a partir de l'anomenat "Informe Delors" (Comisión de las Comunidades Europeas, 1993), que va sacralitzar el que ja era un dogma del discurs neoliberal i neoconservador: en el subtext de l'informe està molt present la creença de què la protecció social introdueix disfuncionalitats en els mercats laborals. Aquest informe va consolidar com a eix d'acció prioritari de la UE el que fins a aqueix moment era un desig dels actors involucrats en la encara prou incipient ofensiva neoliberal, com ara l'European Roundtable of Industrialists i altres *lobbies*. L'Informe Delors introdueix un concepte, el de polítiques *actives* d'ocupació, que va canviar de forma radical molts aspectes en la forma d'entendre el dret a la protecció social vinculada a l'ocupació. Segons les conclusions de l'informe impulsat per Delors, les polítiques "passives" (subsídies i altres formes de protecció) estaven impeding "l'activació" de la força de treball i açò suposava un llast per la millora de l'empleabilitat. Aquesta línia argumentativa de l'Informe Delors, es consolidaria al si de la UE en successius tractats i reunions (Amsterdam, Luxemburg, Barcelona, Lisboa...), quedant recollida en quatre pilars que hauran d'orientar l'acció de la UE en matèria d'ocupació: a) augment de la empleabilitat dels treballadors i treballadores; b) desenvolupament d'una cultura de l'empreniment; c) augment de l'adaptabilitat dels treballadors a les empreses i d) millora en la igualtat d'oportunitats entre homes i dones.

L'objectiu declarat d'aquests quatre pilars és impulsar una millor adaptabilitat dels treballadors i treballadores davant possibles canvis, així com cap a la ràpida recuperació de les aturades per al mercat de treball. Res no diu aquesta declaració d'intencions sobre la redistribució o la protecció (què passa amb els increments de la productivitat en una economia terciaritzada amb una estructura de costos atípica respecte la indústria? Què fer amb les capes de població que van quedant sistemàticament fora del mercat laboral? Etc.). Però, a més d'aquests oblits i omissions, el més destacable és la introducció d'una retòrica que durant els anys posteriors tindrà efectes importants en la normalització de la

precarietat i les seues conseqüències. L'Informe Delors i el desenvolupament normatiu posterior consoliden l'activació com orientació preferent de les polítiques d'ocupació.

Aquesta orientació, ràpidament incorporada als sistemes nacionals d'ocupació, va convertir l'activació en el referent mític dels discursos vinculats amb el mercat laboral (Alonso, 1999). Com explicarem en apartats posteriors, la idea d'activació és central en la nova normativitat social sobre les relacions laborals i es projecta més enllà d'aquest àmbit, esdevenint un eix fonamental en l'acció social de cada cop més individus. La lògica de l'activació suposa una redefinició del paper dels Estats, tot tractant de reduir el concepte de polítiques d'ocupació a garantir la circulació de mà d'obra disposada a treballar a qualsevol preu. A més, aquesta lògica implica la recomposició de les relacions entre el capital i el treball (Burgi, 2007; Sennett, 2006). En paraules de Byung-Chul Han: "la sociedad del trabajo se ha individualizado y convertido en la sociedad del rendimiento y actividad" (2012: 45). El predomini discursiu de l'activació està en el centre del present treball. El nou paradigma de l'activació, o en termes foucaultians, la nova governamentalitat derivada d'aquesta lògica, paradoxalment pot estar anul·lant els individus mitjançant la potenciació de la individualitat. Com veurem més endavant, l'hegemonia d'aquesta lògica, que es combina amb el discurs del capital humà, està elevat a categoria central la figura de l'empresari de si mateix (Foucault, 2007).

A partir de les reformes al si de la UE (entre altres factors) es va popularitzar la idea neoliberal de què la protecció de les situacions d'atur no és desitjable perquè estimula les conductes irresponsables, mentre que els mercats premien el mèrit, el talent, l'esforç i les conductes racionals. Es va introduir la noció de "aprenentatge al llarg de tota la vida" i en definitiva, en una recuperació de la tradició més rànica, es va plantejar que les persones aturades havien de mantenir una actitud "activa" per a millorar la seua "empleabilitat". Són varis els desplaçaments que s'operen ací. D'una banda del dret a l'ocupació es passa l'obligació de demostrar que s'és empleable (Bilbao, 1999a), traslladant la responsabilitat a la part més feble. D'altra banda, el període formatiu es deslliga de qualsevol frontera temporal, el que implica convertir la joventut no en una etapa biogràfica, sinó en una condició que s'arrossegarà durant tota la vida.

L'actual crisi està suposant un deteriorament de les condicions i les perspectives de les persones joves. Juntament amb aquest empitjorament també es refermen els discursos i els missatges que, sota imatges aparentment positives (talent, creativitat, empeniment...), tornen a posar els i les joves en el punt de mira de les estratègies de

flexibilització i precarització. Entre les persones més joves, les titulades i els titulats universitaris són un objectiu estratègic de la nova economia: conformen un precariat qualificat que pot lubricar a molt baix cost els circuits d'una economia financiaritzada i cada vegada més global (Brown, Lauder i Ashton, 2011).

En aquest context, l'anomenada "fuga de cervells", la mobilitat de persones joves qualificades, perfila una nova etapa en la precarització vital. En els anys que van des de l'inici de l'actual crisi, s'ha incrementat de forma considerable la quantitat de persones joves titulades que han eixit del país a buscar-se la vida. Encara que les dades no són precises, a causa sobretot de l'escassetat de fonts fiables i a la falta de voluntat política de quantificar el fenomen, sabem que poden ser diversos centenars de milers els joves que han marxat a altres països (González, 2013; Izquierdo, Francisco i Lacuesta, 2014). Al marge dels efectes a nivell macrosocial, en el nivell microsocial aquest succés biogràfic implica una marca important en la trajectòria vital (Rynderman i Flynn, 2014). Per a "fer-se majors" ja no n'hi ha prou amb formar-se, cercar ocupació, trobar parella i hipotecar-se, ara cal invertir en un mateix, tenir esperit cosmopolita, internacionalitzar-se i, finalment, saltar al buit sense xarxa. Aquesta eixida de les i els joves no es produeix en un espai social neutre, sinó que es materialitza en un context discursiu de missatges contradictoris, però en el qual tenen gran pes els discursos que vinculen la mobilitat internacional amb qüestions presentades com a positives: dinamisme, empeniment, etc.

En les pàgines que segueixen donem compte d'alguns dels discursos que sustenten i legitimen aquesta fugida. En el següent bloc es presenta el disseny metodològic i en el mateix s'expliquen les preguntes que estan darrere d'aquest treball, els objectius, les tècniques de recerca utilitzades i la mostra en la qual s'ha centrat l'anàlisi. El tercer i el quart blocs recullen els fonaments teòrics sobre els quals es basa el disseny de la tesi i les dimensions que han estat considerades centrals. En concret, el tercer bloc fixa l'atenció en la noció de risc (Beck, 2002a; Furlong i Cartmel, 2006a) i en la seua difusió en les societats contemporànies. Es posa èmfasi en els processos d'extensió de la precarietat (Sennett, 2000, 2006) en un context en què s'ha aprofundit en la individualització (Beck i Beck-Gernsheim, 2003; Furlong i Cartmel, 2003; Lash, 2003). El quart bloc explora la dimensió del cosmopolitisme i la mobilitat (Beck, 2006; Harvey, 2009; Sheller, 2011; Urry, 2007) com elements coercitius i components bàsics dels discursos legitimadors de la precarietat. També es mostren les implicacions de la lògica del capital humà, la qual deriva en el reforçament de la idea dels subjectes com empresaris de si mateixos. En aquest quart bloc també es fa una aproximació al rol de la

universitat neoliberal en la propagació d'aquestes narratives sobre el cosmopolitisme, la mobilitat i el capital humà (Slaughter i Larry, 1997). El cinquè bloc recull dades sobre la precarietat i sobre les eixides a l'estranger dels joves titulats. El sisè bloc presenta els resultats de l'anàlisi dels discursos de les persones entrevistades en aquest treball. Finalment, el darrer bloc es dedica a explicar les conclusions.

2. El disseny metodològic: les preguntes, els objectius, les tècniques i la mostra

El que es presenta ací ha de ser llegit, com el resultat de l'estructuració *ex post* del procés de recerca. Amb altres paraules: el que faig ací és el que habitualment anomenem un procés de sistematització. Presentar el treball finalitzat com un projecte prèviament definit és una de les convencions de la nostra cultura científica i acadèmica. No dubte que en molts casos açò serà així. No ho és, però, en el meu cas. En certa mesura, com a part del propi procés d'investigació, el projecte inicial ha tingut canvis i ajustaments.

En la majoria de les ocasions, aquestes modificacions han estat la resposta al constant diàleg entre qui açò escriu, les teories i treballs empírics amb els que he estat en contacte. Però, per descomptat, també he tingut la necessitat de revisar aspectes del projecte a mesura que he anat avançant el treball de camp, o dit d'altra forma, conforme he ampliat el coneixement de la realitat de les persones amb les quals he conversat, persones que han compartit amb mi les seues vivències i percepcions, les quals he hagut de confrontar amb les meues nocions prèvies i, com part d'una espiral infinita, de nou amb teories i treballs empírics.

Per acabar-ho d'adobar, aquest procés ha estat emmarcat, com no pot ser d'altra forma, en el conjunt de les meues circumstàncies vitals, marcades també per la mateixa incertesa que viuen les persones que m'han prestat la seua veu i el seu temps per conformar el corpus empíric d'aquest treball. No sols m'he vist obligat a adaptar les tècniques metodològiques a l'absència de recursos econòmics, sinó que els ritmes i el temps de dedicació han estat marcats per altres tasques que a hores d'ara hem de fer, sí o sí, per mantenir-nos sobre la línia de flotació en aquesta cursa precària en què s'ha convertit l'intent per dedicar-se a la sociologia des de la universitat. No cal explicar com aquesta dedicació discontinua i no exclusiva acaba afectant al procés de reflexió sobre el projecte, doncs són molts els moments de "desconnexió" i altres tantes les vegades que cal endinsar-se de nou en allò que havia quedat aparcat.

Aquests paràgrafs introductoris no persegueixen justificar les mancances i febleses metodològiques, que segur que no seran poques, sinó visibilitzar el bastiment sobre el que s'ha construït aquest treball. Pense que no són moltes les ocasions en què es posen damunt de la taula els condicionants estructurals de la investigació. Potser açò és en part degut a la tirania en què està convertint-se el sistema de difusió dels resultats, dominat per revistes amb criteris estrictes sobre com i què s'ha de publicar (publicacions d'altra banda imprescindibles per enfrontar-se als sistemes d'avaluació del currículum individual). Però al marge de les causes, un dels efectes pot ser que una part important del procés de definició i execució dels treballs roman ocult i, per tant, açò acaba desvirtuant el debat de fons sobre els procediments de la investigació social.

2.1. Els interrogants previs

Fa uns anys va haver una important polèmica als Estats Units al voltant de les avaluacions que la *National Science Foundation (NSF)* feia dels projectes qualitius que es presentaven a les convocatòries de beques i finançament. Un dels punts d'aquest debat va ser l'ús de les hipòtesis en la investigació qualitativa. La NSF va emetre alguns informes, molt contundents en la forma, qüestionant la validesa científica de les investigacions que prescindeixen de les hipòtesis i de l'ús de variables. Alguns autors, com Ralph LaRossa (2012) i Howard S. Becker (2009) van mantenir un debat sobre aquesta qüestió. Becker (2009) fa un interessant repàs a alguns dels treballs clàssics de la literatura sociològica i conclou que l'ús d'hipòtesis en la recerca qualitativa és certament superflu. Justifica aquesta asseveració apel·lant al caràcter iteratiu del procés d'investigació qualitatiu:

“Researchers usually don't know enough to formulate good hypotheses until they are well into their work (this results from the iterative nature of qualitative social science) (...)successful qualitative research is an iterative process, in which the data gathered at T1 inform data gathering operations conducted at T2.” (Becker, 2009: 547 i 550)

La meua concepció i, per tant, el meu plantejament respecte a la investigació qualitativa està en la línia que apunta aquest sociòleg nord-americà. Tot i reconèixer la importància de la formulació de les hipòtesis quan fem servir altres estratègies de recerca, trobe que en les particularitats de la metodologia qualitativa complica l'aplicació de les mateixes. Si més no, el que és difícil d'incorporar és la hipòtesi en la seua formulació canònica (veure

per exemple la definició de Maxim, 1999), aquella que contempla que una hipòtesi estableix relacions de causalitat i està sotmesa a la possible refutació.

Front aquesta forma de planificar la recerca, en la qual la hipòtesi acota el recorregut metodològic en busca de la causalitat, pense que és més eficient partir d'unes preguntes inicials. Es tracta d'una estratègia molt normalitzada actualment i que ha estat posada en pràctica per autors com els citats per Becker (2009), com ara White, Goffman i Latour, així com també per altres autors com els citats per Quivy i Campenhoudt (1992), com Bourdieu, Bachelard i Touraine.

Aquestes qüestions inicials beuen principalment de les lectures dels treballs teòrics i empírics que seran exposats detalladament en els següents apartats. Però també prenen forma a partir de l'observació quotidiana, de la lectura de la premsa, de les converses amb les persones pròximes, de les situacions particulars amb què em trobe dia a dia. Es tracta, per tant, d'unes primeres conjectures analítiques, en el sentit descrit per Fernando Conde (2009), però encara amb una forma molt incipient. Són preguntes que no van ser formulades de manera definitiva a l'inici del procés, però que han servit de guia durant el mateix.

Com ja he dit, en els següents apartats donaré compte de les teories que conformen el corpus teòric d'aquest treball. Bàsicament, aquest corpus bascula sobre alguns processos que considere que són centrals per entendre la forma com està configurant-se actualment la normativitat social, açò és, els valors predominants que operen en els mecanismes de legitimació i que, per tant, actuen com elements de cohesió i conformitat. En concret aquests processos són l'extensió del risc (Beck i Beck-Gernsheim, 2001; Furlong i Cartmel, 2006), la difusió dels processos de precarització vital (Beck, 2000b; Lorey, 2004; Sennett, 2006; Standing, 2013), la centralitat del capital humà i la glorificació de l'empreniment i l'empresarització dels individus (Brown, Lauder i Ashton, 2011; Foucault, 2007; Gorz, 2001; Stevens, 2007), així com, finalment, la propagació d'un cosmopolitisme doctrinari (Beck i Sznaider, 2006; Harvey, 2009). En concret, per les raons que explicaré tot seguit en parlar dels objectius, m'interessa com estan impactant aquests processos en les persones joves amb titulació universitària.

Així, aquestes són algunes de les preguntes inicials que em plantejava: estan incorporant els joves recentment titulats els missatges sobre l'activació i l'empreniment? De quina forma afronten la construcció de les trajectòries individuals i quin paper juga el currículum (com element reificat del capital humà) en aquesta construcció? O, dit d'altra forma,

l'empresarització de si mateix forma part de les guies d'orientació de l'acció dels individus? En aquest mateix sentit, el cosmopolitisme és un valor ja interioritzat? Produeixen els subjectes respostes crítiques als discursos dominants sobre el capital humà i el cosmopolitisme?

Es tracta de qüestions que es poden sintetitzar en una pregunta general: com estan introduint-se els nous discursos socials sobre la precarització, el capital humà i el cosmopolitisme entre els joves universitaris que, tot i estar clarament integrats, es troben entre els sectors clarament precaritzats de la població?

2.2. Els objectius

Ja he comentat que els subjectes sobre els quals vaig decidir focalitzar el treball són les persones joves amb titulació universitària. És un perfil sobre el qual, en els anys previs a la crisi econòmica actual, es va crear una mena d'imatge de consens que els atribuïa una situació menys precària que a altres joves. Açò estava referendat per un cert acord en part de la literatura científica, que reconeixia en els estudis un efecte protector front l'atur i la precarietat (Schill, McCartin i Meyer, 1985). No obstant, els darrers anys s'han multiplicat les evidències i els treballs que reconeixen l'acumulació també entre els joves universitaris de precarietats: ja no és sols laboral, sinó que s'hi afegixen altres precarietats, relacionades amb l'habitatge, la mobilitat geogràfica, la possibilitat de mantenir les xarxes de suport, etc. (Philip Brown et al., 2011; Carbajo, 2014; Gentile, 2006; Santamaría, 2009b; Standing, 2013).

Els joves universitaris, a més, constitueixen subjectes especialment interessants en relació a les preguntes que acabe d'enumerar. A més de la vivència de la precarietat, els universitaris i universitàries, precisament pel fet d'haver passat per la universitat, conformen un grup que ha estat particularment exposat als missatges i discursos sobre l'empreniment, el capital humà i el cosmopolitisme. Les universitats han estat actors institucionals clau en la difusió del tipus de missatges als que m'estic referint (Newfield, 2008; Sevilla, 2010). En els darrers anys, l'ofensiva neoliberal ha tingut una repercussió important en la universitat en almenys dos sentits.

D'una banda ha afectat a l'orientació de la gestió de la pròpia universitat, introduint les estratègies de la gestió empresarial i convertint l'àmbit acadèmic en un espai permeable a les lògiques del benefici econòmic i de la valorització del capital, procés aquest que ha acabat configurant el que s'ha etiquetat de capitalisme acadèmic (Ibarra, 2003; Slaughter i Larry, 1997; Sotiris, 2013). Aquesta transformació ha suposat també l'exposició de la universitat també als efectes de la precarietat, que està impactant de forma clara en les plantilles de les mateixes (Gill, 2010; Santos, Muñoz i Poveda, 2015).

D'altra banda, la universitat ha abraçat de forma entusiasta l'empreniment i el cosmopolitisme, entès aquest no en el sentit il·lustrat, sinó en la versió neoliberal, açò és, com a imperatiu de mobilitat geogràfica vinculada a l'empleabilitat (Amigot i Martínez, 2013; Brown et al., 2011; Li i Lowe, 2016). Les universitats han desplegat tot un ventall d'accions per incorporar i difondre les bones noves de l'activació entre els universitaris i universitàries: càtedres d'empreses, vivers i parcs tecnològics per promoure l'empreniment, cursos de postgrau i màsters, jornades, programes d'intercanvi, pràctiques d'empresa, etc. A més de tota aquesta frenètica activitat d'agitació i propaganda, les universitats, a través sobretot de la part del professorat més favorable a aquests missatges, ha introduït aquests discursos, com si d'un currículum ocult es tractara, entre les línies dels plans d'estudi, especialment després de la renovació que ha tingut lloc a partir del procés de Bolonya (Santos i Muñoz, 2015; Santos, 2014; Sevilla, 2010).

D'aquesta forma, l'estudiantat universitari ha estat permanentment en contacte amb els discursos relacionats amb el capital humà i el cosmopolitisme. A més, com ja he apuntat, les persones joves universitàries estan dintre del que Guy Standing (2013) ha batejat com el precariat: persones permanentment exposades a la temporalitat, la inestabilitat i la inseguretat. Segons el propi Standing (2014), una de les característiques de les persones que formen el precariat és que sovint tenen una qualificació superior al treball que desenvolupen. Però, més enllà de l'existència o no del precariat en els termes definits per aquest autor, el que m'interessa destacar és que la joventut universitària també està dintre dels grups precaritzats, és una joventut també precària. I aquesta és potser una característica nova si agafem una perspectiva històrica: l'aparent cicle virtuós fordista de la mobilitat social ascendent pot haver tocat fons i les generacions més joves poden, malgrat el seu pas per la universitat, viure en el futur en una situació material més incerta (i probablement pitjor en termes també quantitativs) que les immediatament precedents

(Delhey, Deutschmann i Cirilanaru, 2015; Neilson i Rossiter, 2005; Pintelon, Cantillon, Van den Bosch i Whelan, 2013; Tahlin, 2007).

Entre els joves universitaris, és especialment interessant aproximar-se als discursos i a les vivències dels que han protagonitzat l'eixida del país, el fenomen que s'ha popularitzat als mitjans de comunicació com a "fuga de cervell", atès que es tracta de la marxa de les generacions amb més qualificacions de la història del nostre país. Amb l'arribada de la crisi, entre 2007 i 2008, les expectatives laborals de la joventut, que no eren precisament bones abans d'eixa data (com veurem en un altre apartat), van decaure de forma pronunciada. L'atur i la precarietat massives van donar pas a imatges de joves universitaris que emigraven a la recerca d'ocupació a diverses destinacions en l'estranger. Els mitjans de comunicació van amplificar aquests fets reproduint testimonis de joves que deixaven entreveure una frustració profunda. Frustració per uns recorreguts educatius que, tot i passar per la universitat, els porten ara a haver de marxar del seu país per tal de tenir alguna expectativa laboral. Els reportatges periodístics mostraven a uns joves que tractaven d'afrontar la incertesa amb pocs recursos, sense informació, sense ajudes públiques. Una individualització absoluta, l'única estratègia de la qual consistia, majoritàriament, a buscar-se la vida a l'estranger tirant dels seus propis recursos i els de les seues famílies. Però en no pocs dels reportatges cridava l'atenció que els joves, no obstant açò, mostraven sempre bon ànim i pensament positiu, fins i tot quan s'adonaven que transcorria el temps i no trobaven l'ocupació qualificada anhelada. Un optimisme que trobem reflectit en declaracions de responsables polítics (com les famoses paraules de Marina del Corral, secretària d'Estat d'Immigració mentre era ministra Fátima Báñez, amb què alabava "l'esperit aventurer" dels joves) i també en algunes publicacions especialitzades (Fundación Encuentro, 2013; Navarrete, 2014).

En aquest episodi d'eixida, potser alguns i algunes hauran trobat una oportunitat en les ciutats de destinació. Altres, és difícil de quantificar, és probable que hagen viscut una tornada frustrant a Espanya després de mesos de treball en ocupacions poc qualificades. És gairebé impossible d'estimar la magnitud de les diferents trajectòries, sobretot perquè no comptem amb dades satisfactòries i fiables (González-Ferrer, 2013). En tot cas, el denominador comú d'uns i uns altres recorreguts és l'alt grau d'incertesa i individualització que els travessa. Siga quin siga el resultat final per a qui les protagonitza, les eixides forçades comporten un alt risc que afronta qui les pateix i molt probablement es poden configurar com una ruptura biogràfica important. El risc al seu torn es tradueix en molts casos en precarietat vital. Així, en aquest treball la idea de fons és que els

actuals processos de fugida i mobilitat laboral dels joves s'integren en el més ampli procés de precarietat laboral. La fugida i la mobilitat s'entenen com un episodi d'aquesta precarietat, ja estructural, que se suma a la llarga llista de precarietats que han caracteritzat els recorreguts laborals i vitals de bona part de la joventut.

Però la precarietat actual es conjuga amb elements discursius dominants (Alonso i Fernández, 2013) que seran centrals en aquest treball i que ja he avançat un poc més amunt. El capital humà, l'empreniment i el cosmopolitisme emmarquen un panorama discursiu en el qual l'eixida del país té una interpretació positiva i es relaciona amb l'increment del propi capital humà, (Pochmann, 2011; Santos i Muñoz, 2015), un imperatiu per tots els individus en que competeixen en el mercat laboral (especialment pels universitaris, els quals aspiren a obtenir feines relativament qualificades).

Per tant, analitzar els discursos dels joves universitaris que han marxat del país recentment, possibilita observar algunes dimensions importants. Ja he anotat que es tracta de generacions que han estat, a partir del seu pas de la universitat, molt exposades als missatges sobre el capital humà i el cosmopolitisme. També estem davant de sectors de població que estan patint la precarització i que estan veient bloquejades les seues aspiracions vitals. En el cas de les persones que han eixit del país, cal afegir que han hagut de prendre una decisió amb repercussions que poden ser importants, atès que suposen assumir un elevat grau d'incertesa. És, per tant, necessari descriure les vivències d'aquests joves, vivències que a hores d'ara són molt desconegudes i, malgrat que van apareixent alguns treballs interessants (Moldes i Gómez, 2015), encara no comptem amb un corpus de treballs que permeten conèixer com són les trajectòries d'aquestes i aquests joves. A més, per la seua posició i característiques, es constitueixen com subjectes a través dels quals és especialment interessant apreciar quin paper estan jugant el capital humà i el cosmopolitisme en les seues estratègies individuals i, de pas, poder fer-nos una idea aproximada del grau de penetració d'aquests missatges en el conjunt de la societat contemporània.

En aquesta línia, i tot tenint presents els interrogants previs, els objectius del present treball quedarien formulats de la següent manera:

Objectiu general 1: Analitzar les trajectòries prèvies i el procés decisió que ha portat els joves universitaris a eixir del país.

Objectiu específic 1.1: Analitzar la relació de les trajectòries laborals i formatives prèvies amb els processos de difusió del risc i la incertesa que es deriven de l'exposició a la precarietat en les diferents dimensions vitals.

Objectiu específic 1.2: Analitzar el procés de decisió d'eixida a l'estranger, identificant les posicions discursives i la seua relació amb la precarització.

Objectiu general 2: Analitzar la presència de la lògica del capital humà i dels missatges sobre el cosmopolitisme en els discursos dels joves universitaris.

Objectiu específic 2.1: Identificar la presència dels missatges sobre el capital humà i el cosmopolitisme en els discursos i les formes com s'expressa la incorporació d'aquests missatges.

Objectiu específic 2.2: Analitzar la interacció dels discursos sobre el capital humà i el cosmopolitisme amb les trajectòries vitals.

Objectiu general 3: Analitzar les trajectòries dels joves universitaris durant l'estada en altres països per motius laborals.

Objectiu específic 3.1: Identificar els principals reptes i problemes que afronten els joves universitaris en l'arribada al país de destinació.

Objectiu específic 3.2: Analitzar els itineraris i les condicions laborals i residencials dels joves universitaris, així com la reconstrucció de les xarxes d'amistat i de suport en l'estada en l'estranger.

Objectiu específic 3.3: Analitzar les trajectòries de retorn i les trajectòries fallides d'eixida, parant atenció al procés de decisió i les expectatives posteriors a la tornada.

2.3. L'entrevista semi-estructurada

L'objecte d'estudi al que pretenc aproximar-me està relacionat amb la reconstrucció de la normativitat social entorn de la precarietat. Aquesta construcció estaria relacionada amb els intents de legitimar el nou escenari del pacte social, el qual s'ha alterat substancialment arran de les successives crisis des de 1973, com a conseqüència de la

consolidació de la doctrina neoliberal, que promulga una reducció de la protecció pública a les persones i una desregulació dels mercats laborals. L'actual situació combina la difusió de la precarietat més enllà dels grups tradicionalment vulnerables i la reducció considerable de les formes institucionalitzades de protecció social. Açò implica la reconfiguració de l'espai social en relació a l'acció individual i també col·lectiva, amb un contingut qualitativament distint (i minvat respecte el passat recent) del contingut social de la ciutadania (Alonso, 2007a).

En aquest sentit, la reconstrucció de la normativitat social sobre el que significa ser precari o precària, tindria com a finalitat redefinir els límits d'allò socialment acceptable en les condicions que orienten les relacions entre les persones, el mercat (materialitzat en el mercat laboral) i l'Estat. S'ha esvaït allò que era esperable en el marc del pacte social del final de la 2a Guerra Mundial (una certa protecció pública i redistribució de les rendes en el context d'una relacions laborals mínimament regulades). Estem assistint a una profunda reestructuració dels marcs sobre els quals s'assenten les experiències quotidianes dels individus, que han d'adaptar la subjectivitat a entorns cada cop més inestables i en els quals les seguretats estan en constant retrocés, en la línia del que vénen plantejant autors com Sennett (2000, 2006).

Així, s'estaria modificant l'univers simbòlic vinculat a les trajectòries vitals, especialment a la trajectòria laboral. Les fronteres i els referents simbòlics en qüestions com l'empleabilitat, la mobilitat geogràfica, el paper de l'educació, etc., estarien desplaçant-se. Nocions com el talent, l'excel·lència, la internacionalització, etc., estarien configurant un nou marc per a orientar i definir l'experiència quotidiana i legitimar les noves estratègies en el reclutament de la força de treball, que al seu torn són paral·leles a la retallada de les polítiques socials. A més, cal afegir que, enmig d'una guerra global pel talent, està desenvolupant-se un taylorisme digital (Philip Brown et al., 2011), que desplaça i contrau el valor de les credencials educatives, reduint el paper d'aquestes en la protecció front la precarietat.

L'objecte del d'aquest treball es mou, per tant, en la intersecció entre la creació de discursos en el plànol social, la creació de noves subjectivitats i les experiències vitals de les persones joves. D'altra banda, l'aproximació metodològica deu estar situada en relació a l'objecte de treball, així com també als recursos disponibles per a dur a terme el treball de camp. La tècnica sobre la qual bascularà el treball de camp és l'entrevista semi-estructurada.

L'entrevista és configura com una tècnica adient en la mesura que permet recollir les representacions, imaginàries i esquemes interpretatius dels subjectes interrogats de forma directa. Com a pràctica de recerca social, aconseguix provocar processos d'interacció centrats en la comunicació, de forma que la persona investigadora pot extraure un tipus d'informació molt propera a la persona investigada. Aquesta pràctica tendeix a produir una expressió individual, però precisament perquè aquesta individualitat és una individualitat socialitzada, afirma Alonso (1998), permet inferir generalitzacions respecte a l'objecte d'estudi.

No obstant, el desenvolupament de l'entrevista requereix mantenir una tensió conscient amb un dels principals aspectes problemàtics d'aquesta tècnica. L'entrevista és una situació de comunicació que no és espontània; és tracta d'una mena de representació teatralitzada en la qual els figurants no gaudeixen de posicions similars, sinó que la persona entrevistadora gaudeix d'una posició privilegiada: és ella qui té la informació del per què de l'entrevista, qui controla la dinàmica i planteja les preguntes i, per tant, qui té més capacitat per modular la interacció. Aquesta capacitat (derivada de la posició en el context de la interacció) juga a favor de l'obtenció d'informació, però alhora pot entrebancar la dinàmica comunicativa i provocar disruptions, bé per una mala praxi, bé per la inhibició de la persona informant.

Però amb aquesta precaució, l'entrevista emergeix com la tècnica més adequada. Tenint en compte l'absència de recursos econòmics disponibles per desenvolupar el treball de camp i, també, la particularitat dels subjectes investigats (joves que estan dispersos per diferents països), les tècniques individuals són les més apropiades, atès que una tècnica grupal implicaria viatges i comporta més dificultats tècniques i comunicatives per poder-la desenvolupar de manera telemàtica. L'entrevista facilita la seua realització a través de mitjans telemàtics, per sistemes de videoconferència de forma que es redueix el cost i s'amplien les possibilitats d'entrevistar a persones residents en països diferents. D'altra banda, com he pogut comprovar durant el treball de camp, alguns d'aquests sistemes de videoconferència, com Skype, Hangouts o Facetime, formen part de la quotidianitat dels joves que estan vivint a l'estranger: utilitzen amb molta freqüència aquestes eines per mantenir converses íntimes amb familiars, amigats i parelles que continuen aquí o estan a altres països.

L'entrevista, en síntesi, facilita una situació comunicativa favorable, amb una relació òptima en relació a les condicions materials de realització i, per tant, permet obtenir una

informació qualitativament important, doncs està subjectivament produïda per les persones informants. Per dir-ho en paraules de Luís Enrique Alonso en el seu llibre (un clàssic ja) *La Mirada Cualitativa*:

“Podemos presentar la entrevista, en la investigación social, como un *proceso comunicativo* por el cual un investigador extrae una información de una persona –‘el informante’, en término prestado del vocabulario básico de la antropología cultural– que se halla contenida en la biografía de ese interlocutor; entendiendo aquí biografía como el conjunto de las representaciones asociadas a los acontecimientos vividos por el entrevistado. Esto implica que la información ha sido experimentada y absorbida por el entrevistado y que será proporcionada con una orientación e interpretación significativas de la experiencia del entrevistado. Orientación, deformación o interpretación que muchas veces resulta más interesante informativamente que la propia exposición cronológica o sistemática de acontecimientos más o menos factuales.” (Alonso, 1998: 67-68)

2.3.1. Les dimensions d’anàlisi i el guió

En relació a les dimensions d’anàlisi, cal recordar que l’objecte de la tesi es troba al voltant de la relació entre determinats discursos que estan esdevenint predominants i les percepcions i decisions dels joves que han eixit del país en el recent episodi de fuga de cervells. Els dos conceptes centrals en l’articulació entre el marc teòric i el treball empíric són el capital humà i el cosmopolitisme, dels quals es dóna compte amplament en apartats posteriors. La intenció és comprovar com estan subjectivant els joves universitaris aquests conceptes i com els estan incorporant en les decisions que van prenent al llarg de les seues trajectòries vitals, marcades per la flexibilitat i la incertesa.

Les dimensions d’anàlisi que es proposen, en aquest sentit, intenten captar aquesta relació entre els discursos dels subjectes i el marc que defineix el context social en el qual es produeixen aquests discursos. Tal com ho expressa Conde (2009), les dimensions sobre les quals bascula l’anàlisi busquen connectar el sentit dels discursos amb el context concret de producció dels mateixos i amb els objectius del present treball. Es pretén evidenciar les tensions discursives i els desplaçaments narratius que, a la seua vegada, són producte i reflex de la constant negociació de sentit dels subjectes immersos en el context social.

Són cinc les dimensions considerades: l’augment de la flexibilitat i la incertesa; el desplegament de la lògica del capital humà; la presència d’un cosmopolitisme despòtic; la reconstrucció de la vida als països de destinació i, per últim, la reconstrucció de les subjectivitats en les estratègies d’eixida frustrades. Les tres primeres s’adrecen al discurs

implícit, allò que no és diu però que està connotat, tot entenent que aquest sentit implícit del relat està ancorat en la lògica social en què es produeix. Per contra, les dues darreres exploren allò que el discurs explicita, mitjançant el qual és possible observar les condicions materials i les estratègies vitals, allò que habitualment designem com la capacitat agencial dels subjectes.

Pel que fa a la primera dimensió l'augment de la flexibilitat suposa fragmentació i heterogeneïtat en augment d'unes condicions laborals creixentment precaritzades, comporten l'emergència d'una massa de persones (joves moltes d'elles, però no solament elles) que es mouen entre la inseguretad i les ocupacions mal pagades (Cingolani, 2012; Standing, 2013). L'actual gestió de la mà d'obra construeix un mercat de treball profundament atípic i heterogeni, creant un mosaic de situacions laborals (i per tant vitals) completament diferenciades unes d'unes altres. A més, la crisi ha aprofundit una realitat laboral en la qual precarietat i no precarietat es confonen. No obstant açò, aquestes pautes de precarietat no solament estan presents en situacions econòmiques molt vulnerables, sinó que la temporalitat, o altres elements dels processos de precarització, són també aplicats a sectors dinàmics i amb una demanda estable o creixent (Cano, 2007; Sennett, 2000; Tejerina, Cavia, Fortino i Calderón, 2013). Aquesta omnipresència de la flexibilitat posa la incertesa en el centre de la major part de les trajectòries biogràfiques. La incertesa es pot entendre com la falta de referents interpretatius i de respostes tipificades a les situacions que es presenten en la vida quotidiana, a més de la imposada incapacitat per a anticipar a llarg termini (fins i tot a curt termini) la situació laboral i vital (Beck, 2000b, 2002a; Castel, 2010; Sennett, 2006). Una incertesa que en el cas dels joves, donada la seua fragilitat estructural, es pot explorar rastrejant els discursos sobre la provisionalitat, l'absència de projectes amb un horitzó temporal relativament llarg, el redimensionament dels vincles personals, etc.

La dimensió referida a l'expansió de la lògica del capital humà servirà per identificar la subjectivació de la lògica de l'empresarització de si mateix com a guia de l'acció dels joves en relació al mercat de treball i, cada cop més, en relació també a distints àmbits vitals (Lorey, 2004; Precarias a la Deriva, 2003). La noció d'empresarització de si configura un nou gir en els processos de precarització i porta als individus a considerar-se responsables de generar "el seu" propi espai en el mercat: passen de ser demandants d'ocupació a venedors/inversors d'un tipus més de capital, el capital humà. En aquesta dimensió cal parar l'atenció en la transformació en la manera d'entendre els processos formatius i les relacions laborals, especialment les beques i pràctiques (Carrot Workers i

Precarious Worker Brigade, 2012), que passen a ser justificades pels propis subjectes en termes d'inversió, aïllant-les subjectivament del conjunt de relacions socials on tenen lloc i delimitant-les exclusivament a l'àmbit d'allò individual, redefinit en termes empresarials.

El cosmopolitisme ha esdevingut altre dels conceptes clau en la teoria social contemporània (Sheller, 2011). El cosmopolitisme, en el plànol teòric, està vinculat a un doble desplaçament de les societats actuals: un increment de la mobilitat i dels mitjans que la fan possible (Urry, 2007) i, en relació a açò, una redefinició de les distàncies culturals viscudes, si més no en un sentit ideal (Delanty, 2008). L'extensió del cosmopolitisme ha desbordat els límits de l'acadèmia i s'ha instal·lat també en els discursos de governs, empreses, universitats, etc., configurant un lloc comú des del qual apel·lar i justificar la mobilitat geogràfica en el marc de la millora de l'empleabilitat (Harvey, 2009; Michaels, Handfield-Jones i Axelrod, 2001; Santos i Muñoz Rodríguez, 2015). Fins i tot Beck (2006), un dels seus principals defensors, ha reconegut l'existència d'una dimensió despòtica del cosmopolitisme. Aquest és el nucli d'aquesta dimensió d'anàlisi: la propagació del cosmopolitisme està configurant un nou espai simbòlic de pressió i justificació de l'eixida del país amb motius laborals. Així, es poden analitzar en els relats de les persones entrevistades les posicions discursives propenses al cosmopolitisme que, alhora, entren en contradicció amb les condicions materials i fins i tot amb l'experiència viscuda en altres països.

En aquest sentit, les dues darreres dimensions busquen reconstruir i analitzar la forma com els joves que han marxat a l'estranger han afrontat les qüestions materials (ocupació, habitatge, etc.) i les relacions socials (l'establiment de noves amistats, i la incorporació a la societat d'arribada). A banda de caracteritzar les trajectòries i identificar en els relats les dificultats amb què es troben, la intenció és observar els canvis en la forma com es perceben a ells i elles mateixos. Aquestes possibles transformacions derivades de la subjectivació de la mobilitat seran particularment intenses en el cas de les trajectòries fallides, les d'aquelles persones que han retornat davant la impossibilitat de romandre per la manca d'ocupació o per altres motius, com ara l'experiència de la soledat i l'aïllament.

El guió de l'entrevista s'ha estructurat al voltant d'una sèrie de temes, amb els quals es pretenia que emergira un relat suficientment complex i que continguera elements de les esmentades dimensions. L'ordenament dels temes es va fer de manera que tinguera una certa lògica cronològica, de forma que resultara més senzilla la construcció del relat. No

obstant, les entrevistes tenien una pregunta inicial i un tancament comuns, però l'ordre en què van aparèixer els temes va ser distint, deixant marge per a què les persones entrevistades configuraren el relat de la manera més semblant possible a una conversa espontània. Els temes del guió foren els següents:

- a) les trajectòries formatives i laborals prèvies;
- b) la decisió de marxar i el procés d'eixida;
- c) l'arribada al nou país;
- d) la vida i el treball en l'estranger;
- e) la tornada i les expectatives posteriors.

A aquests temes, com he dit, s'hi afegia una pregunta final per permetre afegir i completar el relat i, també, per explorar les expectatives respecte a l'entrevista que s'havien format durant el procés de contacte.

2.4. La mostra

Els subjectes, les persones, que estan en el centre del present treball són aquelles que han eixit en els darrers anys de les universitats i es troben en les primeres etapes de la seua inserció laboral. A més de la importància que té el seu pas per la universitat, com ja s'ha explicat, aquestes persones són sovint l'objectiu prioritari de la majoria de missatges vinculats amb el capital humà i l'empreniment que emeten els mitjans de comunicació, les ETT, les organitzacions empresarials, etc. Com, a més, és una població relativament jove, una part de la seua socialització secundària ha esdevingut en el context de crisi econòmica, amb constants retallades de drets i protecció social.

Estem, llavors, davant uns i unes informants que poden aportar una perspectiva sobre l'objecte d'estudi de gran valor. Amb les seues aportacions podem obtenir discursos d'un sector de la societat que està presumiblement en un moment intens de cerca d'inserció laboral i ha hagut d'enfrontar-se a la decisió d'eixir fora del país. Aquestes persones joves titulades són una bona mostra per observar com estan cristal·litzant en el seu univers simbòlic els discursos socials sobre l'empleabilitat, el talent i la mobilitat

geogràfica, entre altres factors. A més, els seus relats ens permetran reconstruir part de les estratègies que despleguen els joves universitaris, tant per a aconseguir l'ocupació, com per a altres qüestions rellevants que afecten a les seues vides (habitatge, etc.) i que podem suposar que, en el cas de les persones que han eixit del país, podrien tenir dificultats afegides.

Les persones entrevistades responen al perfil que s'ha apuntat més amunt: homes i dones relativament joves i amb estudis universitaris. L'edat està en el rang entre els 25 i els 34 anys. Es tracta d'una franja en la qual se solen haver finalitzat els estudis universitaris, fins i tot s'ha pogut cursar algun postgrau; igualment, les informacions dels mitjans de comunicació, els missatges publicitaris de les ETT i els programes de mobilitat de les universitats per a graduats i graduades (el programa Leonardo, per exemple) acostumen a mostrar els joves amb aquestes edats com l'arquetip de persona amb major predisposició a la "mobilitat exterior" i, generalment, tenen aquests joves com a públic prioritari. Per altre costat, com es veurà en parlar de les dades sobre mobilitat exterior, aquesta franja d'edat és la que sembla estar més present en els fluxos d'eixida del país, representant, per exemple, gairebé el 50% de les noves altes en el *National Insurance Number* del Regne Unit.

El nivell d'estudis, com s'ha dit, ha de ser com a mínim universitaris completats (ISCED 5 i 6). Pense que no és necessari establir distinció entre diplomatura, llicenciatura, etc., ja que el fet de comptar amb una titulació superior prefigura el perfil genèric que interessa per a la captació dels discursos relatius amb l'objecte del present treball. En aquest sentit, la descripció que fan Brown, Lauder i Ashton (2011) és molt il·lustrativa: la competitivitat global ja no es basa a escollir entre qualitat o cost, sinó que ara es competeix en tots dos aspectes i, per tant, la mà d'obra qualificada es veu sotmesa també a les creixents exigències i processos de precarització i desqualificació en aquest nou context.

Altra característica important que es va incloure es que les persones entrevistades compten amb l'experiència d'estar o haver estat fora de l'Estat espanyol en estades que no siguen per motius turístics o exclusivament formatius i que estiguen vinculades principalment amb la cerca d'ocupació. El tipus de discursos que volem captar requereix persones que hagen residit o residisquen en altres països per motius laborals. Una part de la mostra ha de residir actualment en un altre país, preferiblement que haja eixit de l'Estat espanyol amb posterioritat a 2008, any en què es reconeix formalment la crisi

(recordem que el discurs que s'ha popularitzat als mitjans de comunicació sobre la fuga de cervells es refereix implícita i explícitament a la crisi). D'altra banda, també és interessant comptar amb els discursos d'algunes persones que han eixit amb la intenció d'establir-se en l'estranger i que han hagut de tornar (per no trobar ocupació, per les condicions laborals, etc.). Cadascun d'aquests perfils, tenint en comú la resta de característiques (edat i nivell d'estudis) es troba en dos punts diferents del trajecte: mentre els primers estan en ple procés d'eixida (desconeixem si és una eixida permanent o amb intenció de tornar), els segons han viscut una experiència frustrada de l'eixida i han hagut de retornar. Aquesta diferència podria implicar una perspectiva diferent a l'hora de valorar i reconstruir l'experiència i, a més de la valoració retrospectiva, ens facilitaria l'observació de diferents estratègies, entre les quals també estarien aquelles que és necessari engegar quan falla el projecte d'eixida.

Per últim, el nivell d'estudis dels pares i mares també s'ha inclòs entre les característiques de la mostra. Aquesta característica intenta fixar un element que ens aproxime a la classe social de la que provenen les persones entrevistades. Òbviament, només els estudis de pares i mares no són suficients per fixar la classe social, no obstant, pense que es tracta d'un tret que aporta informació interessant sobre els antecedents (o com s'acostuma a dir ara, el *background*) de classe. És nombrosa la bibliografia que reconeix la vigència de les classes socials en la investigació sociològica (Abrantes, 2013; Atkinson, 2007; Dorling, 2014). Com afirma Wright (2015) la formació de la percepció és complexa i no es pot explicar sols per la classe social. Però com recorda aquest mateix autor, i també ens diuen altres (Alonso, 1998; Conde, 2009; Whelan i Maître, 2008), no considerar les distintes posicions socials ocultaria a l'anàlisi els efectes de l'estructura social, la qual també interactua amb la configuració de les subjectivitats. El nivell d'estudis de pares i mares està relacionat amb l'accés als recursos (la possibilitat de classes de suport en idiomes, suport econòmic en el moment de l'eixida, etc.) i també ens aproxima a les disposicions dels subjectes vinculades amb el capital cultural del que parlava Bourdieu (1991). Aquesta característica ens posa sobre la pista de l'estructura social i la seua influència en els processos de subjectivació. En concret, interessa tenir alguna referència sobre el punt de partida de les persones entrevistades en les relacions de poder simbòlic es pretenen estudiar en aquest treball i, per tant, en les possibles negociació de sentit que estiguen produint-se.

Sobre el sexe no es va establir cap criteri. D'una banda, perquè el fenomen de la fuga de cervells, quantitativament, no està protagonitzat de forma clara per homes o dones, sinó

que ambdós categories es troben representades de manera prou equiparable. D'altra banda, tractar el gènere en relació a aquest tema, amb la profunditat i la perspectiva que requeriria, escapa a l'abast del present treball. Malgrat que quantitativament no és significativa la presència d'un o altre sexe, molt probablement les trajectòries tinguen elements diferencials que requeririen aquest enfocament en futurs treballs.

De forma sintètica, la mostra està composta per persones d'entre 25 i 34 anys, amb estudis universitaris completats i que viuen o han viscut a l'estranger durant un període igual o superior a un any. Finalment, van ser entrevistades 33 persones. Les característiques es recullen en les dues següents taules.

Com es pot veure en les taules, la distribució d'homes i dones en la mostra és gairebé del 50%. Pel que fa als estudis de pares i mares, es va buscar que hi haguera més presència de persones amb pares i mares amb un nivell d'estudis completat igual o inferior al nivell ISCED 2, que equival a la secundària obligatòria: pense (i les entrevistes així ho han confirmat) que les persones amb progenitors amb un nivell baix d'estudis parteixen d'una posició amb menys recursos materials i també amb menys capital cultural, el que fa que en els seus relats siga especialment intensa la tensió discursiva amb els imaginaris predominants sobre el capital humà i el cosmopolitisme. També es va incloure més persones que actualment estan fora del país, aproximadament dos terços de la gent entrevistada, per entendre que, a banda de ser un perfil poc estudiat en la literatura recent, és interessant captar les vivències i els relats sobre les condicions materials. Per últim, l'edat mitjana de les persones entrevistades va estar al voltant dels 28 anys.

Taula 1. Característiques de la mostra

	Dones	Homes
	16	17
	ISCED ≤ 2	ISCED ≥ 3
Estudis pare	22	11
Estudis mare	24	9
	Residència Espanya	Residència a l'estranger
	12	21

Font: Elaboració pròpia

Taula 2. País on resideixen o han residit les persones entrevistades

País	Persones entrevistades
Regne Unit	12
Alemanya	6
Holanda	5
França	2
Itàlia	1
Irlanda	1
Bèlgica	1
Portugal	1
Xile	1
Xina	1
Suïssa	1
Eslovàquia	1

Font: Elaboració pròpia

La taula següent recull els perfils de les persones finalment entrevistades. S'ha optat per posar noms ficticis, els quals es faran servir per identificar els verbatim que es mostren en la part dedicada a l'anàlisi dels discursos.

El procés de contacte es va fer inicialment mitjançant les xarxes socials. Facebook recull un tipus de comunitats que acostumen a etiquetar-se com "Espanyols a..." (Londres, París, Amsterdam...). La major part d'aquestes comunitats són obertes i permeten publicar en elles o, en altres casos, sols cal fer un missatge a la persona que administra la comunitat per demanar ser inclòs. En un primer moment vaig penjar alguns anuncis, molt concisos, demanant persones disposades a ser entrevistades. L'anunci buscava presentar el tema de forma neutra, indicant sols que es buscava conèixer la seua experiència a la ciutat o país en qüestió, sense incloure paraules clau que pogueren condicionar i predisposar unes persones front a altres; així, es van evitar referències a l'àmbit laboral (atur, precarietat) o altres que indicaren aspectes en negatiu de la vida a l'estranger. A partir dels primers contactes, també es va fer servir la bola de neu: les primeres persones en ser entrevistades em van posar en contacte amb coneguts que estaven al mateix o altres països i, successivament, les següents feren el mateix.

Taula 3. Perfils de les persones entrevistades

Nom	Edat	Residència actual	País	Situació laboral	Estudis	ISCED Pare	ISCED Mare
Pere	32	Espanya	Alemanya	Aturat	Ciències Jurídiques	≤2	≤2
Ana	25	Estranger	Alemanya	Aturada	Ciències Salut	≤2	≤2
Germán	25	Estranger	Alemanya	Ocupat (no qualif.)	Ciències Socials	≤2	≤2
Rafa	33	Espanya	Alemanya	Aturat	Ciències Socials	≤2	≤2
Roberto	27	Estranger	Alemanya	Ocupat (qualificat)	Enginyeria	≥3	≥3
Alfonso	27	Estranger	Alemanya	Contracte pràctiques	Enginyeria	≤2	≤2
Alexandra	29	Espanya	Bèlgica	Ocupada (falsa autònoma)	Comunicació	≤2	≤2
Isabel	27	Estranger	Eslovàquia	Ocupat (qualificat)	Ciències Jurídiques	≤2	≥3
Tania	27	Espanya	França	Aturada	Ciències Salut	≤2	≤2
Víctor	27	Espanya	França	Aturat	Ciències Socials	≤2	≤2
Aurora	26	Espanya	Holanda	Ocupada (no qualif.)	Ciències Salut	≤2	≥3
Xusa	25	Espanya	Holanda	Aturada	Ciències Socials	≤2	≤2
Nando	26	Espanya	Holanda	Aturat (estudiant)	Ciències Socials	≥3	≥3
Marta	26	Estranger	Holanda	Ocupada (sense contracte)	Ciències Socials	≤2	≤2
Ernest	32	Estranger	Holanda	Ocupat (no qualif.)	Enginyeria	≤2	≤2
Eva	25	Espanya	Irlanda	Aturada	Ciències Educació	≤2	≤2
Francesc	30	Espanya	Itàlia	Ocupat (no qualif.)	Ciències Ambientals	≤2	≤2
Amanda	28	Espanya	Portugal	Aturada	Ciències Socials	≥3	≤2
Tino	33	Estranger	Regne Unit	Ocupat (no qualif.)	Ciències Educació	≤2	≤2
Caterina	30	Estranger	Regne Unit	Ocupada (qualificada)	Ciències Naturals	≥3	≥3
Iván	27	Estranger	Regne Unit	Ocupat (qualificat)	Ciències Salut	≥3	≤2
Clara	29	Estranger	Regne Unit	Ocupada (qualificada)	Ciències Socials	≥3	≥3
Inma	27	Estranger	Regne Unit	Ocupada (qualificada)	Ciències Socials	≤2	≤2
Laia	27	Estranger	Regne Unit	Ocupada (falsa autònoma)	Ciències Socials	≤2	≤2
Jordi	28	Estranger	Regne Unit	Aturat	Ciències Socials	≤2	≤2
Cristina	27	Estranger	Regne Unit	Ocupada (qualificada)	Ciències Socials	≤2	≤2
Luís	33	Estranger	Regne Unit	Ocupat (no qualif.)	Ciències Socials	≥3	≤2
Pilar	30	Estranger	Regne Unit	Ocupada (qualificada)	Comunicació	≥3	≤2
Salva	28	Estranger	Regne Unit	Ocupat (no qualif.)	Humanitats	≥3	≤2
Pablo	27	Estranger	Regne Unit	Ocupat (liceu francès)	Humanitats	≥3	≥3
Bernat	30	Espanya	Suïssa	Ocupat (no qualif.)	Ciències Socials	≤2	≤2
Carles	32	Estranger	Xile	Ocupat (fals autònom)	Ciències Socials	≤2	≥3
Victoria	30	Estranger	Xina	Ocupada (qualificada)	Comunicació	≥3	≥3

Font: Elaboració pròpia

3. De la precarietat a l'extensió del risc i a la transitorietat interioritzada

No preguntarme nada. He visto que las cosas
cuando buscan su curso encuentran su vacío
Federico García Lorca

El present apartat ofereix una síntesi del que pense que és un dels eixos definitoris del context actual: la difusió del risc que ha acompanyat el procés d'individualització i que comporta la normalització de la incertesa com a tret característic de les biografies. Un altre eix, que serà tractat en un altre apartat, és la predominant presència dels discursos vinculats amb el capital humà i la mobilitat, discursos que tenen el seu reflex en les exhortacions a l'activació i la lloança gairebé unànime del cosmopolitisme.

El context en el qual milers de persones joves prenen la decisió d'eixir del país està travessat per la incertesa. L'extensió dels processos de precarització vital, marcats per la presència risc i la vulnerabilitat en els distints àmbits de les biografies (Furlong i Cartmel, 2006), suposen el teló de fons en els que es desenvolupen les trajectòries vitals dels joves universitaris. En el debat sociològic contemporani aquesta difusió del risc vinculada amb el procés d'individualització sembla estar suficientment assentada, delimitada de forma teòrica principalment per Ulrich Beck i Elisabeth Beck-Gernsheim (2003) i Anthony Giddens (2008). No obstant, l'escassa atenció prestada per aquests autors a l'estructura de classes han rebut sòlides crítiques (veure per exemple Atkinson, 2007 i Savage, 2000).

Al meu parer, per estudiar les trajectòries vitals contemporànies és fonamental considerar els canvis qualitatius que implica la individualització i difusió del risc. El més des d'aquesta perspectiva reeixit seria la noció de "biografies de risc" (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 72), la qual considere que és útil per descriure i entendre les vivències de l'individu modern. No obstant, aquest focus no deuria enfosquir un altre tret característic de les societats actuals: l'enorme increment de la desigualtat (Korzeniewicz i Albrecht, 2013; Lysandrou, 2011). Comprendrem poc de la dinàmica en la nostra societat si perdem de vista que la individualització ha cursat amb la intensificació de la desigualtat i que aquesta segueix estant estretament lligada a les posicions de classe social. En aquest sentit, i malgrat que serà comentat més avant, paga la pena recordar el treball de Brown, Lauder

i Ashton (2011), *The Global Auction: The Broken Promises of Education, Jobs, and Incomes*, en el que es descriu el desigual reconeixement de les credencials educatives en la competició (global) per llocs de treball altament qualificats: els fills i les filles de les famílies obreres, tot i haver arribat a la universitat, es troben en el seu camí amb importants entrebancs, dificultats que són menors per a aquelles persones provinents de famílies situades en la part superior de l'estructura social. Un altre exemple pot ser la discriminació que pateixen els adolescents que habiten els barris obrers del Regne Unit: a més de viure en condicions materials pitjors que els veïns d'altres barris, són objecte habitual de riota en els mitjans de comunicació, una mena de discriminació socialment sancionada (Lockyer, 2010; Tyler, 2008).

Els anteriors són només dos dels milers d'exemples que podem trobar en la realitat empírica. Potser l'anàlisi de Beck pateix d'un biaix i té en el centre les experiències de la classe mitjana integrada. No obstant, els processos que descriu concorden en bona mesura amb el que intuïtivament observem al nostre voltant (si més no als països centrals de l'economia mundial). Per tant, pense que té sentit la crida de Mythen, que encara que es refereix principalment a l'ocupació, potser entesa en un sentit més ampli:

“Evidence suggests that certain aspects of employment are becoming more individualized, but it is critical that the spread and impacts of this process are sensibly investigated. A broad programme of cross-cultural research is necessary to determine the ways in which individualization is experienced through the filters of class, age, gender and place.” (Mythen, 2005: 144)

D'altra banda, a més d'aquesta matisació al procés d'individualització, cal assenyalar altra proposició de partida. En la literatura és habitual trobar referències a què hem assistit a un important canvi en la norma social de l'ocupació vigent durant els anys del fordisme (Cano, 2007). Aquest canvi ha comportat un nou tipus de normativitat, basat en la precarietat i la vulnerabilitat (Furlong i Cartmel, 2006b). Compartisc, com no podia ser d'altra forma aquestes premisses. Però el que pense que és necessari matissar és cert enfocament nostàlgic, un enfocament que subjacent en alguns anàlisis. Em referisc a la perspectiva que deixa entreveure el fordisme com una mena d'estat “natural” del capitalisme. D'acord amb, entre d'altres, Neilson & Rossiter (2008), considere que el fordisme pot ser vist com una excepció històrica. Aquesta postura, que no té unes influències epistemològiques immediates, si més no, obre la possibilitat d'observar empíricament els processos socials contemporanis com una reestructuració dintre d'un sistema socioeconòmic que està, tendencialment, dominat per la desigualtat i que va veure aquesta tendència a la desigualtat creixent alterada durant uns anys, degut a una

conjuntura històrica que s'ha esvaït. Així, l'actual difusió de la precarietat, que impacta en el conjunt de les dimensions biogràfiques, deuria ser considerada com una qüestió arrelada estructuralment en el capitalisme, si bé és igualment cert que determinades conjuntures ajuden a la intensificació d'aquest procés.

3.1. El rei despullat: la suspensió de l'anomalia fordista i l'extensió de la precarietat

La sociologia contemporània ha dedicat un espai important a l'estudi dels canvis que ha hagut en l'esfera del treball assalariat (veure per exemple Alonso, 2007; Bauman, 2002; Sennett, 2000). Dintre d'aquesta tradició hi ha un elevat acord en assenyalar la precarietat com un dels trets de les relacions laborals (Bilbao, 1999a; Cano, 2007). La precarietat emergeix conceptualment per contrast amb el que s'havia considerat com a norma en les relacions laborals. Malgrat que no pretenc fer un relat sobre com han sigut les relacions laborals al llarg de la història, és interessant tenir present que, en paraules de Neilson i Rossiter (2008): "Precarity appears as an irregular phenomenon only when sets again Fordist or Keynesian norm" (Neilson i Rossiter, 2008: 51). Es a dir, la precarietat no sembla ser una excepció, sinó més aviat, de cara a una comprensió profunda de les seues causes i efectes, cal considerar el fordisme com un període atípic dintre del que seria la norma al si del capitalisme. Aquesta postura epistemològica, com espere mostrar al llarg del text, té implicacions no sols conceptuals, sinó també polítiques.

En general, la precarietat va esdevenir un tòpic recurrent a partir de la meitat dels anys huitanta, una vegada que es van percebre els efectes de les reformes neoliberals, just després de les crisis dels anys setanta. Tot plegat, les reformes encapçalades per Ronald Reagan i Margaret Thatcher (als Estats Units i al Regne Unit respectivament, però que actuaren com una mena de guia per a molts governs occidentals), els canvis ocorreguts al món de l'empresa i la creixent importància de l'economia financer van provocar l'exhauriment del model keynesià i del pacte social vigent en aquest model (Alonso, 2007a). Així, l'emergència de la inseguretat en el debat públic i científic es deu principalment a la consolidació ja no sols d'un creixent atur estructural, sinó de la multiplicació de la vulnerabilitat entre la força de treball durant la dècada de 1980 com a resultat de les noves estratègies de negoci (C. J. Fernández, 2007a), l'aparició i la generalització de les formes atípiques d'ocupació, així com la flexibilització i fragmentació

del mercat laboral (Castel, 1997; Seminari d'Economia Crítica Taifa, 2006). No obstant, potser per les reticències de les centrals sindicals a incorporar la precarietat com a categoria política (Bilbao, 1999a), va ser ja ben entrada la dècada de 1990 que es va estendre el concepte entre el públic en general. Fins aleshores l'atur ocupava la principal preocupació en l'imaginari social, potser com una herència de la breu etapa fordista a l'Estat espanyol, on ocupació i atur eren vistes com les dues úniques posicions possibles d'un sistema dicotòmic (de fet, és significatiu que els baròmetres del CIS, al preguntar sobre els principals problemes, hi inclouen un ítem sobre l'atur però cap referent a la precarietat).

Malgrat aquesta relativa demora en la popularització del concepte, els efectes de la precarietat es van estendre ràpidament per bona part de la societat, especialment entre alguns col·lectius, com ara les persones joves, les dones i les persones amb menys qualificacions acadèmiques (Santamaría, 2009a). Un dels primers àmbits en veure's afectat va ser el laboral. Com indica Standing (2013), la precarietat està plenament vinculada amb la flexibilitat que es promovia pels economistes i polítics neoliberals. Així, segons aquest autor, en l'àmbit laboral podem identificar diverses dimensions que van ser afectades pels processos de flexibilització:

“La [flexibilidad] salarial significaba acelerar los ajustes a los cambios en la demanda, en particular hacia abajo; la del empleo significaba la capacidad fácil y sin coste para las empresas de cambiar su nivel, en particular hacia abajo, lo que significaba una reducción en la seguridad y protección del empleo; la flexibilidad en las tareas y puestos de trabajo significaba capacidad para desplazar a los empleados a distintos lugares de la empresa y para cambiar las estructuras de empleo con una mínima oposición o coste; la flexibilidad en la pericia significaba la capacidad para ajustar fácilmente las habilidades de los trabajadores” (Standing, 2013: 24)

Aquesta difusió de la flexibilitat en les diferents dimensions de l'àmbit laboral va anar acompanyada (més aviat precedida) de successives reformes laborals que van arranjar l'ordenament jurídic, posant-lo cada cop més d'acord amb l'ideari neoliberal predominant. Les modificacions legals, les pràctiques empresarials i un paisatge dominat pel discurs de la flexibilitat (Alonso i Fernández, 2013; Fernández, 2007) van ser alguns de elements presents en el procés de la “normalització” de la precarietat com a tret inherent del mercat laboral. En pocs anys es difumina la frontera entre ocupacions precàries i no precàries; aquella mena de dicotomia vigent en l'imaginari col·lectiu (especialment en el món sindical) en què existien dues posicions, atur/ocupació, no va ser substituïda per dues noves categories, precarietat/no precarietat, sinó que la precarietat va passar a ser una constant, una condició que no sols afectava les posicions més vulnerables, sinó que

havia esdevingut l'eix central del postfordisme. Es configura un sistema de relacions travessat integralment per la precarietat (Cano, 2007; Neilson i Rossiter, 2005). En aquest sentit, i tornant amb la idea ja esmentada de Neilson i Rossiter (2008), més que l'aparició d'una excepció històrica que ve a trencar el que havia estat la "norma", ens trobaríem davant la reinstauració d'un factor, la precarietat, que sembla formar part del codi genètic del capitalisme i que només havia estat temporalment suspès durant els "trenta gloriosos" anys posteriors a la Segona Guerra Mundial.

El nou escenari obert a partir de la dècada de 1980, amb la progressiva erosió del fordisme i les (relatives) seguretats d'aquell període, van implicar un augment de les persones que estaven en llocs de treball insegurs, sotmesos a la temporalitat, la flexibilitat, etc. Aquesta extensió de la flexibilitat i la vulnerabilitat laboral (agregada pel procés de globalització econòmica) va donar pas a l'extensió de la incertesa en altres àmbits (Alonso, 2007a). Així, de la mateixa forma que, com assenyalava Standing (2013) en la cita reproduïda més amunt, la precarietat va afectar a diverses dimensions de l'àmbit laboral, també va impactar en altres dimensions de la societat. És destacable, per les seues implicacions, la forma com es va veure afectada la noció de ciutadania, qüestió que ha estat magistralment tractada per Luís Enrique Alonso (1999 i 2007).

Durant el fordisme es va ampliar el contingut de la ciutadania social, incrementant-se els drets i béns que la composaven (Marshall, 1997). La ciutadania, entesa com a "sistema central de inclusió, cohesió y reconocimiento (y autorreconocimiento) en una comunidad política" (Alonso, 2007: 98), en aquest període es va configurar bàsicament com una ciutadania laboral, masculina i nacional. Aquestes dues darreres característiques van ser, si cap, més intensament explotades pel règim franquista, malgrat no comptar amb un desenvolupament industrial comparable al de la resta de països occidentals. Així constituïda, la ciutadania típica del fordisme, tot i descansar sobre un suposat universalisme, va mantenir "*grupos sociales* tratados de manera sistemáticamente antiequitativa" (Alonso, 2007: 102)¹. Entre els "grups" més malament tractats destaca especialment el de les dones, situades en els marges del mercat laboral i sotmeses a una violència simbòlica que era tan intensa que suposava en la majoria dels casos l'acceptació de la seua condició secundària; un símptoma d'aquesta violència i els seus efectes són les trajectòries laborals de les dones, amb una presència menor que la dels homes al mercat laboral i una eixida del mateix molt vinculada al matrimoni (Sanchis, 2008).

¹ La cursiva és de l'autor.

Amb la creixent extensió de la flexibilitat, que es reflexa, com hem dit, no sols en les pràctiques empresarials, sinó també en l'ordenament legal i fins i tot en el conjunt de les trajectòries vitals dels individus, la ciutadania social perd la seua vigència i es recupera un tipus de ciutadania liberal, basada principalment en llibertats negatives. Açò porta a Alonso a afirmar que:

“La cuestión social (planteada de manera nacional, distributiva, laboral e igualitaria) se queda sin referencia cuando el capitalismo se estructura en una red multinacional, dispersa, volátil y deslocalizada. Como consecuencia de ello se ha producido una forma de desintegración de la forma tradicional del mercado de trabajo (...) para entrar en una progresiva dualización y fragmentación –institucionalmente organizada– de las situaciones laborales contractuales, en una cadena de sucesivo debilitamiento de las condiciones de protección, seguridad y derechos asegurados en el uso de la fuerza de trabajo” (Alonso, 2007: 230)

Dit d'altre mode, podem afirmar que el procés d'extensió de la flexibilitat i la precarietat no està circumscrit sols a l'àmbit laboral, sinó que les seues implicacions afecten al contingut i a la configuració de la noció de ciutadania, impactant, per tant, en el nucli de la protecció efectiva que l'Estat (cada cop menys social, alhora que més subsidiari de l'economia financera) proveeix als individus. Per tant, les dimensions dels processos de precarització són biogràfiques, laborals i polítiques (Butler, 2009).

Els processos de precarització es poden entendre, com afirma Lorey (2004), com un efecte funcional de les normes laborals, polítiques i jurídiques de les quals, paradoxalment, s'espera que proporcionen protecció contra la precarietat general. La precarietat té un focus primordial en l'àmbit econòmic i en les relacions laborals, però també emana de certes estructures de dominació que han estat legitimades pel pensament polític occidental hegemònic. D'altra banda, i de nou amb Lorey (2015), però també d'acord amb altres autors que han pensat els processos de globalització (Hardt i Negri, 2002; Held i McGrew, 2003; ILO, 2013; Lysandrou, 2011), si entem la precarietat com un efecte funcional també dels sistemes polítics de protecció, aleshores podem concloure que no es limita a un fenomen polític nacional, sinó que s'estén a una escala global.

Així, aquesta erosió de la ciutadania social i la reinstauració *sotto voce* d'un model liberal no és una qüestió jurídica, sinó que és eminentment sociològica i suposa una fita substancial en la reconfiguració del capitalisme en el sentit que, entre d'altres, ha apuntat Sennett (2006). Tal com en el conte d'Andersen, i parafrasejant a Ramón Fernández Durán (2001), l'emperador va entrar despullat en el segle XXI: si durant el fordisme se'ns va intentar convèncer que el vestit de l'emperador era de fines teles, un capitalisme social

que hi incloïa grans masses de població per la via de la relació salarial, a hores d'ara l'emperador mostra el seu cos envellit, despullat ja de qualsevol vestit.

Les fortes asimetries del fordisme no desapareixen amb la desregulació neoliberal, sinó que la situació esdevé més complexa; tal com apuntava Dominique Méda (1998), les fronteres entre ocupació i desocupació s'esborren. Si recordem el que assenyalava Robert Castel (1997), la vulnerabilitat passa de ser un estat a ser un procés i, a més d'identificar aquest important tret, l'autor francès ens va explicar que en la societat postfordista és més fàcil el trànsit de la zona en la que un individu gaudeix d'una certa protecció i està relativament integrat cap a la zona d'una relativa vulnerabilitat. La resposta institucional ha passat en gran mesura (i d'acord el discurs de l'empresa flexible provinent del nou *management*) per aplicar una lògica actuarial i promoure una gestió individualitzada dels riscos (com veurem més endavant, aquesta lògica concorda amb l'extensió de la idea del capital humà i de l'empresarització dels subjectes) (De Giorgi, 2005).

Tornant a l'àmbit laboral, les repercussions de la precarietat són qualitativament tan importants que acabaran estenent-se i vessant el fenomen estrictament laboral, afectant a altres àmbits (Carbajo, 2014; Galetto et al., 2007). Però per entendre l'abast de les transformacions que implica la precarietat cal tenir presents els canvis que implica en les relacions de treball. En aquest sentit, és molt esclaridor el treball de Boltanski i Chiapello (2002), que ja en el títol intenta fer palès la magnitud del canvi viscut a partir dels anys setanta: *Le nouvel esprit du capitalisme*. En les primeres pàgines expliquen el que entenen per "esperit": es tracta, segons Boltanski i Chiapello, de la ideologia que sustenta el compromís amb el capitalisme dels agents implicats en els processos de valorització del capital. Aquesta definició és important perquè posa sobre el tauler que l'adhesió dels individus al sistema no té lloc sols per la via de la repressió, sinó que hi ha un "compromís" aparentment autònom o, si més no, viscut com espontani pels propis subjectes (o dit d'altra forma: l'esperit ens parlaria del conjunt de valors amb capacitat per generar el suficient consens com perquè no estiga amenaçat el procés d'acumulació). Convé tenir present aquest enquadrament per entendre que els canvis organitzatius aquests darrers anys han anat de la mà de la introducció de nous discursos legitimadors (Alonso i Fernández, 2013).

Malgrat que Boltanski i Chiapello es centren en el cas de França, bona part de les seues descripcions i dels exemples que fan servir són igualment vàlids pels casos espanyol i

valencià. Pel que respecta a la reestructuració interna de les empreses, un dels processos identificats per aquests autors és la reorganització de les qualificacions: augmenta la “polivalència” dels llocs de treball, la introducció de les noves tecnologies de la informació modifica el contingut de les tasques (Querol, 2011), s’assignen tasques com el control de la qualitat a operaris als que no se’ls reconeix cap qualificació, emergeixen els processos de formació permanent, etc. En conjunt, aquests canvis interns breument enunciats, en tornar més borroses les posicions dintre de l’empresa aplanen el terreny per introduir la flexibilitat dintre de les organitzacions.

En relació als canvis externs, es destacable la ràpida implantació de la subcontractació i altres vies d’externalitzar la contractació de treball assalariat (Boltanski i Chiapello, 2002). En aquest sentit, la introducció en Espanya, per part d’un govern socialista, de les empreses de treball temporal (ETT) va suposar una terratrèmol en les relacions laborals. Malgrat que les operaven ja des de finals dels setanta i tingueren un creixement considerable en els huitanta, van ser legalitzades en 1994. Des d’aleshores la xifra de negoci de les ETT al nostre país ha crescut constantment, fins i tot durant els anys de la crisi econòmica². Com recordava César Rendueles (2001), el que caracteritza les ETT no és la temporalitat: la regulació laboral ofereix ja un bon grapat de “solucions” per evitar signar contractes estables. Les ETT, segons aquest autor:

“constituyen de suyo una depuración del mecanismo esencial de explotación laboral (...). De algún modo son la materialización de un sueño largamente acariciado por la patronal: conseguir que la relación laboral sea algo parecido a lo que ocurriría si las grúas firmaran contratos, nada de quejas ni hora del bocadillo, nada de huelgas ni bajas, sólo mero intercambio de fuerza de trabajo por dinero.” (Rendueles, 2001: 50)

També sobre la flexibilitat externa³, Boltanski i Chiapello (2002) afirmen que el resultat d’aquest procés ha estat el desenvolupament de més precarietat per a una franja important de la població i que aquesta precarietat està relacionada, en uns casos, amb la

² En 2010 el benefici brut mundial d’Adecco, una de les principals ETT que opera a Espanya, va ser de 3.329 milions d’euros, mentre que en 2014 el benefici brut es va situar en 3.703 milions d’euros. El conseller delegat d’Adecco presumia en la premsa que el darrer trimestre de 2014, amb un benefici brut de 976 milions d’euros, va estar el millor de la seua història (consultat en <http://www.efeempresas.com/noticia/adecco-resultados-2014>).

³ La finalitat d’aquest bloc teòric no és presentar un recull de totes les perspectives teòriques, sinó d’aquells elements, conceptes, autors i autores que són escaients per mostrar el posicionament epistemològic des del qual s’ha dut a terme el treball d’investigació. Malgrat ser freqüent, crec que procedir amb una exposició de teories que no són rellevants en la modelització del projecte que ara s’intenta glossar, no sols saturen i fan més fastigosa la lectura, sinó que allunyen el treball del que deuria ser la investigació i l’aproximen més aviat al format dels manuals i llibres de text. Dit açò, no està de més apuntar que en l’estudi de flexibilitat hi ha altres conceptualitzacions, com ara la referida per Finkel (1994), en la que es distingeix entre flexibilitat ofensiva i defensiva i que és citada per diverses fonts (veure per exemple Brunet i Morell, 1998). Aquesta forma de conceptualitzar la flexibilitat pren com exclusiu objecte d’estudi les empreses i la seua acció en el camp en el que competeixen amb altres empreses, deixant de banda la perspectiva dels subjectes que acaben patint els efectes de la flexibilitat.

natura de l'ocupació, bàsicament el tipus de contracte (temporal, temps parcial, etc.). En altres casos té relació amb la posició més vulnerable assolida dintre de les empreses subcontractades, que estan més sotmeses a les conjuntures i són les que més prompte traslladen a les seues plantilles qualsevol variació en la facturació. Els autors francesos citen també altres mecanismes, com ara el recurs a salaris intermitents (per tasca concreta) i l'ús de formes de treball més o menys gratuït, com beques, pràctiques, etc. (sobre aquest tema tornarem en apartats posteriors). En conjunt, aquesta reestructuració interna i externa de les empreses porta a un increment de la flexibilitat que poden aplicar les empreses.

Les conseqüències sobre les trajectòries individuals de l'extensió de la precarietat i la flexibilitat posada en pràctica per les empreses han estat evidents. S'ha de recordar, a més, que a banda de ser l'única font d'ingressos per a una majoria de la població, el treball assalariat continua estant un dels eixos en la construcció de les identitats (Mcdowell, 2012). De fet, en el projecte desenvolupat per Karen Foster (2013), en el qual es van entrevistar cinquanta dues persones que tenien edats molt diferents (anaven dels 25 als 86 anys), es va trobar que malgrat aquesta disparitat generacional compartien una sèrie de valors i assumpcions sobre el treball assalariat:

“Five basic themes connect faithful narratives to one another: a reverence for work, respect for conventionally successful people, belief in the parity of work effort and reward, a strong connection drawn between personal and organizational goals and an emphasis on financial independence.” (Foster, 2013: 8)

No obstant, la mateixa autora adverteix que entre les persones més joves és més comú trobar expressions de desafecte cap al treball assalariat. El descontent, en els relats recollits per Foster, està més present en unes generacions i està relacionat amb les experiències compartides entre els treballadors i treballadores d'una certa edat. Són unes generacions que s'han d'obrir pas enmig d'unes nocions dominants en l'economia política en un moment determinat. Segons Foster (2013) estem davant una qüestió que té un pes generacional gens menyspreable. Per la meua part considere que és innegable aquest component generacional, però açò no ens ha de fer perdre de vista que quan estem parlant de generació ho hauríem de fer en plural: han passat més de quaranta anys des de la crisi del petroli de 1973 (que es considera el punt de ruptura del fordisme davant l'atac neoliberal) i són ja vàries les generacions que han hagut de bregar amb un context de precarització gairebé generalitzada. Però la reflexió de Foster sobre el factor generacional és interessant per altre motiu: ens alerta de què hem de parar atenció a la biografia i la història per tal de conèixer la formació contingent de les subjectivitats. Les

narratives presentades per aquesta autora britànica ens mostren la dificultat que troben els individus per mantenir la coherència entre allò que es valora (recordem el que hem reproduït més amunt: la creença de la paritat entre l'esforç i les recompenses, a més d'altres qüestions en la mateixa línia) i el que troben en la realitat. Si recordem la teoria de Festinger (1975), podríem afirmar que, en general, les persones hem d'afrontar una dissonància important: vivim en societats on es proclama el valor moral del treball, però en les que el contingut i les recompenses monetàries d'aquest són cada cop més insuportables. En l'àmbit concret de la precarietat també Patrick Cingolani (2012) ha descrit el "dispositiu precari" com un mecanisme que produeix en els treballadors i treballadores l'angoixa de mantenir una relació salarial insana, relació que es viu com una concessió de l'empresa una vegada que la càrrega de la incertesa s'ha traslladat als individus.

Però hi ha encara altra qüestió que ens interessa del treball citat de Foster. Si bé la seua mostra estava composta per persones amb un rang d'edat molt ampli, totes elles compartien la possessió de titulacions universitàries. Fins fa uns anys hi havia un cert consens en assenyalar l'educació com un factor que protegia relativament de l'atur i la precarietat (Ashenfelter i Ham, 1979; Cardenal, 2006). Però actualment aquest consens s'ha trencat i es multipliquen els treballs que posen de relleu que la difusió de la precarietat ja no correlaciona negativament de forma necessària amb el nivell educatiu (Brown et al., 2011; Matkovi i Kogan, 2014; Napolitano, Pacholok i Furstenberg, 2013; Tejerina, et al., 2013). La precarització ja no és un fenomen que afecte principalment els grups socials situats en el marge inferior de l'estructura social. Aquest procés s'ha desplaçat cap al centre, afectant directament a una part i amenaçant altra part de les classes mitjanes.

Aquesta amplitud en l'impacte de la precarietat ens obliga a tensar la conceptualització la precarietat. Ja hem comentat que una línia de treballs, en molts casos vinculats al món sindical, va estudiar inicialment la precarietat com un fet eminentment jurídic, encara que després es va ampliar el contingut fins considerar els efectes laborals de la mateixa (sinistralitat, afiliació sindical, empitjorament dels convenis, etc.) (veure per exemple el volum compilat per Gerry i Janine Rodgers, 1992). Posteriorment podem trobar un ventall de treballs que parteixen d'un focus amb un major abast i incorporen nous continguts en l'estudi de la precarietat, vinculant aquesta amb les trajectòries vitals i les diferents dimensions que les conformen (per veure alguns exemples representatius de distints

enfocaments: Burgi, 2007; Carrasquer i Torns, 2007; Corcuera, 2012; Gentile, 2006; Santos, 2006; Tejerina et al., 2013).

La primera d'aquestes línies de treballs exposades conté una assumpció bàsica: la precarietat com un estat. El treball ja citat de Castel (1997), que va tenir una considerable repercussió en l'àmbit acadèmic i professional, va popularitzar una perspectiva que ja comptava amb una certa acceptació: aquest autor ens va convidar a observar l'exclusió no com una posició, sinó com un procés. Aquesta forma de conceptualitzar l'exclusió permet, d'una banda, ampliar les dimensions implicades en les transicions d'una posició a altra al llarg dels processos que porten de la inclusió a l'exclusió. D'altra banda, fugint de la linealitat, els processos es poden observar com a trajectòries reversibles, itineraris d'anada i tornada, el que possibilita captar i estudiar les trajectòries en la seua complexitat, no com a trajectòries d'èxit o fracàs, sinó com trajectòries híbrides, que transiten de l'atur a l'ocupació, de la universitat a la cuina d'un McDonalds i d'ací a unes pràctiques o a cobrir una substitució o a provar sort en l'estranger (Galletto et al., 2007; Santos, 2003; Walther, 2006).

La consideració de la precarietat com a procés, al qual ens referirem com *precarització*, facilita igualment la conceptualització de la precarietat com a procés estructurant. En la mesura que la precarietat ha desbordat els límits d'allò laboral i ha passat a ser formar part del temps continu de les biografies, cal pensar que ha esdevingut un component no menor de les subjectivitats i, en conseqüència, està de forma subjacent en l'acció dels individus. Una bona síntesi d'aquesta perspectiva la trobem en la següent cita de Diego Carbajo:

“La precariedad entendida como proceso, a saber, como precarización, no daría cuenta tanto de un estado de algo o alguien, sino de un profundo desplazamiento de lo que se venía entendiendo por (lo) norma(l); en definitiva, de mutaciones en un continuo de formas de gobierno y de subjetivación-reflexiva que produce” (Carbajo, 2014: 86)

Els processos de precarització no sols alteren (desestabilitzant-les) les trajectòries biogràfiques dels individus, sinó que estan present i transformen substantivament les relacions entre aquests i les institucions socials. Així, per exemple, Lash (2003), es pregunta pel tipus d'institucions que calen per regular a individus caracteritzats cada cop més per, precisament, estar en situació de “desregulació”. A partir de la distinció entre normes reguladores (de caire prescriptiu) i normes constitutives (una mena de gramàtica comuna) que fa aquest autor, podem pensar que en no poques situacions, davant, posem per cas, la manca de protecció pública o de referències clares en els itineraris

professionals, migratoris, etc., la precarització esdevé no una conjuntura, sinó la condició des d'on els individus actuen i planifiquen, omplint buits, en una acció que sovint és també constituent. Aquesta condició paradoxalment constituent de la precarització és assenyalada per Nancy Ettliger en els inicis d'un interessant article en el qual reflexiona sobre les fronteres (més aviat l'absència d'elles) de la precarització:

“The task I set at the outset is to develop an expansive view of precarity by dissolving spatiotemporal boundaries. Subsequently, I develop an argument that pivots on a paradox. Precarity is located in the microspaces of everyday life and is an enduring feature of the human condition. It is not limited to a specific context in which precarity is imposed by global events or macrostructures. Yet, another part of the human condition is the essentialist urge to construct illusions of certainty and uncertainty and vulnerability, precarity.” (Ettliger, 2007: 320)

Si bé la darrera frase podria considerar-se més especulativa que empírica, costa pensar que no siga així, que una part de la condició humana (recordem que Arendt –1993– la distingia de la noció de natura humana) no passe per la construcció de sentit, en la línia del que ens va mostrar Frankl (2001), tot tractant de reduir eixa mena de contradicció percebuda, dissonància o dispositiu precari als quals hem al·ludit més amunt (Cingolani, 2012; Festinger, 1975). Però a banda de la creació o no de sentit, al marge de la construcció d'il·lusions enmig de la incertesa i la vulnerabilitat, els individus transiten per una quotidianitat jalonada d'ocupacions dolentes, contractes temporals, habitatges cars, necessitat d'actualitzar les credencials formatives, etc. Aquests recorreguts comporten la subjectivació de la flexibilitat (Genova, 2014; Murgia, 2012; Santos, 2006), una vivència de la temporalitat que sura sobre l'eventualitat (Ramos, 1998) i altres fenòmens en els que es posa en joc la subjectivitat, alhora que el propi cos (Precarias a la Deriva, 2003).

El treball desenvolupat per Barbara Ehrenreich (2003) té la virtut de posar-nos en contacte amb les vivències quotidianes de persones que ocupen llocs de treball molt precaritzats. Aquest treball resulta especialment interessant pels sectors i empreses en els quals aquesta periodista va estar treballant durant un any, tractant d'arreglar-se-les per viure amb els salaris i les condicions materials que li possibilitaven les ocupacions per les que va passar. En eixe temps, Ehrenreich va treballar com a netejadora (*maid*), cambrera i dependenta; una de les empreses per les que va passar és Wal-Mart. El llibre d'Ehrenreich està a camí entre l'etnografia i el reportatge periodístic, potser és complicat classificar-lo, però els material empíric que aporta és valuós i ha inspirat treballs amb posterioritat. Entre aquests treballs destaca el llibre coordinat per Nelson Lichtenstein (2005), *Wal-Mart: The Face of Twenty-First Century Capitalism*. En aquest volum podem trobar l'aportació d'Ellen Rosen (2005), *How to Squeeze More out of a Penny*, en el qual

analitza com les pràctiques laborals de Wal-Mart conformen l'experiència dels treballadors i treballadores. Aquesta autora, referint-se als sistemes de gestió de la força de treball, afirma que:

“these new systems [de gestió global de l'empresa] operate within the context of a management practice and a company culture which intensify work pressures on Wal-Mart's retail staff and lead to a form of management by intimidation” (Rosen, 2005: 243)

Malgrat les diferències entre els Estats Units i el nostre país, trobe interessant detenir-me breument en el llibre d'Ehrenreich (2003), no tant perquè siga estrictament comparable en la literalitat de les formes, sinó perquè en les lògiques de fons sí que podem captar aspectes sobre el que suposa viure en un context on la precarització està completament estesa i fins i tot institucionalitzada. En el seu treball, Barbara Ehrenreich (2003) es va proposar viure durant un període aproximat d'un any, en una mena d'observació participant, amb el salari que poguera aconseguir en ocupacions poc qualificades, buscant l'habitatge que li permetera el salari d'aquestes ocupacions. Una de les primeres coses que descobreix, a banda de la dificultat de viure amb molts menys ingressos dels que acostumava, és que els processos de selecció per a aquestes ocupacions poc qualificades resulten complexos i fins i tot durs. Aquest tipus de processos hi inclouen entrevistes més o menys intimidatòries i interminables qüestionaris i tests psicotècnics (a més d'anàlisis per comprovar si es consumeixen drogues). Els mecanismes de selecció descrits per l'autora (que inclouen preguntes sobre les qüestions com les càrregues familiars, opinions sobre les responsabilitats que deuria assumir l'empresa, etc.), semblen més aviat destinats a configurar un dispositiu disciplinari que una veritable eina per comprovar l'adequació dels candidats i candidates. L'elevada rotació de les plantilles, conjugada amb aquest tipus de selecció, intensifica la sensació que es pot desprendre del dispositiu precari descrit per Cingolani (2012) i comentat anteriorment. Així, segons l'autora:

“la verdadera función [de les entrevistes de selecció] es dar información a los empleados potenciales y no a los empresarios y la información que transmiten es siempre la misma: 'no tendrás secretos para nosotros. No sólo queremos tus músculos y la porción de cerebro directamente conectada con ellos, queremos lo más recóndito de ti mismo'” (Ehrenreich, 2003: 68)

En la descripció de com es desenvolupen els torns de treball també podem llegir aspectes destacables. La irregularitat dels horaris dificulta planificar el temps propi amb una perspectiva mitjanament còmoda; aquesta imprevisibilitat afecta a qüestions d'intendència diària, com ara la compra i la preparació dels àpats, el que conjugat amb

els baixos salaris porta a introduir hàbits i productes compatibles amb aquest tret de la condició precària. D'altra banda, la intensitat dels torns obliga a una implicació física i mental considerable; contràriament al que es podria pensar pel fet de tractar-se de feines poc qualificades, en un moment determinat l'autora exclama: "Pese al distanciamiento científico que intento mantener, el asunto *me importa*" (Ehrenreich, 2003: 24; la cursiva és de l'autora). L'assumpte al que es refereix és la feina que ha de fer: omplir tasses de cafè, agranar, fregar, tallar pa... De nou ens trobem com la subjectivació de la precarietat es barreja amb la valoració del treball, en un joc de contrastos que juga sovint en contra dels propis individus (Foster, 2013; Murgia, 2012; Sennett, 2000).

Dintre del dispositiu precari, aquest conflicte entre el treball com a valor normalitzat socialment i situacions dolentes al si de l'ocupació es veu agreujat per la proliferació de missatges que fan cada cop més intel·ligibles les posicions dels agents, especialment dels més vulnerables. Em referisc a la propagació dels discursos del *management*, barrejats amb tota una bateria de nous corrents pseudo-psicològics (Alonso i Fernández, 2013; Ehrenreich, 2011; Fernández, 2007). En les diferents ocupacions que té durant la seua investigació, Ehrenreich es troba amb un vocabulari eufemístic que intenta maquillar la dura realitat del treball diari. Així, per exemple, els clients són convidats i els treballadors i treballadores són col·laboradors de l'empresa i les sales on es canvien de roba els cambrers o els netejadors estan empaperades amb cartells "motivacionals", un tipus de missatges que també estan presents en les formacions que ofereixen les empreses i, per descomptat, en els processos de selecció. Reprenent el que deia Rosen sobre Wal-Mart, podríem dir que el "*management per intimidació*" és en bona mesura un *management* de l'eufemisme i el *détournement*. Aquests missatges per "motivar" les plantilles tenen una considerable importància en economies de serveis. En primer lloc perquè la atípica estructura de costos de la majoria de productes i serveis fa que la productivitat depenga en bona mesura de la factors conductuals i emocionals de la força de treball (Castel, 2010; Cohen, 2007). En l'estadi actual del capitalisme la productivitat ja no és sols una qüestió relacionada amb la força de treball, sinó que està estretament lligada amb les subjectivitats mobilitzades en el procés de valoració del capital (Lorey, 2015). Servir una hamburguesa, atendre la recepció d'un hotel i contestar les cridades des d'un *call center* tenen en comú la necessitat de comptar amb d'individus implicats; així, quan Ehrenreich descriu el seu treball com a dependenta en Wal-Mart i arriba al convenciment de què "los límites los fija una misma" (Ehrenreich, 2003: 169), aquesta apreciació casa perfectament amb alguns dels enfocaments del *critical management*

*studies*⁴. En l'estudi dels sistemes i la cultura de la gestió en el món empresarial, es va detectar que amb l'extensió del que Lash i Urry (1988) anomenen capitalisme desorganitzat:

“El sector servicios crece notablemente, y lleva a un interés, por parte del mundo de la gestión, hacia aspectos más relacionados con las emociones que con el cálculo racional. Surgen las culturas corporativas y políticas de recursos humanos que individualizan la fuerza de trabajo.” (Fernández, 2007b: 352)

Els límits als que al·ludia Ehrenreich no es refereixen sols al treball físic (carregar roba dels provadors a les distintes seccions, etc.), sinó que també tenen a veure amb la relació amb els clients i clientes. I es que, en segon lloc, la motivació en una economia de serveis amb una elevada precarització juga un paper clau perquè, com plantejava Giddens (2008), el treballador o treballadora que atén el mostrador és el rostre de tot el macrosistema organitzatiu que hi ha al darrere, és qui proveeix seguretat i fiabilitat a qui té davant i, per tant, en és fonamental que l'empresa tinga la certesa de què el grau de compromís siga elevat, de tal forma que, com acabem de dir, els elements relacionats amb la conducta i la gestió de les emocions prenen una gran rellevància. Garantir aquest compromís en l'era de la provisionalitat generalitzada ha suposat mobilitzar tota una enginyeria de la creació de subjectivitats.

Aquest tema de la creació de subjectivitats el reprendrem en el bloc següent capítol. El que ens interessa ara es remarcar la condició estructurant dels processos de precarització als que ens hem referit més amunt. Les vivències descrites per Ehrenreich (2003), així com altres exemples que abunden en la literatura científica (Bilbao, 1999; Carbajo, 2014; García, 2006; Genova, 2014; Gentile, 2006; Matos, Domingos i Kumar, 2011; Pais, 2007; Precarias a la Deriva, 2003; Santamaría, 2009b), ens porten a albirar un context en el qual la precarietat ja no és externa o liminar, no està en els marges, sinó que està tan integrada que fins i tot podem parlar d'una precarietat incorporada, adherida als cossos (Butler, 2009), però també central en la subjectivació i, per tant, en l'orientació de l'acció dels individus. Aquesta qualitat estructurant dels processos de precarització està ben sintetitzada en la següent cita:

“La sujeción ya no se produce desde la asfixiante ley de la comunidad que regula los comportamientos a través de las instituciones, sino a través de la ausencia de máximas reguladoras en todos los órdenes de la vida (...). De este modo, la precariedad puede comprenderse como una realidad social —laboral, económica, afectiva—, pero, también, como una determinada manera de interpretar lo que somos.” (Gil, 2014: 299)

⁴ Una bona panoràmica d'aquests estudis es pot obtenir a partir del volum coordinat per Carlos Jesús Fernández (2007).

Des del meu punt de vista, aquest aparent oxímoron que assenyala Gil (2014), açò és, que la subjecció, el constrenyiment estructural, no opera mitjançant la prescripció, sinó a través la desregulació, es configura fonamentalment pel desenvolupament d'una doble operació: la progressiva eliminació dels dispositius de protecció (Lorey, 2015; Pavolini i Ranci, 2008) i la multiplicació dels moments en què els subjectes han de prendre decisions que poden comportar un considerable cost biogràfic (Beck i Beck-Gernsheim, 2003; Laughland-Booy, Mayall i Skrbis, 2014). La contingència és una constant i augmenta la tensió i l'esforç que suposa als individus crear un relat que lligue espais i moments que es presenten relativament inconnexos, quan no desordenats (Ettlinger, 2007). Una de les consignes que es cantava a les places del 15M era "el contracte ens caduca abans que la llet" (Juventud Sin Futuro, 2011), aquesta sentència condensa simbòlicament les dificultats que enfronten les persones no sols en l'aspecte material de la vida, sinó en la construcció de continuïtats sobre les que estructurar les biografies. Aquest predomini d'allò temporal i contingent substitueix l'espai de la rigidesa i les aparents certes que es va afonar amb el fordisme⁵.

La desregulació, però, no s'hauria d'entendre en sentit literal, com una supressió de les normes, sinó que hem de tenir un enfocament més comprensiu: la desregulació pot comportar, efectivament, l'eliminació de les prescripcions explícites, però també pot incloure la transformació del significat i les funcions de determinades institucions, especialment aquelles que conformen el cor dels Estats del benestar (ensenyament, sanitat, serveis socials, etc.). Brown, Lauder i Ashton (2011), als que fèiem referència en la introducció d'aquest bloc, han elaborat un valuós treball sobre la devaluació de l'ensenyament superior i els seus efectes en mercats de treball fortament globalitzats. Segons aquests autors, hi ha quatre tendències que estan convergint, i provoquen una "bare-knuckle fight for those jobs that continue to offer a good standard of living" (Brown et al., 2011: 7). Aquestes forces són: una bombolla educativa mundial, la revolució dels costos productius, la reducció dels salaris en els treballs qualificats i una guerra pel talent.

Pel que fa a la bombolla educativa, Brown, Lauder i Ashton (2011), recorden la importància de la retòrica de l'economia del coneixement, amb missatges que a més de pregonar un futur dominat pels sectors més creatius, també van reforçar, en línia amb el

⁵ Remarque allò de les aparents certes perquè el fordisme tampoc no va ser un període històric on la desigualtat i la vulnerabilitat estigueren absents. El contrast recurrent entre els "trenta gloriosos" i el que va vindre després de la dècada de 1970 ha atorgat a aquell període una imatge eminentment positiva i sovint la crítica sembla estar reclamant la recuperació d'una arcàdia perduda. No és aquest el cas, ni tampoc la meua posició.

neoliberalisme, la idea de què els individus havien de prendre una major responsabilitat en augmentar les seues credencials educatives, el seu capital humà incorporat⁶. Combinats amb una millor posició relativa de part de les classes mitjanes durant el fordisme i, en el cas europeu, amb el desenvolupament de sistemes públics universitaris, aquests missatges van resultar en un major esforç de les famílies per portar els seus fills i filles a la universitat. La promesa implícita era que unes majors credencials educatives portarien a llocs de treball més qualificats, que serien més demandats i valorats per les empreses i, per tant, reportarien majors ingressos i un major nivell de vida (Brown et al.: 25). Aquesta situació va desembocar en un creixement notable de les persones amb titulació superior, que produeix una devaluació del valor dels títols. En el cas espanyol, segons les dades que ofereix Eurostat, la proporció de persones entre 25 i 34 anys amb titulació superior ha passat del 20,6% en 1992 al 41,5% en 2014. Els països emergents també han viscut un increment de la seua població amb titulació universitària; Xina, segons les dades que ofereix el Banc Mundial té aproximadament deu vegades més estudiants universitaris que el Regne Unit, mentre que en conjunt les universitats de l'Índia tenen unes sis vegades més estudiants matriculats que les universitats franceses.

Aquest increment de la població titulada no ha anat acompanyat per un augment paral·lel dels llocs de treball qualificats. Al nostre país, com recorda Santos (2012a), entre 1996 i 2007 (els anys de major creixement econòmic abans de la crisi) les ocupacions poc qualificades van passar de 3.722.600 a 6.667.900, es a dir, quasi es van duplicar. Si bé és cert que, segons les dades d'Eurostat, entre 1998 i 2007 les ocupacions més qualificades de la classificació ISCO (els grups 1 a 4: gerents, tècnics i professionals científics, professionals de suport i administratius i comptables) també van augmentar durant eixos anys, de 5.311.600 ocupats en 1998 a 8.436.900 en 2007, no deixa de ser notable l'elevat ritme de creació d'ocupacions caracteritzades per l'escassa qualificació, que sovint van de la mà dels baixos salaris, condicions laborals precàries i altres característiques del que es coneix habitualment com *bad jobs* (Farber i Levy, 2000; Kalleberg, Reskin, i Hudson, 2000). A més, si recordem que, segons les dades de l'INE, entre 1996 i 2007 la població espanyola amb estudis superiors va passar de poc més de deu milions de persones a quasi setze milions, es pot veure que el segment qualificat del mercat de treball està lluny de poder absorbir aquesta població.

El fet que aquest desigual creixement de les persones titulades i els llocs de treball qualificats estiga succeint a nivell internacional porta a Brown, Lauder i Ashton a parlar de

⁶ El capital humà i les seues implicacions serà tractat en un bloc posterior.

que “what is not in doubt is the globalization of high skills” (2011: 47). Aquesta dimensió geogràfica acaba configurant un tipus de subhasta global on la mercaderia que ix a concurs són les persones amb titulació superior, més aviat les seues competències. Aquesta subhasta, continuen els mateixos autors, no es basa en una competició pel coneixement i les idees, sinó que com a tal subhasta és també una lluita pel preu, de tal forma que es trenca la correspondència entre credencials educatives i salaris. D’aquesta forma es creen les condicions per a la segona de les forces que apunten els autors de *The Global Auction*: el descens dels costos de producció, fins i tot en els sectors més lligats amb l’economia del coneixement. Aquesta pressió a la baixa en els costos, que com afirmen Brown, Lauder i Ashton (2011) no pot ser explicada simplement apel·lant a les noves tecnologies, trenca alguns dels tòpics sobre l’economia del coneixement (Florida, 2007): la innovació no està unívocament vinculada amb l’augment del valor afegit i, per extensió, amb millors condicions salarials i laborals, pot haver també una economia del coneixement *low cost* (Oliva, Iso i Feliu, 2012).

El taylorisme digital és la tercera força descrita per Brown, Lauder i Ashton (2011). Els autors parteixen de què l’economia del coneixement i la difusió de les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC) tenen unes implicacions per als treballadors titulats que no han estat suficientment investigades. Malgrat el conegut lema “smart people doing smart things in smart ways”, amb el qual s’intenta caracteritzar l’esperit de la nova economia per part dels seus defensors, Brown, Lauder i Ashton ens recorden que les empreses estan posant molt d’esforç en “to translate *knowledge work* into *working knowledge*” (2011: 66)⁷. El resultat d’aquesta estratègia és el que conceptualitzen com taylorisme digital:

“This involves translating the knowledge work of managers, professionals, and technicians into working knowledge by capturing, codifying, and digitalizing their work in software packages, templates, and prescripts that can be transferred and manipulated by others regardless of location” (Brown et al., 2011, p. 72)

Mentre que el taylorisme clàssic, de caire mecànic, només es podia aplicar en la factoria, on havien d’estar concentrats els treballadors, el taylorisme digital possibilita controlar els processos de treball en estructures disperses. L’efecte més immediat és que es redueix de forma aclaparadora el nombre de treballadors que requereixen una formació realment extensa i sobre els quals basculen els processos clau en les empreses. Açò suposa una nova reducció dels llocs de feina que podem considerar clarament qualificats. En conseqüència, el taylorisme digital accelera la devaluació dels títols universitaris. Daniel

⁷ La cursiva és dels autors.

Cohen (2007) explica que l'estructura de costos pròpia de l'economia de serveis pot afectar el conjunt dels processos productius. Aquest autor etiqueta l'esmentada estructura de costos com una estructura atípica, en la qual els costos estan concentrats en el desenvolupament inicial del producte i en la part final, la comercialització. Així, el taylorisme digital suposa un intent per reduir encara més aquests costos de producció que estan distribuïts de forma tan irregular, tot tractant de posar a disposició de les empreses mà d'obra altament qualificada a un preu cada cop més baix. Finalment, sols una part molt reduïda de les plantilles gaudeix d'unes condicions laborals plenament òptimes, mentre que la gran majoria veuen com les seues ocupacions pateixen un procés progressiu de desqualificació.

D'altra banda, les potencialitats de control i vigilància de les empreses es veuen incrementades amb els dispositius que engloba el concepte de taylorisme digital. Mitjançant programes que monitoritzen tasques habituals (l'ús d'aplicacions informàtiques, les converses telefòniques, etc.), les empreses poden implantar sistemes de *micromanagement* i control remot (Brown et al., 2011: 74). Aquestes formes de control directe acompanyen i reforcen els mecanismes que ens explicava Barbara Ehrenreich (2003): processos de selecció, reunions per motivar i tota la panòpia de tècniques d'activació utilitzades o promogudes per empreses i institucions públiques (*coaching, mindfulness, etc.*), que s'han convertit en part del paisatge i de les que, com veurem en un altre bloc, no es lliuren ni les persones en situació d'atur (Serrano, Fernández, i Artiaga, 2012). Així ho apunten també Brown, Lauder i Ashton: "The componentization of functions, alongside the modularization of jobs, reveal the growing importance attached to behavioural competencies" (2011: 78). Així, una executiva d'una empresa de *recruitment* entrevistada per Brown i els seus col·legues, reconeix que busquen gent que es pugui posar en la pell dels seus clients, que siga empàtica i que "desitge" resoldre problemes.

El taylorisme digital forma part, en definitiva, dels intents de les empreses per atrapar i controlar el coneixement. Aquest procés, ens diuen els autors de *The Global Auction*, provoca la desqualificació d'una part important dels treballadors qualificats, que descobreixen de sobte que les seues credencials i habilitats no són tan exclusives com havien pensat quan van arribar a la universitat. Però el taylorisme digital no implica només l'erosió de les credencials educatives, sinó que a mesura que el *management* i els nous processos de gestió de la força de treball incrementen la distinció i la competència entre dels treballadors qualificats, aquest procés provoca la segmentació del talent. D'aquesta

manera, només una proporció reduïda dels treballadors (el que Brown i els seus col·legues anomenen *developers*), poden ser considerats en sentit literal *knowledge workers*, mentre que la resta es dividiria entre els que es dediquen a implantar el que aquests dissenyen (*demonstrators*) i els que senzillament es dediquen a tasques monòtones, com ara els treballadors de centres de dades (*drones*) (Brown et al., 2011: 81).

El que Brown i els seus col·legues anomenen guerra pel talent és la quarta força que erosiona el valor i les condicions dels treballadors i treballadores qualificats. Aquesta competició no es refereix sols als treballadors més reeixits i talentosos, sinó a una forma de pensar la gestió de les empreses que posa l'accent en la importància per les empreses de considerar el talent com un factor clau (Michaels, Handfield-Jones i Axelrod, 2001). Aquest procés accentua l'estratificació entre els treballadors qualificats, perquè les empreses posen l'èmfasi en fixar un grup de treballadors amb condicions excepcionals, mentre la resta queden fora d'aquest elitista mercat laboral. Però a més, la guerra pel talent agreuja la distinció entre universitats: a nivell mundial sols unes poques universitats són considerades "creadores" de talent (Stanford, MIT, etc.), mentre la resta són considerades centres per proveir *drones*, els treballadors que sols aplicaran els paquets de treball i els procediments. Un dels efectes és precisament l'empresarització de les universitats públiques, amb la introducció de la lògica empresarial per tal d'assolir l'excel·lència que es justifica sovint per l'existència d'aquesta competició global pel talent (Newfield, 2008). De fet, hi ha un efecte d'etiquetatge de les universitats per part de les principals empreses i les més importants companyies de *recruitment* que troba el seu reflex també en els rànquings com el de Shanghai.

En definitiva, aquests processos, que Brown, Lauder i Ashton (2011) han qualificat de subhasta global, suposen una fita d'importància considerable en l'erosió de les lògiques que estaven presents en les societats fordistes. D'acord amb autors com Goldthorpe (2012) i Atkinson (2007), açò redundaria en la importància de seguir considerant la classe social per entendre les dinàmiques socials contemporànies. Però el que més ens interessa ací es remarcar que la dinàmica de la subhasta global, en la mesura que aquesta afecta els titulats i titulades universitaris, implica la disminució dels reductes que ofereixen una certa protecció de la precarització i es reforça l'extensió d'aquesta més enllà dels espais tradicionalment identificats com a precaris o vulnerables. Així, la seqüència capacitat + esforç = mèrit, ha estat abruptament substituïda per un altra molt més perniciosa encara: recursos + preferències = elecció (Brown, 1995). Les eleccions es

converteixen alhora en un imperatiu i en un nou referent mític, substituint la lògica de l'esforç i les recompenses (que en el fordisme es vinculava amb la idea de carrera professional, antiguitat, etc.). Però les eleccions no es decideixen en un espai socialment aplanat, sinó creixentment desigual i en el que ha desaparegut la xarxa de proteccions públiques. Els processos de precarització, per concloure aquest apartat, s'han d'entendre referits aquest desplaçament que va més enllà de l'àmbit laboral i que posa els individus en un espai social de vulnerabilitats i inseguretats múltiples, que obliguen a prendre més decisions biogràfiques que en el passat.

3.2. La inseguretats institucionalitzada: la subjectivació de la flexibilitat

En el present apartat la idea principal és aproximar-nos al que implica la implantació de la flexibilitat com a tret distintiu de les dinàmiques socials i els seus efectes en la reconfiguració subjectiva dels individus. Per fer aquesta aproximació ens recolzem principalment en el treball de Richard Sennett, especialment en dos dels seus llibres més reconeguts: *La corrosión del carácter* i *La cultura del nuevo capitalismo* (Sennett, 2000 i 2006). L'obra de Sennett representa un bon punt de partida per a la comprensió dels efectes en les subjectivitats dels canvis operats en el cor de les relacions socials en el capitalisme contemporani. Des d'un punt de vista weberià, Sennett intenta copsar les conseqüències personals de que ha tingut el trànsit del fordisme al postfordisme i de forma especial la difusió de la flexibilitat no sols com a tret pràctic, sinó com a referent mític del "nou" capitalisme.

Paga la pena assenyalar, tot partint d'un profund respecte intel·lectual per l'obra d'aquest sociòleg, un dels punts amb els quals discrepe, més per les seues implicacions polítiques que pel seu valor analític. De forma coherent amb el seu enfocament weberià, Sennett té sempre la utilitat (i la subjectivació d'aquesta) com un dels conceptes clau per comprendre (i reformar) l'acció dels individus; la utilitat, en el seu esquema de pensament, va íntimament lligada a l'obra i aquesta es completa de forma prioritària al si de l'ocupació remunerada. En aquesta seqüència que aniria des de la utilitat fins la virtut (i que va ser objecte d'un brillant anàlisi per part de Fernando Díez, 2001), podríem dir que el principi de realitat és el treball assalariat. El meu desacord rau en la centralitat de

l'ocupació en el model de societat plantejat per Sennett⁸: aquesta posició nuclear de l'ocupació (no entre ací però caldria tenir present la diferència entre ocupació i treball) en la configuració dels vincles socials, en primer lloc, ens situa en una posició de dependència respecte un fet que, si bé és cert que a hores d'ara continua essent fonamental en la dinàmica del capitalisme, es tracta d'un fet que hem de superar. I difícilment la via per deixar enrere la dependència del treball assalariat podrà ser mantenir-lo com a eix de la identitat i el vincle social. Aquest desacord, reitere, és d'àmbit polític; pel que fa a l'anàlisi sobre les dinàmiques del nou capitalisme, Sennett continua estant una referència imprescindible.

Com hem intentat mostrar en l'anterior apartat, malgrat que la precarietat comença sent un fenomen vinculat amb el treball assalariat, a hores d'ara es tracta d'una condició que desborda els límits de les relacions laborals. L'ensorrament del fordisme, la creixent importància de l'economia financera i la recomposició dels estats del benestar degut al predomini de la doctrina neoliberal (Pavolini i Ranci, 2008), que han tingut lloc amb l'absència d'una clara contestació social (excepte els darrers anys, quan s'hi ha afegit la crisi econòmica a tot l'anterior) (Estanque, Costa, i Soeiro, 2013), són processos que han jugat un paper en la substitució dels valors que enquadraven l'acció dels individus en les dècades anteriors a la de 1980, quan el capitalisme estava dominat simbòlicament per la idea d'estabilitat i per les corporacions rígides, la seguretat i la predicibilitat eren valors centrals (Fernández, 2007a). L'estabilitat, de la qual penjava entre d'altres la idea de carrera professional (denominació que com una reminiscència encara fem servir per denominar genèricament les titulacions universitàries), ha estat substituïda per la flexibilitat com a referent mític:

“Hoy la sociedad busca vías para acabar con los males de la rutina creando instituciones más flexibles. No obstante, las prácticas de la flexibilidad se centran principalmente en las fuerzas que doblegan a la gente” (Sennett, 2000: 47).

En sentit literal, la flexibilitat es refereix a la capacitat d'adaptació quan les condicions de l'entorn canvien. Però com es pot extraure de l'anterior cita de Sennett, cal diferenciar entre el discurs explícit de la flexibilitat (superar la rigidesa del passat) i el subtext dels discursos de la flexibilitat i, sobretot, les pràctiques concretes sota el predomini d'aquesta nova condició del capitalisme avançat, que tenen a veure sobretot amb la configuració d'una nova forma de poder. Les pràctiques per imposar la flexibilitat (que inclouen tot un

⁸ Malgrat que no és la meua intenció allargar aquest comentari, sí que és just reconèixer que en el seu darrer llibre, Sennett (2013) introdueix reflexions sobre la construcció dels vincles i la identitat a partir d'elements externs al treball assalariat.

cap discursiu al voltat de la mateixa) es recolzen en un poder de baix perfil que té uns considerables efectes psicosocials (Burgi, 2007). Sennett indica tres elements que componen el nucli d'aquesta nova forma de poder: la reinvençió discontinua de les institucions, l'especialització flexible de la producció i la concentració sense centralització del poder (Sennett, 2000: 48). El primer element, la reinvençió discontinua de les institucions, implica la ruptura com a forma de canvi més habitual, el que provoca la sensació de discontinuïtat respecte del passat. El mecanisme típic pel qual opera aquest element són les pràctiques de *reengineering*, aplicades sobretot a les reestructuracions d'empreses. Afirmar Sennett que: "los beneficios a corto plazo del caos [son] disfrazados con la palabra *reengineering*, de apariencia tranquilizadora" (2000: 52). Es tracta de canvis sobtats que trenquen amb la possibilitat de la previsió per part de les persones conformen la institució o corporació i que d'una forma o altra estan sota el domini d'ella.

Recolzant-se en el treball de Piore i Sabel (1990), Sennett descriu el segon element de la nova forma de poder: l'especialització flexible. Aquells autors van identificar com al nord d'Itàlia les empreses col·laboraven i competien alhora, adaptant-se constantment a la demanda amb continus canvis. En el context actual, amb la rapidesa en la comunicació que possibiliten les TIC, la pressa de decisions pot ser veloçment transmesa per les distintes parts d'una empresa. Aquesta adaptació constant té un efecte immediat: "las demandas cambiantes del mundo exterior determinan la estructura interna de las instituciones" (Sennett, 2000: 53). El canvi que suposa aquesta nova orientació, cap a l'exterior i contínuament canviant, contribueixen a l'acceptació i normalització dels canvis bruscos.

El tercer element del règim flexible és la concentració del poder sense centralització. Es tracta d'un element estretament vinculat amb la conceptualització del poder com a biopoder elaborada per Foucault (2007, 2008). Per a Foucault el poder no exerceix una dominació absoluta sobre els individus, ni tampoc no és una relació unilateral, sinó que es tractaria d'una forma de control basada en una relació estratègica. Les relacions que constitueixen el poder són múltiples i heterogènies i no té un centre tan clarament identificable com en altres èpoques històriques, sinó que és una via de coordinació i un seguit de relacions entre una multiplicitat de forces. Des d'aquesta perspectiva, l'exercici del poder inclou processos que no necessàriament es desenvolupen en la part superior (de dalt cap a baix), sinó que operen i es reproduïen en els microespais de la vida quotidiana. En aquesta noció de poder, són perfectament possibles les relacions de

cooperació entre qui ostenta el poder i els individus que hi estan sota el predomini d'aquest.

Sennett (2000) identifica les possibilitats que ofereixen les TIC i els cada cop més depurats *software* de gestió de les empreses. Aquests desenvolupaments tecnològics amplien la capacitat de monitorització (com hem assenyalat més amunt) i així:

“Complementa el poder para reorganizar una institución de arriba hacia abajo en fragmentos y nódulos de red. El control puede ejercerse fijando objetivos de producción o de beneficios para una amplia variedad de grupos de la organización, y cada unidad tiene la libertad para alcanzarlos como le parezca conveniente.”
(Sennett, 2000: 58)

El mateix autor s'afanya a matisar la referència a la llibertat que suposadament tenen les unitats per complir els objectius com estimen convenient: tal llibertat no existeix més que formalment, en la pràctica els objectius, marcats de forma externa a les unitats, no acostumen a ser fàcilment assequibles. L'objectiu d'aquesta forma de descentralització aparent d'un poder que roman concentrat és intensificar la pressió sobre els equips i unitats de treball però creant un clima d'aparent autonomia. És una forma de gestionar el poder en una estructura que ha deixat de ser piramidal. Però no es tracta sols d'una estratègia organitzativa, sinó d'un dispositiu de poder qualitativament diferent del que operava durant el fordisme, un poder que com diu Sennett (2000) és al mateix temps fort i amorf. Es substitueix, segueix diguent, la submissió cara a cara per un altra electrònica. Però tornant a Foucault (1988), podem dir que a més de la submissió via electrònica, hi ha una incorporació del poder en les disposicions mentals dels propis individus, una mena de condicionament operant, que no prescriu però sí emmarca les seues accions quotidianes. Sennett porta un pas més enllà l'explicació foucaultiana i planteja que: “La élite se metería bajo la piel de las masas, haciéndoles sentir que no se entienden a sí mismas, que no son intérpretes adecuados de su propia experiencia” (2006: 108).

Per recolzar aquesta nova arquitectura del poder, a més de les TIC, emergeix una sèrie de tecnologies analítiques que acompanyades per tota una sèrie de missatges legitimadors reforcen la interiorització de les disposicions que són funcionals als objectius de la institució i l'empresa. Açò es pot intuir ràpidament amb l'exemple del desplegament d'eines bibliomètriques que han fet les universitats, que sota l'ègida de l'excel·lència han impulsat l'ús d'indicadors “de qualitat” de les publicacions, com l'índex *Journal Citation Reports*, de la multinacional Thomson Reuters⁹ i, encara que han hagut algunes

⁹ A tall d'anècdota sobre la implantació d'aquests dispositius analítics *X Foro Internacional sobre la Evaluación de la Calidad de la Investigación y de la Educación Superior* vaig tenir ocasió d'escoltar la

resistències, els investigadors i investigadores han incorporat aquesta dinàmica, canviant substancialment la forma d'estructurar una part considerable del seu treball quotidià (Pèrès, 2015) i fins i tot un desplaçament simbòlic en la valoració del mateix: la docència i la gestió van quedant relegades en benefici de la investigació i difusió. El cas del món universitari té un altre element que resulta interessant per observar els efectes dels règims flexibles de treball. En les universitats l'exercici del poder és difús, els investigadors s'agrupen en grups d'investigació que, formalment, tenen molta autonomia per definir projectes i repartir tasques, de manera que encara que existeix la figura de l'investigador o investigadora principal, en la qual recauen certes atribucions i recompenses que no reben la resta, tots els membres són responsables dels resultats d'eixe equip autònom. En un sentit coincident, afirma Sennett que en les organitzacions sotmeses a la flexibilitat: "Todo el mundo es considerado responsable de todos. Hay muy poco espacio para la cooperación, es un sistema disciplinario. Ésta es la paradoja de la flexibilidad. Actualmente es un sistema disciplinario en un sentido foucaltiano" (Ibáñez i Rodríguez, 2001).

Per a l'autor de *La corrosió del caràcter*, la manca d'afecció¹⁰ duradora i la tolerància a la fragmentació són dues característiques del caràcter flexible. En bona mesura, aquests trets estan relacionats amb l'omnipresència del risc. L'organització flexible del treball i la producció incrementa, segons Sennett (2000) la percepció del risc. Els risc és presentat per les corrents dominants del management com una predisposició envers el canvi que és necessària en les organitzacions flexibles (Fernández, 2007a). En compte de fer una planificació estratègica basada en el llarg termini, l'empresa flexible s'ha de moure en una xarxa de possibilitats, un ventall de situacions que són difícils d'anticipar amb el càlcul de probabilitats. Traslladat a les plantilles açò implica que: "la inestabilidad misma de las organizaciones flexibles impone a los trabajadores la necesidad de 'cambiar de tiesto', es decir, de asumir riesgos en su trabajo" (Sennett, 2000: 84). Sorprenentment, la justificació de cara als treballadors i treballadores no ve sols per la necessitat d'adaptació de l'empresa, sinó perquè com diu el mateix Sennett, assumir riscos rejoyeneix i carrega les piles.

El risc implica incertesa i comporta estar movent-se constantment, d'un lloc a un altre, del treball a l'atur o a altre treball, d'una ciutat a un altra. Sennett apunta dos tipus de

presentació d'un producte de Thomson Reuters adreçat exclusivament a l'anàlisi de la productivitat del professorat universitari. Es tracta d'una eina que les universitats poden aplicar per realitzar un seguiment (no sols bibliogràfic) de la tasca de les seues plantilles.

¹⁰ En la traducció castellana "apego".

desplaçaments que, des del meu punt de vista, són interessants perquè, més enllà de les organitzacions flexibles, poden ser representatius de la vivència del risc assumit individualment. En primer lloc el que Sennett anomena “movimientos ambiguamente laterales” (2000: 88), que ocorren quan una persona pensa que es desplaça cap a dalt però en realitat sols es mou lateralment. En segon lloc estarien les pèrdues retrospectives, que esdevenen quan la persona que es mou descobreix que ha perdut quelcom (salari, temps lliure, qualitat de vida...) sols quan mira cap arrere, el que implica el reforçament de la idea de què enmig d'un flux constant, travessat pel risc, és difícil prendre decisions basant-se en la situació present, doncs mai no es poden anticipar qüestions aparentment senzilles. Aquests desplaçaments que apunta Sennett es multipliquen en la realitat i estan absolutament travessats per qüestions com la classe social del individu i de la seua família d'origen, el gènere, etc. De fet, encara que Sennett apunta la pèrdua i la imprevisibilitat, es podria afegir el desplaçament cap a baix: la crisi actual ens ha deixat molts exemples de persones que han vist com desapareixia el terra dels seus peus, el que ha tingut conseqüències devastadores en les seues vides, suposant sovint trajectòries fallides, recomençaments, canvis radicals de trajectòria i tota una col·lecció de situacions (Carbajo, 2014; Du Bois-Reymond i López, 2004; Serracant, 2015).

L'extensió del risc i la seua valoració per les empreses dedicades al management, i fins i tot per determinats corrents psicològics, descansen sobre la idea de un jo idealitzat. S'idealitza la predisposició no sols al canvi, sinó a la possibilitat de “renunciar a la posesión de una realidad establecida” (Sennett, 2006: 87). Aquestes qualitats del jo es configuren com una font potencial de tensió i ansietat, en part perquè el fet de prendre decisions amb incertesa és una prova de caràcter, en part per les condicions materials en què s'han de prendre aquestes decisions. El mateix Sennett posa en dubte que el risc, que en la dimensió empírica és inqüestionable, pugui considerar-se un valor plenament incorporat: els treballadors mòbils que ha anat entrevistant al llarg dels anys, tot i tenir condicions materials avantatjoses, mostren frustració pel tipus de vida que porten (Sennett, 2006). Però malgrat aquest estrès vital que sembla provocar el risc, està present en els discursos empresarials com una predisposició positiva: no arriscar s'identifica amb immobilisme i açò és una cosa del passat. De fet, hi ha una identificació inequívoca entre joventut i risc. Popularment se sol dir que els joves poden arriscar perquè “tenen tota la vida per davant”, que és una forma de dir que poden refer-se d'un trasbals. En canvi, com diu Sennett: “la cultura empresarial trata a la gente de esa edad

[en la maduresa] como reacios al cambio” (2000: 95). Per a Sennett les conseqüències personals d'aquesta exposició constant al risc són devastadores. Observant des de la seua finestra weberiana, ens planteja que el risc i la dinàmica de canvis constants que provoca dificulten el compromís de les persones amb el que fan i amb altres persones: “imaginar una vida de impulsos momentáneos, de acciones a coto plazo, desprovista de rutinas sostenibles, una vida sin hábitos, es, en el fondo, imaginar una existencia sin sentido” (Sennett, 2000: 45). Si el projecte de la modernitat s'havia fonamentat sobre un temps durador i estable, que es trobava d'altra banda plenament arrelat en l'espai, el nou capitalisme trasbalsa completament aquesta vivència del temps i estableix una cultura del curt termini. Aquesta fractura del temps continu, el qual és substituït per una successió de moments que amb prou feines poden ser lligats, fa molt complicada la construcció d'un relat lineal de la pròpia vida. La biografia es converteix en biografia de risc (Beck i Beck-Gernsheim, 2003) i en les condicions que materials que la componen, la percepció és la d'una cadena d'esdeveniments sobtats i crucials que sols poden ser enllaçats retrospectivament, en una busca de sentit d'un esdevenir que no permet una projecció prospectiva o predictiva des del present: “al riesgo le falta matemáticamente el aspecto de una narración en la que un suceso conduce al siguiente y lo condiciona” (Sennett, 2000: 86). La fragmentació en la trajectòria que provoca una biografia plagada de successos (contractes, beques, acomiadaments, canvis de ciutat, etc.) deriva al seu torn en una fragmentació narrativa. Però, com el propi Sennett matisa, aquesta fragmentació no comporta una deriva, sinó que hi ha un esforç per trobar sentit. Un sentit que pot construir-se a partir de la interiorització del fracàs. En el cas descrit per Sennett (2000) dels treballadors d'IBM, aquests tracten d'explicar-se de vàries formes l'acomiadament: en primer lloc se senten traïts per l'empresa, que els havia amagat els plans d'acomiar-los; en un moment posterior pensen que ha estat a causa de la situació econòmica global, però finalment troben una línia narrativa que vincula el nivell abstracte de l'economia (estaven en un sector boiant), amb la culpabilització d'ells mateixos (no havien actualitzats les seues habilitats, s'havien acomodats, en definitiva, havien perdut un tren que passava per la seua porta). Aquesta atribució de responsabilitat casa plenament amb els discursos del capital humà i l'activació (Brunel, 2008; Serrano et al., 2012), que emmarquen la càrrega de l'empleabilitat en els propi subjecte, convertit en empresari de si mateix¹¹.

¹¹ Sobre el capital humà i l'empresarització de si tornarem en el següent bloc.

Aquesta tensió vital es veu intensificada per l'extensió d'una lògica competitiva que reforça l'imaginari d'allò que Frank i Cook (1996) van qualificar com a societats en les que el guanyador s'ho emporta tot (*the winner-take-all societies*). En la seua literalitat, aquesta perspectiva planteja una distribució molt desigual de les recompenses: per exemple, una gran empresa dedicada al disseny pot repartir la feina no de manera equitativa, sinó concentrar-la en paquets, projectes, que s'emportaran els equips guanyadors, els que presenten les propostes més adequades als interessos de l'empresa. Però més enllà de la lectura literal, aquesta dinàmica (que podem trobar en multitud de processos de selecció, beques, concursos i altres successos cada cop més presents en la vida de moltes persones) reforça la necessitat de desfer-se del passat: davant una distribució tan asimètrica dels resultats de cada procés de selecció, de cada nou concurs, de cada prova de vida en el sentit que planteja Martucelli (2006), els individus es troben enmig d'un atzucac, d'un carreró sense eixida que obliga a redreçar la trajectòria vital. Un exemple clar l'he trobat en el meu treball amb els joves universitaris que han eixit del país: la majoria d'ells i elles han hagut de prendre decisions que impliquen renunciar a coses com ara intentar posar en valor els seus estudis universitaris o abandonar l'intent d'aprovar una oposició després d'anys preparant-les. La necessitat de desfer-se del passat emergeix igualment com un mecanisme alternatiu a la pèrdua retrospectiva que hem comentat unes línies més amunt, plantejant una resposta davant la sensació de fracàs que suposa el reconeixement de la pèrdua.

Aquesta relació amb el passat guarda relació també amb l'amenaça de la inutilitat, una qüestió que per a Sennett és central en el nou capitalisme. La inutilitat deriva de la percepció induïda, entre d'altres factors, per la dificultat de traduir en valor les competències i habilitats incorporades. En el capitalisme flexible els acomiadaments es normalitzen al si de les trajectòries laborals i els períodes d'atur es conjuguen amb ocupacions mal remunerades, per a les que els individus sovint estan sobrequalificats. Per a Sennett (2006) hi ha tres forces que converteixen la inutilitat en una amenaça a tenir en compte: l'oferta global (que ja no es basa sols en la deslocalització, sinó en la busca de talent barat arreu del món), l'automatització (mitjançant la qual la tecnologia cada cop abasta més tasques, no sols les estrictament productives, abans considerades qualificades) i la gestió de l'envelliment (que opera mitjançant el prejudici al que ja ens hem referit –identificant joventut i flexibilitat-dinamisme– i restant valor a l'experiència acumulada). Aquestes tres forces amplifiquen el potencial sentiment d'inutilitat, que és viscut individualment, sense cap suport col·lectiu o comunitari. Un bon exemple el trobem

en els casos que Rosalind Gill (2010) descriu en el seu revelador treball *Breaking the silence: the hidden injuries of the neoliberal university*: en l'anàlisi de Gill, basant-se en les experiències quotidianes del personal docent i investigador universitari, desfilen per les seues pàgines un bon grapat d'investigadors destrossats anímicament perquè han rebut una dura avaluació d'un article en el que se'ls acusa de no estar al dia o professorat que rep avaluacions negatives del seu treball, malgrat comptar amb trajectòries brillants, perquè en els darrers mesos no han publicat suficientment.

Per a Sennett un altre factor important és el consum. La volatilitat en la possessió i en l'ús dels béns i serveis indueixen unes pautes de consum que estan en consonància amb les dinàmiques de la flexibilitat. Una dels trets que caracteritza el consum és la rapidesa amb què allò que comprem simbòlicament "envelleix": quan els productes eixen per la porta de la botiga, l'extinció de la pulsó que havia portat a la seua compra fa que siguin menys desitjables i prompte torne a emergir la "necessitat" de renovar-los (Alba, 2002). De manera anàloga, en les organitzacions flexibles no es premia ni es reconeix el manteniment d'habilitats fixes; d'altra banda, la renovació constant de les plantilles també provoca un desgast i una necessitat constant de "recanvi", de reinvençió, de les identitats laborals, en una exaltació implícita d'allò que no s'ha fet en detriment del que s'ha fet i que compona la trajectòria passada però que ha de ser abandonat. A mesura que els contextos canvien i les habilitats queden obsoletes; allò que s'ha assolit es consumeix i envelleix, igual que els béns i serveis que consumim. No es tracta sols d'un paral·lelisme, sinó que el consum és un mecanisme de configuració de les subjectivitats de primer ordre:

"El consumo de bienes desempeña un papel decisivo en la complementación de estas experiencias [de la flexibilidad]. Cuando la gente se dedica a comprar cosas, parece *deseable* estimular la pasión que se autoconsume. Y lo parece en dos sentidos: uno directo, el otro sutil. El primero se da a través de las marcas, el otro a través de la atribución de poder y potencialidad a las cosas que se va a comprar" (Sennett, 2006: 123)

La "passió que s'autoconsumeix" es refereix al que s'ha dit unes línies més amunt: l'interès mostrat prèviament per allò que comprem, decau tan ràpidament com materialitzem la compra i comencem a utilitzar-ho. Les marques operen mitjançant un conjunt de mecanismes i processos, que seria massa llarg de comentar i ens desviaria del tema, però sí que ens interessa ací ressaltar-ne un dels mecanismes: la descontextualització. És evident que la publicitat de les marques no bascula sobre la utilitat del producte, sinó que ha de focalitzar l'atenció sobre aspectes que connecten emocionalment amb els consumidors; Sennett posa l'exemple del cotxe: es redueix

l'atenció sobre l'objecte de forma global i es centra en un aspecte, com ara la finestra, i es destaca "l'experiència de conduir". Aquesta forma d'operar de la descontextualització se suma a la tendència la fragmentació i fins i tot la "personalització", també molt present en el conjunt de les modernes estratègies de publicitat (Alonso, 2007b). Els efectes de la descontextualització, a més, cal posar-los en relació amb la fragmentació de les pautes de consum local i nacional, que ha esclatat en una diversitat de preferències i estils de vida amb referències territorials difuses, encara que conviu amb formes de consum més tradicionals i fins i tot defensives o reactives a aquesta aparent desterritorialització dels estils (Maffesoli, 2004).

En l'anterior cita, Sennett es refereix a la potencialitat, concepte amb el que es refereix a allò que esperem que es materialitze, les capacitats, d'un producte. Per il·lustrar açò, Sennett (2006) posa l'exemple de l'iPod, un dispositiu relativament nou quan s'escriu el llibre, que presentava una capacitat per emmagatzemar cançons inusitada fins eixe moment, permetent que una persona portara damunt fins a 10.000 cançons; aquest potencial del producte és infinitament major que la capacitat d'una persona corrent, que difícilment pot recordar eixes 10.000 cançons, sense parlar de la quantitat de temps que caldria per escoltar-les. Aquesta desnivell entre la potència del producte i el potencial del comprador estimula la imaginació: "el deseo se moviliza cuando la potencia se divorcia de la práctica; y más sencillamente: no limites lo que deseas a lo que puedas hacer" (Sennett, 2006: 133). En el mateix sentit, les pràctiques en la captació de treballadors i treballadores giren al voltant del potencial: les empreses de *recruitment* posen molt d'èmfasi en recordar als candidats que no els interessa tant el que una persona és, com el que podria arribar a ser o a fer. El resultat d'aquesta seqüència redunda en una simbolització que reforça de les noves formes de control, que són formes incorporades, adherides al cos mitjançant les subjectivitats precàries; així com en el consum es mobilitza el desig, en aquest cas els individus no poden estar satisfets amb les credencials educatives o el currículum que tenen, perquè el que s'espera d'ells no és el són, sinó el que poden ser, el que poden donar de sí (Ettlinger, 2007; Morini, 2014; Murgia, 2012).

Aquesta predisposició a valorar allò que s'espera, a viure amb la tensió d'allò potencial (que roman com quelcom que l'individu pot intuir però del que no pot tenir certesa), concorda amb el que des d'una orientació goffmaniana Cristina Morini etiqueta com "necesidad teatral, una herramienta para sacar el máximo rendimiento de las potencialidades propias en el mercado de trabajo precario" (2014: 121). Per tant,

teatralització de sí mateix que desenvolupen els individus seria un complement del currículum i estaria induït i condicionat precisament per eixe “potencial” tan present en els processos de selecció de personal. La dramatització d’allò potencial es pot considerar, segons Sennett (2006), recolzant-se en Beck, una font de risc, perquè “la gente está ansiosa por disponer de oportunidades sin saber de antemano cuál será el resultado” (Sennett, 2006: 136).

En l’apartat anterior parlàvem sobre els efectes de la precarització en la conformació de la ciutadania política. Aquesta qüestió també és objecte d’atenció per Sennett (2006). Des del qüestionament del ressentiment com a eix explicatiu de les opcions polítiques de la gent més precaritzada, aquest autor reclama parar atenció al paper del consum. La forma de concebre la política també es veu alterada per els mecanismes vinculats amb el consum. En el seu esquema, la mercadotècnia erosiona l’espai de la política més propera a la ciutadania. Però, a més, la subjectivació que provoca el consum acaba confrontant els espais on aquest té lloc i les formes en què la ciutadania viu la política:

“Podemos sentir un deseo muy vivo de tener una prenda determinada, pero a los pocos días de haberla comprado y usado, nuestro interés por ella decae notablemente. Aquí la imaginación tiene su forma más vigorosa en la anticipación y se va debilitando con el uso. Hoy, la economía fortalece este tipo de pasión que se autoconsume, tanto en los grandes supermercados como en la política.” (Sennett, 2006: 119)

Degut a la manera com concep l’elecció (de productes o de polítics), el ciutadà-consumidor s’aproxima cada cop més a una forma activament passiva de participar en la política. Aquest joc de paraules (basat en una expressió del propi Sennett) planteja que no necessàriament la ciutadania és completament passiva, ni tan sols que la majoria d’ella ho siga, sinó que es tendeix a dipositar la confiança en les polítiques més còmodes des d’un punt de vista d’usuari: “el ciudadano-como-consumidor puede retirar su compromiso cuando los problemas políticos se vuelven muy difíciles o resistentes” (Sennett, 2006: 145). La presumpció implícita ací seria el que Chomsky (1989) va batejar com el problema d’Orwell¹², segons el qual un excés d’informació pot portar a una desconexió i, per tant, no suposaria que els individus estiguen més informats. Però, potser en un intent per salvar la propensió al conservadorisme implícita en aquesta dinàmica, Sennett apunta que el ciutadà-consumidor també tria opcions noves, o dit d’altra forma, dóna la seua conformitat “a productos políticos siempre nuevos en oferta” (Sennett, 2006: 139).

¹² Paga la pena recordar que el problema d’Orwell, tal com el desenvolupa Chomsky (1989), no és sols cognitiu, sinó que en ell estan presents factors estructurals, com ara les institucions polítiques.

3.3. El risc individualitzat: de les biografies lineals a les biografies de risc

El procés descrit en l'apartat anterior, la difusió i normalització de la flexibilitat, forma part de les característiques de les societats contemporànies que estan afectant la forma com els individus es pensen a sí mateixos i, alhora, conceben les relacions i l'acció social. La tesi que està guiant aquesta exposició teòrica és, com ja s'ha dit, que assistim a una institucionalització de la precarització vital i que açò comporta una modificació del contingut dels processos de legitimació social, els quals hi inclouen tot un repertori de missatges que enalteixen l'activació i l'empresarització de si, en detriment de la noció de subjectes de dret. Les institucions que estructuraven les biografies no ofereixen cap seguretat d'estabilitat. Si la primera modernitat es basava principalment en estructures, ens diu Scott Lash (2003), la segona comporta més aviat una lògica de fluxos. La institucionalització de la precarització en el conjunt de la trajectòria vital coincideix amb el que Judit Butler (2009) anomena ontologia de la precarietat, concepte amb el qual es refereix a què en l'experiència social contemporània sembla no existir present ni futur sòlids des dels quals percebre com estables les diferents dimensions vitals, una absència d'estabilitat que és codificada pels subjectes, incorporada, com incertesa i que dificulta la construcció de trajectòries vitals estables.

Una qüestió clau per entendre per què s'ha produït aquesta normalització de la flexibilitat és la difusió de la noció de risc i la seua interacció amb els processos d'individualització. En aquest sentit, en el present apartat seguisc fonamentalment l'obra d'Ulrich Beck (Beck i Beck-Gernsheim, 2003; Beck, 2000, 2002). Aquest autor ha estat objecte de crítiques, algunes de les quals les quals han aparegut en l'anterior apartat. Bona part de les crítiques rebudes per Beck s'adrecen a la seua lectura dels processos d'estratificació social (Atkinson, 2007; Bernardi, 2009; Mythen, 2005). Encara que en alguns dels seus treballs ofereix idees certament contradictòries sobre l'estructura social, considere encertada aquesta línia de crítiques amb l'obra de Beck en el que es refereix aquest aspecte. Però malgrat aquestes oportunes esmenes als treballs del sociòleg alemany, la seua teorització sobre l'extensió i la importància del risc en les societats contemporànies continua estant important per entendre nos sols els processos objectius, sinó que des del meu punt de vista ens aporta un element clau per comprendre els processos de subjectivació en societats on la precarització i la provisionalitat s'han normalitzat. Aquesta perspectiva sobre el risc i la seua importància és interessant completar-la amb les

aportacions del mateix autor sobre el procés d'individualització. Aquests dos conceptes centren les següents pàgines.

Per a Beck (Beck i Beck-Gernsheim, 2003; Beck, 2008) la inseguretat és el tret distintiu de les societats contemporànies, o en les seues paraules, les societats de la segona modernitat. Aquest autor pren com a punt de partida que en el que anomena el pas de la primera a la segona modernitat, el tret diferenciador no és el que distingeix entre economia industrial i postindustrial, sinó entre una societat amb fronteres i processos delimitats i un altra dominada per la incertesa i la inseguretat. L'autor s'afanya a apuntar els contorns del que hem d'entendre per risc: es tracta de l'espai intermedi que hi ha entre la seguretat i la materialització d'un perill (Beck, 2000a). En altres paraules, el risc està molt lligat a la percepció cultural, així com a la definició del mateix, en tant que no es tracta d'un fet materialitzat, sinó d'una virtual realitat, una realitat que no és segur que es materialitze.

Hi ha, doncs, una dimensió cultural, la qual ha estat estudiada sobretot per l'antropologia, on destaca el l'obra de la funcionalista Mary Douglas (1992), però ens interessa més la forma com ha estat formulada per Scott Lash (2000), qui introdueix un matís a Beck que és interessant als efectes de la modelització teòrica que estem presentant. Planteja Lash (2000) que la noció de risc cal complementar-la amb la de "cultura del risc". Per a aquest autor, la proposta de la societat del risc de Beck implica una normativa social determinada i definida, mentre que la cultura del risc és compatible amb el que anomena "reflexive or indeterminate disordering" (Lash, 2000: 47). Es tractaria més aviat de valors que de normes, on el que prima són més bé els símbols que un conjunt de normes prescriptives. La cultura del risc seria, en definitiva, una radicalització de l'estructura cultural. El propi Beck (2000) està d'acord amb aquest matís de Lash, però apunta la necessitat de seguir parlant de societat de risc en la mesura que la percepció va lligada a la definició (pública) del que es consideren riscos.

Als efectes del que ens interessa ací, una de les conseqüències més destacables del risc és la seua capacitat per alterar la relació entre el passat, el present i el futur: en la mesura que passat i futur apareixen com desconnectats (perquè els fets que han ocorregut perden la capacitat d'anticipar o aproximar-nos al que succeirà), el poder del passat per condicionar el present minva considerablement (Beck, 2000 AGE). Hem presenciats, afirma Beck (2000), la irrupció d'allò discontinu, allò precari, on conceptes com

imprecisió, ambigüitat i contradicció prenen cada cop més importància en les biografies individuals, així com en la dinàmica dels Estats.

Enmig d'aquesta irrupció de la precarietat i la inseguretat, els individus han quedat a la intempèrie. No vol dir açò que la situació prèvia fóra idíl·lica, simplement que hi ha alguns elements que han desaparegut o s'han modificat substancialment. Per exemple, ha hagut una profunda transformació en la forma com determinades institucions socials (els Estats i el treball fonamentalment) estan presents en la vida dels subjectes. Si durant el fordisme (o la primera modernitat de la que parla Beck) el paper d'aquestes institucions era fàcilment intel·ligible, així com també el rol dels individus en elles, les successives desregulacions del mercat laboral, les privatitzacions i l'*outsourcing*, entre altres processos, han multiplicat els tipus de relacions possibles entre els individus i les institucions i, sobretot, han desplaçat als individus moltes de les responsabilitats que abans eren atribuïts institucionals (Lash i Urry, 1988). Els individus de la segona modernitat de Beck es caracteritzen per haver de fer eleccions constantment. Com planteja Lash:

“Lo que Beck se calla a menudo es que este individuo debe elegir de prisa, debe – como en un reflejo– tomar decisiones rápidas. Los individuos de la segunda modernidad no toman suficiente distancia reflexiva consigo mismos para construir biografías lineales y narrativas” (2003: 13)

Aquesta dificultat per construir una narrativa pròpia és assenyalada també per Sennett (2000 i 2006). És probable que la dificultat per a crear narratives reflexives no haja estat absent en les èpoques immediatament precedents: sols caldria recordar, per exemple, les importants migracions del camp a la ciutat en els anys cinquanta i seixanta i les conseqüències que segurament tindrien en les trajectòries de milions de persones del món rural. Però el que sí sembla estar fora de dubte és l'increment de la rapidesa i, sobretot, la freqüència amb què les persones han de prendre decisions que tindran repercussions importants per a les seues biografies: així, per exemple, els canvis de residència o de sector d'activitat no són infreqüents en les trajectòries individuals contemporànies. Parafrasejant a Zygmunt Bauman (2003), mentre la construcció dels riscos que afecten els individus continua essent social, s'ha individualitzat l'obligació de fer-lis front.

La dimensió individual i individualitzant de la difusió dels riscos és el que ens interessa assenyalat aquí. Aspectes globals o sistèmics (com el canvi climàtic o els riscos derivats de l'energia nuclear) han estat importants en la construcció teòrica sobre la societat del risc

(Beck, 1995), però pense que és gairebé més important eixa presència quotidiana de la incertesa. La impredictibilitat i la sensació de constant canvi en les qüestions laborals, però també en les familiars, en la salut, etc., porten a la subjectivació del risc com a part de les trajectòries vitals. És en la interiorització i “normalització” del risc pels individus on esdevé vàlida la sentència de Beck i Beck-Gernsheim (2003): s’ha produït una erosió de les certeses antropològiques. Per copsar la profunditat de les implicacions d’aquesta erosió no podem quedar-nos en el nivell macroestructural, on probablement podrem observar la creació de riscos (com hem pogut veure en l’apartat anterior en parlar sobre l’expansió de la flexibilitat), sinó que hem de complementar aquesta perspectiva amb la consideració dels processos d’individualització.

Els Beck (2003) es queixaven de la poca atenció que havia rebut la individualització en el debat sobre la societat del risc en el moment en què escriuen el seu llibre dedicat a aquest concepte. Si una de les paraules clau en la configuració del risc en la segona modernitat és la globalització, al parer d’aquests autors la individualització és cabdal per entendre eixa erosió de les certeses antropològiques a la que hem al·ludit fa un moment. Al definir la individualització aquests autors recorden la necessitat de diferenciar aquest concepte de l’individualisme neoliberal: front a la dificultat anglès (i en català) per trobar un mot que arregle aquest matís, els Beck fan servir el mot alemany *Individualisierung*, que vindria a traduir-se com “individualisme institucionalitzat” (2003: 29). Una primera aproximació a la definició del concepte d’individualització és que es tracta de desincrustar els individus de les institucions (que haurien deixat d’estar orientades als grups i ara s’adrecen als individus), però sense reincrustar-los de nou. Aquest joc de paraules (en anglès: *disembedding without reembedding*) es pot entendre millor en el següent fragment:

“Un desequilibrio institucionalizado entre el individuo desincrustado y los problemas globales en una sociedad del riesgo global. El tipo occidental de sociedad individualizada nos habla de la necesidad de buscar soluciones biográficas a contradicciones sistémicas.” (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 30)

Hi ha dues conseqüències immediates assenyalades pels Beck amb les quals estic plenament d’acord i, a més, prenen importància en el conjunt del treball que he realitzat. D’una banda, aquesta paradoxal institucionalització del desequilibri entre la vida individual i els riscos que afronten els individus augmenta la importància dels efectes de les transicions vitals (Farrugia, 2013; Furlong i Cartmel, 2003). Per altra banda, cada cop són més les qüestions que impliquen decisions biogràfiques individuals i, per tant, no és

d'estranyar que aquestes qüestions, com expressió de la desigualtat en les condicions de vida, puguen adquirir una dimensió política (Giddens, 1991; Lorey, 2004).

Malgrat reconèixer que des de principis dels noranta, el punt de partida ha estat més aviat una individualització basada en les condicions precàries de la vida en el marc d'un capitalisme amb cada cop menys treball assalariat disponible, per als Beck, l'atur i la pobresa es corresponen cada cop menys amb la classe social i es troben més relacionats amb les biografies i els esdeveniments vitals. Ací es podria puntualitzar que potser hi ha un error en l'apreciació dels Beck: podria ser que estigueren observant que l'estatus, especialment en allò que té relació amb el capital educatiu, no protegeix davant la difusió del risc, però sabem que la classe social d'origen continua tenint influència en les posicions que ocupa un mateix individu al llarg de la seua trajectòria vital (Atkinson, 2007; Mythen, 2005; Vandecasteele, 2011). En tot cas, els Beck (2003) afirmen que l'atur i la pobresa, en condicions d'individualització, es distribueixen no tants per grups com per les fases de la vida de les persones. Ells mateixos arriben a la conclusió de que açò implica que cada cop més gent es veu afectada, si més no temporalment, per l'atur i la pobresa. Aquest tret de la "nova" vulnerabilitat, des del meu punt de vista, implica no tant la invalidesa de la classe com a element de l'estructura social (els Beck fins i tot reconeixen que la desigualtat no ha parat de créixer i fins i tot l'associen a la difusió de la individualització), sinó que la forma contemporània de la difusió de la vulnerabilitat social es comporta de manera diferent a com ho feia en la societat industrial. Si es prefereix, dit d'altra forma, podríem també pensar que aquesta difusió de la vulnerabilitat (associada al risc), sumada a la persistent desigualtat, ens podria estar indicant una insuficient integració de les classes mitjanes en el capitalisme del benestar: la integració es faria més aviat pel consum (sustentat pel crèdit) que no pas per la reducció de l'exposició a les fonts de vulnerabilitat.

Aquesta difusió per la trajectòria vital va acompanyada pel fet que, en molts casos, la pobresa i l'atur no són fets permanents, sinó que esdevenen una condició temporal. Aquest tret que assenyalen Beck i Beck-Gernsheim podria estar relacionat, d'una banda, amb la dificultat per quantificar la magnitud de la pobresa relativa i absoluta en cada moment. D'altra banda, malgrat que parlem de "condicions temporals", no es pot deixar passar per alt la més que probable possibilitat de què els efectes d'aquests períodes siguin acumulatius, degut entre altres factors a la persistència dels efectes de la classe social (Pintelon, Cantillon, Van den Bosch i Whelan, 2013), a més de què algunes característiques associades a una etapa biogràfica concreta poden estar esdevenint

trets permanents, com ara la precarietat associada a la joventut, que sembla estar desbordant les barreres generacionals per a formar part de les condicions que acompanyen la gent durant molts anys (Santos, 2003).

Un dels efectes d'aquesta pobresa temporal que assenyalen els Beck, una pobresa d'anada i tornada, és que la percepció subjectiva es veu alterada. Fins i tot quan es tracta de situacions definitives, segons els Beck, la gent s'esforça per "invocar el encanto de la temporalidad" (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 111). El fet que inicialment la insuficiència de recursos econòmics afecte béns de consum i serveis "prescindibles" (gimnàs, introducció de marques blanques en el menjar, adsl, etc.) pot alimentar eixa percepció de temporalitat. Aquest tret subjectiu se sumaria a la tendència a individualitzar els fenòmens que afecten una proporció important de la població, com ara l'atur. Aquesta conjunció, afegida a la tendència a la cultura de la pròpia vida, donaria peu a una "estructura social inequívocamente ambivalente" (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 112) (subratllat dels Beck). Riquesa i situacions de pobresa més o menys temporals configuren una estructura on, en paraules dels Beck, "aquello que solía formar parte de posiciones claramente diferenciadas en la vida, se encuentra ahora de una u otra forma enrevesado" (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 112). Així, les categories analítiques esdevenen imprecises: cada cop més gent podria estar en una o altra categoria segons el moment biogràfic o, fins i tot, segons quina siga la dimensió que considerem en l'anàlisi (consum, treball, oci, relacions personals, etc.). Aquesta situació, segons els Beck, és especialment aguda en les posicions intermèdies i acaba intensificant la sensació d'inseguretat.

Ací el dubte que ràpidament ens assalta és si estem davant un problema de reorganització de l'estructura social o més bé es tracta d'un problema relatiu a la insuficiència de les categories analítiques per atrapar i representar la realitat social. I ací és on els Beck llancen una de les afirmacions potser més agosarades:

"La autocultura cuestiona en última instancia, tanto empírica como teóricamente, una idea básica de la sociología de la desigualdad, a saber, la idea de unas estructuras sociales transmitidas de generación en generación, que permanecen constantes a pesar del cambio político y la variación biográfica." (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 113)

Segons els Beck, en el moment d'escriure el seu text calien nous conceptes y mètodes per comprendre aquesta estructura social farcida de "nous híbrids", noves tipologies. Durant els anys posteriors ha hagut un fort debat sobre la validesa o no de la classe social com a factor explicatiu de les trajectòries vitals (veure per exemple Abrantes, 2013; Bernardi, 2009; Goldthorpe, 2012; Tahlin, 2007). Per als Beck, les característiques

estables i predictibles dels conceptes al voltant de la situació social (classe, grup laboral, capa social) deixarien pas a una tipologia d'allò precari, allò ambivalent i allò provisional, de situacions socials subjectes a cancel·lació, de situacions de “no solo, sino también” (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 113). La nova distribució del risc i, per tant, la difusió de la vulnerabilitat social, comportarien la preeminència dels enfocaments on predomina el moviment i la fusió. En aquest sentit, els Beck plantegen repensar la noció de situació i els conceptes dalt i baix. Al seu entendre, la situació estaria perdent vigència degut a les exigències d'estabilitat que comporta. Així mateix, les situacions de dalt i baix es veuen afectades per les situacions híbrides i les subjectes a cancel·lació. Actualment, segons els Beck, pujar pot significar en cert sentit baixar. I, en tota aquesta nova configuració on allò precari esdevé central, allò extern i social és sentit com un atribut individual, de tal forma que, per exemple, la precarietat laboral no es subjectivada en termes de situació vinculada amb la classe social, sinó amb l'insuficient capital humà incorporat (Santamaría, 2009a).

Els Beck, en la seua conceptualització, plantegen que la individualització com a individualisme institucionalitzat comporta que l'individu esdevé la unitat bàsica de la reproducció social: “por decirlo en pocas palabras, la individualización está convirtiéndose en la estructura social de la segunda modernidad” (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 30). Aquesta discussió dels Beck amb els enfocaments que prenen la classe social com a unitat d'anàlisi (als que els autors alemanys etiqueten com col·lectivisme social, que estaria basat en “categories zombis”, literalment morts-vivents) sembla no passar la prova de la realitat empírica. Em sembla inqüestionable valor de la individualització com a procés vinculat amb el traspàs de responsabilitat de les institucions als individus, però aquesta transformació institucional no esborra l'existència de factors que van més enllà de la subjectivitat individual. Són nombrosos els treballs que apunten la interacció de la classe social, el gènere i l'ètnia (Atkinson, 2007; Brunet i Morell, 1998; France i Haddon, 2014; Mythen, 2005; Simó, Golsch i Steinhage, 2002; Vandecasteele, 2011; Verd i López-Andreu, 2012; Whelan i Maître, 2008). Destaque ací el treball d'Olivier Pintelon i els seus col·legues (2013), en el qual s'analitza el mòdul específic que incorporava l'Enquesta Europea de Condicions de Vida (EU-SILC) en 2005, el qual contenia informació sobre les condicions d'origen de les persones entrevistades. Aquest mòdul ofereix la possibilitat d'aproximar-se a la correlació entre els antecedents de classe i la situació present dels subjectes que hi van participar. L'equip de Pintelon va fixar la classe social a partir de l'ocupació del pare de la persona que respon quan

aquesta tenia 14 anys. Mitjançant models de regressió logística estableixen que les persones que tenien pares treballant en ocupacions elementals (treballs manuals no qualificats) tenen un major risc de treballar en ocupacions amb baixa remuneració i també tenen més probabilitat d'estar aturades. Però potser el més destacat és que l'anàlisi de Pintelon i els seus col·legues inclou l'estimació del risc d'alguns successos vitals, com ara la monoparentalitat, i de viure a una llar amb tots els membres aturats: i en aquests casos, combinant la classe d'origen amb el nivell educatiu assolit, també hi ha diferències significatives. Per últim, aquest treball considera també la influència del règim de benestar existent a cada país (segueixen la tipologia d'Esping-Andersen, 1990), trobant que la influència de la classe social d'origen no és idèntica a tots els països, sinó que té més importància en el model liberal. Per tant, no és gens agosarat afirmar que els riscos socials no estan completament "individualitzats", sinó que les classes socials i altres factors estructurals continuen jugant un paper en els resultats de les decisions biogràfiques que han de prendre els individus.

En aquest sentit, Furlong i Cartmel (2003) reconeixen l'interès de la individualització per estudiar les transicions (ells es refereixen en concret a les dels joves) i els processos de reproducció social. Però aquests mateixos autors també apunten la importància d'atendre els factors estructurals, els quals no deixen de condicionar l'acció dels individus, tenint per tant un paper en la configuració de les trajectòries. En un treball elaborat en els anys noranta, Furlong i Cartmel (1997) proposaven el concepte "fal·làcia epistemològica" per ressaltar l'aparent pèrdua de rellevància dels factors estructurals com a conseqüència d'una creixent complexitat de les transicions i un increment de les qüestions vitals sotmeses a la decisió dels individus. Malgrat l'aparença de complexitat i d'opcions, empíricament continuaven apareixent com significatives característiques com el gènere y la classe social. Anys després ho sintetitzaven així:

"In describing this mismatch between subjective and objective dimensions of transitions as the 'epistemological fallacy of late modernity', we recognised a tendency for the structural bases of action to become obscured as a result of growing need reflexive negotiation of lives in a world in which fixed points of reference were apparently lacking." (Furlong i Cartmel, 2003: 138)

Una subestimació de la complexitat de les transicions durant el fordisme (i també durant els primers decennis del capitalisme modern) pot haver creat un emmirallament en algunes de les perspectives postmodernes, que han sobreestimat la no linealitat de les transicions contemporànies (Furlong i Cartmel, 2003). Qualsevol transició educativa o laboral requereix clarament un desplegament "agencial", però no es pot deixar de la mà

que en una transició també es posen en moviment recursos estructurals (capital econòmic, educatiu i social, entre altres); aquests dos factors estan estretament vinculats i una deficient comprensió d'aquest vincle pot portar a errors d'interpretació dels processos i els resultats de les transicions: així, per exemple, France i Haddon (2014) han suggerit que els joves perceben les eleccions com centrals en les seues vides, en detriment d'aspectes estructurals (com els recursos dels que disposen o la classe social). Aquesta asimetria en la construcció retrospectiva també porta a Furlong i Cartmel a parlar d'una "post-hoc rationalisation" (2003: 141), que pot derivar en una exageració en l'anàlisi del paper de l'agència, en detriment de la classe social.

Amb aquestes precaucions presents, paga la pena tornar als processos d'individualització per la possibilitat que ofereixen de captar trets importants de les societats contemporànies. Beck i Beck-Gernsheim (2003) parteixen de la premissa de què on ha hagut individualització s'ha desenvolupat també una cultura de la pròpia vida o autocultura. La cultura de la pròpia vida comporta el reconeixement del jo, però d'una forma que els autors expressen amb una certa ambigüitat: es donaria una "indeterminación del yo i de los conflictos, [con una] crisis y oportunidades de desarrollo", (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 99). L'autocultura va de la mà de la destradicionalització. Però segons la formulació dels Beck, la vivència de la cultura de la pròpia vida no seria inherentment una font d'angoixa, sinó que es compaginaria amb una mena de compulsió cap al plaer de viure la vida pròpia insegura y de coordinar-la amb les vides distintives d'altres persones. Els autors no es detenen massa a explicar en què consistiria aquesta "coordinació", però atesa la seua lectura del paper de la classe social, més aviat podem pensar en una coordinació de caire hedonista, vinculada amb l'espai simbòlic del consum. En la línia del que apunta Bauman (2003), no és exagerat pensar que aquesta coordinació guardaria relació amb l'apropiació privada dels espais públics pels individus, en detriment del ciutadà, que estaria en retirada.

Així, la cultura de la vida pròpia emergeix en la mesura que van perdent vigor la cultura proletària i la burgesa. De la desaparició de la cultura proletària no esdevé una cultura uniforme, sinó més aviat una autocultura que és impredecible tant per un mateix com pels demés, "una mezcla de sociedad civil, sociedad de consumo, sociedad terapéutica y sociedad del riesgo" (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 100). L'autocultura, en tant que subjectivació individual i distanciada dels codis col·lectius de la classe social percebuda, dificulta la visibilitat de les línies de conflicte, que esdevenen més difuses, fins i tot menys profundes. En aquest context, per a Beck, la idea de l'autocultura no significa la

superació de la desigualtat, sinó més bé la seua agudització. Al mateix temps es desenvolupen nous imaginaris de la moral i la responsabilitat: aspectes com la pobresa, la joventut, i el compromís polític adopten una fesomia diferent i de la militància política o sindical passem al “clic-activisme” como referent mític (Rendueles, 2013).

Els Beck destaquen tres característiques que són importants en la cultura del jo. En primer lloc la posada en escena del jo en els processos de creació d'estils de vida estètics, que en ocasions actuen com una reacció front a l'amenaça d'insignificança enmig de l'exaltació de l'ego i les trajectòries triomfants (Furlong i Cartmel, 1997). En segon lloc estaria la consciència interioritzada i practicant de la llibertat, valor que pren una considerable força simbòlica en els imaginaris. En tercer lloc, en els casos en què es donen processos d'autoorganització, aquesta està orientada cap a l'acció i no sols cap a les urnes; aquesta observació és congruent amb el que observen bona part dels treballs sobre els nous moviments socials, que majoritàriament no passen per l'arena electoral (amb excepcions, és clar) i mantenen una tensió amb contra la institucionalització, amb un focus importants en els afectes i repertoris adreçats a problemes vitals ignorats fins fa poc pels moviments polítics clàssics (Benski i Langman, 2013; Juris, Ronayne, Shokoo-Valle i Wengronowitz, 2012; Uitermark i Nicholls, 2013). No obstant, malgrat que és important no equiparar aquesta importància de la llibertat amb la interiorització de l'emancipació o la posada en pràctica d'iniciatives basades en ella, els Beck plantegen que aquesta orientació cap a l'acció pot impulsar noves formes d'organització de la protesta i la participació: es desenvoluparia així una esfera autoorganitzadora i autoreferencial, distinta de les esferes de la política i l'economia, una mena de tercer sector de l'autocultura “mediante la dinàmica centrífuga de la propia vida” (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 101). Assenyalen alguns “signes” de què açò és així: nous moviments socials, experimentació moral i estètica, empatia activa (encara que no ho diuen –no existia en el moment que van escriure el llibre–, però plataformes del tipus Avaaz o Change.org anirien en aquesta línia de l'empatia activa), menjar saludable, etc.

Aquestes tendències haurien convergit en el que Giddens (1991) va anomenar *life politics* (política de la vida o política vital). Giddens es refereix a què amb la desaparició de determinades certeses, molts aspectes nous es converteixen ara en matèria de decisió. Podríem dir que moltes qüestions quotidianes (que subjectivament apareixen sovint encabides pels individus en l'estil de vida) esdevenen aspectes on s'han de prendre decisions: què mengem, com vestim, quina cadena de televisió seguim, etc. Com a conseqüència, el sistema polític perd el monopoli de la política. Els Beck (2003) alerten en

aquest sentit de què pot sorgir un camp de decisió pròpiament polític en allò que semblen ser assumptes de la vida quotidiana purament privada. Allò no polític esdevé polític i allò polític esdevé no polític, de forma que els individus poden sentir-se generadors d'intervencions polítiques i (potser de manera completament il·lusòria afegixen els Beck) subjectes polítics que estan més enllà de l'esfera de la política. Açò és el que aquests sociòlegs alemanys anomenen autopolítica, la qual guanya terreny quan la política del sistema no abasta totes les esferes de la societat (família, economia...). Segons Beck i Beck-Gernsheim, l'autopolítica seria susceptible d'exhibir la superioritat democràtica per no estar basada en la representació. L'autopolítica tindria, si més no, dues dimensions: per un costat seria expressionista perquè desenvolupa el seu poder i la seua identitat a través de la relació amb uns mitjans de comunicació generats simbòlicament, per altre costat, és impressionista perquè "se compone de muchas acciones *ad hoc* aisladas" (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 103).

Davant el dubte de què és el que manté la cohesió social, Giddens (1994) dona una resposta un poc optimista, que sembla més aviat pensada per intentar salvar el dilema que esdevé del propi procés d'individualització: el que manté la cohesió és la confiança activa. Aquesta confiança reclamaria més democràcia, amb la qual cosa, en l'esquema de Giddens se salva la democràcia tal com l'hem conegut. La confiança activa, en l'esquema de Giddens, compartit pels Beck, implicaria l'acceptació del desacord como element constant, en detriment del consens, que seria cosa del passat, i descansaria en el reconeixement polític de la reivindicació de la 'pròpia vida' en el context d'un món cosmopolita. Els Beck assenyalen que "todo compromiso es (o se convierte en) autocompromiso y, por tanto, es impredecible" (2003: 106). Però aquesta confiança, certament funcional per a esquivar la qüestió del conflicte social, la porten més enllà i parafrasejant Giddens (1994), plantegen que vivim en un món de ciutadans llestos, els quals despleguen aquesta intel·ligència com a resposta a la desestabilització de la seua situació. No parlen d'una intel·ligència acadèmica o susceptible de ser encabida en qualificacions formalitzades, sinó que es tractaria més aviat d'una "habilidad práctica para salir del paso en un mundo en el que la información contradictoria y las decisiones imposibles son el pan nuestro de cada día" (Beck i Beck-Gernsheim, 2003: 105).

En un moment en què els itineraris socials ja no són obvis, els individus despleguen, segons els Beck, aquestes habilitats en el marc d'una biografia de risc, una biografia que esdevé típica en la societat del risc, on les biografies atípiques passen a ser aquelles construïdes des de les certeses i la predictibilitat. Els autors distingeixen entre biografia

de risc i biografia de perill. La biografia de risc està relacionada amb els elements d'incertesa biogràfica que encara semblen controlables o, si més no, susceptibles de ser calculats o estimats. La biografia de perill es refereix a aquelles qüestions que ja no semblen estar sotmeses al control i al càlcul. La línia que separa ambdues biografies, segons els Beck, estaria oberta, sotmesa a la interpretació subjectiva. Una trajectòria vital esdevé una biografia de risc, en el sentit de què hi ha molts aspectes de la vida que són objecte de decisió, entre els quals els autors citen el gènere, la corporeïtat, la identitat, la religió, el matrimoni, el parentiu i els vincles socials. En altres paraules, cada cop són menys les certeses, els esdeveniments que sabem que van a ocórrer i que podem predir.

Parlar de biografies de risc en el context de la individualització no s'hauria de confondre amb un augment per se de l'autonomia, doncs segueixen existint els condicionants estructurals. Malgrat que els Beck no són del tot explícits, cal matisar que el ventall de decisions possibles estarà limitat entre d'altres per factors com la disponibilitat de recursos i les configuracions institucionals, tal com ja hem comentat. Aquests condicionants, junt amb la incertesa fan que la vulnerabilitat i l'aparent llibertat, el fracàs i la promesa de l'èxit, estiguen lligats de forma molt estreta.

Quan les persones se senten aclaparades per les situacions no controlables o amb un pronòstic incert, pot emergir la tendència a l'autoactivitat, tendència que podria esdevenir hiperactivitat i provocar fins i tot una certa angoixa existencial. Aquesta sentència de Beck va en el mateix sentit del que planteja Han (2012), qui traça una línia que va des de la "desnarrativització" del món, que reforçaria la sensació de fugacitat, fins l'autoexplotació fruit de la hiperactivitat:

"se reacciona justo con mecanismos como la hiperactividad, la histeria del trabajo y la producción (...) En esta sociedad de obligación, cada cual lleva consigo su campo de trabajos forzados (...) Así, uno se explota a sí mismo, haciendo posible la explotación sin dominio." (Han, 2012: 48)

Així, Beck afirma que el nus de la qüestió no és la destradicionalització en si mateixa, ni tan sols la seducció d'una vida pròpia, sinó més bé el constant aclaparament (*agobio* en la traducció al castellà) al que està sotmesa la vida.

4. El cosmopolitisme, la mobilitat i el capital humà com a nous discursos legitimadors de la precarització dels joves universitaris

La consideració de la precarietat no com a posició, sinó com a procés, és a dir, com precarització, permet portar l'anàlisi de la realitat empírica al debat entre les constriccions estructurals i les capacitats d'acció, el que anomenem agència, dels individus per gestionar-les i moure's a través d'elles. En aquest sentit, a més de les condicions objectives que configuren els processos de precarització, és important identificar i analitzar el context discursiu en el qual els subjectes es mouen i en els quals acaben conformant-se les biografies de risc de les que hem parlat en l'anterior bloc (Beck i Beck-Gernsheim, 2003). La meua intenció no és estendre aquesta disquisició epistemològica, però potser siga convenient recuperar les paraules d'un dels autors que ha dedicat un interessant esforç per pensar aquesta relació entre estructura i acció o agència:

“Analizar la estructuración de sistemas sociales significa estudiar los modos en que esos sistemas, fundados en las actividades inteligentes de los actores situados que aplican reglas y recursos en la diversidad de contextos de acción, son producidos y reproducidos en una interacción (...). La constitución de agentes y la de estructura no son dos conjuntos de fenómenos dados independientemente, no forman un dualismo sino que representan una dualidad. Con arreglo a la dualidad de estructura, las propiedades estructurales de sistemas son tanto un medio como un resultado de las prácticas que en ellas se organizan de forma recursiva. La estructura no es externa a los individuos: en tanto huellas mnémicas, y en tanto que ejemplificado en prácticas sociales, es en cierto aspecto más interna que exterior, en un sentido durkheimiano, a las actividades de ellos. Estructura no se debe asimilar a constreñimiento, sino que es a la vez constrictiva y habilitante. Esto, desde luego, no impide que las propiedades estructuradas de sistemas sociales rebasen, en tiempo y espacio, las posibilidades de control por parte de actores individuales cualesquiera” (Giddens, 1995: 61)

Encara que la interpretació de Giddens sobre l'estructura ha rebut crítiques, el que voldria fer portant-lo ací no és engegar un debat sobre fins on arriba l'agència i fins on l'estructura (debat que excedeix els límits del treball que presente), sinó ressaltar la importància d'atendre els missatges i discursos predominants, doncs aquests estableixen, mitjançant la producció de sentit, eixe nexa entre l'estructura i els individus. Com ens recorden Alonso i Fernández (2013a), la producció de sentit és necessàriament social i qualsevol procés significant està profundament relacionat amb les condicions

socials i històriques en les quals es produeix. Així, en el darrer apartat hem donat compte de, al meu entendre, les principals condicions que cal considerar per entendre el marc en el qual s'enquadren els fenòmens al voltant dels quals bascula el meu treball, especialment la precarització i l'eixida del país dels joves qualificats. Aquestes condicions socials estan marcades per la precarització del conjunt de les trajectòries vitals i, al seu torn, són condicions que marquen la producció de sentit. La creació de sentit, d'altra banda, no es deriva de la simple acumulació d'imatges, signes i senyals, sinó que requereix una narració que els hi done un significat. I com ens avisen de nou els mateixos autors: "los grupos supraordinados se despliegan como una forma de dirección intelectual y moral que es capaz de crear discursos que funcionan como un sistema vívido de significados y valores" (Alonso i Fernández, 2013: 21). La identificació d'aquesta narració, construïda per múltiples vies, però plenament coincident amb els interessos dels grups i actors situats en la part alta de l'estructura social, serà l'objectiu d'aquest bloc.

Aquest bloc presenta alguns dels discursos socials predominants, els quals es troben en el centre del desplegament dels processos de subjectivació que acompanyen i fan possible l'extensió de la precarització. La teoria social contemporània ha insistit en els profunds canvis que ha suposat l'ensorrament del fordisme, el keynesianisme i, en general, el model industrial vigent en els països occidentals durant una part del segle passat. Els principals canvis (els relatius a l'extensió de la precarietat, la flexibilitat i el risc) i les seues conseqüències els hem vist en l'anterior bloc. Però malgrat aquesta nova realitat, les societats mantenen una certa cohesió. Les noves formes i l'enorme abast dels processos de precarització ameren no sols les biografies individuals, sinó que impregnen els espais públics i les institucions, condicionant el desplegament de nous discursos i missatges, els quals influeixen en la subjectivació i influeixen l'acció dels individus. Jordi Claramonte (2011) explica el que anomena processos desacoblament estructural, en els quals emergeixen modes de relació que estan sustentats per noves formes de subjectivació que reinterpreten l'ordre material:

"Un modo de relación surgirá de la articulación entre un conjunto de formas básicas instituidas y una serie de competencias e inteligencias susceptibles de ser instituyentes, entre un orden repertorial y unas posibilidades disposicionales (...) Entendemos el nivel de lo repertorial como el que define cualquier conjunto relativamente estable de objetos, formas o herramientas que dan cuenta del abanico de posibilidades que determinado modo de relación puede plantearse. El polo de lo repertorial pretende dar cuenta de esa relativa estabilidad (...) entiendo lo disposicional, por tanto, como elucidación generativa de lo repertorial, es decir como conjunto de competencias, de inteligencias específicas que actualizan y despliegan de diferentes modos las posibilidades objetivas definidas en lo repertorial" (Claramonte, 2011: 24-25)

Amb altres paraules, el que planteja Claramonte és que la tensió que es produeix quan hi ha un canvi substancial (el que anomena un nou acoblament estructural), comporta canvis en els modes de relació, açò és, en el conjunt de competències i estratègies que els subjectes despleguen. El meu punt de partida és que la intensificació dels processos de precarització no és sols quantitativa, sinó eminentment qualitativa: els processos de precarització tenen una dimensió ontològica (Lorey, 2015) i estan afectant tant a les institucions com als individus, els quals s'enfronten a la proliferació de discursos legitimadors, que s'hi afegixen a les noves formes de governamentalitat, dificultant la comprensió dels processos socials de fons i afectant les formes de subjectivació. Si seguim amb l'esquema de Claramonte (2011), en el nou acoblament estructural sorgit de l'enfonsament del fordisme, les institucions, especialment l'Estat, desplegaren tota una sèrie de missatges per evitar un desacoblament dels subjectes, que a més de problemes d'ordre legal, educatiu, etc., podria provocar l'erosió de la legitimitat. Com a conseqüència d'aquests missatges ens podem trobar a individus que podem qualificar com "hiperacobllats", persones que han interioritzat els nous valors, repertoris i metes i que, com feien els pioners de l'Oest americà, són els primers en llançar-se a colonitzar els nous territoris socials. Si se'm permet el joc de paraules: vindrien a ser una mena de colonitzadors que han estat prèviament colonitzats.

Els nous missatges i les noves estratègies comunicatives de les institucions (l'Estat, les universitats, etc.), redunden en la legitimació de l'ordre neoliberal sorgit de la desaparició del keynesianisme i el fordisme. Aquests missatges persegueixen la modificació de les percepcions, així com de les estratègies que despleguen individus i col·lectius. Es tracta d'una qüestió central, doncs en el neoliberalisme cada cop és més necessària la vinculació activa dels subjectes en la seua pròpia precarització mitjançant una constant activació de si mateix enmig de la desestabilització del conjunt de les dimensions vitals (Genova, 2014; Serrano, Fernández i Artiaga, 2012).

Tradicionalment, les reflexions sobre el paper dels missatges i la seua relació amb l'estructura material solen vincular-se amb la perspectiva marxiana: des del marxisme es tracta aquest tema apel·lant a la relació entre l'estructura i la superestructura, així com també estaria també relacionat amb els processos de subsumpció formal i real (Negri, 2001; Sweezy, 1977). En bona mesura, per tant, s'ha de reconèixer aquesta tradició i la seua influència en l'enfocament de fons d'aquest bloc. No obstant, ha de quedar clar que no intente plantejar una direcció mecànica i unívoca entre l'estructura material i les formes de pensament, sinó assenyalar indicis sobre la difusió dels discursos predominants i com

aquests es legitimen i, ahora, tenen una influència que és possible albirar en les estratègies individuals. Aquests discursos conformen les subjectivitats individuals, tant per la via d'una certa seducció, com entrelaçats amb unes condicions de vida precàries que limiten l'acció dels individus, abocant-los a trajectòries on estan esdevenint centrals, com veurem, la mobilitat geogràfica i l'empresarització de si.

La consolidació de la precarietat, la flexibilitat i el risc ha anat acompanyada de la substitució de l'univers simbòlic que penjava del fordisme i que tenia en la gran empresa un dels seus referents mítics: els principals símbols, com ara la seguretat, l'organització rígida i estable, etc., han estat esborrats del mapa discursiu i relegats a les prestatgeries de les singularitats històriques poc recuperables. El vell decorat keynesià ha sigut substituït per un escenari de transicions constants, xocs i onades, que al seu torn han desembocat en un nou ordre caracteritzat per la fluïdesa (Bauman, 2002; Castells, 2003). De la mà del nou management i la "reinvençió" de la innovació social (amb tota una panòpia de nous valors referents: creativitat, excel·lència, etc.) hem assistit al redescobriments de la disciplina, mitjançant un aparent control suau, més basat en la implicació dels propis subjectes que en l'existència de controladors externs. Sense voler caure en l'exaltació del període anterior a l'actual neoliberalisme, sí cal recordar que en eixa època la gran corporació i la racionalitat que es desplega des de la mateixa projectaven un imaginari "managerial" que tenia un fort atractor semàntic en el qual "la cooperación, que se presentaba como la llave hacia la estabilidad –elemento esencial en el modelo de control de la gran corporación clásica–, y así evitar la crisis" (Alonso i Fernández, 2013: 61). Aquest imaginari es va beneficiar, en el període de postguerra, dels anomenats "trenta anys gloriosos", que van crear la il·lusió de la possibilitat d'integració de la classe obrera en un capitalisme de rostre amable, en el si del qual el conflicte havia de mantenir-se en estat latent i, sobretot, les demandes no havien de desbordar certs límits (Fernández Durán, 2010).

L'embat neoliberal va forjar bé amb els nous discursos del "management". La crisi, va amplificar la sensació de què en el "nou" capitalisme calia enfrontar xocs i canvis cada vegada més impredecibles. Així, de la planificació i l'organització es va passar a la metàfora de la xarxa de possibilitats, a l'eventualitat com a nou paradigma des del qual organitzar les relacions laborals i, progressivament, també les biografies (Springer, 2012). En aquest nou escenari, el relat predominant rebutja tot el que té a veure amb allò sòlid, llançant-se en braços d'allò que evoca allò *soft*: flexibilitat, mobilitat, etc. Conceptes com xarxa, *outsourcing*, intuïció, etc., formen part del corpus d'una renovada literatura

managerial que abilla el nou capitalisme amb vestidures llibertàries i, per descomptat, amb una retòrica eufemística (creativitat, talent, col·laboració, partenariat, empresa-xarxa...). El nou lema, a partir sobretot dels vuitanta, és l'obertura al caos. Tot aquest paisatge discursiu i organitzatiu conforma una sèrie de sintagmes que prescriuen un camí que va de la competitivitat a l'atur i dels drets socials col·lectius a la inseguretat institucionalitzada (Alonso i Fernández, 2013). I, per descomptat, aquesta nova configuració discursiva compta amb un principi bàsic: passe el que passe la gent se les ha d'arreglar individualment, s'han acabat la protecció i les lleialtats. El desplaçament de la producció en massa al *just-in-time* i a l'especialització flexible requereix una intensificació sense límits de la flexibilitat, especialment de la part més vulnerable (i per aqò més fàcil de doblegar) del procés (Boltanski i Chiapello, 2002).

En paral·lel al procés de reconfiguració dels imaginaris col·lectius, com ja s'ha dit, la precarietat es constitueix en element estructural i estructurant de la societat contemporània. En els anys en què es prenia impuls el neoliberalisme, Michel Foucault, ens mostrava la genealogia de les formes de poder, així com el trànsit de la societat disciplinària a la societat de control (Foucault, 1979, 1998, 2008). L'anàlisi de l'autor francès ens ha permès comprovar com el poder, al llarg dels anys, ha anat abastant cada cop més aspectes de la vida, fins a poc a poc esdevenir biopoder (Foucault, 2007). En l'època del neoliberalisme és possible, com ho han fet diversos autors i autores, pensar l'ús de la precarietat com una eina disciplinària (més que com a dispositiu en sentit foucaultià), que apuntaria a les subjectivitats més que als cossos i al conjunt del projecte vital abans que solament a l'esfera laboral (Butler, 2009; Lorey, 2015; Murgia, 2012). És conegut el pas de la vigilància (externa) durant el procés de treball a les estratègies per a la interiorització dels "valors" de l'empresa, de manera que el control es convertisca autocontrol (intern). La precarietat, malgrat la duresa de les condicions a les que pot abocar, no sol anar acompanyada (en els països centrals) d'una disciplina explícita i ferma, sinó d'unes formes de control lleugeres en la seua manifestació explícita, però demolidores en les seues conseqüències, tal com ho expressen Alonso i Fernández: "esta biopolítica, pese a su innegable capacidad de coacción, se basa en un concepto nuevo de control *soft*, de control suave, que se extiende desde los precarios a todo el orden social" (2013: 133). Passem així de la seguretat com a norma (o més aviat com a referent mític) a la inseguretat com element articulador dels processos d'individualització. Un bon exemple ho podem trobar en com moltes persones joves i qualificades justifiquen

l'eixida a l'estranger com una "inversió" en el seu "capital humà", naturalitzant la violència estructural com a part del procés formatiu en tant que força de treball.

En els següents apartats sintetitze els trets distintius dels discursos socials sobre el cosmopolitisme, el capital humà i l'activació. Considere que es tracta de missatges que són fonamentals per entendre fenòmens com la fuga de cervells i, en general, la forma com els subjectes construeixen les seues estratègies front la precarització. El cosmopolitisme es configura com una lectura interessada del règim de mobilitat contemporani, mentre que el capital humà i l'activació (que estan estretament lligats) basteixen els elements per despolititzar les relacions laborals, intentant tornar-nos a una situació com l'existent a finals del segle XIX, abans de l'anomenada "qüestió social", un moment en què les persones treballadores eren considerades a tots els efectes com una mena d'empresaris que venien la seua pròpia força de treball.

4.1. Cosmopolitisme i mobilitats com a trets distintius de la modernitat

Les ciències socials en els darrers anys han vist emergir la mobilitat com un dels temes centrals en l'agenda de recerca i en l'elaboració teòrica. S'ha desenvolupat una nova perspectiva en l'estudi de la mobilitat. Treballs com els de Lash (2007) i els d'Adey i els seus col·laboradors (2014) estan suposant una important redefinició de la manera d'estudiar els moviments combinats de persones, objectes i informació. Es tracta d'un enfocament que contempla les relacions, dinàmiques i complexes, entre aquests elements (persones, objectes i informació), així com també hi inclou la consideració de les infraestructures tècniques que han possibilitat un increment quantitatiu de la mobilitat. Però més enllà de la quantificació de la mobilitat, el que interessa en aquest enfocament és el canvi qualitatiu del règim de mobilitat: els estudis sobre les mobilitats posen de relleu les importants transformacions que ha hagut en diferents àmbits, com ara en les pràctiques dels individus, en el desplaçament dels objectes, en les xarxes de comunicació, les infraestructures i els sistemes de govern que modulen les mobilitats (permetent-les o dificultant-les) i les representacions, ideologies i significats atribuïts tant a la mobilitat com a la no mobilitat (Adey, 2009b).

Tot plegat, aquestes qüestions i dimensions considerades des d'aquesta perspectiva (individus, objectes materials, xarxes, governamentalitat, representacions i significats) evidencien que els estudis sobre les mobilitats no sols busquen caracteritzar com són els desplaçaments i els fluxos, sinó que es tracta d'un intent d'abordar la configuració dels règims de mobilitat, que hi inclouen qüestions vinculades amb les possibilitats de mobilitat dels individus, així com el rol de les institucions i dels contextos normatius formals i informals¹³. No obstant, com planteja Sheller (2014), els estudis sobre les mobilitats no busquen una gran narració de la societat contemporània (com sí ocorre en altres construccions teòriques, com la liquiditat de Bauman o els fluxos de Castells), sinó que pretenen aportar un conjunt de preguntes, teories i metodologies per tal de perfilar i interrogar-se sobre com:

“The context in which both sedentary and nomadic accounts of the social world operate, and it questions how that context is itself mobilized, or performed, through ongoing sociotechnical and cultural practices” (Sheller, 2014: 794).

Els estudis sobre mobilitats, especialment els més crítics (Adey, 2009a), plantegen qüestions sobre, per exemple, qui és mobilitzat i en quines condicions la mobilitat és una opció coercitiva o desitjable (o les dues coses alhora). L'anàlisi de la mobilitat consisteix, també, en l'estudi de les conseqüències que afecten a diverses persones i llocs quan estan situades en el que Urry (2005) anomena carrils ràpids o lents de la vida social: llocs i tecnologies, que actuen com una mena de "portes" que promouen la mobilitat d'uns actors, al temps que provoquen un cert estancament d'altres.

John Urry (2000) ha assenyalat l'important desplegament de les metàfores vinculades amb la mobilitat, les quals “have infected contemporary social thought” (Urry, 2000: 27). No sols la producció científica vinculada a la mobilitat en els darrers anys és quantiosa, sinó que la influència de la mobilitat com factor central de la segona modernitat (Beck, 2002b) ha impregnat algunes de les imatges bàsiques del pensament social contemporani. A les metàfores ja citades més amunt sobre la liquiditat i els fluxos, es poden afegir, per exemple, el nomadisme i la desterritorialització (Deleuze i Guattari, 1988) i les metàfores sobre la globalització (l'estretament del món, la desaparició de les fronteres, la hibridació, l'aldea global, etc.) (Urry, 2000). Aquestes metàfores que pensen la societat com una societat mòbil, que té cada cop menys ancoratges, han desbordat el pensament especialitzat i han passat a ser d'ús comú en els mitjans de comunicació: una

¹³ Així, per exemple, el llibre *The Routledge Handbook of Mobilities* (Adey et al., 2014), està estructurat en apartats que porten títols com: *Genealogies, Philosophies, Approaches; Qualities; Spaces, Systems, Infrastructures; Materialities; Subjects; Events*.

mena de conseqüència de la reflexivitat d'una ciència social que ha identificat la mobilitat no com un epifenomen, sinó com un factor estructurant de les societats contemporànies (Sheller, 2008).

La idea de la mobilitat ha esdevingut central en la forma com les ciències socials i els mitjans de comunicació de masses representen les societats contemporànies. En paraules de Lash i Urry: "Modern society is a society on the move. Central to the idea of modernity is that of movement, that modern societies have brought about some striking changes in the nature of motion or travel" (1994: 252). Aquesta imatge de què ara les societats i els individus experimenten una major mobilitat geogràfica (o imaginativa i virtual mitjançant internet i altres tecnologies) s'ha convertit en gairebé un acord de sentit comú. L'aparició relativament recent de les companyies aèries de baix cost, la proliferació d'aeroports en ciutats mitjanes arreu del món i l'exposició mediàtica de persones "viatgeres" constant conformen un panorama on la mobilitat s'enquadra com un element quasi "natural" de l'estil de vida modern. Programes de televisió com "Callejeros viajeros", "Españoles (o en las versiones autonómicas: andaluces, madrileños, gallegos...) en el mundo", "Afers exteriors", etc., presenten davant les audiències les històries de persones amb estils de vida mòbils (Elliot i Urry, 2010), caracteritzats per constants desplaçaments (per motius d'oci, laborals, familiars, etc.) i per tenir residències temporals, al llarg de la trajectòria vital, en distintes ciutats del món. A més, aquests estils de vida mòbils es presenten als mitjans de comunicació vinculats amb gent més o menys jove, que domina l'anglès i, sovint, almenys altra llengua, que té hàbits de consum fàcilment decodificables (roba, música, *gadgets* electrònics, etc.) per a la majoria de l'audiència. Tot plegat conforma unes referències simbòliques que lliguen la mobilitat amb la modernitat i la joventut. Així, per exemple, en les entrevistes que he realitzat en el marc de la present tesi, les dones i els homes joves amb els quals he parlat coincidien, en general, en assenyalar l'estada en altres països mitjançant el programa Erasmus com un fet que els ha marcat positivament, fins el punt que deixaven entreveure en els seus discursos un cert afany per mostrar-se com persones obertes al canvi, amb una inclinació pels viatges i el coneixement d'altres països (malgrat que les experiències Erasmus no deixen d'estar lligades en bona mesura a la classe social i als recursos familiars, veure Ballatore i Bloss, 2008). Aquest empeny que he trobat en les entrevistes, pel qual els joves universitaris tracten de vincular la seua identitat amb el gust per la mobilitat, és congruent amb el que assenyalen Elliot i Urry:

“First, an individual’s engagement with this expanding mobile world is not simply about the ‘use’ of particular forms of movement. Rather, the rise of an intensively mobile society reshapes the self –its everyday activities, interpersonal relations with others, as well as connections with the wider world. In this age of advanced globalization, we witness portable personhood. Identity becomes not merely ‘bent’ towards novel forms of transportation and travel but fundamentally recast in terms of capacities for movement. Put another way, the globalization of mobility extends into the core of the self.” (Elliot i Urry, 2010: 3)

La presència de sistemes de mobilitat cada cop més complexos i (aparentment) més accessibles, junt al predomini de les imatges mediàtiques tant de la mobilitat com dels valors i tòpics que se li associen, semblen haver induït, com diu la cita anterior, no sols una pauta o un ús determinat de la mobilitat, sinó una redefinició d’alguns aspectes de les identitats individuals. Els individus tendeixen a projectar una imatge de si mateixos, especialment en xarxes socials com Facebook i Instagram, on els viatges i els desplaçaments van lligats amb una forma de viure. L’experiència de consum quotidià reforça aquesta percepció, amb els supermercats oferint, per exemple, cada cop més aliments de distints països, els quals permeten recrear a la cuina el gust per menjars exòtics (Beck, 2002b).

Així, la mobilitat com element adherit a les identitats ofereix als individus un seguit de suggeridores possibilitats, vinculades amb el consum, l’oci i les relacions personals. Però al mateix temps implica un increment en les incerteses i els riscos que s’han d’assumir. Al “moviment” típic de les noves formes de contractació i, en general, de la precarietat laboral, s’hi afegixen nous requeriments, enunciats de forma indirecta i implícita, però clarament percebuts pels individus en un doble sentit. Per un costat, com una habilitat (*skill*) o experiència vital que augmenta el valor del propi currículum, un dels senyals que cal enviar per demostrar que es compta amb un capital humà en línia amb els nous temps (Matos, Domingos i Kumar, 2011; Mullings, 2011) i, el que és més important, que es té predisposició al canvi i a l’adaptació. Per altre costat, els individus no són aliens a les demandes de mà d’obra forana que emanen de les ciutats i països, demandes que no són sempre per a ocupacions qualificades (Sassen, 2008) i que s’han incrementat, fins el punt que comença a parlar-se d’un nou ordre mundial en la mobilitat laboral (Meyer, 2012).

Més enllà de les percepcions individuals, el ideal normatiu sobre el que descansa la mobilitat contemporània està relacionat amb el cosmopolitisme (Delanty, 2008; Sheller, 2011; Snee, 2013). Ambdós conceptes, mobilitats i cosmopolitisme són conceptes clau en els corrents de pensament social emergents durant els darrers anys. A tall d’exemple,

com recorda Sheller (2011), quan el *British Journal of Sociology* va celebrar el seu seixanta aniversari, va fer una selecció dels que considerava els articles més destacables en cada decenni: pel primer decenni del segle XXI va seleccionar un article d'Urry (2000a) sobre la mobilitat i un altre de Beck i Sznaider (2006) sobre el cosmopolitisme. Existeixen divergències entre ambdós enfocaments, tant pel que fa a l'objecte d'estudi com en determinades reflexions, però el que importa destacar no és allò que succeeix al debat especialitzat, sinó com han transcendit l'àmbit acadèmic restringit i han passat a ser nocions presents en els discursos socials.

La noció de cosmopolitisme té diverses accepcions que bàsicament es poden agrupar en dos grans blocs: per una banda aquelles que tenen una dimensió normativa i que veuen en el cosmopolitisme un valor moral i, per altra banda, les que des d'una perspectiva més empirista vinculen el cosmopolitisme amb els canvis que ha hagut en les societats occidentals (Sheller, 2011). No obstant, aquests dos blocs estan molt relacionats i sovint es presenten barrejats els arguments d'un i altre. Així, dins del segon bloc d'accepcions, el que té una vocació més explicativa dels canvis socials, Delanty planteja la necessitat d'abordar una dimensió del cosmopolitisme que considere "the capacity for self-problematization and new ways of seeing the world that results when diverse peoples experience common problems" (2009: ix). L'argument central d'aquest autor i d'altres és que la significació normativa de la globalització implica una configuració qualitativament diferent de la realitat social i aquesta requereix una nova imaginació, la imaginació cosmopolita. El que en principi es planteja des d'aquesta perspectiva, i de forma més general en el si del debat sociològic, és una reformulació de l'epistemologia i la metodologia, tractant d'acordar-la a un món social que ha vist com les seues fronteres clàssiques es desborden, unes fronteres que estaven fonamentades en l'Estat-nació (equiparat implícitament amb la idea de societat) i uns individus fortament territorialitzats, ancorats (per la via de la cultura i la ciutadania) a un únic territori (Beck, 2002).

Ulrich Beck, probablement l'autor que més ha contribuït a la difusió del cosmopolitisme en la sociologia, introdueix la noció de "cosmopolitanization" (Beck i Sznaider, 2006; Beck, 2002, 2010) per tal de captar la dimensió dinàmica del cosmopolitisme i tractar d'explicar des de dins de les societats nacionals els canvis que la globalització ha introduït. Aquest planteja de forma rotunda l'oposició entre el nacionalisme metodològic i el cosmopolitisme com epistemologia:

"To me the 'cosmopolitanization thesis' is a methodological concept which helps to overcome methodological nationalism and to build a frame of reference to analyse the

new social conflicts, dynamics and structures of Second Modernity (...) The central defining characteristic of a cosmopolitan perspective is the 'dialogic imagination'. By this I mean the clash of cultures and rationalities within one's own life, the 'internalized other'. The dialogic imagination corresponds to the coexistence of rival ways of life in the individual experience, which makes it a matter of fate to compare, reflect, criticize, understand, combine contradictory certainties (...) The national perspective is a monologic imagination, which excludes the otherness of the other. The cosmopolitan perspective is an alternative imagination, an imagination of alternative ways of life and rationalities, which include the otherness of the other. It puts the negotiation of contradictory cultural experiences into the centre of activities: in the political, the economic, the scientific and the social." (Beck, 2002: 18)

Per una vegada és interessant parar-se en la forma i no tant en el contingut de l'anterior cita d'aquest, sense dubte, enorme sociòleg. En la forma està una de les claus discursives que m'interessa destacar i que té relació amb l'extensió del cosmopolitisme com una guia d'orientació que s'ha imposat als individus. La perspectiva no cosmopolita és definida com "monològica", tancada sobre si mateixa, imbuïda en els contorns de les fronteres de l'Estat-nació. Enfront, la "imaginació cosmopolita" es presenta implícitament com oberta, "dialògica", en diàleg amb els altres, oberta a l'experiència de l'alteritat. Aquest contrast el trobem en molts dels escrits que defensen el cosmopolitisme. No és el cas de Beck, qui fa un esforç intel·lectual immens (plasmant en multitud de llibres i articles) per argumentar aquest element que, d'altra banda, és congruent amb el seu model teòric de la societat del risc. En altres textos el que trobem és una lectura ideològica, en el sentit més tosc del terme: un panegíric sobre les virtuts de la nova societat global corporificada en la "classe creativa" (Peck, 2005a). El propi Beck, per exemple, afirma de forma entusiasta que en relació a la globalització, el cosmopolitisme és com "having roots and wings at the same time" (Beck, 2002: 19), una expressió que denota una valoració, una certa idea normativa, més que una reflexió basada en l'anàlisi empírica.

La dimensió ideal o normativa del cosmopolitisme és la que més clarament s'ha difós socialment. La podem trobar als mitjans de comunicació, en les campanyes institucionals de les universitats i en els discursos d'altres institucions i actors. Com diu Snee (2013), ser o convertir-se en cosmopolita és una pràctica, però alhora també es presenta constantment com un ideal moral. El cosmopolitisme té unes connotacions que indueixen a pensar en subjectes amb orientacions als viatges i al contacte amb altres, amb apertura de ment i flexibilitat en la forma de pensar (Hayden, Rancic i Thompson, 2000). En la seua anàlisi de les transformacions del jo, Giddens (1991) va plantejar que l'individu cosmopolita se sent còmode en diversos contextos, deixant entreveure que seria l'individu típic en les noves configuracions de les trajectòries vitals, marcades per les constants eleccions i el valor creixent dels estils de vida. Ser cosmopolita és sentir-se

mòbil, no ancorat a un únic lloc: l'individu cosmopolita es troba a gust en l'espai dels fluxos propi de la modernitat avançada i incorpora les noves dinàmiques en el desenvolupament de la seua pròpia identitat. Potser per açò, alguns autors, com Igarashi i Saito (2014), han vist el cosmopolitisme com una forma de capital cultural, incorporat mitjançant la predisposició al contacte amb altres cultures i materialitzat en les habilitats que fan possible la realització d'aquests contactes. Si recordem el que deia Claramonte (2011), de qui hem parlat a l'inici d'aquest bloc, sobre l'acoblament estructural, podríem aleshores plantejar que el cosmopolitisme, en la seua dimensió normativa, assenyalava el trajecte dels individus hiperacobllats.

Tornant al cosmopolitisme com una forma de capital incorporat, Igarashi i Saito (2014) també mostren com altres formes de capital poden intervenir en l'acumulació (valga l'expressió) del cosmopolitisme per part dels individus: hi intervindrien, per un costat, els recursos econòmics de què disposa l'individu, en termes d'accés a determinats tipus de formació (idiomes, títols internacionals, etc.), així com gaudir de les oportunitats per viatjar; i per altre costat també estarien presents els recursos socials, en termes de les xarxes de les quals formen part els individus o a les quals poden tenir accés. Vincular els distints tipus de capitals (cultural: les disposicions personals; econòmic: accés a formació; social: els contactes disponibles) obre la porta a una de les moltes crítiques que rep el cosmopolitisme com ideal normatiu: es tracta d'una interpretació que oculta les desigualtats vinculades amb la classe social i amb els sistemes d'estratificació mundial. Dintre de les fronteres de l'Estat-nació la classe social actua com un element clarament diferenciador en l'accés a les condicions (els capitals) que posen els individus en contacte amb el cosmopolitisme (Napolitano, Pacholok i Furstenberg, 2013; Pichler i Wallace, 2009). En el plànol internacional, la distribució dels recursos, les restriccions legals a la mobilitat i el rol de les institucions (econòmiques, educatives, etc.) dificulten que es puga parlar en peu d'igualtat de "ciudadans del món" independentment de la seua nacionalitat d'origen (Maxwell i Aggleton, 2015; Rothkopf, 2009).

Beck (2006), en un esforç per salvar una part del concepte, reconeix la necessitat de distingir entre un cosmopolitisme despòtic i un altre emancipador. Per la meua banda pense que són dues cares d'una mateixa moneda: la vessant despòtica forma part dels efectes no reconeguts del cosmopolitisme que es presenta com enriquidor. La majoria de les definicions que trobem presenten al cosmopolita com a ciutadà del món (Tomlinson, 1999). La semàntica d'aquesta definició planteja una el·líptica amb dos focus: ciutadania (que aporta estatus i accés a recursos) i món (com quelcom obert, difús i oposat al lloc).

El cosmopolitisme esdevé un estatus que gràcies a les bondats de la globalització i les companyies aèries *low cost* hauria deixat de pertànyer a una reduïda elit. L'extensió de l'ensenyament superior, la possibilitat de viatjar i la capacitat tecnològica per a mantenir comunicacions remotes es presenten com els elements que aplanen el camí perquè tothom aconseguisca la "ciutadania mundial". El cosmopolitisme denota la perspectiva de les elits sobre el món (Calhoun, 2002). I qui es pot resistir a pensar com els triomfadors?

Per parlar de desigualtats i cosmopolitisme és interessant detenir-se un moment a considerar el paper de les universitats. Si considerem el rol que ha jugat la institució acadèmica per excel·lència, podem observar dues grans tendències destacables: la universitat ha ajudat a la difusió del cosmopolitisme normatiu i, alhora, el desplegament del neoliberalisme al si de la universitat contemporània ha portat aquesta a ser un element que intensifica les desigualtats tant a escala nacional, com internacionalment. Ja hem citat el treball de Brown, Lauder i Ashton (2011), els quals mostren els efectes de la bombolla universitària a nivell mundial: una competició entre els estudiants i les seues famílies per accedir als títols que poden distingir-los en la subhasta global de força de treball qualificada. L'oferta de títols universitaris s'ha convertit en una espècie de supermercat en el qual l'estudiantat adquireix paquets d'unitats capitalitzables i tria aquells títols que prometen major convertibilitat en el mercat professional. Aquesta concepció neoliberal del saber, com un bé d'inversió, està en línia amb el nou paper de la universitat en l'esquema del capitalisme flexible: una institució al servei de la producció de riquesa i generadora de beneficis (Newfield, 2008; Rhoades i Slaughter, 2010). Així, en les programacions de les universitats proliferen les titulacions internacionals, les càtedres d'empreses transnacionals, etc. Sols cal fer una ullada al llenguatge publicitari de les universitats per observar com abunden les referències a allò global: frases com "trabajarás donde quieras" o "que nuestros alumnos puedan estudiar en todo el mundo es un orgullo", junt amb una grapat d'imatges on abunden els mapes del món, sobre els quals es projecta la imatges dels joves estudiants¹⁴.

A més, com apunten Igarashi i Saito (2014), els rànquings internacionals (com el de Shanghai o el Quarely Simons) juguen un paper indirecte, però destacable, en l'extensió de la idea del cosmopolitisme. Segons aquests autors, la presa de posició per part de les universitats en resposta a les classificacions mundials sembla reforçar la imatge d'un terreny de joc global en la jerarquització de l'ensenyament. Els administradors

¹⁴ Aquestes expressions estan tretes d'una anàlisi dels missatges publicitaris d'universitats públiques i privades espanyoles que vaig dur a terme en l'inici del curs 2010/2011.

universitaris tenen en compte aquestes classificacions en la formulació d'estratègies per a millorar el prestigi de les seues universitats, així com per a crear nínxols únics per a les seues universitats en un camp global de l'educació superior. Aquest escenari global de l'educació està estructurat jeràrquicament i configura un accés al cosmopolitisme desigual entre els diferents grups d'actors. Però malgrat que existeixen fortes asimetries entre els distints actors (països, universitats, alumnat de diferents classes socials, etc.), el cosmopolitisme és irradiat per les pròpies universitats com un valor i una realitat inqüestionable.

El cosmopolitisme, una idea recuperada de la Il·lustració (idea que va ser molt qüestionada des de distintes ideologies en la primera meitat del segle XX), s'ha estès, formant part del subtext de la segona modernitat. La seua presència en l'àmbit especialitzat de les ciències socials és inqüestionable. Però aquesta difusió no ha seguit una línia clara i no sempre resulten intel·ligibles els seus postulats. Així ho expressa David Harvey:

“Unfortunately, cosmopolitanism has been reconstructed from such a variety of standpoints as to often confuse rather than clarify political-economic and cultural-scientific agendas. It has acquired so many nuances and meanings as to make it impossible to identify any central current of thinking and theorizing, apart from a generalized opposition to the supposed parochialisms that derive from extreme allegiances to nation, race, ethnicity, and religious identity.” (Harvey, 2009: 78)

Els qui defensen la idea del cosmopolitisme com a forma de coneixement i com a guia d'acció, insisteixen en què estem davant de quelcom nou, sense gaire precedents històrics, i no hi ofereixen una resposta clara a la crítica que planteja Harvey en l'anterior cita. Es basen en una negació recurrent de la realitat dels Estats-nació, però reconeixen la dificultat per oferir un relat més o menys complet del que suposa aquest nou estadi “cosmopolita” de la societat global, deixant una part de l'explicació a la intuïció:

“I am staking with the concept of ‘cosmopolitan society’ becomes clear. This concept aims to describe a historically new quality and form of societal differentiation. By which I mean, that a new way of doing business and of working, a new kind of identity and politics as well as a new kind of everyday space-time experience and of human sociability, is emerging. There is no historical precedent for this, hence we are forced to re-think the concept of ‘society’. It is impossible even to outline this claim here. I must limit myself to a few aspects, which could make my thesis at least intuitively comprehensible.” (Beck, 2002: 30)

Al marge d'aquesta confusa crida al coneixement intuïtiu adreçada als científics i científiques socials, com assenyalava més amunt, el cosmopolitisme s'ha difós com un valor i una actitud típicament moderna que, a més, guarda relació amb les demandes d'un mercat laboral globalitzat. És il·lustratiu, per exemple, com els tòpics vinculats amb

l'estil de vida cosmopolita (menjars del món, grups internacionals de música, llocs que "cal" visitar, etc.) es repeteixen en els manuals d'anglès¹⁵. Hem de pensar en la importància que actualment tenen els estils de vida per donar-li sentit a un relat biogràfic sotmès constantment a canvis, enmig d'una creixent flexibilització de les trajectòries vitals. Les eleccions que conformen els estils de vida, a banda de seguir estretament relacionades amb la classe social, el gènere i altres condicionants estructurals, en paraules de Giddens (1991) estan filtrades pels sistemes abstractes en els quals, recordem, els individus tenen un cert grau de confiança, malgrat que no controlen ni coneixen plenament el seu funcionament. Així, els mitjans de comunicació, les universitats, acadèmies, instituts de la joventut, etc., han situat el cosmopolitisme i la mobilitat com elements centrals dels estils de vida juvenils i moderns (Harvey, 2009; Kruger, 2010; Lockyer, 2010; Rothkopf, 2009). En paraules de Beck (2002), les preguntes clau per a conformar un estil de vida, com l'alimentació, l'ocupació, la identitat, la por, la memòria, el plaer i el destí, ja no poden ser interpretades a nivell nacional o local. Els individus es veuen confrontats amb un terreny de joc que, paradoxalment, apareix davant la vista com un terreny desterritorialitzat.

Qüestions com el talent i la creativitat, convertides en la pedra filosofal de la nova economia del coneixement, complementen aquest panorama on el discurs del cosmopolitisme es dóna, a més, en absència d'un disseny institucional que pugui realment gestionar i donar suport als individus (Beck, 2002; Meyer, 2012). Des del cosmopolitisme s'hi insisteix en explicar les mobilitats, sense distingir-ne entre elles, com a part del canvi de valors propi de la modernitat avançada o segona modernitat. En el següent apartat s'aprofundeix en aquesta qüestió, fent servir com a eix narratiu un parell d'informes recents que es refereixen a la joventut espanyola.

4.2. La mobilitat com a condició de les vides precàries ocultes pel cosmopolitisme

La noció d'empleabilitat, a més d'estar vinculada amb les competències, és entesa en un sentit ampli com una part de la cura que s'ha de tenir del propi capital humà, traslladant així la càrrega de la creació d'ocupació als joves: ja no es tracta simplement d'inserir-se

¹⁵ Veure, per exemple, els llibres de les editorials Oxford i Cambridge, que editen anualment milions d'exemplars destinats a l'aprenentatge de l'anglès arreu del món.

en un mercat laboral extern a ells i a elles, sinó que se'ls transmet que són uns actors més del mercat i han de crear les condicions per a l'ocupació. En aquesta nova configuració, els joves assumeixen l'obligació d'augmentar la empleabilitat, afrontant costos considerables, que els poden ocasionar perjudicis importants en les trajectòries vitals (i en ocasions amb petjades que romandran durant molt temps). D'aquesta forma hem assistit en aquests anys a l'expansió desaforada de les pràctiques no remunerades per a titulats, el creixement de postgraus i tot tipus de cursos d'especialització (molts dels quals ofereixen també pràctiques no remunerades com a principal atractiu), l'extensió de la flexibilitat (treball per projectes, horaris canviants, etc.) en el si d'ocupacions dolentes (Santos, 2012a), tot açò per a aconseguir una mica d'experiència laboral, millorar un poc el currículum, etc. Una de les estratègies que més repercussió simbòlica ha tingut entre les persones joves és la mobilitat internacional. Al marge de les pràctiques concretes, l'eixida del país ha guanyat projecció, ja que invoca elements que han sigut mitificats en els discursos sobre l'empleabilitat: idiomes, actituds, contactes, etc.

En aquest context, l'anomenada fuga de cervells, la mobilitat de persones joves qualificades, s'incorpora a les exigències de l'empleabilitat, perfilant una nova etapa en la precarització vital. Els reptes de la globalització es transfereixen de les empreses cap als joves: s'apel·la a la competència global per a incidir en la necessitat de “preparar-se” i ser “competitiu”, adquirint qualificacions, aptituds i actituds que oferisquen un “avantatge comparatiu” (idiomes, disponibilitat a la mobilitat...). Així, quan en els discursos empresarials es parla de mobilitat internacional, els titulats universitaris són un objectiu estratègic: conformen un precariat qualificat que pot greixar a molt baix cost els circuits d'una economia financiaritzada i cada vegada més global (Brown, Lauder i Ashton, 2011, Standing, 2011).

En els anys que van des de l'inici de la crisi, ha crescut la quantitat de persones joves titulades que han eixit del país a cercar-se la vida. Encara que les dades no són precisos a causa de l'escassetat de fonts fiables i a la falta de voluntat política per a quantificar el fenomen, sabem que poden ser diversos centenars de milers els joves que han marxat a altres països a la recerca d'ocupació (González, 2013). Aquest esdeveniment pot suposar una marca biogràfica considerable en la trajectòria vital. Per a “fer-se majors” ja no n'hi ha prou amb formar-se, cercar ocupació, trobar parella i hipotecar-se, ara cal invertir en un mateix, tenir esperit cosmopolita, internacionalitzar-se i, finalment, saltar al buit sense xarxa. Aquesta eixida dels joves no es produeix en un espai social neutre, sinó que es materialitza sobre estratificacions prèvies, vinculades fonamentalment amb la classe

social. A més, el context discursiu està, com hem apuntat, farcit de missatges contradictoris, però en ell tenen gran pes els discursos d'agents poderosos (grans bancs i empreses, governs i grups mediàtics), que vinculen la mobilitat internacional amb qüestions presentades com a positives: modernitat, dinamisme, empreniment, etc.

Actualment està prenent vigor una perspectiva culturalista del cosmopolitisme. Es tracta d'una etiqueta que invisibilitza les situacions de desigualtat i vulnerabilitat, donant-lis una pàtina a mig camí entre les explicacions culturals i psicològiques, amb un cert ressò funcionalista. En parlar d'enfocaments culturalistes ens referim a interpretacions que expliquen el canvi social des del punt de vista exclusiu de la transformació dels valors, deixant de costat altres factors, com la classe social (France i Haddon, 2014). Aquesta perspectiva omet o ignora alguns arguments importants, que portarien a una lectura més complexa de la fugida de cervells, posant-la en relació amb els processos de precarització i amb les dinàmiques i discursos empresarials, entre altres factors. D'altra banda, l'enfocament cosmopolita tracta la joventut com un grup homogeni, sense distingir les múltiples situacions de les persones joves que ixen del país i assimilant la joventut a una espècie d'estadi universal i unívoc al marge dels contextos concrets.

Considere, per tant, que aquesta perspectiva té vincles profunds amb una concepció funcionalista de la joventut i dels joves, proposant unes nocions més normatives que explicatives, tal com hem vist a l'anterior apartat. El recurs al cosmopolitisme mobilitza un subtext que resta duresa a la ruptura biogràfica que comporta la fugida. Aquest argument configura una idea de tipus moral (Rovisco i Nowicka, 2009), abans que una descripció comprensiva de la realitat, i suggereix una proposició normativa sobre la joventut: els joves i les joves han de ser moderns, oberts al contacte, etc. Anem a repassar breument alguns dels arguments que s'esgrimeixen per a defensar aquesta perspectiva cosmopolita. Com veurem, aquestes idees entronquen plenament amb els discursos empresarials sobre la circulació del talent i les credencials que són valorades per les empreses de reclutament de força de treball (Brown, Lauder i Ashton, 2011; Michaels, Handfield-Jones i Axelrod, 2001).

Per a fer-ho faré servir principalment dos informes que han estat publicats recentment, un d'ells per l'Institut de la Joventut (coordinat per Navarrete, 2014) i l'altre per la Fundación Encuentro (2013). Tots dos són d'interès per estar publicats per entitats amb una trajectòria en els estudis sobre els joves i la societat i un reconeixement públic (sobretot en el cas del Injuve), que fa que tinguen un impacte en la creació i difusió de discursos

mediàtics i polítics. L'estudi de l'Injuve, titulat "La emigración de los jóvenes españoles en el contexto de la crisis", elabora una descripció de la magnitud i composició dels fluxos de joves cap a l'estranger i completa aquesta descripció amb l'anàlisi d'una enquesta i d'entrevistes en profunditat. El document de la Fundación Encuentro s'emmarca en el conjunt de l'anomenat "Informe España 2013", uns informes anuals que publica aquesta fundació i que ofereixen un diagnòstic de la situació socioeconòmica. En concret, ens centrem en el capítol dedicat als joves i titulat "Los jóvenes hoy: aprender a tomar decisiones en un entorno enmarañado".

Els defensors d'aquesta perspectiva parteixen de la premissa que els joves formen part d'una "generació cosmopolita" (Navarrete, 2014: 86). Podem anomenar-ho la "hipòtesi cosmopolita": el que principalment mou els joves estaria relacionat amb els valors, la cultura i el desig de portar una vida d'acord amb açò. Efectivament, en l'intent de comprensió de la societat contemporània i les seues transformacions, és important considerar la dinàmica de difusió i recepció de símbols i signes, que podrien modificar la percepció i les identitats que els subjectes tenim del món. No obstant açò, Beck (2006) reconeixia que no hi ha dades suficients per a afirmar l'existència d'una "generació global"¹⁶. Prendre com a eix els valors compartits per aquesta generació suposa oblidar el context en el qual la mateixa s'ha de desenvolupar. La "hipòtesi cosmopolita" difumina la vinculació dels joves amb els contextos específics, la qual cosa dilueix la influència de condicionants externs en el procés de presa de decisions. Així, resulta xocant que en la defensa de la "hipòtesi cosmopolita" no es contraste el fet que el període de crisi coincidisca amb una major eixida del país dels joves titulats, alguna cosa que el propi informe de l'Injuve reconeix: "el inicio de la crisis económica cuando comienza a incrementarse exponencialmente el porcentaje de jóvenes que se desplazan al exterior" (Navarrete, 2014: 109). Malgrat l'evident relació entre crisi i eixida del país, l'enfocament cosmopolita no ofereix explicacions satisfactòries per a aquest repunt associat a una conjuntura econòmica adversa: s'oblida d'açò i es decanta pels factors de tipus cultural.

Les motivacions per a eixir d'aquesta generació se'ns presenten com alguna cosa relacionada amb "la oportunidad de vivir nuevas experiencias, conocer diferentes culturas, la posibilidad de conocer gente nueva y ampliar el círculo social" (Navarrete, 2014: 104). Aquesta lectura passa per alt, per exemple, que si el factor principal haguera sigut un canvi en els valors, seria més probable haver observat aquesta mobilitat

¹⁶ No obstant, posteriorment va dedicar un llibre a aquest tema on matisava la seua postura inicial (Beck i Beck-Gernsheim, 2009).

“cosmopolita” en l'època de bonança econòmica, quan els recursos (individuals i familiars), les beques, etc., eren més abundants. Si fem cas a les indicacions del propi Beck (2006), és necessari distingir entre un cosmopolitisme emancipatori i un altre despòtic. Quan una decisió com la d'eixir del país està tan fortament condicionada és difícil parlar d'aventura, en el sentit romàntic: es tracta més aviat d'una espècie de prova de vida (Martuccelli, 2006), una barrera, que cal superar després de trobar un mur (el de la precarització) en la societat d'origen. Quan existeixen aquestes constriccions el cosmopolitisme perd força explicativa, ja que encara que recull un tret certament present en les generacions joves (major inclinació i desitjos per viatjar i conèixer altres realitats), no es pot afirmar que aquest tret siga central en l'actual fenomen de la fugida de cervells.

Posar en el centre els “nous” valors implica oblidar la desocupació massiva, l'extensió de les ocupacions dolentes i la precarietat que viuen els i les joves. En la mateixa línia que els discursos provinents de l'àmbit dels recursos humans, l'eixida del país s'interpreta com una forma *self-entrepreneurship*: una estratègia que augmentaria el capital cultural (conèixer diferents cultures) i el capital social (ampliar el cercle social). Però, quin és el peatge per a una generació que veu com li mouen el sòl baix els peus: reformes laborals infinites, enduriment de l'accés a prestacions i pensions, retallades de beques, etc.? Des d'aquesta perspectiva, sembla que més que estar pagant un preu, els joves s'estigueren beneficiant d'una inversió que rendibilitzaran en algun moment posterior de les seues vides. Aquesta rentabilització futura podria complicar-se si com suposem, la condició precària, actualment especialment corporificada en els joves, es converteix en la norma o, en altres paraules, si la joventut com a estatus es converteix en la destinació generalitzada en les societats avançades (Neilson i Rossiter, 2005).

Un altre element que no se sol considerar en les recerques amb aquest enfocament cosmopolita és el que es refereix als antecedents (*background*) de classe de les persones que protagonitzen l'eixida. El capital social, econòmic i cultural (el nivell d'estudis de pares i mares, la renda familiar, el tipus d'institucions en les quals s'han format, etc.) podrien tenir una influència gens menyspreable en les trajectòries i en les experiències viscudes i, per tant, en la configuració del discurs sobre l'eixida del país (Kennedy, 2009). La malla de seguretat familiar, les experiències prèvies (formació en idiomes, colònies d'estiu, etc.) i fins i tot els primers passos en l'estratègia laboral en l'estranger (començar, per exemple, amb un màster que incloga pràctiques), proporcionen unes condicions de partida per a unes trajectòries que, amb major probabilitat, possibilitaran la consecució

d'ocupacions acceptables sense haver de passar per ocupacions de baixa qualificació i remuneració (bars, hotels, etc.).

Quan l'explicació cosmopolita es troba amb aspectes difícils d'encaixar en el plànol dels valors, tira mà dels processos cognitius per a dir-nos que els joves tenen una visió "contradictòria" de la realitat. Per exemple, l'informe de l'Injuve indica l'existència de percepcions que consideren l'eixida a l'estranger una "alternativa forzada por las circunstancias y que restringe sus opciones" (Navarrete, 2014: 118). Aquesta emergència en el discurs de constriccions alienes al subjecte que poc tenen a veure amb els valors cosmopolites, és explicada recurrent a una argumentació de difícil interpretació, que desvia les causes d'aquesta percepció cap als mecanismes de cognició:

"Esto puede parecer contradictorio, pero desde el análisis parece más una evaluación pragmática positiva en la dimensión económica y profesional, que presenta elementos de baja compatibilidad con la evaluación en su dimensión emocional y relacional" (Navarrete, 2014: 118)

Per la seua banda, l'informe de la Fundación Encuentro coincideix en allò fonamental amb la perspectiva de l'informe de l'Injuve. Aporta una argumentació que bascula sobre el canvi en els valors i, en línies generals, simplifica la interpretació de l'eixida del país i els joves, interpretació que també es recolza en el cosmopolitisme. Així, al fet que una majoria de joves afirmen que ixen per "necessitat", la Fundación Encuentro planteja una interpretació tautològica i autosostinguda: "se trata de un complejo cultural que actúa como un doble vínculo: es necesario porque es posible, es posible porque es necesario" (Fundación Encuentro, 2013: 163). Com veiem, recorre a allò cultural i col·loca necessitat i possibilitat en un mateix plànol, la qual cosa trivialitza la necessitat en tant que constricció del procés de presa de decisions. Una alternativa a aquests enrevessats enunciats de l'Injuve i la Fundación Encuentro seria comprovar què està succeint en el context social perquè els i les joves diguen que tenen "necessitat" d'eixir i fins i tot que se senten "forçats". Pretendre que els nostres joves "forman parte de ese amplio colectivo cosmopolita que aparece en prácticamente todos los países" (Fundación Encuentro, 2013: 165) és una atribució que confon més que explica i pren la part per el tot: és cert que podem estar assistint a un canvi important en els estils de vida i en les identitats, però aquesta explicació fa desaparèixer els condicionants d'unes decisions que no es prenen en les millors condicions.

Aquest enfocament que venim comentant veu en la diàspora "la construcción de una sociedad cosmopolita" (Fundación Encuentro, 2013: 161). En la línia de la psicologia

positiva associada a la literatura managerial (Ehrenreich, 2011), ràpidament ens avisen que la necessitat pot ser també una oportunitat. Situen el fenomen de la fugida en un suposadament avantatjós procés d'integració global de les societats i, per tant, dels seus habitants, entre els quals els més joves, a causa del seu "esperit aventurer", serien més proclius al contacte amb altres països. Per a portar la mirada cap al que puga haver de positiu, es recorre a vegades a arguments certament extravagants: "de manera creciente, los españoles contribuyen a crear diversidad étnica y cultural en otras sociedades" (Fundación Encuentro, 2013: 163). Sembla que, al marge del que facen o de com els vaja, almenys queda el consol que donen color al món.

Tractant d'arrodonir aquest context en el qual la mobilitat sembla ser alguna cosa tan quotidiana com a neutre, des de la perspectiva cosmopolita fan un dibuix global en el qual saltar de país en país i fins i tot iniciar projectes de vida cada dues per tres no presenten dificultats destacables:

"La casi totalidad del planeta Tierra se ha convertido en un único territorio, mejor o peor comunicado, en el que las personas, en particular las personas jóvenes, se desplazan con mayor o menor rapidez, cambian de residencia y se instalan con creciente facilidad en un nuevo territorio para desarrollar un proyecto de vida propio" (Fundación Encuentro, 2013: 164)

Davant aquest panorama de mobilitat desenfrenada i "complexitat cultural" el diagnòstic sembla clar: "El fenómeno puede interpretarse de una forma más precisa como 'cosmopolitismo' y visualizarse como un estilo de vida que el conjunto de todos los inmigrantes y emigrantes comparte" (Fundación Encuentro, 2013: 165). Es tracta, segons els autors de l'informe, d'un "estil de vida", és a dir, alguna cosa voluntàriament adoptat. Aquesta consideració de la migració com a part d'un "estil de vida" explica en la literatura acadèmica amb una certa producció en el si del que en anglès es coneix com *lifestyle migration* (Benson i O'Reilly, 2009). Una forma de conceptualitzar la migració que:

"Include the good life, escape from past individual and community histories, and the opportunity for self-realisation, strategies post migration often include the re-negotiation of the work-life balance, maintaining quality of life and freedom from prior constraints" (Benson y O'Reilly, 2009: 610)

En el centre d'aquesta concepció està la autorealització i no la mobilitat laboral forçada per la desocupació i la precarietat; de fet en els textos sobre *lifestyle migration* se sol deixar fóra la mobilitat laboral. Des del meu punt de vista aquesta forma de conceptualitzar la mobilitat pot ser adequada per a alguns perfils (gent gran jubilada amb pensions elevades, professionals liberals, etc.), però en absolut per a la gent jove precària que ha hagut d'eixir del país forçada per l'absència d'expectatives laborals. En aquestes

condicions l'autorealització no passa per la millora de l'ocupació o pel contacte intercultural, sinó molt probablement per tenir alguna opció d'aconseguir ingressos econòmics i assolir la possibilitat de desenvolupar una vida autònoma.

Més enllà de les motivacions i dels condicionants, un altre aspecte que es passa per alt des de l'opció cosmopolita són les condicions de vida dels joves en els països de destinació. Són varis els treballs que mostren que la mobilitat laboral exterior dels joves implica incertesa (sobretot en els primers moments) i un increment de la vulnerabilitat, ja que disminueixen els suports (sobretot els informals) amb els quals expliquen, així com que aquesta situació es pot allargar a causa de la baixa remuneració i males condicions de les ocupacions als quals generalment accedeixen (Chaloff i Lemaître, 2009; Moldes i Gómez, 2015). Els arguments cosmopolites resten importància a aquesta qüestió, presentant aquest procés com una qüestió senzilla i vinculada de nou amb un estil de vida que s'adquireix en absència de condicionants. Així, l'informe de la Fundació Encuentro suggereix l'existència d'un "estil de vida cosmopolita" en els llocs de destinació, al qual "se adhiere una parte cada vez mayor de personas jóvenes, adoptando valores pragmáticos y minimalistas lejos del contexto familiar" (Fundación Encuentro, 2013: 165). La forma de vida associada a la condició precària esdevé en una espècie de minimalisme virtuós, fruit de la maduració que comporta estar "lejos del contexto familiar".

En definitiva, l'enfocament cosmopolita ofereix una explicació descontextualitzada i més aviat normativa que descriptiva. Es tracta d'una sèrie d'arguments que prenen com base els canvis en les identitats que donarien forma a una suposada generació cosmopolita, la qual circula amb facilitat per un món socialment pla. Aquest enfocament ve com a anell al dit a alguns dels més recents atacs del neoliberalisme, com per exemple la flexiseguretat, escenari que implicaria una redefinició de la mobilitat, naturalitzant la precarietat i incorporant les transicions com un element constant al llarg de tota la vida laboral (Morini, 2014). En un plànol profund, el cosmopolitisme reforça els discursos sobre la creativitat, el talent i el empeniment (Calhoun, 2002; Peck, 2005b). Uns discursos que semblen esforçar-se a presentar-nos l'eixida dels joves com una més de les "desitjables" inversions en si mateixos que aquests han de fer per a incrementar el seu capital humà.

4.3. El capital humà com a paradigma: l'empresari de si mateix i l'activació com a conceptes que enquadren les noves precarietats

La lògica del treball entès com a capital humà ha donat passos de gegant en aquests últims anys en tots els països capitalistes. Entre els titulats universitaris, pot dir-se que està ja plenament estesa (Brown, 1995; Chand, 2008). En paral·lel als processos de mercantilització de l'ensenyament, l'avanç de la teoria del capital humà entre els universitaris ha sigut constant en els dos darrers decennis (Baruch, Budhwar i Khatri, 2007). Aquesta teoria i la seua expressió en l'esfera del treball vehiculen una representació determinada del món social, una representació que comporta una forma particular d'entendre el treball assalariat, les relacions laborals i, fins i tot, la pròpia subjectivitat individual. No és una forma qualsevol, ni tan sols és la més eficaç, neutra o la que menys repercussions personals negatives tinga. Al contrari, és un enfocament interessat, darrere del qual es troben les visions empresarials, que ixen afavorides. Aquest enfocament enalteix una imatge de societat entesa com un conjunt d'individus emprenedors, que competeixen entre si (i amb si mateixos) guiats únicament pel seu propi interès i on cadascun és responsable del seu fracàs o èxit. Els costos associats a aquesta forma d'interpretar la realitat social són importants i, en concret, es tradueixen en una intensificació de la sensació d'estar exposats al risc, ubicats a la deriva enmig d'unes trajectòries incertes (Sennett, 2006), tal com hem vist en el primer bloc.

Concebre's a si mateix com a capital humà té importants repercussions sobre la vida personal i laboral. Si es volen fer recerques profundes sobre les trajectòries i la mobilitat dels joves es fa necessari considerar l'actual hegemonia i significat d'aquesta interpretació del capital humà que ha esdevingut central en les vivències i les percepcions dels joves actuals, especialment dels que han passat per les universitats (Hirtt, 2003; Laval, 2004; Sevilla, 2010). Comence aquest apartat cercant els orígens i interessos que estan darrere de la concepció del capital humà, per a posteriorment detenir-me en com s'ha materialitzat i convertit en hegemònic a través del continu desplegament de pràctiques, normes i institucions que construeixen un nou model de racionalitat dominant en l'esfera laboral i educativa.

Per aproximar-se críticament a l'impacte social de la lògica del capital humà cal partir del curs que Michel Foucault (2007) va pronunciar en 1979 en el Collège de France. En aquelles lliçons, l'autor francès identifica la teoria del capital humà en el desenvolupament

del neoliberalisme, alhora que desenvolupa teòricament el seu significat i adverteix del profund impacte històric que aquest enfocament tindria. En la interpretació que ens ofereix Foucault (2007), s'aprecia com el neoliberalisme altera completament les concepcions de l'economia i el treball des dels anys 30 del segle XX. En contrast amb la tradició liberal, que concebia l'economia com un procés en el qual es conjuguen capital, treball en les relacions de producció, els neoliberals redefeixen l'economia i la conceben com un comportament que té una racionalitat interna (la racionalitat maximitzadora dels agents). En aquest gir, que tindria després la seua major expressió en l'escola de Chicago, l'economia passa de ser la ciència per gestionar i distribuir els béns escassos a ser una ciència del comportament humà:

“Es decir que, para introducir el trabajo en el campo del análisis económico, habrá que situarse en la perspectiva de quien trabaja, habrá que estudiar el trabajo como conducta económica, como conducta económica practicada, puesta en acción, racionalizada, calculada por la misma persona que trabaja. (...) Situarse, entonces, en el punto de vista del trabajador y hacer, por primera vez, que este sea en el análisis económico no un objeto, el objeto de una oferta y una demanda bajo la forma de fuerza de trabajo, sino un sujeto económico activo.” (Foucault, 2007: 261)

D'aquesta manera, Gary Becker (1967), membre destacat del corrent neoliberal americà, reinterpreta també el lloc del treball assalariat en l'economia. Front els enfocaments clàssics, que entenien el treball assalariat com un esforç de treball mesurat en unitats de temps en el marc de la producció, l'economista nord-americà, convertit ja en un “nou clàssic” del pensament econòmic, reinterpreta el treball com una conducta econòmica. És a dir, la nova anàlisi econòmica del treball assalariat assumeix que el treballador o treballadora utilitza els recursos de què disposa, en una conducta guiada pel càlcul i la racionalitat. Es tracta d'un retorn a la racionalitat de l'*homo economicus* portada a l'extrem.

L'impacte que aquesta reformulació del treball té sobre les relacions socials i laborals és profund. El neoliberalisme passa a concebre el salari com un ingrés que prové del rendiment d'un capital: el capital humà del treballador. Des d'aquest punt de vista (i ací està una de les claus del futur impacte d'aquesta teoria), el salari és una renda de capital i no una remuneració. Així, Becker (1967) defineix el capital humà com a conjunt de factors físics i psicològics que permeten extraure un rendiment econòmic. El capital humà és una màquina que produirà un flux de renda. Aquesta manera d'entendre el treball és el que porta a Foucault a prefigurar canvis profunds en les relacions socials: de l'assalariat que ven la seua força de treball en el mercat passem, amb els plantejaments neoliberals de la teoria del capital humà, al treballador entès com a empresari per a si mateix:

“No es una concepción de la fuerza de trabajo, es una concepción del capital- idoneidad que recibe, en función de diversas variables, cierta renta que es un salario, una renta-salario, de manera que es el propio trabajador quien aparece como si fuera una especie de empresa para sí mismo” (Foucault, 2007: 264)

Transformat en empresari per a si mateix, el treballador ha de dedicar-se personalment a millorar el seu capital humà, a tenir cura de la seua acumulació i de la millora de la seua composició, tant física com formativa i psicològica. La formació es concep així com una inversió guiada per la taxa de rendiment futur. Els joves que estudien són inversors, doncs inverteixen en el seu capital, tot perseguint major rendibilitat futura. Estudiar és un comportament i una decisió que, en el neoliberalisme, està guiada per la lògica econòmica. No seran ja treballadors o treballadores, sinó capitalistes propietaris del seu capital humà. Seran empresaris que proveiran un servei a altres empresaris que ho compraran.

Aquesta concepció del treball assalariat posa la lògica empresarial en el centre de les relacions socials. El capital humà delimita una economia composta per treballadors que es comporten com a unitats-empresa i no com a col·lectius d'assalariats. La doctrina de Becker comporta la generalització de la forma empresa, sobre la qual gravitarà el projecte neoliberal posterior: una societat integrada sota el principi rector de la forma empresa, que s'infiltra en totes les relacions socials, una economia generalitzada (Passet, 2013).

En línia amb aquests plantejaments genealògics de Foucault, André Gorz (2001, 2003) segueix la pista als recents impactes socials de la lògica del capital humà i analitza les seues repercussions en l'organització actual del treball en l'economia del coneixement. Gorz assenyala que l'expansió del treball immaterial reclama als treballadors i treballadores cada vegada més competències empresarials. Aquesta transferència de “competències” empresarials cap als assalariats dilueix gradualment el conflicte capital-treball. Evidentment, si tothom som una empresa no hi ha lloc per als vells antagonismes entre obrers i empresaris. L'empresa en l'era del coneixement és ja plenament una empresa composta per empresaris de si mateixos i ho exemplifica amb les paraules del director de recursos humans de Daimler Chrysler, qui considera que:

“Los colaboradores de la empresa son parte de su capital [...] Su motivación, su saber hacer, su flexibilidad, su capacidad de innovación, su preocupación por los deseos del cliente constituyen la materia prima de los servicios innovadores [...] Su trabajo no se mide ya en horas, sino sobre la base de los resultados alcanzados y de la calidad [...] son emprendedores.” (citada en Gorz, 2001: 62)

En l'economia del coneixement, en les quals els serveis són el sector predominant, i on abunden els serveis personals i d'atenció directa, s'imposa l'exigència a cada vegada

més treballadores i treballadors de mostrar la capacitat de produir-se a un mateix en els termes ja no d'una ocupació (amb unes fronteres horàries i un espai físic identificables), sinó mitjançant la forma d'una activitat. Aquest gir comporta la posada en marxa de capacitats expressives, basades en la part emocional i actitudinal, per oposició a les ocupacions clàssiques, en les quals prevalien les capacitats de tipus instrumental, més vinculades amb la resolució de tasques que no amb les relacions personals (Gorz, 2003). En les ocupacions comercials, d'ensenyament, de consultoria, de teràpia o en les activitats artístiques, esportives, és fonamental saber vendre i vendre's, a més de demostrar una sèrie d'habilitats relacionals.

La capacitat de produir-se a si mateix, que està plenament en consonància amb la cura del propi capital humà que promou el neoliberalisme, s'estén alhora que ho fa el volum d'aquest tipus d'ocupacions, en les que la presència de persones joves és abundant. En aquestes ocupacions, els individus assumeixen la responsabilitat de gestionar el seu capital humà, inclosa la seua capacitat de mobilitat: han de tenir cura d'actualitzar la seua formació, mantenir-se empàtics, ser proactius, conrear el *networking*, etc. En definitiva, han d'incrementar la seua empleabilitat de cara a ser competitiu i administrar-se, gestionar el seu cos i les seues capacitats, com una empresa (Casaqui, 2014; The Gallup Organization, 2011). En moltes d'aquestes ocupacions, cada vegada més, es barreja l'esfera del capital humà i l'esfera de la vida personal, amb la qual cosa el construir-se a un o una mateixa com una empresa repercuteix en diferents processos vitals com "la sexualidad, el matrimonio, la procreación, la salud, la belleza, la identidad, los conocimientos, las relaciones, las ideas" (Gorz, 2001: 65). Obliga a reinventar-se, readaptar-se i a sobreexplotar-se. Aquest treball d'adaptació al canvi continu exerceix una tensió important sobre els individus, forçats a decidir sobre l'opció més racional per a maximitzar el capital humà en un context en el que han de prendre les decisions en condicions d'incertesa i, sovint, de vulnerabilitat.

Ens allunyaria del tema detenir-se en açò, però en paral·lel a aquest treball permanent sobre si mateix i sobre la millora de la capacitat de decisió i de l'autogovern s'ha desenvolupat tot un camp de tècniques d'autoajuda estretament emparentades amb el món de l'empresa (desenvolupament personal, *mindfulness*, programació neurolingüística, *coaching*, etc.). Aquestes tècniques tracten d'incrementar el rendiment, l'autonomia i la mobilitat del personal a través una millora en la gestió de les emocions, en l'assertivitat, en la autovaloració (Stevens, 2007), en la forma de conduir-se en la vida (Ampudia De Haro, 2006; Landa i Marengo, 2011; Papalini, 2013). Micki McGee (2005)

ha associat l'eclosió dels llibres d'autoajuda a Estats Units amb la nova forma d'explotació que suposa fabricar-se la pròpia empleabilitat o reforçar l'autoestima front a l'ansietat per romandre en el treball. Aquests *gadgets* psicològics són també utilitzats pels directius per atenuar l'estrès que provoquen els constants processos de reestructuració, amb acomiadaments i decisions dramàtiques o amb conseqüències importants.

En estreta relació amb el concepte de capital humà, s'ha difós també el d'empleabilitat. En realitat és el producte del capital humà, però ofereix alguns matisos importants sobre els quals paga la pena detenir-se. L'empleabilitat suposa que el propi individu que busca ocupació s'ha de fer càrrec d'assolir les competències necessàries per a incrementar el seu atractiu en el mercat de treball i ha de triar aquelles que són les correctes per maximitzar la seua competitivitat. En aquestes dues últimes dècades, en paral·lel a l'empresarització de l'ensenyament, hem assistit al progressiu predomini de la idea de competències (Alonso, Fernández i Nyssen, 2009). Enfront de l'enfocament tradicional basat en els continguts i la qualificació, ha passat a ser hegemònica una concepció de l'educació en termes de formació orientada a la pràctica i competències (Hirtt, 2003). En l'enfocament tradicional, el paper de l'Estat en l'educació dels ciutadans tenia un pes determinant, però l'arribada de les competències ha posat damunt de la taula que l'actor preponderant és l'empresa. D'ella sorgeixen les directrius que governen el sector de la formació en aquest període. Del que es tracta ara és de crear un model d'organització dels sabers basat en dotar els estudiants de les competències que reclama el món empresarial.

Sobre aquest procés de desregulació de l'educació i sobre el paper de les competències en açò s'ha escrit molt en els darrers anys (McHenry, 2010; Montlibert, 2004; Slaughter i Leslie, 1997; Sotiris, 2013). Bona part de classificacions sobre les competències arpleguen la importància de la transversalitat i de l'element cognitiu en elles. La Comissió Europea (2009), per exemple, inclou les següents competències clau: comunicació en llengua materna, comunicació en llengües estrangeres, competència matemàtica i competències bàsiques en ciències i tecnologies, competència numèrica, aprendre a aprendre, competències socials i cíviques, esperit d'iniciativa i d'empresa, sensibilitat i expressió culturals. Aquest informe de la Comissió Europea no oculta l'orientació cap al món empresarial i permet observar la influència del gir empresarial i mercantil al que assistim: en el seu subtítol anuncia que persegueix "Anticiper les compétences requises et adapter l'offre de compétences aux besoins du marché du

travai". És clara la transició del centre escolar com a servei públic, que defineix les seues finalitats en relació a una racionalitat vinculada amb el bé col·lectiu, al centre escolar com a proveïdor comercial d'ensenyament definit pel mercat. Un ensenyament que ha de ser gestionat pels individus en relació amb la seua empleabilitat.

D'altra banda, en aquests moments de canvi ràpid, les empreses prescindeixen de sabers concrets i aposten per sabers empresarials abstractes, aplicables, per a adequar les seues necessitats en el binomi escola-empresa (Slaughter i Larry, 1997). Per açò preconitzen una formació flexible, que facilite l'adaptabilitat dels joves i la seua reconversió d'acord als usos i necessitats dictaminades pel mercat de treball i els interessos canviants de les empreses i la seua lògica de competitivitat. Aquesta, es trasllada, així, automàticament al curs de vida formatiu dels joves: el que es reclama són joves competents i competitius al llarg de la seua vida.

Si ens fixem en les implicacions personals que pot tenir per als joves aquest enfocament de les competències, cal assenyalar la coincidència àmplia dels autors anteriors en què intensifica el procés d'individualització i afebleix els vincles amb altres individus que estan en situacions equiparables (Brown, Lauder i Ashton, 2011; Slaughter i Larry, 1997; Sotiris, 2013). L'individu en formació treballa per a si de cara a la major eficàcia de la forma-empresa en la que s'enquadra la seua acció. Adopta estratègies i decisions guiats per aquesta lògica de l'empleabilitat, tot tenint com a referent les empreses, que a la fi són les que marquen indirectament la pauta de l'acció individual en el nou ordre neoliberal. Aquest individu és sistemàticament sotmès al veredictes expert empresarial sobre la pertinència de les seues eleccions formatives i les sobre les seues mancances. Igualment es valoraran els seus resultats o el valor afegit que el seu capital humà aporte a l'empresa i a l'accionista. És a ells a qui ha de rendir comptes el capital humà. Aquesta persecució del rendiment es desplega en les pràctiques de auditoria permanent i avaluació a la qual es veuen abocats aquests subjectes auditats del capital humà. Avaluació, d'altra banda en cascada, que enfronta competitivament als parells i pressiona als subordinats per a obtenir així millors avaluacions. Tot plegat deixa els individus front la titànica tasca de governar-se enmig d'una incertesa global, en la qual el desig (intuït, no manifestat sempre de forma explícita) de les empreses és la principal guia d'orientació.

Aquesta flexibilitat pot portar, potser, beneficis als joves en termes de llibertat d'opció educativa i de rendibilitzar i diferenciar el seu capital humà, però la pèrdua de control sobre la definició de les competències que se'ls reclamen fa que els horitzons de vida i de

formació siguen cada vegada més imprevisibles (Roggero, 2005). Van des de l'estrès de l'elecció educativa o la incertesa sobre la seua valorització una vegada acabats els estudis, fins als processos de responsabilització, intensificació i precarització en el treball i altres riscos i repercussions en el curs de vida. Si s'ignoren aquests condicionants en els recorreguts de mobilitat dels joves, es fa impossible investigar les trajectòries vitals dels joves. Abans que aventurers cosmopolites, els joves són capital humà, mà d'obra.

4.4. Les universitats i el capital humà: apunts sobre el paper de la universitat neoliberal en la precarització dels joves

I've been trained
I can sit and stand
And beg and rollover
And I don't read
I just guess
Happy Mondays

Les significatives mobilitzacions ocorregudes en 2011, quan una multitud precària va eixir al carrer i va ocupar les places de les principals ciutats de l'Estat, van posar sobre el tapet polític una situació que s'havia acceptat quasi com a part del decorat social de l'Espanya "democràtica": la pitjor situació dels i les joves, tant en termes d'ocupació, com en general en les qüestions bàsiques per a desenvolupar projectes de vida autònoms (habitatge, seguretat econòmica, etc.). Els joves universitaris van jugar un paper rellevant en aquest esclat social. Segons les dades de l'Enquesta Social Europea, a Espanya la participació en manifestacions de les persones menors de trenta-quatre anys en 2011 i 2012 va ser 7% superior a la mitjana europea (Lima i Martín, 2014). Van donar visibilitat a la ruptura de les seues expectatives, l'incompliment de les promeses implícites a uns deures (la consecució d'una titulació superior) que elles i ells sí que havien fet. A més, van aportar coneixements i habilitats a la construcció d'un moviment autònom que va desbordar les estructures de representació institucionalitzades i va conformar un ampli espai de participació directa. Aquests joves estaven a mig camí entre la universitat i el mercat laboral, establint un pont simbòlic entre l'àmbit estrictament educatiu i l'espai social més ampli. Diverses situacions precaritzades, habitualment sumides sota l'etiqueta de "joves" (treballadors aturats o temporals, subocupats, becaris, estudiants sense beques, parelles vivint a la casa dels pares i mares, etc.), es van fer visibles. Aquesta joventut que aparentment ho tenia tot (almenys, com sol dir el tòpic, en relació a les generacions anteriors), va bolcar les seues butxaques damunt de la taula i va mostrar que

no solament estaven buides, sinó que a més tenien forats estructurals: un mercat laboral que els penalitza, un mercat immobiliari que els ignora i, en definitiva, una construcció social i política que naturalitza la vinculació entre joventut i precarietat vital (Purtell i McLoyd, 2011; Serracant, 2015).

La situació que es va posar en evidència en 2011 no és només fruit de la crisi i no està causada únicament per la dimensió laboral. Pràcticament des de la crisi del petroli en els anys setanta, es pot seguir el rastre d'un procés en el qual la joventut, com a categoria social, ha vist precaritzades les seues condicions materials i les seues expectatives (Santos i Martín, 2012). Aquest procés ha estat marcat per accions (reformes laborals, educatives, etc.) i per omissions (absència de polítiques efectives) que han configurat una inserció subalterna dels joves (Estanque, Costa i Soeiro, 2013), el que ha portat a la instal·lació de la temporalitat i la incertesa en els seus recorreguts vitals; açò ha donat motiu a trajectòries inestables, arribant-se a parlar fins i tot de trajectòries fallides (Martín Criado, 1998) o trajectòries jo-jo (Pais, 2007). En aquest recorregut els joves s'han vist sovint oblidats (i en ocasions maltractats) per les grans estructures polítiques tradicionals, partits i sindicats.

Aquest procés d'empitjorament de la posició de la joventut ha discorregut en paral·lel a l'expansió dels missatges sobre la empleabilitat i l'activació dels joves. Davant l'absentisme d'una política deslegitimada, els sectors empresarials i del management han posat sobre les esquenes dels joves tot el pes de l'eixida de la precarietat. Mitjançant la idealització de la figura de l'empresari, s'han introduït significats i pràctiques que cerquen responsabilitzar als joves de "conrear" el seu capital humà i crear el seu propi buit en un mercat terriblement desigual, tal com hem vist en l'anterior apartat. L'ascens irrefrenable dels discursos de l'empreniment, el capital humà i l'empleabilitat entre els joves, va acompanyat per un profund incentiu a l'acció individual i a les estratègies personals per a ser més competitiu en el mercat laboral. Allò grupal, col·lectiu, i més encara l'acció col·lectiva, estan renyits amb la inversió individualitzada en el propi capital humà. En aquestes dues últimes dècades, pot afirmar-se que aquests discursos s'han convertit en pràctica quotidiana en les institucions educatives i, preferentment, en la universitat. Solament una minoria de joves universitaris qüestiona obertament aquestes dinàmiques de competitivitat i empleabilitat, la resta acaten aqueixa realitat amb diferents graus de convenciment (Muñoz i Santos, 2014).

Les universitats no han sigut alienes a la difusió d'aquesta nova semàntica de l'activació, tot el contrari, han abraçat gustosament aquest argot i l'han transformat en accions i nous discursos que consoliden aquesta dinàmica. Els plans d'estudis s'han obert a aquesta lògica, així com la infinitat d'iniciatives (vivers d'empreses, fires de l'empreniment, càtedres de bancs i multinacionals, etc.) que legitimen aquesta nova porta falsa oberta pel neoliberalisme. Aquest intent d'activació universitària, que celebra la imatge de l'emprenedor, constitueix així mateix l'ambient en el qual els joves han hagut de fer la transició de la universitat al mercat laboral. Encara estan per veure els efectes d'aquests processos de mercantilització en la universitat. Alguns autors han avançat molts dels efectes negatius que ja s'observen (Newfield, 2008; Rhoades i Slaughter, 2010; Santos, 2012; Sotiris, 2013). L'activació universitària, a més de difondre i reforçar l'imaginari neoliberal sobre les relacions laborals, fractalitza les trajectòries educatives i laborals, disgrega els interessos dels titulats i col·lapsa qualsevol iniciativa d'organització de les trajectòries vitals des d'una racionalitat distinta a la del capital humà.

L'objectiu de les reformes que la universitat està vivint en les dues últimes dècades no és incorporar una innovació pedagògica per a millorar la formació dels alumnes, sinó dur a terme la modernització de la universitat com a institució (Amigot i Martínez, 2013; Brown, Lauder i Ashton, 2011; Gill, 2010). Aquest procés tracta de dissenyar una institució universitària consonant amb dos processos de rang jeràrquic superior esdevinguts en el conjunt del sistema econòmic. D'una banda, la reestructuració productiva, empresa a la fi dels anys setanta com a reacció a la profunda crisi del capitalisme en l'inici d'eixa dècada i, en segon lloc, la reformulació del paper de l'Estat mitjançant l'aplicació de les pautes de la "nova gestió pública", que promou una concepció i un model de gestió del públic seguint criteris empresarials (Newfield, 2008). Tots dos processos, que s'han concretat des dels anys vuitanta, necessitaven reformes en les institucions satèl·lit del món de l'empresa capitalista: la sanitat, els serveis socials i l'educació. En tots aquests espais, s'han verificat processos de desregulació i flexibilització que encara estem vivint. La reestructuració del sistema laboral i la reformulació de la figura de l'Estat són, doncs, el marc en el qual ha d'interpretar-se l'evolució actual de la universitat.

En aquest sentit, la reforma universitària europea (el conegut procés de Bolonya) està estretament lligada a les orientacions generals de la política econòmica en la Unió Europea. Tal com preconitza el Tractat de Lisboa, la Unió Europea contempla la universitat com la institució central per anar cap a una economia competitiva, dinàmica i fundada en el coneixement. L'Espai Educatiu Europeu es crea com un model de gestió

de les necessitats de coneixement en les economies del capitalisme cognitiu. Així, la universitat està cominada a convertir-se en un pilar de la competitivitat econòmica, guiada per la creença neoliberal de què tota organització humana té com a finalitat ser competitiva. Aquest dogma de la competitivitat, unit a una concepció mercantil del coneixement, són dues de les principals manifestacions de capitalisme acadèmic que s'han desenvolupat en els últims anys (Slaughter i Leslie, 1997). L'ensenyament superior avança a passos engegants cap a la nova identitat que se li concedeix en l'esquema del capitalisme flexible: una institució al servei de la producció de riquesa i del creixement econòmic.

L'evolució de la universitat en els darrers anys mostra prou clarament aquesta desviació de la universitat cap a l'hegemonia de la seua dimensió econòmica i instrumental. Al llarg dels noranta, va començar a manifestar-se aquesta orientació, que es va fer predominant durant la primera dècada del XXI i campeja inqüestionable fins avui. La transformació que millor il·lustra aquesta orientació mercantilista i sobre la qual em detindrè breument és la difusió d'un argot empresarial que ha inundat els discursos que emanen de les universitats, tot propagant una nova semàntica en relació a l'ensenyament i el seu valor social¹⁷. Programes d'excel·lència, plans estratègics, qualitat, competències, avaluació, fires d'ocupació, càtedres d'empresa, competència en l'àmbit global, són, entre moltes altres, expressions extretes de les accions de les universitats i que coincideixen plenament amb el llenguatge de la consultoria empresarial. El discurs de gestió empresarial s'ha oficialitzat en la universitat. El poder de les paraules depèn del poder que acumule qui les pronuncia i les que avui més es repeteixen en boca del govern de les universitats no provenen principalment de l'àmbit acadèmic, sinó més aviat de l'empresa. Pierre Bourdieu (2008) va descriure com aquests discursos ideològics, i amb una forta càrrega simbòlica, es converteixen en dominants, s'implanten i contribueixen a canviar el funcionament d'una institució.

A aquesta transformació, s'hi afegeix una altra semblant que concerneix particularment al col·lectiu d'estudiants i que és avui d'una importància cabdal. Es tracta de l'expansió de la lògica del capital humà i l'empleabilitat entre els joves universitaris. Tal com he comentat més amunt, des de la teoria del capital humà s'interpreta al treballador com un actor racional, que utilitza i gestiona els seus propis recursos guiat pel càlcul i la racionalitat. És un subjecte econòmic actiu que pren decisions per a rendibilitzar les seues capacitats i coneixements i per a maximitzar els seus ingressos, els quals

¹⁷ Els següents paràgrafs, amb lleugeres modificacions, han aparegut publicats en Muñoz i Santos (2014).

augmentaran en el futur si es cuiden els factors físics, cognitius i psicològics que componen el capital humà. L'educació es concep així com una inversió que garantirà un rendiment diferencial del propi capital humà. En altres paraules, el capital humà millora si milloren les competències individuals incorporades. Empleabilitat i competències són un binomi indissociable en aquests últims anys. La literatura sobre el tema ha proliferat en l'última dècada i són molts els que consideren que la lògica de les competències implanta un model d'organització dels coneixements centrat en les necessitats del món empresarial (Hirtt, 2013; Laval, 2004).

En aquest sentit, el pla Bolonya es pot interpretar com a part del procés d'activació dels titulats i titulades universitaris. Estem acostumats a associar la idea d'activació amb el tractament destinat als aturats en les polítiques actives d'ocupació, les quals han estat una mena de banc de proves d'una lògica que a hores d'ara s'aplica també als universitaris. Una de les premisses de l'activació en l'àmbit de la gestió de l'atur és exigir a l'aturat una major implicació i responsabilització de cara a trobar feina i un control més escrupolós des dels serveis d'ocupació, mitjançant els compromís d'inserció que s'obliga a signar als aturats i aturades, per a aconseguir aquests objectius. La lògica de l'activació en el camp de les polítiques d'ocupació i en les polítiques socials ha suposat un replantejament en les concepcions rectores d'aquestes polítiques. Ha implantat una lògica contractual, individualitzadora, en el tractament dels aturats i ha qüestionat i condicionat els seus drets socials (Serrano, Fernández i Artiaga, 2012).

Un procés d'activació similar s'ha promogut en la universitat. L'activació universitària va de la mà de l'empleabilitat i el capital humà. Igual que en el camp de les polítiques d'ocupació, aquests dos conceptes porten incorporada una reformulació de les regles del joc en les relacions formatives i tracten de donar resposta a les necessitats de mà d'obra que l'economia del coneixement reclama a les empreses (Michaels et al., 2001). Aquestes intenten comptar amb una força de treball competitiva, competent i flexible, capaç de gestionar el seu capital humà i desenvolupar competències que permeten actuar en un mercat laboral incert i canviant. Una mà d'obra qualificada disposada a assumir els llargs períodes d'inserció marcats per les beques, les pràctiques, els contractes temporals, els baixos ingressos (i de vegades fins i tot el treball gratuït per a acumular experiència), el treball per projectes (que suposen, laboralment parlant, començar de zero en cada treball) i, per tancar aquesta enumeració que podria fer-se més llarga, la mobilitat laboral permanent, tant dins com fora de les fronteres. Per a mantenir aquesta demanda de flexibilitat, l'empresa reclama titulats universitaris activats,

que vetlen per la pròpia empleabilitat i interioritzen la idea de saber vendre's, adaptant-se a l'arquetip de formar-se, cercar ocupació i emprendre.

L'empresarització del coneixement i dels mètodes d'aprenentatge es dona en tots els nivells educatius, però la fase del doctorat permet observar els vincles de la universitat amb l'empresa. El doctorat ha vist en aquesta última dècada reformes molt significatives sota la consigna de la renovació, la professionalització i l'excel·lència. Així, en el RD 99/2011, que regula els ensenyaments oficials de doctorat a Espanya¹⁸, planeja la idea d'obrir la universitat a l'empresa, amb la finalitat de què jugue un paper substancial en les seues estratègies d'innovació i futur. Aquesta suposada sinergia plasma una vegada més la disposició de la universitat d'adequar-se als interessos del sector empresarial. Encara que es presenta com una concurrència d'interessos, sembla més aviat que sota aquesta aparent convergència la universitat es plegue a les necessitats del món empresarial. Açò succeeix a més en un context d'augment de taxes, retallades de beques, pressupostos, personal i col·lapse de les possibilitats de promoció en la universitat pública (el que ens afecta especialment als doctorands i doctorandes, mostrant-nos cada vegada més com s'estreixen les portes de la universitat alhora que apareix l'empresa com única eixida possible).

Els anomenats cursos doctorals¹⁹ són un arquetip de la transformació del paper del doctorat i de la seua obertura a la lògica de l'empresarització. Aquest tipus de cursos s'han celebrat ja en universitats catalanes i basques, probablement per la proximitat geogràfica amb França, on els doctorals s'han estès en l'última dècada. Jean Frances (2012) ha analitzat com els doctorals promouen una redefinició de la vella excel·lència acadèmica cap a un nou enfocament d'estil empresarial i activador dels aspirants al doctorat. Aquests cursos es plantegen com un lloc de trobada amb els actors econòmics i un espai de presa de consciència per part dels alumnes de la importància del seu "projecte" personal i professional:

“D'une durée d'une semaine et organisée en lieu clos, la formation est bâtie autour de conférences et de *serious games*. Elle propose aux étudiants de toutes disciplines de suivre différents enseignements et jeux de rôle: rédaction de CV, passation d'entretiens, création de projets innovants, visites d'entreprises, etc. Les doctorants réalisent ces exercices en équipe et sont évalués par des individus d'horizons variés:

¹⁸ Reial decret 99/2011, de 28 de gener, pel qual es regulen els ensenyaments oficials de doctorat.

¹⁹ Mantinc el terme “doctorals” per referir-me a les accions complementàries desenvolupades per les universitats en el marc dels estudis de doctorat, tot tractant de diferenciar-los dels anteriors cursos de doctorat emparats en anteriors decrets. Aquesta denominació està estesa en altres països (France, 2012) i a poc a poc va calant en el nostre ordenament acadèmic.

consultants (en management, en recrutement, etc.), universitaires, entrepreneurs.”
(Frances, 2012: 57)

Per a projectar convenientment aquestes característiques personals, el doctorand o doctoranda ha de prestar particular atenció a saber vendre's i saber vendre el seu projecte, visibilitzar-se, establir xarxes, pensar en l'estil de treball per projectes i estar disposat a l'avaluació de la seua activitat. Independentment dels seus coneixements específics sobre la seua tesi, l'aspirant a doctor rep el missatge que aquests són insuficients si no s'incorporen nous sabers activadores per a obrir-se pas en el terreny de la gestió i foment de l'empreniment.

En aquestes accions formatives als doctorands se'ls transmet una idea que, amb altres enunciats, està molt present en els missatges sobre l'activació universitària: han de ressaltar no tant les seues publicacions i diplomes, sinó l'experiència, la predisposició i la capacitat operativa de realitzar projectes. Es valoren, entre d'altres, els períodes de pràctiques i les beques en empreses: les competències científiques són insuficients per a aconseguir una ocupació. Ser un bon científic pot ser, fins i tot, contraproductiu si no es demostra adaptabilitat i caràcter operatiu, capacitat de gestionar un projecte. No es tracta de ser capaç de dissenyar una recerca "desinteressada", mostrar-se proactiu consisteix a plasmar un currículum que continga un projecte personal estratègic i emprenedor. En els doctorials s'evidencia que el nou actor que defineix la validesa dels coneixements és l'empresa i no la universitat. Com diu el programa d'un d'aquests cursos: no es contracta als millors científics sinó als més adaptats. Veiem en què consisteix l'adaptació:

“Dans votre CV, il ne faut pas que mettre vos publications et vos diplômes. Il faut que vous parliez de vos expériences. Ça implique de faire de votre thèse une expérience! Il faut montrer votre opérationnalité: Ce que je suis capable de faire et de mettre en œuvre [...]. Comment elle se mesure cette opérationnalité? Elle se mesure avec des périodes d'essais par exemple. Les CDD servent à mesurer le degré d'opérationnalité. Mais c'est aussi l'évaluation des savoirs-être. [...]. Il faut bien voir que les compétences scientifiques ne suffisent pas! [...]. Nous, on n'embauche pas les meilleurs scientifiques. On embauche les plus adaptés. Et le différentiel se fait sur l'évaluation du savoir-être.” (France, 2012: 59)

L'exemple dels doctorials il·lustra bé l'embranchida de l'activació dirigida, en aquest cas, al nivell més avançat dels universitaris francesos, però ja s'ha comentat que també es troben exemples a Espanya. La creació d'escoles de doctorat recollida en la darrera normativa sobre el doctorat, el RD 99/2011, pot ser una porta falsa que facilite en moltes universitats un aquest procés de reformulació i aproximació de la recerca al camp empresarial i, així, intensificar la pressió vers l'activació. Aquesta activació dirigida als

doctors comporta una responsabilització del titulat universitari en allò relatiu a la gestió de la seua carrera i l'accés a l'ocupació. Condueix també a una profunda individualització, afavorida per la lògica de l'empleabilitat, que sembla establir unes regles del joc en les quals tothom parteix amb les mateixes oportunitats i els més aptes triomfaran, aplanant aparentment l'espai social: la teua empleabilitat depèn de tu i de la teua competitivitat. Aquesta interpretació en clau neoliberal de la responsabilitat individual dels universitaris deixa de costat nombroses variables socials, com el gènere o les classes socials, que ens mostren que l'empleabilitat és més una construcció social que una qüestió de mèrits i qualitats individuals (Pintelon, Cantillon, Van den Bosch i Whelan, 2013).

No obstant açò, milers de joves titulats es troben avui atrapats en les xarxes d'aquest discurs del capital humà i l'empleabilitat, que està en plena expansió i es mostra irrefrenable (Brown, Lauder i Ashton, 2011). En el context de les "llançadores" de les *start-up* i altres empreses de la nova economia, s'afirma que quan els xiquets juguen a ser empresaris, s'haurà aconseguit el canvi de mentalitat que tant necessita el nostre país²⁰. No se sap quina és la intenció real d'aquesta afirmació, si es tracta d'una metàfora o si realment és una proposta seriosa d'extensió del domini de l'activació a la infància, però, a la vista dels fets, l'activació avança imparabile, especialment entre els joves universitaris. Si més no, la lògica del capital humà, l'empleabilitat i l'activació dificulten la formació d'interessos grupals i desencadenen una lluita dels individus contra ells mateixos i contra els possibles competidors. La introducció de la competitivitat produeix un curtcircuit en les connexions entre els iguals i intensifica la producció de subjectivitats on el vincle social juga un paper irrellevant (Amigot i Martínez, 2013; Andrade, 2015). Sense contigüitat i continuïtat és difícil que es puguen donar les condicions perquè els cossos individualitzats pel capital humà i l'activació es convertisquen en una comunitat.

En aquest sentit, i ja per concloure aquest apartat, en un sentit foucaultia, l'activació universitària té una dimensió governamental que reforça el paper dels processos de precarització com a eines per la conformació d'una subjectivitat accessòria a la nova economia. Per aproximar-me a aquesta dimensió em detindré breument en un recent text d'Isabell Lorey (2015). Per a aquesta autora, en la precarietat contemporània cal distingir tres dimensions generals, que són bàsiques per entendre com interactua aquest fenomen amb les formes de governamentalitat. La primera dimensió, *precariousness*, és ontològica, afecta a les vides, als cossos i "is not simply individual or something that exists 'in itself' in the philosophical sense; it is always relational and therefore shared with

²⁰ Aquesta expressió, més o menys literal, es recollia a la publicitat d'un curs organitzat per un co-working.

other precarious lives” (Lorey, 2015: 11). *Prearity* és la segona dimensió que assenyala Lorey; aquesta dimensió cal entendre-la com una categoria d'ordre, relacionada amb la desigualtat i les relacions de dominació “through which belonging to a group is attributed or denied to individuals” (Lorey, 2015: 12). La tercera dimensió és la dinàmica dels modes de govern de la precarització (*governmental precarization*), la qual implica no sols la desestabilització a través de l'ocupació i el mercat laboral, sinó en el conjunt de la trajectòria vital i, per tant, ací és on la precarització enllaça més clarament amb els modes de subjectivació.

El valor del text de Lorey estriba en què evidència com en el neoliberalisme és necessari pensar la precarietat com una eina disciplinària, que apuntaria tant a les subjectivitats com als cossos, així com al conjunt del projecte vital i no solament a l'esfera laboral (Butler, 2009; Murgia, 2012). És conegut el pas de la vigilància (externa) durant el procés de treball a les estratègies per a la interiorització dels “valors” de l'empresa, de manera que el control esdevé autocontrol (intern). La precarietat, malgrat la duresa de les condicions a les que pot abocar, no sol anar acompanyada (en els països centrals) d'una disciplina explícita i ferma, sinó d'unes formes de control “suaus” en la seua manifestació explícita, però demolidores en les seues conseqüències, tal com ho expressen Alonso i Fernández: “esta biopolítica, pese a su innegable capacidad de coacción, se basa en un concepto nuevo de control *soft*, de control suave, que se extiende desde los precarios a todo el orden social” (2013: 133). Passem així de la seguretat com a norma (o més aviat com a referent mític) a la inseguretat com a element articulador dels processos d'individualització. Un bon exemple ho podem trobar en com moltes persones joves i qualificades justifiquen l'eixida a l'estranger o les pràctiques no remunerades com una “inversió” en el seu “capital humà”, naturalitzant la violència estructural com a part del procés formatiu en tant que força de treball. La tesi de Lorey té el seu punt de partida en aquesta confluència. Per un costat, la precarietat no es pot considerar una condició passatgera o conjuntural, no es tracta d'un episodi, sinó d'un dels trets fonamentals de les societats contemporànies, en les quals predomina l'imaginari neoliberal com a referent mític. El que sí que és cert, i aquest és l'altre element del qual parteix Lorey, és que sota les condicions contemporànies, la precarietat ha esdevingut el mode hegemònic mitjançant el qual ens governem a nosaltres mateixa i som governats per institucions com ara l'Estat, les universitats, etc. Judith Butler destaca la transcendental pregunta a la qual intenten donar resposta les pàgines escrites per Lorey:

“How do we understand the organization of ‘security’ under neoliberal conditions as requiring and inducing precarity as mode of life, as an indefinite trajectory, as the organizing principle for the process by which we are governed and by which we come to govern ourselves?” (Butler, 2015: viii)

Una de les claus és que s’ha de distingir entre el que seria una definició de precarietat que sols contempla aspectes formals (com els contractes laborals, etc.) i una mirada més complexa, que posa en relació l’organització material, els discursos circulants (que tenen un espai privilegiat de reproducció en les institucions educatives) i la construcció social de la seguretat, entre altres aspectes. La seguretat (i la seua Nèmesi, la inseguretat), esdevé una preocupació central dels subjectes com a conseqüència de l’extensió de la precarietat i la lògica del capital humà. També és un dels eixos centrals de l’actuació dels Estats. Així, la producció de seguretat, lligada inevitablement a la percepció d’inseguretat, esdevé la forma de poder essencial en el neoliberalisme.

Aquesta reflexió sobre el paper de la inseguretat en les formes de governamentalitat neoliberals porta al replantejament de la noció d’individu sobirà, que provinent del liberalisme forma part del cor de la doctrina neoliberal (Lorey, 2015). En la mesura que la llibertat individual implica una demanda de seguretat (demanda que es condensa perfectament en la coneguda sentència “on comença la meua llibertat acaba la dels demés”), la sobirania deixa de ser un espai lliure del domini i passa a ser part dels instruments de regulació (externa) dels individus. Com afirmava Bauman, “l’individu és el pitjor enemic del ciutadà” (Bauman, 2003: 24). Sentència que podríem completar diguent que fins i tot, sota les formes neoliberals de governamentalitat, l’individu és el pitjor enemic de si mateix.

Però, s’ha d’insistir, la clau de volta per a què la sobirania individual esdevinga una demanda de seguretat és la precarització, més concretament, la normalització dels processos de precarització. Una normalització (democratització de la precarització arriba a dir Lorey) que crea les condicions per a què el neoliberalisme governe mitjançant la inseguretat. Un cop que els Estats han deixat de legitimar-se mitjançant la seguretat, qüestió que es fa evident amb el desmuntatge dels sistemes públics de protecció social, el nou paradigma passa per dues línies fonamentals: per un costat l’epidemiologia com a referent de la gestió del risc (i més concretament una epidemiologia basada en el càlcul actuarial i la noció de grups de risc) (De Giorgi, 2005) i per altre l’activació i l’empresarització de si com a imperatiu de l’acció individual. Ací pren importància la “self-precarization” com a concepte per entendre aquesta nova forma en què els subjectes han de col·laborar en la governamentalitat:

“Individuals are supposed to actively modulate themselves and arrange their lives on the basis of a repeatedly lowered minimum of safeguarding, thus making themselves governable. Governmental techniques of self-government emerge in this way, which I have called ‘self-precarization’. Living and working conditions are supposed to orient themselves in relation to an economized measure. This measure can assume the most diverse forms, ranging from a minimalist (welfare) state all the way to educational policy talk of excellence and evaluation, but it can also lead to the categorization of the ‘superfluous’. This kind of abstract equivalence, according to Angela Mitropoulos, presupposes inequality and exploitation conditions as well as violence, and also produces them.” (Lorey, 2015: 70)

Aquesta col·laboració pren forma especialment mitjançant els dispositius de creació de l'empleabilitat. Com hem vist uns paràgrafs més amunt, els cursos de doctorat francesos plantegen obertament el “saber estar” com un aspecte central de l'èxit en la busca d'ocupació (Frances, 2012), il·lustrant perfectament el tipus de subjectivació que promou la universitat neoliberal. Per últim, és destacable la forma com Lorey posa de relleu el fet que la millora de les condicions de vida no és en absolut una qüestió individual. Aquesta afirmació sona a *boutade*, doncs els moviments socials i polítics es basen precisament en ella. No obstant, el valor de la reflexió de Lorey està, des del meu punt de vista, en que conjuga dues qüestions que acostumen a passar de gairó en no pocs anàlisis contemporanis: d'una banda, el paper del treball de cura i el la seua dimensió política; d'altra banda, la normalització de les demandes d'autoprotecció, demandes que malgrat que sovint són expressades col·lectivament, acostumen a enquadrar-se en la lògica de la valoració del capital (únic principi de realitat sota el neoliberalisme) y s'allunyen d'una autèntica política d'allò comunitari.

5. El context i les dades de la fuga de cervells

La pretensió d'aquest apartat és perfilar mínimament el context i la magnitud de l'eixida del país dels joves titulats i titulades. La intenció de la tesi no és abordar els efectes macrosocials, sinó més aviat analitzar i evidenciar les conseqüències microsocials de processos socials que sí tenen una vessant macro. Com es veurà en l'apartat en què s'analitzen els discursos, el que m'interessa és allò que Foucault (1988, 1998) incloïa dintre del que ell anomenava micropolítica, o dit amb altres paraules, els efectes que l'estructuració de la societat contemporània té sobre els subjectes. No obstant, és necessari dibuixar els contorns macrosocials en els quals tenen lloc els processos de subjectivació individuals. A aquest comès es dedicarà el present apartat.

5.1. Atur i precarietat en el punt de partida

La crisi que encara travessem a aprofundit algunes dinàmiques que venien arrossegant-se des de, si més no, finals dels anys setanta (Neilson i Rossiter, 2008). Amb l'ascens del neoliberalisme com a doctrina econòmica dominant, vam assistir a la progressiva desregulació dels mercats laborals i a la retirada de l'Estat com a actor econòmic i com a garant de la cobertura de necessitats col·lectives (Montes, 1996; Perrons, 2000; Wacquant, 2010). En aquesta transició des del model keynesià basat en el fordisme, fins la situació actual, en la qual prima el neoliberalisme i l'empresa flexible, la precarietat ha passat a ser un tret constitutiu del mercat laboral i, per extensió, de la pròpia societat (Alonso, 2007a; Murgia, 2010).

Però si des del punt de vista biogràfic es pot considerar que la precarietat afecta a totes les edats, no és menys cert que es concentra de forma especialment severa en les persones joves. Les societats contemporànies semblen haver normalitzat un model de joventut precària (Martín Criado, 1998; Santos, 1999). La imatge de la joventut com una etapa inestable s'ha acceptat com a part de la transició a la vida adulta. El problema, no

obstant, és que a aquesta fragilitat estructural, cal afegir-li una sèrie de transformacions que acabaran per desestabilitzar el conjunt de les trajectòries vitals (Carbajo, 2014; Du Bois-Reymond i López, 2004; Verd i López-Andreu, 2012). En aquesta breu introducció a les (escasses) dades sobre la mobilitat geogràfica dels joves, voldria incidir només en la situació del mercat laboral per tal d'entendre quin és el context en el qual les persones joves estan prenent la decisió de marxar del país. Podria haver tirat d'altres fils, com ara la dificultat per emancipar-se i accedir a l'habitatge, però per la relació directa amb la decisió de l'eixida trobe que paga la pena fer, si més no, una ullada a alguns indicadors per fer-nos una idea de la precarietat i la manca d'expectatives que afronta la joventut.

La crisi encetada entre 2007 i 2008 ha suposat l'agreujament de la situació general de la població i, de nou, especialment de les persones joves. En només sis anys la taxa d'atur es va més que duplicar, passant de l'11,25% de 2008 a gairebé el 25% en 2014. La situació dels més joves a l'inici de la crisi ja era prou dolenta, sobretot per als joves d'entre setze i vint-i-nou anys, amb taxes d'atur molt superiors a la mitjana. Sis anys després, en 2014, la situació es repeteix però, si açò és possible, amb matisos encara més foscos. Els acomiadaments han acabat impactant en tota la població, però potser el grup més perjudicat han estat les persones més joves, tal com mostren les elevades taxes d'atur que presenten a hores d'ara.

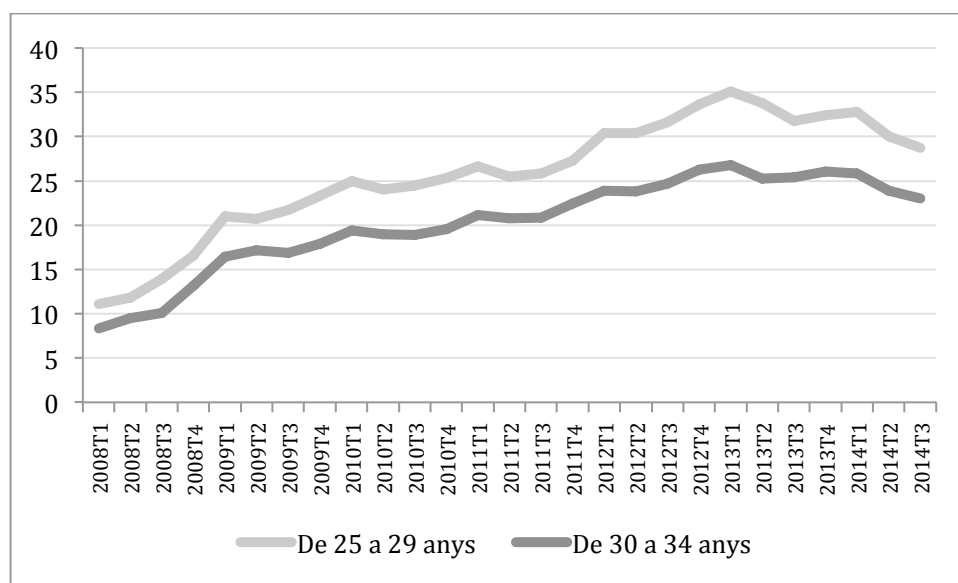
Un dels trets de la precarietat és que els més joves són els principals destinataris dels contractes temporals. Aquest tipus de contractes van ser els primers en patir els efectes de la crisi: per tal de reduir costos, les empreses van rescindir en primer lloc els contractes temporals. Açò es va traduir en un increment considerable de l'atur juvenil, tal com mostra la taula 4. Pel que fa a la franja d'edat inclosa en la mostra del present treball, els joves d'entre vint-i-cinc i trenta-quatre anys es van veure també molt afectats i afectades per aquesta pujada de l'atur. Si en 2008 els joves que tenien entre vint-i-cinc i vint-i-nou anys tenien una taxa d'atur d'un 13,3%, en 2014 arribaven al 30,3%, el que dit amb altres paraules vol dir que gairebé un de cada tres joves d'eixa franja d'edat es trobava aturat o aturada en 2014. Pel que respecta a les persones que compten entre trenta i trenta-quatre anys, en 2014 pràcticament una de cada quatre estava aturada, amb una taxa d'un poc més del 24%, mentre que en 2008 l'atur afectava a una de cada deu persones d'aquesta franja d'edat. En el gràfic 1 podem veure la representació gràfica de l'augment de l'atur en aquestes edats.

Taula 4. Taxa d'atur per grups d'edat. 2008-2014

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Total	11,25	17,86	19,86	21,39	24,79	26,09	24,44
16 a 19 anys	39,38	55,23	61,26	64,02	72,55	73,98	68,56
20 a 24 anys	20,16	33,26	36,87	42,33	48,85	51,78	50,32
25 a 29 anys	13,33	21,69	24,69	26,31	31,49	33,27	30,33
30 a 34 anys	10,28	17,11	19,22	21,29	24,66	25,89	24,04
35 a 39 anys	9,59	16,28	18,13	18,83	21,62	22,70	21,10

Font: INE – EPA

Gràfic 1. Taxa d'atur persones entre 25 i 34 anys. 2008-2014

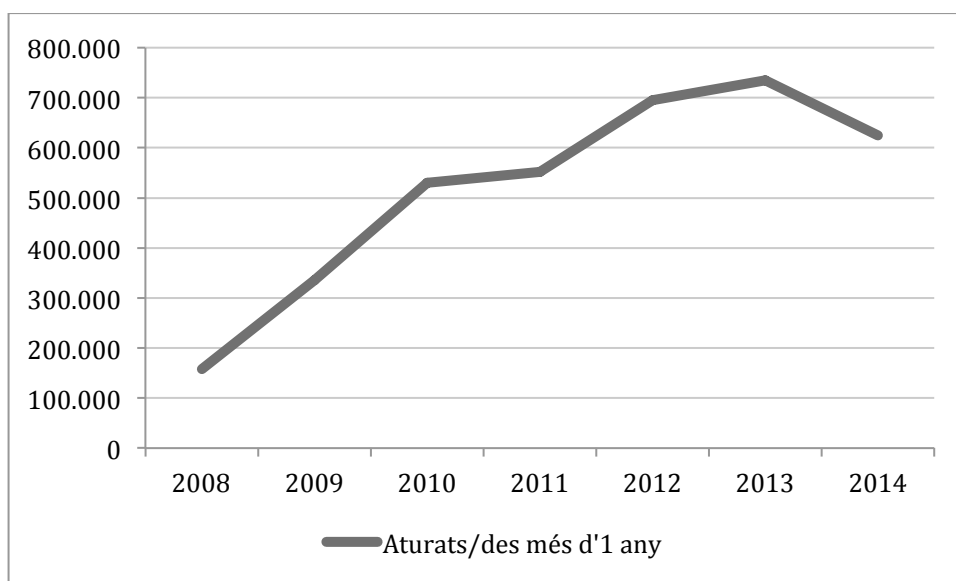

Font: INE – EPA

Com veurem en l'apartat dedicat als discursos dels joves que han marxat del país, aquesta decisió està vinculada amb la percepció de trobar-se a un carreró sense eixida. L'atur és persistent i les poques oportunitats laborals que es troben són d'una qualitat prou insuportable i gairebé estan més aviat en l'esfera de les "lumpen-ocupacions" (Magdoff i Magdoff, 2004; Santos, 2012). A la dolenta qualitat de les ocupacions

disponibles cal afegir el temps que es tarda en trobar feina. El gràfic 2 representa la progressió que ha tingut durant la crisi la xifra de persones d'entre 25 i 34 anys i que portaven més d'un any en l'atur en el moment de cada onada de l'Enquesta de Població Activa (EPA). S'ha passat de poc més de 157.000 persones aturades més d'un any en 2008 a 625.000 en 2014. Aquestes xifres s'han de posar en relació, per una banda, amb la taxa de cobertura de la prestació d'atur, que per a 2014 era del 57,9%. D'altra banda, segons les dades del Ministeri d'Ocupació i Seguretat Social, el 53,6% dels joves d'entre 25 i 29 amb dret a la prestació d'atur, tenien reconeguda en 2014 una prestació inferior a un any; aquesta proporció era del 36,8% entre els joves de 30 a 34 anys. És a dir, la cobertura de la prestació d'atur arriba a poc més de la meitat de les persones que la necessitarien i, en el cas de l'atur juvenil, les persones que reuneixen els requisits per cobrar la prestació tenen una probabilitat alta d'exhaurir-la abans de trobar una nova feina.

Gràfic 2. Persones entre 25 i 34 any aturades més d'1 any. 2008-2014

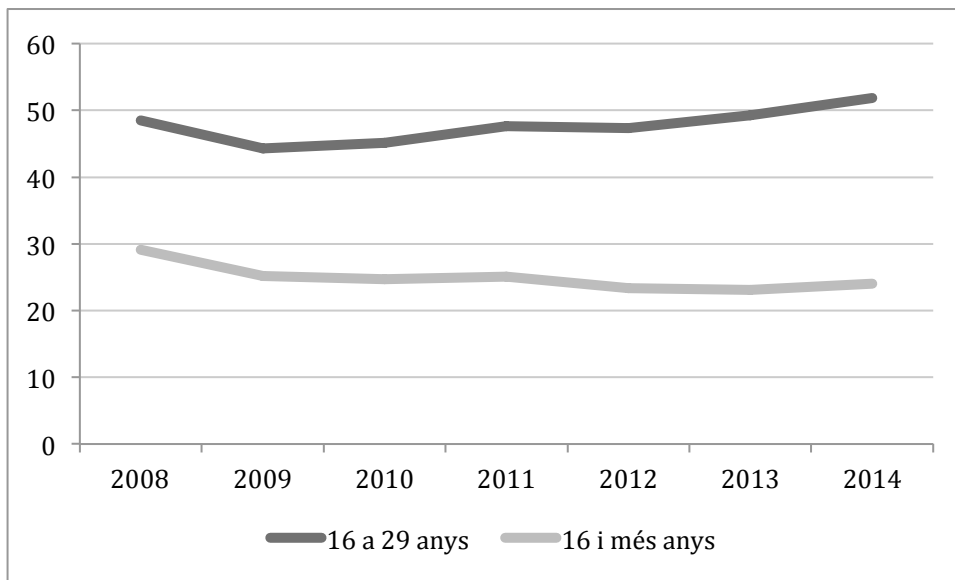

Font: INE-EPA

El panorama que es dibuixa pels joves arran de la crisi és, per tant, el d'un atur generalitzat del qual és difícil eixir en un termini relativament curt. A més, com ja s'ha dit, les trajectòries de les persones més joves estan marcades per la inestabilitat i la incertesa. Aquestes característiques també s'han intensificat durant aquests anys. En el gràfic 3 podem veure la taxa de temporalitat pels menors de 29 anys i pel conjunt de la

població en edat laboral. Si bé durant els primers anys de la crisi fa la impressió que retrocedeix la temporalitat, en realitat estem davant un efecte estadístic: la majoria de les ocupacions que es perden estan vinculades a un contracte temporal, el que fa que la proporció d'ocupats amb contracte indefinit sobre el total de persones ocupades siga major. Segons afirma el propi Ministeri de Treball i Seguretat Social (2014), la taxa de temporalitat dels joves espanyols és vint punts superiors a la mitjana de la Unió Europea. Aquesta mateixa font afirma que l'estimació de la temporalitat no desitjada arriba al 82% dels joves amb contracte temporal.

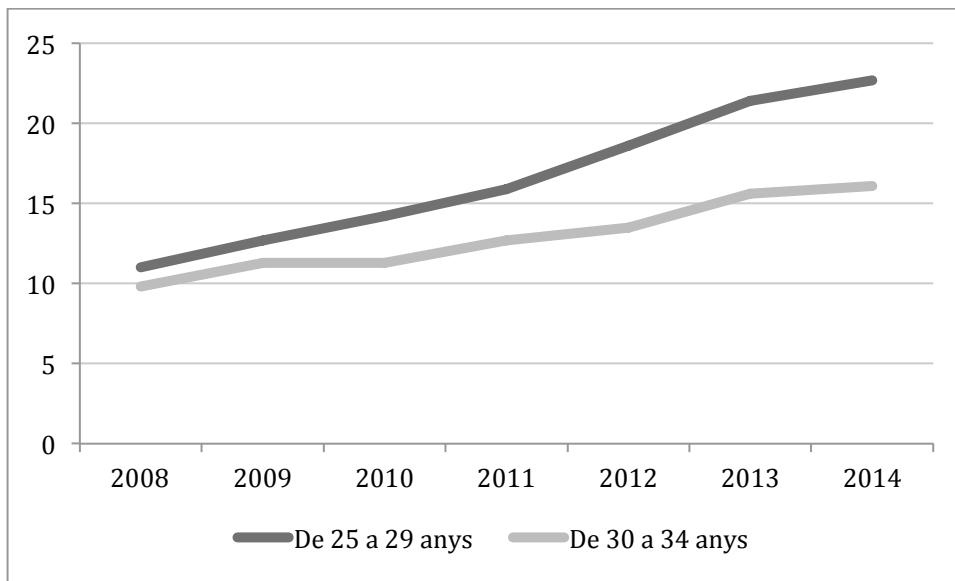
Gràfic 3. Taxa de temporalitat. 2008-2014

Font: INE – EPA

Altra característica destacable de la situació de les persones joves en el mercat laboral és la proporció de contractes a temps parcial que ocupen. El treball a temps parcial té com a tret fonamental uns salaris que habitualment són baixos, atès que aquests van en relació a la jornada laboral. En el gràfic 4 es pot apreciar com des de 2008 s'ha incrementat de forma notable el percentatge de joves d'entre 25 i 34 anys amb contracte a temps parcial. De nou el propi Ministeri de Treball (2014) assenyala que la proporció de joves amb contractes a temps parcial a Espanya està huit punts per damunt de la mitjana de la Unió Europea. En el cas del treball a temps parcial, el percentatge de joves que desitjarien altre tipus de contracte està prop del 60%.

Gràfic 4. Proporció de persones amb contracte a temps parcial per grup d'edat. 2008-2014

Font: INE – EPA

Ens trobem davant de dos trets, la temporalitat i els ingressos insuficients, que estarien darrere de la configuració d'una joventut precaritzada, una mena de model de jove precari que ha esdevingut pràcticament hegemònic. Entre aquesta joventut atrapada en la precarietat la incertesa està plenament instal·lada en les seues trajectòries laborals. Els contractes temporals i els salaris baixos dificulten la plena inserció laboral de les persones més joves i, en conseqüència, acaben condicionant la resta de les dimensions vitals, com ara l'habitatge, l'emancipació o la fecunditat (Carbajo, 2014; Domingo i Miret, 2012; Santamaría, 2009; Simó, Golsch i Steinhage, 2002).

D'altra banda, aquest model hegemònic de joventut precària, a més d'impactar cada cop en més dimensions vitals, també sembla estar allargant-se biogràficament. La inclusió en el present treball de persones d'entre 30 i 34 anys dintre de la categoria "joves" hauria estat difícil de justificar fa uns anys, però en un temps relativament curt hem assistit a l'estirament de la "joventut" i a la configuració de joves de llarga durada, tal com els va anomenar Santos (2003). La joventut, en relació als processos de precarització, no es pot considerar una etapa biogràfica circumscrita als anys immediatament posteriors a l'entrada al mercat laboral, sinó que cal observar-la com una categoria de persones que, al marge de la seua edat i la seua antiguitat al mercat laboral, estan marcades per una forta precarietat i compten amb importants condicionants estructurals per tal d'eixir d'ella.

La precarietat va lligada també a les ocupacions dolentes, el que en anglès es coneix com *bad jobs* (Kalleberg, Reskin i Hudson, 2000; Magdoff i Magdoff, 2004). Aquest tipus d'ocupacions estan marcades per unes condicions laborals que estan conformades per salaris baixos, horaris canviants i ritmes de treball intensos, entre d'altres (Ehrenreich, 2003; Santos, 2012a). Aquestes condicions laborals estan estenent-se per bona part de les ocupacions i sectors d'activitat, afectant ja, per exemple, fins i tot a sectors que fa poc de temps encara gaudien d'unes condicions acceptables, com la docència i la investigació universitàries (Santos, Muñoz i Poveda, 2015) o les noves tecnologies (Matos, Domingos i Kumar, 2011).

Els *bad jobs*, però, es concentren principalment en les ocupacions poc qualificades. Contràriament al que es projecta habitualment en els mitjans de comunicació, el predomini de l'economia del coneixement i de les empreses tecnològiques no ha implicat, almenys al nostre país (Santos, 2012a), la creació majoritària de llocs de treball qualificats. En els anys de major creixement econòmic, entre 2000 i 2006 aproximadament, quasi la meitat de les noves ocupacions creades van ser llocs de treball poc qualificats. Les persones joves que van eixir de la universitat durant aquests anys es van trobar amb un mercat laboral que ofereix escasses oportunitats per posar en valor els estudis completats.

En els anys de la crisi ha hagut una important destrucció d'ocupació. Ja hem vist el dramàtic ascens de la taxa d'atur. La desaparició de llocs de feina ha suposat pels joves la reducció de les possibilitats totals d'estar ocupats o ocupades. Aquesta reducció va afectar tant a les ocupacions qualificades com a les que no requereixen una clara qualificació. La taula següent mostra l'evolució de les ocupacions en les quals treballen persones d'entre 25 i 39 anys. Aquesta taula es basa en la classificació ISCO-08. Segons l'Organització Internacional del Treball (2012), només les tres primeres categories (managers, professionals i tècnics) comporten una qualificació que implicaria un nivell educatiu universitari (també les forces armades s'hi inclouen tècnics, però el seu nombre és poc rellevant). La categoria dels professionals està composta en bona mesura per treballadors i treballadores autònoms i és l'única de les tres primeres categories que s'ha mantingut relativament estable en la seua magnitud. Les altres dues categories on poden enquadrar-se les persones amb titulació universitària s'han reduït a pràcticament la meitat.

Taula 5. Tipus d'ocupacions. Persones entre 25 i 39 anys. 2008-2014

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Managers	535,7	497,7	469,7	273,0	249,9	232,2	212,4	202,2
Professionals	1.364,7	1.282,9	1.331,7	1.443,2	1.408,1	1.402,2	1.334,3	1.356,9
Tècnics i professionals associats	1.412,9	1.305,4	1.257,6	1.001,1	874,0	832,6	846,3	841,3
Personal de suport administratiu	1.164,9	1.027,8	997,7	949,7	848,7	753,7	774,4	751,5
Treballadors dels serveis i comercials	2.035,5	1.925,9	1.847,8	2.076,1	2.009,9	1.983,8	2.012,4	2.012,5
Treballadors forestals, pesquers i agrícoles qualificats	169,8	143,7	142,1	143,5	138,0	124,7	118,5	124,3
Treballadors manuals qualificats	1.714,0	1.312,3	1.151,3	1.111,2	914,5	824,2	827,5	850,6
Operadors de màquina i muntadors	975,8	780,9	751,7	648,0	571,6	521,9	510,7	494,3
Ocupacions no qualificades	1.465,9	1.296,0	1.229,2	1.098,7	1.003,4	930,7	888,3	945,8
Forces armades	64,3	77,2	74,1	69,8	64,3	56,9	64,2	55,5

Font: Eurostat – Labour Force Survey

El context en el qual s'ha d'emmarcar el procés d'eixida dels joves universitaris està delimitat per un mercat laboral que, de forma general, ha reduït les possibilitats generals d'ocupació. I en aquest context general és especialment difícil trobar feina qualificada, doncs a una mancança prèvia d'aquest tipus d'ocupacions cal sumar la reducció que han patit al llarg de la present crisi. D'aquesta forma, l'efecte protector pels més joves de les titulacions universitàries contra l'atur i la precarietat, si alguna vegada ha existit, a hores d'ara és veritablement inapreciable. En aquest sentit, en la següent taula observem una foto fixa de la situació respecte l'atur en relació a l'edat i el nivell formatiu. Ens permet apreciar com, efectivament, si considerem el conjunt de la població en edat de treballar, les persones amb titulació universitària tenen una taxa d'atur deu punts inferior a la mitjana. No obstant, les persones més joves amb titulació universitària tenen taxes d'atur superiors a la mitjana, si bé dintre de cada grup d'edat gaudeixen d'una posició relativament menys dolenta. Però el que interessa destacar és com els joves universitaris també pateixen el problema de l'atur de forma important, afectant per exemple a un de cada quatre joves d'entre 25 i 29 anys.

Més enllà de la magnitud de l'atur, la situació dels joves universitaris aturats i aturades respon de forma majoritària al que habitualment s'etiqueta com atur de llarga durada. Recentment, l'Institut Nacional d'Estadística ha realitzat l'Enquesta d'Inserció Laboral dels Universitaris (EILU), que combina dades d'enquesta i de registre. El gràfic 5 facilita fer-nos

una idea de la realitat que hi ha darrere de la foto fixa de l'atur en una data determinada. Aquest gràfic es refereix a persones d'entre 25 i 34 anys que van completar els estudis universitaris el curs 2009/2010 i que fins ara no han treballat. El primer que destaca és que la major proporció d'ells i elles porten més de dos anys cercant ocupació. Aquesta proporció és gairebé idèntica entre els residents a l'estranger, dels quals quasi la meitat portaven més de dos anys cercant treball en el moment de l'enquesta. Tres de cada quatre joves entrevistats en l'EILU portaven més d'un any aturats i aturades i cercant feina activament, el que es una proporció que, tot i les possibles mancances de l'enquesta (que té un tamany mostral de 30.000 casos) indica una realitat certament complicada entre els aturats i aturades universitaris.

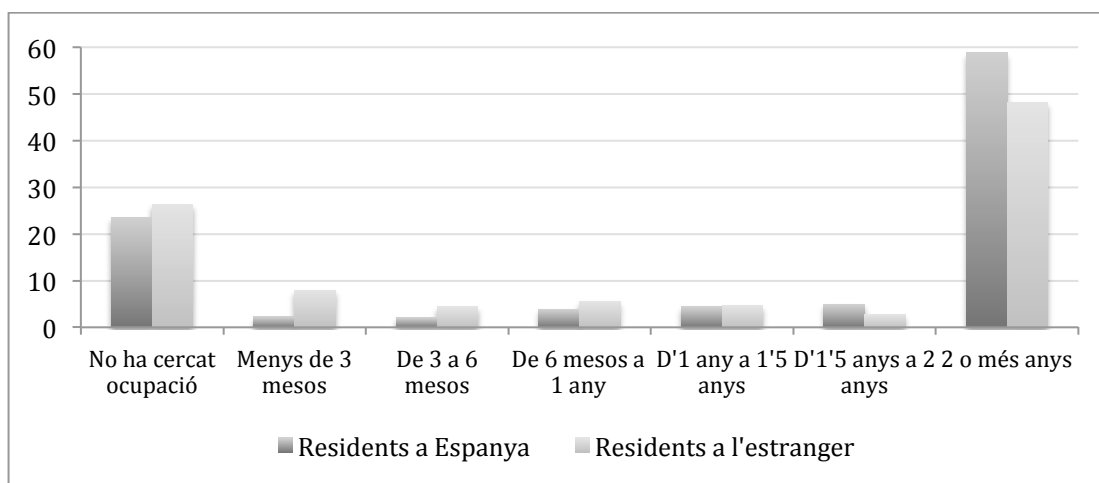
Crida igualment l'atenció el percentatge de joves que, tot i haver acabat els estudis uns cinc anys abans de l'enquesta, mai no han cercat ocupació. Una de les suposicions que podem fer és que dintre d'aquest percentatge hi haurà una part important de persones desanimades, segons la definició de l'EPA. Cal tenir en compte que en aquests anys des de 2010 el nombre de població activa cursant estudis reglats s'ha reduït dràsticament en aquests anys. D'altra banda, els programes de postgrau duren habitualment un curs i els cicles formatius dos cursos i, per tant, seria difícil pensar que aquesta fóra la causa de no haver cercat ocupació durant tots aquests anys des de 2010.

Taula 6. Taxa d'atur per grups d'edat i nivell de formació. 2014

	2014			
	Total	De 20 a 24 anys	De 25 a 29 anys	De 30 a 44 anys
Total	25,93	52,86	32,76	23,56
Ensenyament primari	38,77	61,04	49,56	43,92
Primera etapa d'ensenyament secundari i similar	33,81	60,48	39,73	32,60
Segona etapa d'ensenyament secundari, amb orientació general	25,07	54,35	32,65	23,53
Segona etapa d'ensenyament secundari, amb orientació professional (inclou postsecundari no superior)	26,98	47,50	29,19	24,49
Ensenyament superior	15,77	40,08	26,11	15,14

Font: INE-EPA

Gràfic 5. Titulats universitaris entre 25 i 34 anys que no han trobat mai feina des que acabaren la carrera segons el temps cercant ocupació

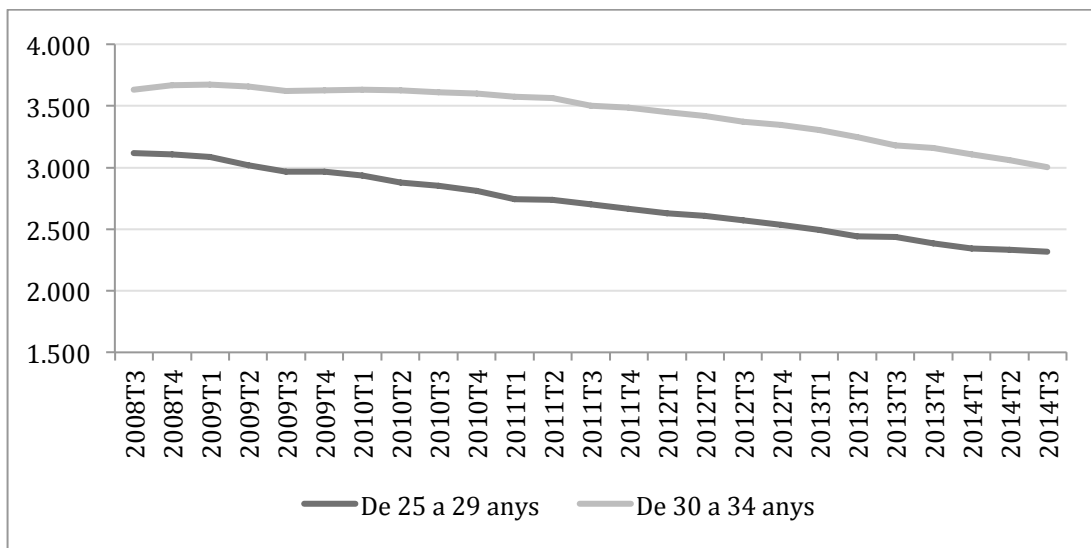

Font: INE – Enquesta d'Inserció Laboral dels Titulats Universitaris

Junt a l'increment de l'atur i la precarietat, un dels trets del mercat laboral més destacables dels darrers anys ha estat la reducció de la població activa. Si bé entre les dones ha hagut un repunt, especialment en els grups d'edat majors de quaranta anys i amb nivells formatius no universitaris, el conjunt de la població activa s'ha reduït. Dels 23,15 milions de persones actives del tercer trimestre de 2008, s'ha passat a 22,9 milions en el mateix trimestre de 2015. No obstant, com acabe de dir, el descens no ha sigut homogeni. És possible trobar alguns grups que han augmentat en xifres absolutes i relatives, mentre que d'altres han registrat una pèrdua considerable.

Aquest darrer és el cas dels més joves. Les persones amb edats entre els 25 i els 34 anys considerades actives per l'EPA, van passar dels 6,75 milions en el tercer trimestre de 2008 als 5,31 milions en el mateix trimestre de 2014. El gràfic 6 representa aquestes dades. En termes relatius, la taxa d'activitat a penes va registrar canvis en aquest període, però com es pot apreciar en les magnituds, la pèrdua de població activa menor de 35 anys és considerable.

Gràfic 6. Actius per grup d'edat. 2008-2014

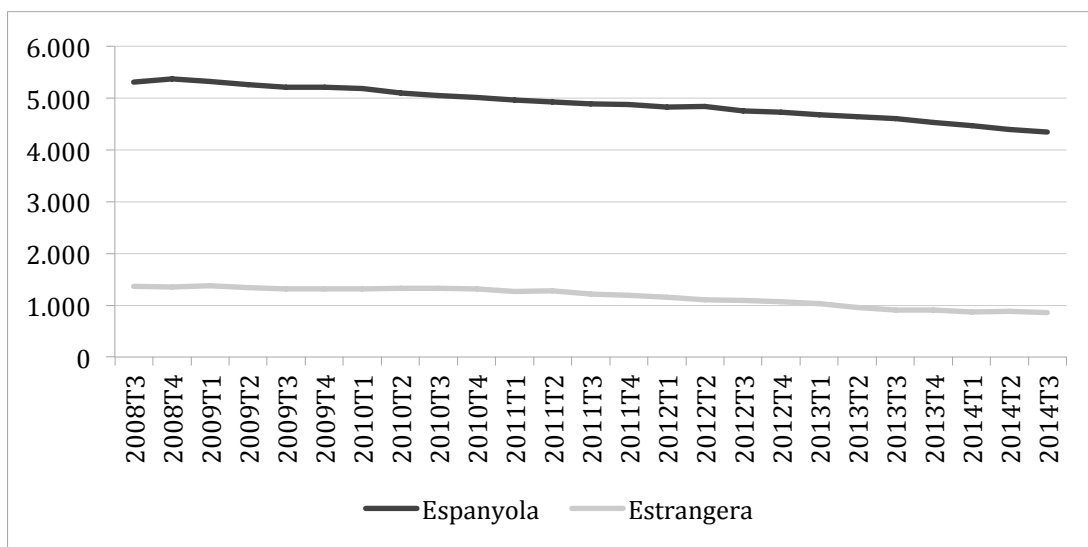

Font: INE – EPA

Una de les explicacions més freqüents és que aquest descens està causat per l'eixida del mercat laboral de població immigrant, que va arribar al nostre país de forma significativa a partir de finals dels anys noranta i que ara està engegant processos de retorn o de noves migracions (La Caixa Research, 2013). No obstant, almenys en les franges d'edat que ací s'estan considerant, el comportament del descens d'actius de nacionalitat espanyola és equiparable al dels actius d'altres nacionalitats.

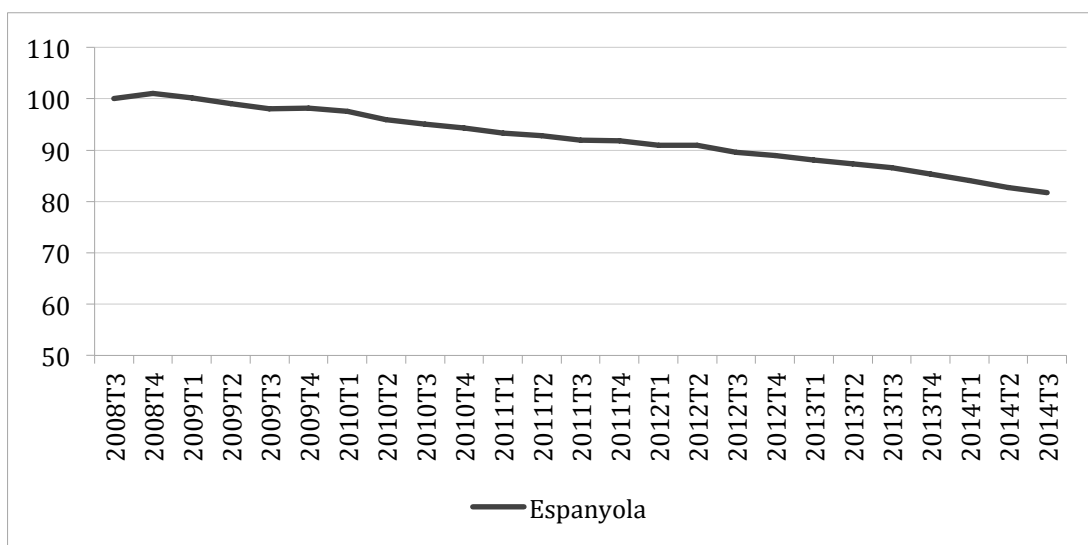
El gràfic 7 mostra el retrocés dels actius entre 2008 a 2014 dels joves entre 25 i 34 anys amb nacionalitat espanyola i amb altres nacionalitats. Els joves amb nacionalitat espanyola són gairebé un milió menys al final del període, passant dels 5,31 milions de finals de 2008 als 4,33 milions de finals de 2014. Per la seua part, les persones que tenen aquesta mateixa edat i són de nacionalitats distintes a l'espanyola, van perdre quasi mig milió d'actius: si en 2008 comptaven amb 1,37 milions, aquesta xifra s'havia reduït als 0,85 milions d'actius en el tercer trimestre de 2014. Abundant en aquesta qüestió, en el gràfic 8 es pot apreciar la disminució relativa d'actius amb nacionalitat espanyola d'entre 25 i 34 anys. Prenent com a base el tercer trimestre de 2008, la pèrdua relativa arriba a quasi el 20% en el tercer trimestre de 2014.

Gràfic 7. Actius entre 25 i 34 anys per nacionalitat. 2008-2014

Font. INE – EPA

Gràfic 8. Actius entre 25 i 34 anys de nacionalitat espanyola. 2008-2014 (base 3er trimestre de 2008)

Font: INE – EPA i elaboració pròpia

Les causes del descens de la població activa serien complexes d'esbrinar i escapen als objectius del present treball. La intenció amb les dades que s'han exposat fins ara és fer un perfil del mapa sociolaboral sobre el que transiten els joves que han estat entrevistats i entrevistades. L'atur, la temporalitat, els treballs a temps parcial i les ocupacions dolentes són part de les condicions estructurals d'una joventut precaritzada. Joventut que, com he apuntat més amunt, ha esdevingut una categoria identificada plenament amb la condició

precària, atès que la precarietat ha desbordat els límits cronològics i ha passat a formar part de la pròpia vida dels joves.

Però a la precarietat laboral actualment s'hi afegeixen altres precarietats. La mobilitat geogràfica dels titulats i titulades universitaris ha esdevingut un factor important en aquesta reconfiguració de la precarietat vital. La mobilitat o fuga de cervells cal ubicar-la en la intersecció entre l'absència d'expectatives, el cosmopolitisme despòtic (per utilitzar el concepte de Beck, 2006) i els processos de desqualificació que Brown, Lauder i Ashton (2011) han identificat amb el concepte de taylorisme digital. Aquests processos de desqualificació, malgrat que Brown i els seus col·legues els emmarquen en la guerra global pel talent (en la qual augmenta la porció de titulats superiors que esdevenen superflus per a les necessitats de valorització del capital de les grans empreses), no es poden desvincular de les condicions laborals concretes de cada país. Igualment, no es pot deixar de banda que aquesta desqualificació, sumada a la precarietat, implica de fet el trencament de la promesa implícita de què l'assoliment de titulacions universitàries comportaria una certa estabilitat i, fins i tot, la possibilitat de la mobilitat social ascendent (Li i Lowe, 2016). El que està succeint des de fa uns anys és més aviat el contrari: les generacions més joves tenen una expectativa més incerta que les generacions anteriors, expectativa que no exclou la mobilitat social descendent.

Front aquest panorama, la mobilitat esdevé quasi un imperatiu pels joves, que es troben en una posició relativament més vulnerable. No seria desgavellat interpretar que una part del descens dels actius obeeix a l'eixida del país de part de la població activa, especialment els menors de trenta-cinc anys. El principal entrebanc per tal de poder discernir aquest supòsit és que no comptem amb dades fiables. Tal com han denunciat col·lectius com Marea Granate, fa la sensació que el govern espanyol ha declinat fer un esforç seriós per quantificar la fuga de cervells. La denúncia d'aquest col·lectiu (format per persones que han hagut de marxar i resideixen en diferents països) és, si més no, raonable i raonada: una ullada a les dades oficials sobre la mobilitat cap a l'estranger deixa ràpidament en evidència que no comptem amb eines per mesurar i caracteritzar aquests moviments. Ni els registres, ni les enquestes existents permeten obtenir una fotografia acurada, tal com també han assenyalat alguns treballs acadèmics, entre els quals és destacable per la seua claredat el d'Amparo González (2013).

5.2. Les (insuficients) dades

Tant la literatura científica, com els mitjans de comunicació s'han fet ressò de l'increment de l'eixida d'Espanya de persones amb la intenció de buscar feina a l'estranger. Les lectures van des del dramatisme fins l'optimisme (Domingo, Sabater i Ortega, 2014). Les visions negatives estan vinculades amb imatges com la diàspora i la pèrdua de capital humà, mentre que les optimistes consideren l'eixida com part del procés de modernització. Per exemple, des de la perspectiva menys optimista, Izquierdo i Lacuesta (2014) avisen que, de continuar la tendència actual d'eixida nombrosa cap a l'estranger, la composició i la magnitud de la població activa canviarà significativament, atès que estan augmentant els fluxos d'eixida de població estrangera (invertint-se la tendència que hi havia des de finals dels noranta) i l'eixida de població nascuda a Espanya també està registrant una tendència creixent. En l'altre extrem, des de l'enfocament més optimista, en l'eixida es veu "la construcció de una sociedad cosmopolita" (Fundación Encuentro, 2013: 161); des d'aquesta perspectiva, tot plantejant que la necessitat pot esdevenir també una oportunitat, situen el fenomen d'eixida del país en un suposadament avantatjós procés d'integració global de les societats i, per tant, dels seus habitants, entre els quals els més joves, degut al seu "esperit aventurer", serien més proclius al contacte amb altres països.

Malgrat l'interès mediàtic i acadèmic del tema, a hores d'ara les fonts estadístiques sobre fluxos cap a l'exterior són insuficients i no permeten construir sèries representatives i homogènies per un període de temps prou extens. Per exemple, l'Estadística de Variacions Residencials (EVR), fins 2002 no recollia dades sobre els fluxos d'eixida. Així mateix, l'Estadística de Migracions (EM) presenta problemes per detectar els moviments de la població espanyola, especialment les eixides amb una durada relativament curta. Tant l'EVR com l'EM es basen fonamentalment en les altes i baixes del Padró Municipal, el que comporta problemes a l'hora d'observar els moviments de persones que no modifiquen la seua situació al Padró Municipal, situació que és molt probable entre gent relativament jove (sovint amb residència a la llar dels pares) que es mou per l'espai Schengen.

En la següent taula es pot veure quina ha estat, segons l'EM, la progressió de les eixides cap a l'exterior entre 2008 i el primer semestre de 2015. Durant tot el període hi ha un increment considerable; en 2014 hi ha quasi 47.000 eixides més que en 2008. Els

primers anys de la crisi, 2008 i 2010, el creixement és moderat en comparació amb el que passa a partir de 2011, quan les magnituds s'incrementen considerablement.

Taula 7. Estadística de Migracions. Emigració exterior de persones nascudes a Espanya. 2008-2015.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015 (1er S)
Total	33505	35990	40157	55472	57267	73329	80441	50844
20 a 24 anys	1909	1821	2183	2930	3252	4197	4886	2831
25 a 29 anys	4817	4455	4898	6828	6967	8564	10217	6681
30 a 34 anys	5196	5579	6130	8740	8574	10723	12147	7772
35 a 39 anys	3333	3586	4272	6622	6668	8696	9688	6301

Font: INE – Estadística de Migracions

Per la seua banda, el Padró d'Espanyols Residents en l'Estranger (PERE) és un registre obligatori per aquelles persones que fixen la seua residència a l'estranger per un període superior a 12 mesos. Però, a més d'aquesta limitació temporal, que no permet observar la mobilitat amb durada inferior a aquest període, el PERE com a font presenta greus mancances, degut fonamentalment a què no està demostrat que les persones amb residència a l'estranger s'hi inscriuen habitualment: principalment perquè la inscripció a penes comporta beneficis i, al contrari, pot implicar desavantatges (González, 2013). Per a inscriure's al PERE cal tenir previst o demostrar que es romandrà en el país almenys un any, per al que es precisa d'un contracte laboral (o segons països d'un permís de treball) d'un mínim d'aquest període de temps, condició que difícilment compleixen les persones quan acaben d'arribar al país on han marxat. A més, cal desplaçar-se a una ambaixada o consolat, que en molts casos no es troba al mateix municipi on s'hi resideix. A aquesta incomoditat cal afegir que l'alta consular a penes comporta beneficis administratius, sent el més destacable el vot per correu.

Més aviat al contrari, la inscripció en el PERE engega procediments administratius que poden resultar problemàtics. Encara que, no obstant, també és possible inscriure's als consolats com a no resident, el que no encetaria aquests procediments, però aquesta modalitat d'inscripció no computa al PERE, pel que els no residents romandrien igualment en una ombra estadística, talment com els no inscrits. La inscripció en el PERE, en primer lloc, implica la baixa en el padró municipal a Espanya, la qual cosa suposa la pèrdua del metge de capçalera en la localitat d'origen, així com també pot

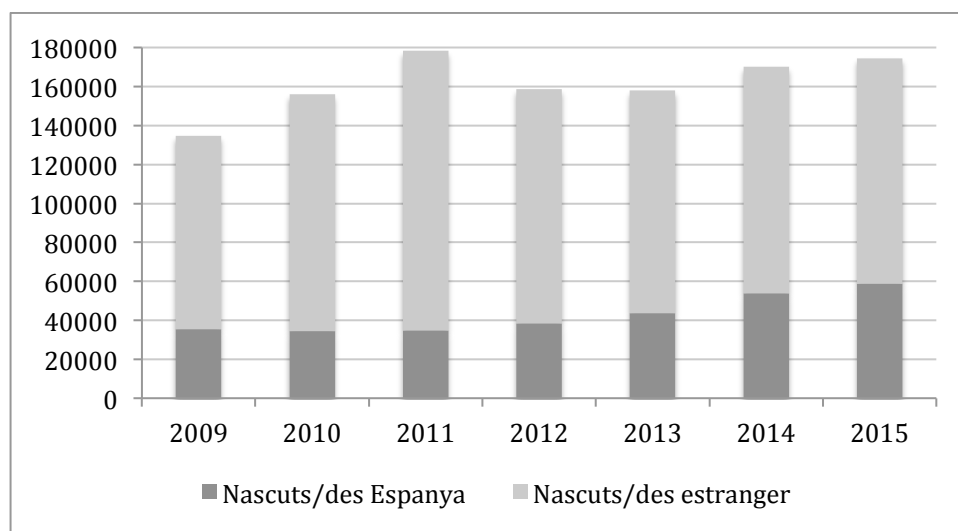
implicar restriccions administratives, com ara la possibilitat d'accedir a un habitatge protegit. En segon lloc, d'acord amb la normativa de la Seguretat Social (Text Refós de la Llei General de Seguretat Social 1/1994 de 20 de juny), es poden perdre la prestació per atur i les prestacions sanitàries (articles 212 , 213 i vàries disposicions addicionals). Per aquests motius és previsible que les persones residents a l'estranger sols s'hi inscriuen en determinats casos (com ara renovar el passaport o inscriure els fills o filles), que en tot cas són successos que solen esdevindre quan ja es porten mesos o anys de residència en l'estranger.

Taula 8. Padró Espanyols Residents a l'Estranger. Noves altes en l'any anterior al de referència. 2009-2015

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Total	134783	156042	178283	158710	157933	170146	174571
Menys de 16 anys	52142	44102	41627	41268	42680	50011	52972
De 16 a 64 anys	66857	98455	122301	105438	103959	108789	111878
De 65 i més anys	15784	13485	14355	12004	11294	11346	9721

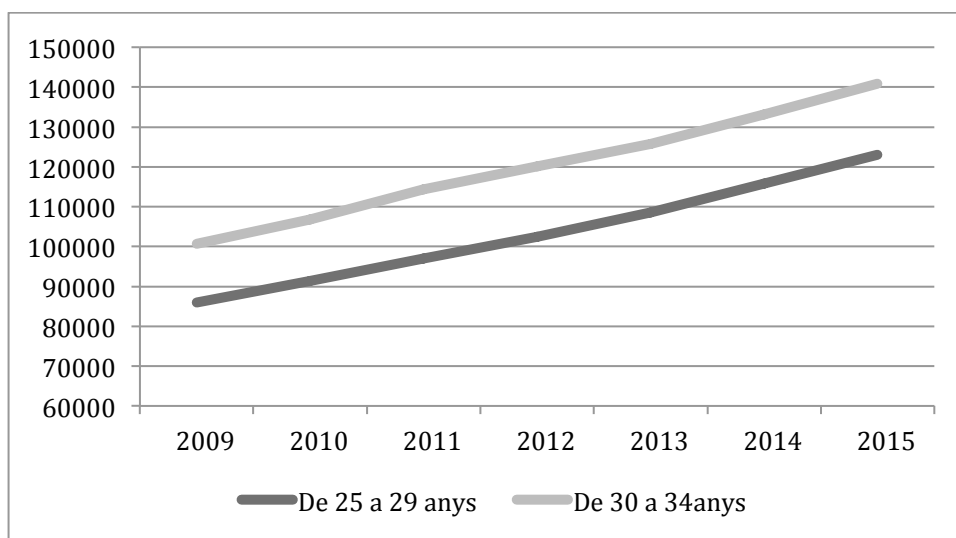
Font: INE – Padró Espanyols Residents a l'Estranger

Gràfic 9. Padró Espanyols Residents a l'Estranger. Noves altes en l'any anterior al de referència per lloc de naixement. 2009-2015

Font: INE – Padró Espanyols Residents a l'Estranger

Gràfic 10. Padró Espanyols Residents a l'Estranger. Residents 25-34 anys. 2009-2015

Font: INE – Padró Espanyols Residents a l'Estranger

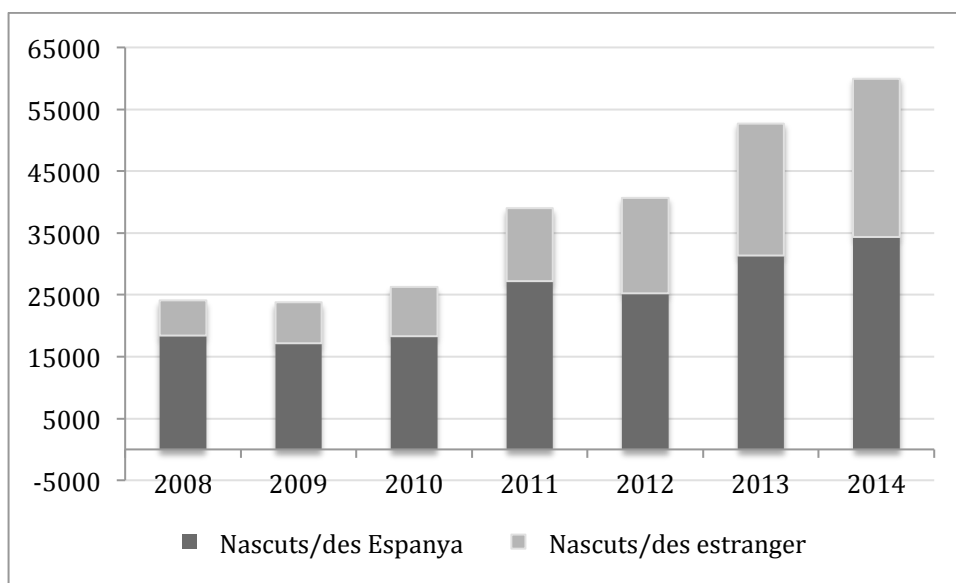
Les dades accessibles del PERE no permeten afinar les noves altes per edats i sols ofereixen una desagregació per grans grups d'edat. La taula 8 recull les noves altes al PERE durant l'any anterior al de referència. La tendència és coincident amb el que s'aprecia a l'EM: a partir de 2010 hi ha un important augment del nombre de persones que s'hi inscriuen per primer cop al PERE. En el cas de l'evolució d'aquest registre, cal tenir en compte que pot ser sensible al calendari electoral, doncs una de les principals motivacions per inscriure's pot ser exercir el vot des de l'estranger.

Pel que fa a les magnituds, el PERE registra xifres inferiors a les que acabem de veure referents a l'EM. Així, mentre aquesta darrera indica que en 2014 unes 80.000 persones nascudes a Espanya van eixir del país, el PERE redueix aquesta xifra a poc més de 58.000 (i com veurem tot seguit, l'EVR encara ofereix una xifra menor, deixant-la en unes 34.000 persones que es van donar de baixa en 2014 amb destinació a l'estranger). Si ens fixem en la composició per edats de les persones residents a l'estranger inscrites en el PERE, els grups d'edat que estem considerant, entre 25 i 34 anys, sumaven 186.000 persones en 2009, xifra que fa passar en 2015 a 263.000 persones inscrites.

Les variacions en l'estimació de la magnitud dels fluxos i la seua composició per edats, per tant, són considerables. Tal com ha mostrat González-Ferrer (2013), la comparació de les dades de l'EVR amb el Registre de Població Estrangera Alemany (*Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*, BMF) i el Número d'Assegurança Nacional del Regne Unit

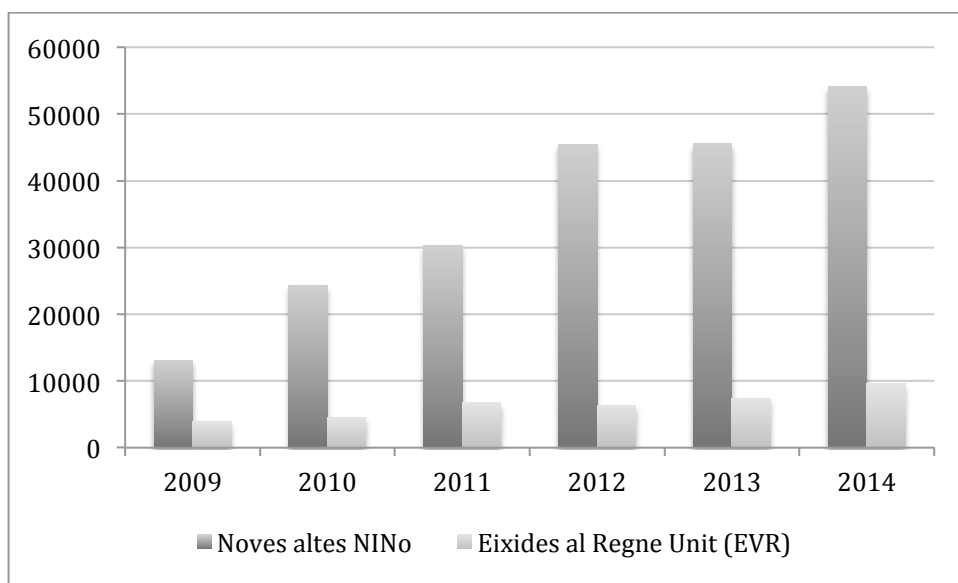
(National Insurance Number, NINo), posa en evidència que l'EVR recull xifres que són de quatre a set vegades inferiors a les d'aquests registres. A més, altra interessant evidència recollida per aquesta autora és que aquesta disparitat en les xifres té una tendència creixent. Així, la seua estimació és que entre 2008 i 2012 poden haver eixit d'Espanya al voltant de 700.000 persones (González-Ferrer, 2013). Aquesta estimació és prou més elevada que la que ens ofereixen les fonts disponibles al nostre país (EM, EVR i PERE), que situarien les eixides durant el mateix període en xifres molt inferiors. Per exemple, segons l'EM en el període 2008-2012 haurien marxat a l'estranger 231.823 persones nascudes en Espanya; segons la mateixa enquesta, fins el primer semestre de 2014 haurien estat 339.803 les persones nascudes en Espanya que han eixit a l'estranger. Es tracta, doncs, d'una xifra que s'allunya de la proposada per González-Ferrer (2013) basant-se en la disparitat amb els registres nacionals de tercers països.

Gràfic 11. Variacions Residencials. Baixes destinació exterior persones amb nacionalitat espanyola de 16 a 64 anys. 2008-2014

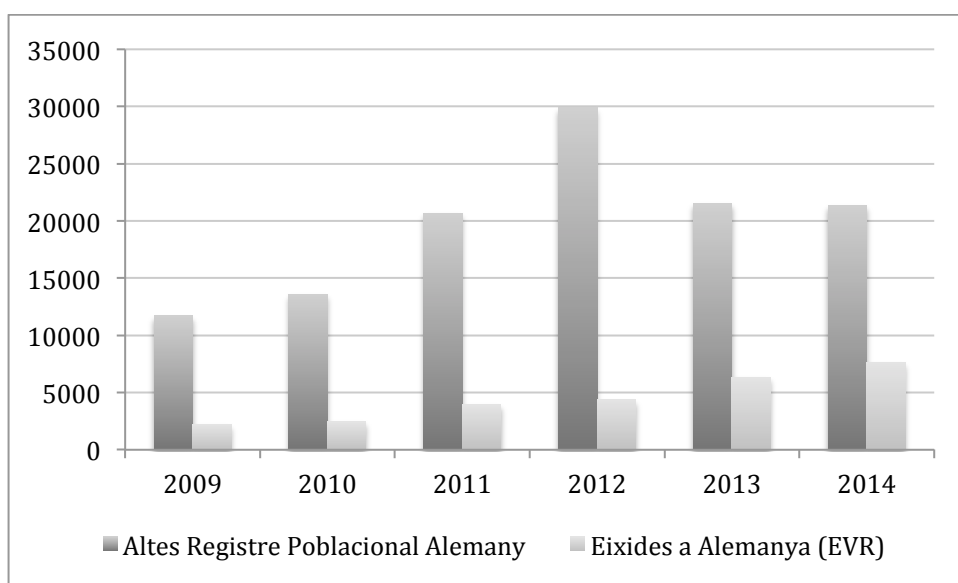
Font: INE – Estadística de Variacions Residencials

Gràfic 12. Noves altes al National Insurance Number i baixes en Variacions Residencials amb destinació al Regne Unit. 2009-2014

Font: INE – EVR, Government of UK – NINo Registrations i elaboració pròpia

Gràfic 13. Noves altes d'espanyols/es al registre poblacional alemany i baixes en Variacions Residencials amb destinació a Alemanya. 2009-2014

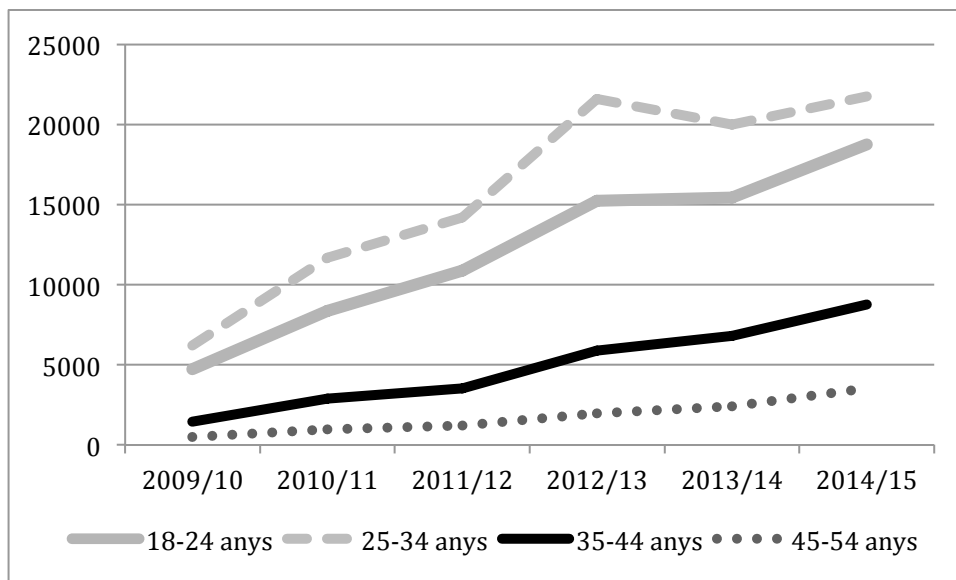
Font: INE – EVR i Bundesamt für Migration und Flüchtlinge

El gràfic 11 representa les baixes amb destinació a l'estranger registrades en l'EVR. Les persones nascudes a Espanya suposen més de la meitat en tots els anys entre 2008 i 2014. Si comparem les magnituds de l'EVR amb el NINo del Regne Unit i el BMF

d'Alemanya, la desproporció és evident, tal com assenyalava González-Ferrer. Però més enllà d'aquesta mancança de les dades disponibles, interessa centrar l'atenció en la tendència. Durant els anys de la crisi, la quantitat de persones inscrites al NINo ha crescut d'una forma considerable: les noves altes anuals han passat de les 13.000 en 2009 a 54.000 en 2014. Recordem que obtenir el NINo és el requisit per poder tenir un contracte laboral al Regne Unit. El BMF alemany registra una tendència similar, malgrat que els darrers anys sembla haver-se reduït el nombre de les noves inscripcions.

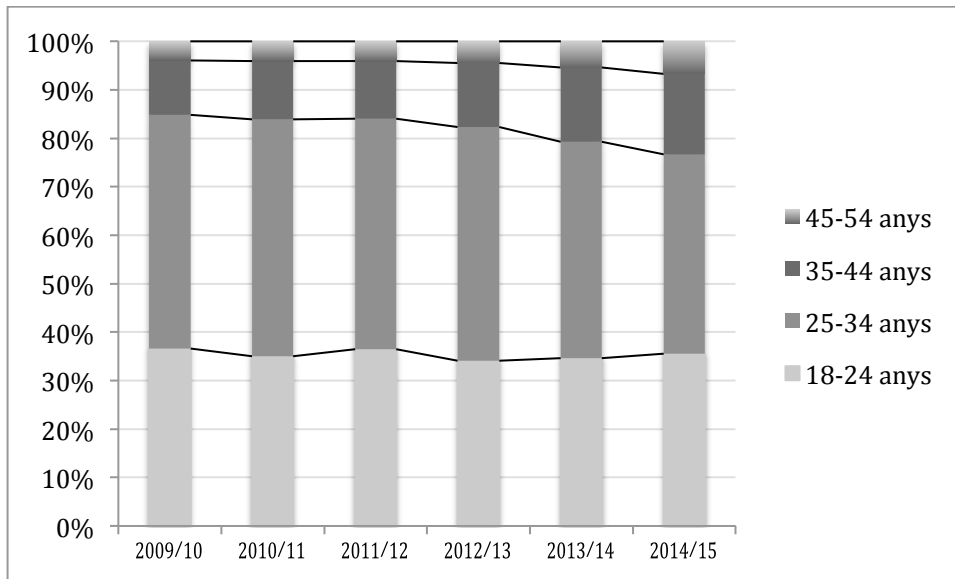
El NINo, d'altra banda, ofereix la desagregació per grups d'edat i facilita aproximar-se a la composició de les noves altes en funció de l'edat de les persones inscrites. El gràfic 14 mostra l'evolució de les noves altes per grups d'edat (per no saturar he deixat només entre els 16 i els 54 anys) i el gràfic 15 representa la proporció que suposa cada grup d'edat en el total de persones inscrites cada any fiscal. Les persones menors de 35 anys són les que més ha augmentat cada any en el NINo, representant al voltant del 80% de les noves altes cada any.

Gràfic 14. Noves altes d'espanyols/es al National Insurance Number per edat i any fiscal. 2009-2015

Font: Government of UK – NINo Registrations

Gràfic 15. Proporció per edat de les noves altes d'espanyols/es al National Insurance Number per any fiscal. 2009-2015

Font: Government of UK – NINo Registrations i elaboració pròpia

En resum, es poden destacar algunes qüestions del que s'ha exposat en aquest apartat. En primer lloc, les dades de què disposem per estudiar i caracteritzar l'eixida cap a l'estranger són manifestament insuficients. Els registres i les enquestes existents tenen importants mancances que impedeixen apreciar la magnitud i la composició dels fluxos d'eixida. Ací no he abordat la possibilitat del retorn, però és evident que si hi ha dificultats per captar l'eixida, el retorn és una qüestió que és potser encara més complicada d'estudiar. A més de la magnitud i la composició, aquest dèficit en les dades no permet conèixer les trajectòries de mobilitat geogràfica: no sabem quantes de les persones que se'n van tornen i quantes no, quina és la durada dels períodes d'estada a l'estranger, així com tampoc podem saber si hi ha mobilitat d'un país a altre.

Amb aquestes mancances, les dades que he presentat permeten fer algunes conjectures. Els darrers anys les eixides cap a l'estranger s'han multiplicat. Si atenem a la tendència, deixant al marge les magnituds, a partir de 2010 les eixides cap a l'estranger es van incrementar de manera notable. Potser a partir de 2015 s'alenteix un poc el ritme de creixement, però encara continua pujant el nombre de persones que marxen. Si tenim en compte les noves altes al PERE de persones nascudes a Espanya, el ritme de creixement anual entre 2009 i 2015 ha estat de gairebé el 4,5%. Si agafem les dades del

NINo, la taxa de creixement anual de noves altes durant el mateix període és del 31%²¹. Al marge d'aquesta disparitat, el que sembla evident és que en aquests anys el nombre de persones que han eixit ha crescut constantment.

D'altra banda, pel que fa a la composició per edats, tal com apunten alguns autors (Domingo et al., 2014; Fouarge i Ester, 2007; Izquierdo et al., 2014), les eixides estan protagonitzades principalment per persones joves o relativament joves. Les persones d'entre 25 i 34 anys són les que estan més presents en les dades de què disposem que altres franges d'edat.

Pel que fa al nivell d'estudis, les dades no permeten distingir, però de nou alguns treballs ja citats (Fourage i Ester, 2007; Izquierdo et al., 2014) apunten que segons alguns indicis (com ara els Eurobaròmetres de 2001, 2005 i 2010), la major predisposició a eixir del país per cercar ocupació es troba entre les persones amb estudis universitaris. No obstant, en relació al nivell d'estudis, el focus del present treball en la població universitària no es justifica per la seua importància numèrica, sinó com he dit anteriorment, per l'interès que té observar i analitzar els discursos de les persones joves que han estat més en contacte amb els missatges sobre el cosmopolitisme i el capital humà.

²¹ Per estimar la taxa de creixement (r) s'ha tingut en compte que $P_{t+n}=P_t(1+r)^n$; on P_t és la població total i n és el nombre d'anys del període. D'ací que $r=EXP((LOG(P_{t+n}/P_o))/n)-1$, siguent P_o la població a l'inici del període.

6. Anàlisi dels discursos

Tot seguit es presenten els resultats de l'anàlisi dels discursos. Pel que fa al procediment d'anàlisi, s'han seguit les recomanacions de Miles i Huberman (1994), també recollides per Conde (2009). Les indicacions metodològiques seguides per aquests autors prescriuen una sèries de tasques per ordenar l'anàlisi del corpus de textos obtinguts a partir de les entrevistes. Molt breument, les principals tasques d'aquest procediment d'anàlisi es poden enunciar de la següent forma: a) transcripció de les gravacions, tasca que com Marina Requena (2014) ens ha recordat, suposat ja un nivell analític previ, basat en l'escolta activa; b) elaborar i testar codis, basats en la posada en relació de la teoria, els objectius del projecte i les conjectures elaborades durant el treball de camp i la transcripció; c) codificació dels textos, tot identificant temes i tendències en les dades i redactant notes (*memos*) analítiques; d) integració de les dades codificades en un quadre explicatiu i redacció dels resultats.

A més de les referències teòriques que han estat comentades en els apartats previs, per conduir l'anàlisi he fet servir dimensions exposades en l'apartat metodològic. Les recorde en el seu enunciat bàsic: l'augment de la flexibilitat i la incertesa; el desplegament de la lògica del capital humà; la presència d'un cosmopolitisme despòtic; la reconstrucció de la vida als països de destinació i, per últim, la reconstrucció de les subjectivitats en les estratègies d'eixida frustrades. L'estructura del text, per tal de facilitar la lectura, conté uns apartats on aquestes dimensions seran fàcilment identificades.

D'altra banda, he inclòs un apartat dedicat a les *au pairs*, un aspecte que no havia previst tractar inicialment. La mobilitat com *au pairs* (persones joves que fan feines de cura i de neteja a canvi d'allotjament i manutenció en el marc d'un suposat intercanvi d'idiomes) ha emergit en els relats d'algunes de les dones que han estat entrevistades. Com es podrà comprovar, aquesta forma de mobilitat ha esdevingut una estratègia prou estesa d'eixida del país a baix preu (dic preu perquè el cost mesurat en termes de treball és considerablement alt). A més, conté alguns elements qualitativament importants, el que ha fet que em decantara per dedicar-li un espai específic.

6.1. Les trajectòries: vides precàries i el puzle infinit

See my face, not a trace
No reality
I don't work, I just speed
Sex Pistols

Pel que respecta a les trajectòries vitals en relació a la joventut, com ha recordat recentment Pau Serracant (2015), la literatura ha destacat quatre tipus de canvis esdevinguts en els darrers decennis: l'extensió de la joventut com etapa biogràfica (Cavalli i Galland, 1993), la ruptura de les trajectòries lineals (Baizán, Michielin i Billari, 2002), la reversibilitat (European Group for Integrated Social Research, 2001) i, finalment, la diversificació de les trajectòries vitals dels joves (Leccardi, 2005). Per la meua part, entenc que aquests canvis es poden agrupar en tres tipus de transformacions en les trajectòries vitals.

En primer lloc, ja fa temps que es va identificar l'extensió de la joventut, que passa de ser una transitòria a convertir-se en una fase de la vida que, a més, s'ha vist incrementada en els darrers decennis del segle XX i els primers anys del present segle (Casal i García, 1993; Fleury, 2009). Aquesta extensió de la joventut està relacionada amb la major durada de l'etapa educativa, però també ho està amb la consolidació de la precarietat com a norma durant la joventut (Santos, 2003) i amb la dificultat per accedir a l'habitatge, especialment en el nostre context, on el mercat immobiliari es caracteritza per l'escassetat dels lloguers i pràctica inexistència dels habitatges socials.

En segon lloc, amb el declivi del fordisme com a model de referència, els darrers anys hem assistit a l'emergència i la difusió de trajectòries vitals no lineals (Leccardi, 2005; Moreno, 2012). La seqüència estudis-treball-matrimoni/emancipació ha esdevingut gairebé atípica i en el seu lloc el més habitual és trobar trajectòries que oscil·len de l'ocupació a l'atur, que van i venen de la universitat i altres espais formatius i, com veurem més endavant, trajectòries que estan marcades per la mobilitat geogràfica i a la fi per la incertesa en les diferents dimensions de la vida (Furlong i Kelly, 2005). L'exhauriment de les trajectòries lineals comporta l'aparició de trajectòries reversibles (EGRIS, 2001). La reversibilitat es refereix a la tornada al punt inicial i és especialment visible en el cas de les emancipacions fallides, el que (Pais, 2007) va anomenar trajectòries "jo-jo", en les quals el protagonista retornen a la llar familiar després de veure's en la impossibilitat de mantenir una llar pròpia.

Estretament vinculat amb l'anterior, trobem un tercer canvi en les trajectòries de les persones joves: la creixent diversitat de les trajectòries vitals (EGRIS, 2001). Les "biografies estàndard" dels anys setanta i huitanta han esdevingut "biografies infreqüents": les etapes no són equivalents ni tenen la mateixa durada per tothom i, sobretot, els esdeveniments biogràfics són cada cop més imprevisibles, el que ha propiciat la sensació de què cada trajectòria biogràfica és quasi única.

En resum, aquests canvis impliquen una desestandardització de les trajectòries com a fruit de l'abrupta ruptura la linealitat d'unes biografies que ja no deixen entreveure quan ni com s'hi arribarà a la condició adulta (o al que aquesta suposava durant el fordisme) després d'una joventut que, a més, ja no es concep exclusivament com una fase de la vida, sinó com una condició vital caracteritzada per la incertesa, la vulnerabilitat i la reversibilitat. Aquests trets estan molt presents en les biografies que descriuen les persones a les que hem entrevistat. Són persones que tenen entre vint-i-cinc i trenta-cinc anys, les de més edat d'aquest grup es van incorporar al mercat laboral poc abans de la crisi de 2008, a penes entre dos i quatre anys abans; les més joves han posat els peus en el mercat laboral quan la crisi ja portava quatre o cinc anys colpejant el país. No obstant, tant les persones que han passat els trenta anys com les que encara no han arribat, tenen en comú unes biografies marcades per les ocupacions temporals, generalment poc qualificades i amb remuneracions que compliquen molt la possibilitat d'una vida autònoma (Carbajo, 2014; Verd i López-Andreu, 2012).

La reconstrucció de les trajectòries educatives i laborals, que és la primera qüestió que els vaig demanar en les entrevistes, està clarament marcada per les experiències d'haver passat per ocupacions dolentes (*bad jobs*). Es tracta d'un tipus d'ocupació marcada per la temporalitat, els baixos salaris i l'escàs accés a determinats beneficis socials, com ara les cotitzacions i la cobertura per la salut (Kalleberg, Reskin i Hudson, 2000). L'etiqueta *bad jobs* no és l'única que podem trobar a la literatura, King i Rueda (2008) parlen de *cheap labour* i, per la seua banda, Santos (2012) els anomena de forma molt il·lustrativa *lumpen-empleos*, mentre que altres autors opten per etiquetar els treballadors, en compte de l'ocupació, així Magdoff i Magdoff (2004) fan servir el descriptiu *disposable workers*. Però a la fi, les diferents conceptualitzacions comparteixen la majoria dels elements que acabe d'esmentar: temporalitat, salaris insuficients i menys drets que altres tipus de relacions laborals. La trajectòria de Víctor seria en aquest sentit prototípica de les generacions que s'han incorporat al mercat de treball en els darrers vint anys, que són

més o menys els anys que les empreses de treball temporal (ETT) estan legalitzades al nostre país:

“– El meu primer treball el vaig tindre als 16 anys. Els meus pares volien que sabera el que era treballar mentre estudiava. I, això, vaig estar treballant a l'obra durant els estius i, a l'hivern, feia el batxillerat. Després vaig entrar a la universitat i vaig abandonar el tema de l'obra, perquè tenia beca. En segon de la universitat ja no vaig tindre beca i em vaig haver de buscar la vida i vaig començar a currar en un bareto. En eixe bareto vaig estar dos anys i, no res, vaig estar compaginant els estudis de la universitat amb el que és el treball.

Després, abans de finalitzar la carrera, vaig estar dos anys en un centre d'inserció sociolaboral, que estava un poc orientat al que jo havia estat estudiant, treball social. I després vaig decidir finalitzar eixa relació laboral, per a poder acabar d'una vegada la carrera. Vaig acabar la carrera després de sis anys d'haver-la començat. Eixe va ser l'últim contacte que vaig tenir amb un curro en el que no tinguera una data en la que sabera que anaven a tirar-me.

A partir d'ahí vaig finalitzar la carrera i he estat buscant feina, amunt i avall. De normal el que he tingut són contractes de temporalitat curta, treballs temporals.

– Vinculats al que havies estudiat?

– No, en absolut. Tot el que he treballat ha sigut fàbriques i així. En realitat tot el que he treballat ha sigut per una ETT que m'ha facilitat treballar en coses sense titulació. Com a molt el que més m'han demanat ha sigut el carnet de manipulador d'aliments. Després de la carrera tot el que he tret ha sigut pràcticament a través d'eixa empresa. Llevat d'un contracte de deu dies que vaig tenir a una gasolinera, que va ser mitjançant un contacte familiar.” (Víctor)

No sempre les ocupacions precàries estan vinculades amb les ETT, però aquestes han estat la punta de llança de tota una manera d'entendre i regular les relacions laborals que han transformat profundament la forma com es construeixen les trajectòries vinculades amb el mercat de treball (Rendueles, 2001). Es tracta d'unes relacions marcades per l'eventualitat, on la desaparició de la causalitat no és sols una qüestió jurídica, sinó que afecta a la forma com els joves universitaris enquadren la seua vinculació amb el mercat laboral: per a la temporalitat ja no hi ha una causa intel·ligible a la qual apel·lar, perquè la temporalitat ha deixat de ser una eventualitat per a esdevenir un estat permanent. En la descripció de Víctor, les ocupacions que té durant la carrera s'enllacen posteriorment amb les que té un cop obté la titulació; es tracta de llocs de treball poc qualificats, alguns amb una càrrega física important, temporals, en els que sempre coneix la data de finalització, doncs són substitucions, treballs de temporada i altres per l'estil. L'única excepció és el període de dos anys que passa compaginant els estudis de treball social (encara que en la pràctica els va haver de deixar de costat malgrat estar matriculat) amb una ocupació com educador i que es tracta d'una ocupació per la qual no es requeria la titulació universitària, però Víctor es manté en ella amb l'esperança que li pugui ser

d'utilitat per reforçar el currículum una vegada finalitzats els estudis, cosa que li ha servit més bé de poc, ja que després de la carrera no ha tingut cap oferta com a treballador social. En aquestes trajectòries, el paper de les ETT, relativament contestat pels sindicats i fortament qüestionat pels moviments socials, és considerat des d'un altra perspectiva: la dificultat per accedir a l'ocupació. Les ETT esdevenen un actor facilitador per accedir a ocupacions no sols escasses, sinó vetades per dalt i per baix, doncs les qualificacions universitàries no troben un nínxol clar: no hi ha suficient oferta específica adequada a cada titulació, alhora que suposen un entrebanc per treballar en ocupacions no qualificades, degut a les suspicàcies dels empleadors.

“En XXX hay una pequeña... pues empresa que se dedica a algo de cine, y era para ser administrativo. Me pagaban 900 euros prorrateados, sin pagas dobles. Entonces, me dijeron que se les había marchado la chica. Fuimos yo y una chica. Entonces, le mandaron primero a la chica, les gustó y le cogieron. Y la chica, no sé, le salió otra cosa y se marchó. Entonces me dijo la de... Era por una ETT. Me dijo: 'Vas a empezar a trabajar ya el viernes'. Y yo: 'Bien'. El sitio está ahí, te llamarán para hablar con ellos. Entonces, no me llamaban. Y yo, el lunes le llamé a la chica. Me dijo: 'Bah, he estado hablando con ellos, les he intentado convencer, pero ellos no han dado su brazo a torcer y me han dicho que no te han cogido porque al tener unas Empresariales y un Máster en Finanzas, ¿sabes? en cuanto encuentres otra cosa, te vas a marchar como la chica anterior'. Que es verdad o no es verdad, porque si... tal como está la cosa, es difícil encontrar.” (Luís)

“Tuve entrevistas para puestos más de, yo qué sé, de administrativa o de ponte a leer documentos legales y tal, incluso en las entrevistas hubo gente que de buen rollo me llegó a decir: 'No, tú tienes que aspirar a más y no te voy a dar el cargo porque... sigue buscando, porque de aquí, si te contrato, te vas a ir en dos meses o en tres meses'. La gente está buscando, en empresas pequeñas y tal, buscaban gente para quedarse más tiempo, que una vez que las prepares y las entrenes para el cargo no se vayan a ir a los dos o tres meses. Entonces, como lo de la sobrecualificación, que aplica también hasta cierto punto. A ver, yo por ejemplo creo que en la universidad pública y en las oportunidades de todo el mundo, pero no es realista vivir en un mundo en el que todos estudiamos una carrera, porque no todos podemos trabajar de eso. Entonces, entran las contradicciones, de lo que crees y lo que quieres defender, que igual, si se hubiera planeado antes de otra manera, también no estaríamos tantos desilusionados. Y no por no tener acceso... no digo que se le hubiera restringido a la gente el acceso antes a la educación, sino bueno, ver variantes, ver posibilidades, adaptar, no sé, es generar una expectativa el darte la posibilidad de hacer una carrera. Yo, por ejemplo, no pagué nada para hacer la carrera porque estuve becada por el ministerio y es como generarte esta expectativa y esta ilusión de que eres tal: si no va a haber espacio para ti para que hagas ello, ¿para qué engañarnos? Porque, quiero decir, porque cultivar el intelecto lo puedes hacer de muchas otras maneras que no necesariamente una carrera profesional. (...) Pero sí, salimos con, no sé, todos somos administradores de empresas, todos somos sociólogos, todos somos tal y no hay lugar para todos. Y eso ya se veía hace mucho tiempo, que no había lugar para todos, por lo menos en España. Con el modelo de mercado del ladrillo, pues o ponemos todos los sociólogos a construir casas o... o no sé dónde vamos a parar sesenta de nosotros o ochenta, los que seamos, y sólo en una facultad, es bastante... Pero no necesariamente... ya no lo veo como que necesariamente voy a ser socióloga. Socióloga se es de corazón también, pero bueno... (...) Pero, sinceramente, si te lo digo, no envíe ningún

currículum en España antes de irme. Porque ya estás como en la dinámica esta de que para qué vas a enviar, si no encuentras.” (Laia)

L'individu, convertit en empresari de si mateix, ha de gestionar uns actius incorporats, que inclouen les titulacions, la motivació, l'actitud i tota sèrie de capacitats instrumentals i expressives (Castel, 2014). No tots aquests capitals són igualment objectivables. Les titulacions acadèmiques compten amb un major grau d'institucionalització i amb un gradient que, si més no de manera formal, estipula una equivalència en termes de tasques i remuneracions. Es tracta, per tant, d'un component del capital humà que és susceptible de “mesurar-se” en termes d'expectatives més o menys clares, tant per part dels empresaris com dels joves que cerquen feina. En el cas d'aquests darrers, la percepció que es pot extraure del desplegament narratiu és que es troben en una situació que complica extremadament trobar un lloc al mercat laboral.

L'esforç de completar uns estudis universitaris no es veu reconegut per les empreses, que constantment envien senyals de què les titulacions universitàries poden ser un entrebanc per a establir les plantilles, doncs les aspiracions dels joves universitaris desborden les necessitats dels empleadors, que prefereixen perfils menys qualificats (Green i Zhu, 2010). El títol universitari és vist com una amenaça, ja que augmenta les opcions de mobilitat entre ocupacions i, per tant, pot ser un factor de tensió en les relacions al si de les empreses: la joventut universitària, inserida en un context on abunda la xicoteta i mitjana empresa pot jugar un paper desestabilitzador en la correlació entre atribucions del lloc de feina i les condicions salarials i laborals. Si més no, aquest pareix ser el missatge que envien les empreses als i les joves universitaris que intenten postular-se per a les places disponibles. Però la codificació que fan els entrevistats i entrevistades no s'adreça de forma crítica envers l'actuació de les empreses, que en ocasions ofereixen contractes que no s'ajusten a la titulació dels candidats i candidates i en altres ocasions rebutgen a aquests perquè tenen unes titulacions superiors als llocs que ofereixen les empreses. La situació de bloqueig que provoca ser universitari en un mercat laboral com l'espanyol porta els discursos dels entrevistats cap a la revisió de la seua trajectòria educativa i, com hem vist en el cas de Laia, també pot suposar una avaluació del conjunt del sistema universitari.

La forma com Víctor es referia al paper de l'ETT, al·ludint a aquest actor com un “facilitador” denota una disfunció de la titulació: per ells mateixos, els títols universitaris no obren les portes del mercat laboral, cal algú que “facilite” l'entrada. Aquesta sensació és permanentment confirmada pels propis empleadors i per les ETT, com hem vist en el cas

de Luís, a qui des de l'ETT li diuen que han rebutjat la seua candidatura a causa de la diplomatura i el màster. Estar constantment pegant-se contra el mur, o com deia la cançó de Bob Dylan, cridant a les portes del cel, duu els joves universitaris a repensar la seua trajectòria individual, arribant en ocasions a qüestionar-se l'adequació de la decisió d'estudiar una carrera. Tornant a Víctor, durant els anys que està alternant l'atur amb feines esporàdiques en fàbriques, decideix estudiar un mòdul de formació professional, convençut que podria ser una alternativa per reconstruir un currículum que, sense dubte, resulta incompatible amb les ofertes que troba. En la cançó de Dylan, l'ajudant del *sheriff* demana que li traguen l'estrella del pit perquè no la podrà fer servir, Víctor no pot llevar-se el títol de damunt, però intenta maquillar el seu currículum amb un títol de formació professional.

Si en el cas de Víctor la sobrequalificació li porta a buscar una titulació de rang inferior, en altres trajectòries el discurs gira cap a un obert desànim. Així ocorre, per exemple, en el relat de Laia, qui renuncia fins i tot a seguir enviant currículums a ofertes de treball com a sociòloga, convençuda que en Espanya mai no tindrà cap oportunitat. En el plànol de la identitat aquesta renúncia suposa una esclatxa considerable, atès que la impossibilitat de projectar-se en el futur com a professional del sector pel qual van estudiar obliga a acomodar de nou (i d'una manera forçada) la identitat professional en relació amb la realitat en què va materialitzant-se la trajectòria vital. Laia fa servir l'expressió "sociòloga se es de corazón" per a salvar d'alguna forma aquest fragment del seu itinerari vital que no troba espai en el que viu mentre està a Espanya. En el cas de Víctor, temps després d'entrevistar-lo, vaig tornar a tenir contacte amb ell; em va explicar que s'ha involucrat en un projecte d'agricultura ecològica amb dues persones més i que els anava bé econòmicament, que podien treure un jornal mensual acceptable: al preguntar-li si pensava compatibilitzar-ho amb el treball social em va dir, més o menys literalment, que sempre es considerarà treballador social, però que té clar que mai no podrà exercir-lo. Sembla com si les imposicions del mercat laboral els acostaren a la professió entesa en un sentit quasi etimològic, com l'acte de professar una vocació, allunyant-se de qualsevol aspiració d'un estatus vinculat amb l'ocupació.

El fragment anterior de l'entrevista amb Laia apunta un altre important gir discursiu derivat dels efectes de la sobrequalificació. Laia passa d'explicar la seua experiència a parlar del conjunt del sistema educatiu. Exactament diu que "no es realista vivir en un mundo en el que todos estudiamos una carrera". No és realista perquè el principi de realitat és la pròpia realitat laboral, que s'entesta a desmentir la promesa de l'ensenyament superior

universalitzat. Si parem atenció al raonament de Laia, els seus arguments giren al voltant de les expectatives; possibilitar l'accés a la universitat és generar expectatives que després no es materialitzen. Estem davant unes generacions que han de recompondre les seues trajectòries gairebé abans que aquestes comencen: només posar els peus en el mercat laboral han de desfer-se d'una part del seu bagatge i han d'ajustar la mirada prospectiva, renunciant a qualsevol futur imaginat.

En l'experiència de Caterina, una biòloga que va marxar al Regne Unit amb una beca Leonardo només finalitzar la carrera, expressa d'una manera diferent aquest malestar que provoca el desajust entre les titulacions i les ofertes del mercat laboral. Caterina troba professors que posen un contrapunt al que sembla ser el discurs dominant actual en les universitats, el qual afirma (en boca de molts docents i gestors universitaris) que els estudis de grau, diplomatura o llicenciatura, malgrat ser necessaris, han deixat de ser suficients per obtenir una empleabilitat exitosa. En el cas de Caterina, alguns professors li reforcen en la idea de què la llicenciatura habilita per desenvolupar satisfactòriament una professió. No obstant, la trajectòria de Caterina li porta directament fora del país, doncs en el seu cas mai no ha optat a cap ocupació aquí, restant al Regne Unit un cop acabada la beca Leonardo.

“Jo pensava que amb cinc anys de carrera... a mi els professors m'havien dit: 'Tu ja seràs professional, llevat del cap fer un màster, tu ja eres professional, estàs preparada pel món laboral, no necessites res més'. I em negava a seguir estudiant perquè, sí, a mi m'agrada estudiar, però amb cinc anys de carrera ja en tenia prou! Jo ja em veia capacitada per a treballar.” (Caterina)

La revisió de la trajectòria educativa, no sempre implica un qüestionament de l'ensenyament superior. El predomini dels discursos sobre el capital humà i l'empreniment (Santos i Muñoz, 2015) fan que, al contrari del que acabem de veure en la cita de Caterina, els estudis realitzats mai no es consideren suficients. Davant de la dificultat per inserir-se en el mercat laboral, una de les lectures és la necessitat d'ampliar o actualitzar les credencials educatives. Els màsters, cursos d'especialització i altres tipus d'accions formatives semblen haver-se desplaçat en les percepcions dels joves universitaris entrevistats. No es veuen, com potser passava fa uns pocs anys, formacions complementàries, sinó que podríem parlar de què a hores d'ara són considerades tan necessàries com les titulacions de grau. Potser en aquesta deriva semàntica té molt a veure la creació de l'Espai Europeu d'Ensenyament Superior, el conegut procés de Bolonya, que en el nostre país ha suposat la reducció de les llicenciatures i la proliferació de màsters, augmentant considerablement el nombre d'estudiants de postgrau

matriculats en el conjunt d'universitats: a tall d'exemple, en el curs 2010/2011 la xifra d'estudiants de màster en el conjunt de les universitats espanyoles multiplicava per cinc la del curs 2006/2007 (Secretaría General de Universidades, 2010). A més, la modificació dels plans d'estudis també ha jugat un paper gens menyspreable (Alonso, Fernández i Nyssen, 2009; Sanchis i Rigby, 2006); en els plans d'estudi s'ha generalitzat la traducció en termes de competències dels continguts de les matèries: aquest nou llenguatge ha ajudat a la consolidació de nous referents en relació al que els i les joves estudiants esperen del seu pas per la universitat. Així, Laia, junt al desànim en la cerca d'ocupació, comentava que quan va eixir de la facultat "notaba que me faltaba practicidad". Els discursos en els que apareix més clarament instal·lat aquesta mena de tendència a la formació quasi compulsiva solen estar incardinats en trajectòries en les quals s'ha aconseguit ocupar una posició, encara que siga perifèrica, en sectors d'ocupació qualificada. Deixe per a més endavant parlar de la importància de les pràctiques, les beques i, en general, tot el que ací inclouré en l'etiqueta de treball gratuït, el qual intensifica en els individus la sensació de no arribar, d'estar encara com a mig fer: no són encara plenament individus laborals i, de fet, la justificació formal per a aquestes abusives pràctiques és que es tracta de persones en procés de formació.

El que tenen en comú les distintes percepcions que acabem de comentar, tant les que qüestionen el valor dels estudis, com les que recorren a més formació, és el seu caire profundament individualista. Els subjectes tendeixen a fer una lectura de la seua situació sense atorgar als elements del context una importància major que la de formar part del decorat de les seues vides. Es podria pensar que el predomini del neoliberalisme indueix una mirada sobre la pròpia vida, a la qual Cronin (2000) ha anomenat individualitat compulsiva, i sota la qual la mirada dels individus tendeix a explicar la història de les seves vides com si tot el que a els ocorre fóra el resultat d'eleccions individuals. Les explicacions de Nikolas Rose (1990) anaven també en aquesta línia, assenyalant la influència del neoliberalisme en l'emergència de formes de racionalitat centrades en l'individu. Un element important que també ha estat present en l'emergència i l'extensió d'aquesta individualitat compulsiva ha estat la cultura de l'auditoria (Gill, 2010), que al seu torn ha intensificat el que Marilyn Strathern va anomenar tirania de la transparència (2000), qüestió aquesta darrera que també ha rebut l'atenció de Han (2013). La cultura de l'auditoria comporta l'obligació de què tot siga auditable, que tot pugua ser rendit de forma quantificable, el que a les empreses es trasllada en termes d'outputs i en el cas dels individus són objectius o altres fites que en ocasions fan el paper de mil·liaris en uns

erràtics itineraris vitals difícilment previsibles per als propis protagonistes; així, Pablo, un llicenciat en dret que viu a Londres i treballa cuidant xiquets, m'explicava que "yo siempre me he planteado la vida como ciclos y yo siento que este ciclo de Londres, se me está cerrando ya, lo voy sintiendo así": la vida com a cicles que cal avaluar en funció d'objectius acomplits... individualment. L'extensió de la racionalitat econòmica ha consolidat les bases per a noves i emergents formes de disciplina, les quals operen com a tecnologies del jo (*selfhood*) que introdueixen la possibilitat de l'autocontrol i la planificació sense fi, donant prioritat al subjecte responsabilitzat (Lorey, 2015). Aquestes noves formes de disciplina atorguen una major autonomia aparent als individus, els quals tendeixen a situar-se a ells mateixos en el punt de mira.

Una de les formes que pren aquesta subjectivació de la individualitat compulsiva és la capacitat d'adaptació als daltabaixos de la trajectòria vital, que és molt eloqüent en els relats de les persones entrevistades. La reconstrucció en les entrevistes dels esdeveniments que van marcant les trajectòries laborals, està enllaçada sovint per mots i expressions crossa com "I res...", "I això...", "Y, bueno...". Es tracta d'expressions que travessen estableixen ponts entre un fet i el següent, potser tractant de donar una coherència a unes transicions que en moltes ocasions esdevenen de manera inconnexa, configurant itineraris marcats per un freqüent vaivé, que porta a l'individu a transitar per distintes situacions, que no sempre impliquen canvis a millor. Però a més de lligar esdeveniments en el relat, és destacable com aquestes expressions crossa estan composades per paraules que resten duresa a les transicions i canvis. L'adaptació no és sols una imposició de la realitat, sinó que es desplega discursivament fins concedir una aparent normalitat als successos que escalonen les trajectòries vitals. Aquestes expressions de normalització travessen de forma palesa les descripcions, les podem trobar inserides en les narracions de les biografies de forma tan estesa que, de manera paradoxal, quasi acaben esdevenint invisibles.

El següent fragment pertany a l'entrevista amb Alexandra, que en el moment de l'entrevista tenia trenta anys. Alexandra va estar alternant treballs temporals i a temps parcial, fins que va aconseguir entrar en un estudi de disseny, d'on va haver de marxar per les dolentes condicions laborals: cobrava poc, no cobrava tots els mesos i, per si no fóra poc, damunt ella havia de pagar les despeses derivades d'estar d'alta com treballadora autònoma, malgrat que treballava exclusivament pel mateix estudi. En explicar els avatars de la seua trajectòria laboral fa servir eixos mots crossa que hem comentat i que, a banda de tractar de cosir un fil que lligue els esdeveniments. A banda

del que explica en aquests fragments, Alexandra va marxar posteriorment a buscar feina a l'estranger, on va trobar una ocupació com a cambrera, amb una dedicació diària mitjana de més de dotze hores; al cap de més dos anys va tornar a Espanya per treballar al mateix estudi, en unes condicions laborals similars: es va haver de fer autònoma i mantenia el dubte de si cobraria cada mes.

“– Yo estudiaba y trabajaba de azafata y cuando, al terminar la carrera, al no tener salida laboral... hasta que al final me metí en un estudio de lo mío y estuve trabajando, primero...

– Creo que estudiaste una ingeniería, ¿no?

– No, diseño de interiores, en la escuela de artes y oficios, bueno, en la escuela de diseño. Y nada, pues eso, entré en un estudio, primero me, me contrataron... pues eso... yo quería compaginarlo porque estaba también en una recepción, y compaginarlo con hacer prácticas, primero, y me dijeron que no, que me contrataban a tiempo completo. Y, pues nada, dejé mi trabajo en el Palacio de Congresos en la recepción, me puse a trabajar ahí y luego cuando tocó renovarme me renovaron sólo... yo te lo cuento todo porque igual es... Esto fue en el año 2000... en el 2010... no 2011, febrero del 2011 ya. Y ya pues me renovaron, pero me dijeron que iba a hacer las prácticas en ese momento, con lo cual yo iba a trabajar lo mismo pero a cobrar la mitad. Y nada, pues eso, entonces yo ya ahí ya tuve que empezar a coger otros empleos otra vez... Y nada, y eso, y luego ya cuando la faena ya no era viable pues entonces ya me despidieron, bueno, no me renovaron mejor dicho y... y nada pues empecé a compatibilizar ese trabajo con otro trabajo en hostelería y a su vez también luego me llamo mi, mi jefe para hacer un proyecto de investigación que ya ahí ya trabajaba como... o sea eso ya lo hacía como autónoma, ahí ya no me contrataban y... bueno, más que como autónoma facturándoles yo, y, y nada y eso y luego llegó un momento en que estaba en tres trabajos a la vez cobrando una miseria, sin días libres a la semana.” (Alexandra)

L'ús de nexes discursius per enllaçar els esdeveniments en el relat sembla funcionar també com un intent de reclamar normalitat per a les trajectòries que cada persona entrevistada descriu. Els mots *crossa* buscarien en aquest cas una mena d'assentiment implícit, una identificació recíproca amb una realitat a la qual poc més es pot fer que adaptar-se. En l'anterior fragment, Alexandra diu en varies ocasions “Y nada, y eso”, i altres expressions semblants. Són expressions que per un costat, resten amplitud al que es descriu, tal com acabem de veure; però per altre costat, quan diu “y eso” està assenyalant quelcom que ha de ser identificat sense dificultat per l'interlocutor, un element de la realitat que és cognoscible de forma inequívoca tant per qui parla com per qui escolta, un fet “normal”. Un reclam de normalitat que és clarament explícit en diversos moments al llarg de les converses, com en el següent fragment de Luís, qui introdueix una referència a la situació anterior a la crisi amb la frase “sucedia en general”, una situació que l'utilitza com a contrast del que li ha tocat viure a ell, que li sembla també “lo normal” en aquesta època, una normalitat farcida de treballs en pràctiques, beques i atur.

“Sucedía en general. El padre de la mujer de mi hermano tenía una constructora pequeña del abuelo. Y como esto iba creciendo... O sea, él igual no lo veía, pero *gana*... Luego, cuando todo fue para arriba, ganó mucho dinero. El que era abogado, el padre era abogado. O sea, tú sabías que si... O sea, yo si llego a vivir en la época de mis padres, yo hago Empresariales, yo sé que voy a trabajar en algo de Empresariales. Me da igual una empresa, en un banco... Porque era... Eso te garantizaba luego lo otro. Entonces, como las cosas iban bien, tú entrabas de (*chasquido*)... pues al principio no sabes. Y sabías que si te tirabas en una empresa tiempo... Pero como a mí me ha tocado vivir esto, esto, esto... O sea, de un lado para otro, pues es lo que he vivido. A mí me parece lo normal. Entonces, afectar, no. Pues igual, yo que sé, por ejemplo, me acuerdo cuando me pasó lo de XXX [empresa de la qual el van acomiadar després de fer-se expectatives de romandre contractat], que me llamaron para salir el sábado. Y ese sábado me tomé dos zuritos y me fui a casa. Porque estaba triste, porque estaba frustrado. Porque decía: ‘Joder, macho, he estudiado, me he tirado un año poniendo cafés en Inglaterra, sé inglés, sé euskera, he trabajado más que el que lleva 40 años, que se toca la *polla* enfrente mío...’. Joder, ‘necesidades de la empresa’, ¿sabes? Y te sientes un poco... Y luego hay veces que tienes que volver a la... Para mí es muy frustrante la época entre que echas un trabajo (te echan o se te acaba, o lo que sea) y tienes que empezar a buscar otro. Porque a ver, cuando no era el tema malo, a mí, lo que más que me ha costado ha sido dos meses. Si no ha sido una sustitución, ha sido tal. Entonces, claro, tú, por ejemplo... Yo igual soy muy infantil y siempre te creas tus sueños, ¿no? Entonces, tú dices: ‘Entro en XXX, ¿no?, una empresa grande, entro con una beca a ver si luego me contratan. Así, tengo un sueldo. *Jo*, y luego, si esto parece que va bien, hombre... No me voy a pasar 40 años haciendo facturas, digo yo que luego igual me pasarán a hacer otras cosas, a... cobraré más’. Entonces, te haces un esto, pero luego vas viendo que no es así. Entonces, cuando se te acaba ya la beca, dices: ‘Joder, he estado aquí seis meses haciéndoles todo lo que te piden. No he puesto ningún *pego* ni nada. Luego, ahora, a buscar otro trabajo’.” (Luís)

Una de les característiques de les trajectòries és la temporalitat: els permanents canvis i alteracions en les condicions vitals (laborals, residencials, afectives, etc.) comporten la normalització i la interiorització de l'eventualitat. A açò em referia fa un moment quan apuntava l'ús dels mots *crossa* per normalitzar discursivament situacions viscudes en la vida real, ahora que es demana l'acord de l'interlocutor per atenuar la tensió vital dels esdeveniments relatats. Però aquesta normalització no aconsegueix suprimir del tot el dolor que provoquen les ruptures que van donant forma a uns itineraris que es caracteritzen per períodes d'una certa estabilitat (que no equival a condicions òptimes), seguits per un esdeveniment que modifica substancialment les condicions vitals fins que es torna a assolir de nou una etapa d'estabilitat relativa, etapa que sol tenir una durada incerta; adaptant el concepte que els biòlegs Niles Eldredge i Stephen J. Gould (1972) van encunyar servir per tipificar els processos macroevolutius i distingir-los del gradualisme que havia dominat els estudis evolutius, podem dir que estem davant de trajectòries marcades per equilibris puntuats: períodes on es manté un cert equilibri seguits de canvis importants deguts a algun esdeveniment que té un considerable impacte en la trajectòria. En la mesura que els processos de desestabilització s'intensifiquen podem arribar també a fer la lectura en sentit contrari: vides marcades per

la inestabilitat que només troben moments puntuals d'un cert equilibri. Entre aquestes dues perspectives es mouen les trajectòries actuals dels joves entrevistats.

Tornant a l'anterior cita de Luís, l'he estirat en l'extensió per l'interès que pren la deriva del seu discurs. Luís està reclamant la normalitat com explicació del que van viure els que són més majors que ell, l'època de l'abundància i la seguretat, alhora que defineix com a normal la situació de mínims que li ha tocat viure a ell. Però sabem que la normalització de la precarització en el neoliberalisme troba una línia contínua entre les condicions de treball i les distintes dimensions de la vida (Lorey, 2015). En aquest estat de coses, amb la desestabilització com a norma, es redueixen les possibilitats de trobar conhort en altres aspectes de la vida (les relacions de parella, l'oci, etc.) quan la trajectòria laboral esdevé una constant font de frustracions per a les expectatives. La trajectòria de Luís, molt semblant a la de molts altres joves titulats (Carbajo, 2014), ha estat un anar i tornar a casa dels pares: va poder viure emancipat durant una primera estada per treballar de cambrer a Londres durant un any, després va tornar a la llar paterna, posteriorment va trobar un lloc de feina que no estava mal remunerat però la durada era excessivament curta com per somiar en llogar ni tan sols una habitació, després han vingut més treballs en pràctiques, més barres de bar que atendre i finalment va marxar novament a Londres, on ha treballat de cambrer novament i ara està novament en l'atur, patint a diari per si s'acaben els estalvis i ha de tornar a casa dels pares (que en aquest temps s'han divorciat, el que implica haver de negociar quin dels dos progenitors podria acollir-lo). Seria il·lusori pensar que tot açò ocorre sense deixar ferides. “Y ese sábado me tomé dos zuritos y me fui a casa. Porque estaba triste, porque estaba frustrado”, recorda el dia que el van acomiadar d'una de les feines en les que s'havia imaginat que podia seguir durant un temps; feia un moment que acabava de dir que és el que li ha tocat viure i li sembla lo normal. La forma com emergeix la frustració i la tristesa pels plecs del seu relat fan pensar que, quan des de les ciències socials parlem d'extensió de la precarietat com a norma, no deuríem passar per alt que aquesta normalització discorre en paral·lel al patiment de les persones que la pateixen. La tolerància al fracàs que va sorprendre a Sennett (2006) quan entrevistava als joves programadors del sud de San Francisco és potser més una tendència que un tret implantat: malgrat el insistent bombardeig que arriba des del món de les *start-up* i altres sectors capdavaners, la joventut sembla no estar encara vacunada contra els constants *shocks* als que es veuen sotmeses les seues vides. El mateix Luís, afirma en un altre moment de l'entrevista: “Es que a mí no me tocó

como, digamos, el hoyo grande. Pero yo siempre he estado en el hoyo". La vida en el forat sembla ser qualsevol cosa menys confortable.

La metàfora del forat no sembla ser aliena a la resta dels joves. Malgrat que en el plànol material les seues vides no siguen de carència degut al suport familiar, els relats sobre el període previ a l'eixida del país retrata unes vides que són percebudes com inviables. Torne a insistir: es tracta de persones que han arribat a la universitat, el que és un indicador de què, independentment de la classe social dels pares i mares, compten amb un context familiar capaç d'oferir un cert suport (Majamaa, 2011). Per tant, en general no estem parlant de situacions d'extrema necessitat; fins i tot els informants amb pares i mares sense estudis compten amb la possibilitat d'una relativa ajuda familiar, bé en termes econòmics, bé en espècie (habitatge, alimentació...). No obstant, el final dels estudis i el pas al mercat laboral enfronta els joves amb unes projeccions incertes, on no s'albira la possibilitat de desenvolupar una carrera professional en les àrees d'especialització en les quals s'han format, uns projeccions que plantegen seriosos dubtes sobre el futur immediat i a mitjà termini. Laia, per exemple, ho expressa de la següent forma: "no sé, es tu sino, ya vives con lo de que no hay certeza de nada". El destí, paradoxalment, és l'absència de destí, la incapacitat de endevinar mínimament quines poden ser les drecceres futures. La manca d'expectatives porta a viure la pròpia vida com una vida gairebé inviable, almenys mentre s'està a Espanya. És una vida inviable, com acabe de dir, no sols per les carències materials, sinó perquè hi ha un trencament en les expectatives d'entrada en el món plenament adult: l'emancipació de la llar familiar és inviable amb salaris intermitents i clarament insuficients (derivats de contractes a temps parcial, contracte en pràctiques, beques, etc.); la vida completament autònoma o en parella és un somni difícil d'assolir, per no parlar dels estàndards cada cop més exigents de consum, tan importants el món occidental contemporani en relació a les identitats i el sentiment de pertinença a una generació o a un corrent de moda determinat (Alonso, 2007b; Cronin, 2000). La inviabilitat de les vides, el futur com absència de futur, s'ha de gestionar diàriament per mantenir l'autoestima, per evitar l'erosió emocional derivada de la frustració de no poder posar en valor les titulacions i de no sentir-se individus completament adults. Així, en explicar la seua trajectòria laboral, Amanda, una jove que ha estat més de dos anys en Portugal treballant en varis *call centers* (pertanyents a grans empreses que operen a Espanya i han deslocalitzat a Portugal l'atenció telefònica bàsicament perquè el salari mínim més baix i hi ha la possibilitat legal de contractar com treballadors autònoms als operadors) abans de

regressar a Espanya i haver de tornar a viure a casa dels pares, comença explicant que durant la carrera i en els mesos previs a eixir del país no havia treballat, però tot seguit ella mateixa es corregeix: sí que ha treballat, encara que mai no ha sigut en allò que ha estudiat. Com si haguera de justificar perquè va haver d'acceptar treballs de cambrera i netejadora, ofereix un argument que deixa entreveure la necessitat de sentir-se autònoma:

“Bueno, això de què no treballava, més o menys: vull dir, no treballava de sociòloga, però sempre he estat treballant, val, he estat de cambrera... L'últim estiu abans de Portugal vaig estar treballant netejant el metro de València per la nit, que era molt divertit, de dotze a set, saps? Però, bueno, em pagaven mil tres-cents euros, que jo crec que és més que lo que vaig a guanyar en la vida. Però, bueno, bé. Amb això vaig estalviar, perquè jo no volia que mon pare ja me pagara res més.” (Amanda)

Les poques expectatives d'aconseguir ocupacions qualificades i amb unes condicions raonables acaben per forçar una subjectivació que alguns autors han identificat com una mena de síndrome de la ment precària (Ettlinger, 2007; Murgia, 2012). Cingolani (2012) es refereix en aquest sentit al dispositiu precari, el qual porta a què siguin els treballadors i treballadores els que hagen d'assumir i gestionar les incerteses i la inseguretat d'un mercat laboral creixentment governat per l'economia financera, marcada per la volatilitat i els sobresalts constants. Es dona, per tant, un doble procés d'interiorització: per un costat, els joves han de pair el tràngol de la manca d'expectatives per ells i elles mateixos i, per altre costat, han de carregar sobre els seus cossos bona part de les febleses i les vulnerabilitats de les empreses. Pel que mostren els discursos, els joves intenten evitar la fractura emocional que suposaria enfrontar des del conflicte cada cop que arriba des de les empreses i de les administracions en el seu rol com a empreses que contracten gent. La lectura que predomina en els relats denota frustració (com hem vist fa un moment en la cita de Luís), però busca aferrar-se a elements extrínsecs a la relació laboral per tal d'avaluar les ofertes que hi arriben. Francesc, un jove enginyer que ha estat en dues ocasions a Itàlia, una amb una beca Leonardo i altra amb un contracte laboral, d'on va tornar amb una depressió diagnosticada degut a la duresa de l'experiència de solitud, explicava el procés mitjançant el qual el va contractar un ajuntament, que li va oferir un contracte en pràctiques (acollit a una subvenció autonòmica), amb una durada determinada, un salari per baix del mínim interprofessional i, per si no era suficient, amb l'advertència de què treballaria realment com a peó en les múltiples tasques que requeriria l'ajuntament al llarg del contracte. Francesc ho encaixa posant en valor la proximitat al domicili on resideix (que és el domicili familiar, malgrat que té parella estable

que viu en altre municipi) i, tot situant-se plenament en la lògica del capital humà, atribuïnt a la feina un valor difícilment quantificable que s'hi afegiria al seu currículum:

“I ja, pues vaig acabar la carrera, als tres mesos vaig trobar un treball, cosa rara. En el 2008. Estava la cosa que si explotava, que si no. Però un home que coneixia em va oferir un treball, mitjançant una beca de salari jove en l'ajuntament del seu poble, com a tècnic mediambiental. Sabia que no tenia oportunitat de seguir, però va ser, bo, un treball, he acabat la carrera, el primer treball, doncs guai, ho faig. De tècnic ambiental, en un Salari Jove, en pla: ‘Nosaltres podem aconseguir una subvenció per a un tècnic ambiental, però que sàpigues que si et donem el lloc vas a fer treball de tot el que li faça falta al poble: si n'hi ha que agranar fulles, les agranes, si n'hi ha que disfressar-se de papà Noel, et disfresses’. Però, bueno, és un any d'estabilitat laboral que també disfrute, a quinze minuts de casa. En teoria deuria d'haver fet coses més interessants com a tècnic ambiental, però com jo, a priori, ja m'havien avisat que no, pues tampoc em faig unes expectatives altes i treballo. Ja havia treballat en fàbriques i altres històries i dic: ‘Mira, vaig a fer un treball bo, em conta com a currículum, perquè després, quan faça una entrevista, la gent no sap el que he fet ahí’, puc ometre-ho.” (Francesc)

El procés de subjectivació de la precarietat, per tant, comporta un desplaçament de la responsabilitat col·lectiva, que deixa pas a l'individu com únic responsable de la seua pròpia seguretat i benestar econòmic. Mantenir una visió distant per qüestionar la racionalitat econòmica com a principi de realitat es fa encara més complex en una època en què fins i tot els Estats actuen guiats per aquesta lògica, relegant les nocions de bé comú i utilitat pública. La rendibilitat econòmica ha esdevingut el principal eix de legitimació de les polítiques, un eix al qual les persones s'han de supeditar, deixant de banda aspiracions vinculades amb el concepte de ciutadania (Alonso, 2007a). En el neoliberalisme als subjectes només se'ls permet articular respostes individuals per adaptar-se als canvis que esdevenen de les fluctuacions econòmiques i la cerca del benefici econòmic, que són els únics principis inamovibles. Són varies les trajectòries en les quals la font principal de la precarietat no prové d'una empresa mercantil, sinó de l'acció de les administracions públiques. Des que es va declarar la crisi econòmica han estat considerables les retallades en beques i ajudes, així com en les convocatòries d'ocupació pública. En varies de les trajectòries aquesta concreció de les polítiques d'austeritat té una repercussió directa. L'Estat, que està vinculat amb les metàfores d'allò sòlid (front a la fluïdesa dels mercats), ha entrat de ple en la postmodernitat, deixant més desprotegits si caps uns individus que ja estaven a la intempèrie, sotmesos als vaivens de l'economia. D'aquesta forma, per exemple, trobem en les trajectòries històries de titulats en magisteri i humanitats, que preparaven oposicions per a cossos docents que es van desconvocar després de mesos pagant acadèmies i preparadors, tancant-se definitivament una de les poques portes amb les quals contenen unes titulacions escassament demandades en el mercat. A la individualització i desprotecció amb què es

viu la precarietat, s'hi afegeix un progressiu tancament dels camins que portaven a territoris mínimament estables, els quals han deixat de regir-se per una lògica distinta a la del benefici econòmic. Víctor, que va estudiar treball social, descriu amb un il·lustratiu "anava desapareguent" la manera com les administracions han suprimit aquesta figura de l'organigrama de molts serveis públics. Els treballadors i treballadores socials "desapareixen", s'esvaeixen, com si foren imatges del passat; una desaparició que deixa un espai buit, un espai com un estimball difícil de sortejar. En el relat de Víctor els treballadors socials desapareixen i els currículums es tiren (expressió, d'altra banda, molt comuna entre la gent):

"A veure, mentre nosaltres estudiàvem, freqüentment veies com de les ordres, de la normativa, desapareixia la figura del treballador social. La normativa que obligava a què en certs centres o treballs on la figura del treballador social era obligada, estava reconeguda i era imprescindible, doncs anava desapareguent. I ara mateix, l'única opció que tinc de trobar una feina així és a través d'unes oposicions o en una empresa privada. No sé, he tirat currículums i crec que des que vaig finalitzar la carrera sols he fet dues entrevistes de treball de coses relacionades amb treball social." (Víctor)

Conforme va estretint-se el perímetre que deixen tant el mercat com l'Estat, els individus no tenen moltes més eixides que gestionar les seues vides, amb uns marges temporals i monetaris que en ocasions són de vertigen. La vivència de la precarització vital (concepte que, cal insistir, amplia el clàssic de precarietat laboral), suposa l'articulació de respostes individuals a amenaces i potencials fonts de vulnerabilitat que són sistèmiques i que afecten no sols una dimensió, sinó que poden arribar a desestabilitzar el conjunt de les dimensions que componen les biografies. Les trajectòries no lineals (Leccardi, 2005), a les que he al·ludit al començament d'aquest apartat, es confeccionen a partir de múltiples ocupacions temporals i a temps parcial, canvis de residència, anades i tornades a la llar familiar i, a la fi, per infinitat de decisions diàries que es prenen sovint sense una malla de seguretat. La proliferació de decisions que han de prendre els subjectes, ha estat vista per diversos autors com un avantatge, un efecte dels processos d'individualització propis d'aquest estadi de la modernitat (Clark i Lipset, 1991; Delhey, Deutschmann i Cirlanaru, 2015). Però les històries contades pels joves entrevistats disten molt de ser el fruit d'eleccions triades entre diverses opcions; més aviat se semblen a una cursa d'orientació, una competició en la que els participants han d'avançar veloçment, sense massa referències, prenent decisions ràpides a cada cruïlla del camí. A la fi, podríem pensar que no difereix massa del fet d'esdevenir adults, un procés aparentment transhistòric en el qual els individus han de prendre cada cop més decisions per ells mateixos. Però al que em referisc no és tant a la presa de decisions com al fet d'haver de prendre-les en

absència de referències intel·ligibles i, el que és més important, amb un progressiu retraïment dels suports col·lectius. De fet, l'accent posat en els estudis socials recents sobre la creixent presència de les eleccions en les biografies (el que s'ha conceptualitzat com a *choice biographies*), podria estar ocultant els efectes estructurals, relacionats amb els sistemes d'estratificació i, per tant, amb el desigual accés als recursos (Furlong, Cartmel i Biggart, 2006). Els relats dels joves entrevistats sovint mostren carrerons sense eixida, etapes de total bloqueig en les quals la possibilitat d'elecció està realment anul·lada per una realitat hostil, que no deixa opcions ni tan sols per plantejar-se qüestions tan bàsiques com les relacions de parella:

“No tenim faena cap dels dos: ella se'n va a casa de sa mare i jo me'n vaig a casa dels meus pares. No podem fer molt més: ella viu en Llíria i jo visc en l'Olleria, cent quilòmetres més o menys. Però, bé, com jo ja m'havia fet un poc a la idea, ja havia vist el que m'havia passat, no tenia ninguna pressa en marcar-me objectius... Jo què sé, no anava a dir: 'Pues en octubre vull tindre faena sí o sí'. Anava un poc a... a vore com va la marxa. I, res, ens apuntem a una oposició, per tindre la ment un poc ocupada en alguna cosa i decidim que bé, que el que hi ha que fer és anar seguint buscant feina. Les coses estan mal i no es pot fer res més.” (Francesc)

Veiem, per tant, com un enfocament alternatiu al de les biografies electives i, en general, a la tendència a codificar en termes d'estil de vida elegit (*life style*) les trajectòries dels joves (Benson i O'Reilly, 2009), ens l'ofereixen els relats biogràfics dels propis joves entrevistats. En la següent extensa cita es pot seguir amb prou claredat la trajectòria de Carles, un jove estudiant d'econòmiques que ha hagut de marxar a Amèrica Llatina amb la seua parella xilena (que va vindre a València, on es van conèixer, però que un cop acabats els estudis no va aconseguir feina). La trajectòria de Carles es pot considerar típica, prou representativa, de la de molts joves de la seua edat (encara no ha fet els trenta anys) que provenen de famílies on els pares no tenen estudis superiors: busca treballs ocasionals durant els estudis, treballs que un cop acabats els estudis és difícil abandonar en un temps relativament breu, doncs les alternatives no abunden, adapta el consum a salaris que sovint es mouen molt poc per damunt del mínim interprofessional i mentre emprèn estratègies per incrementar les opcions d'obtenir una feina qualificada (màsters, cursos, idiomes, etc.). Una imatge que es repeteix en les biografies relatades és l'esforç per haver de fer encaixar la feina (o les feines), amb la formació, l'oci, etc., en una seqüència que és qualsevol cosa menys estable: les feines poden canviar ràpidament, amb la consegüent modificació dels horaris i dels ingressos; o la mateixa feina pot alterar les seues condicions (cosa gens estranya, doncs moltes vegades són feines en què la remuneració va en funció de les hores o de la quantitat de treball realitzat); altres vegades és un curs, que apareix al vol i no hom no pot permetre's el luxe de deixar-ho passar; o

un company o companya de pis que marxa i cal fer front a una mensualitat més elevada mentre es busca una solució; o potser... És una seqüència que no té fi, il·limitada. Un itinerari que Carles ha definit molt bé com “puzle”: estem davant de vides que són puzles, un conglomerat de retalls i peces que cal encaixar amb molta destresa i molt d'esforç.

En el temps en què en les ciències socials proliferen les metàfores vinculades amb els fluxos, els protagonistes dels processos de precarització tendeixen a veure les seues pròpies vides com un conjunt de trossos, que no sempre tenen formes que faciliten encaixar els uns amb els altres, amb grandàries diverses i amb arestes que poden fer malbé altres peces del puzle. Però al remat un puzle infinit, que no té acabament distingible a mitjà termini. A més, es tracta d'un puzle molt inestable, com si fóra un castell de sorra, que pot enfonsar-se en qualsevol moment. Ho descriu molt bé Carles, qui comparteix la tensió quotidiana de mantenir l'estabilitat de la seua vida puzle. Un esquema en el qual, a més, ha de fer encabir la seua relació de parella, amb una companya igualment afectada per l'atur i la precarietat.

“– I, res, des de sempre, bé, des que vaig començar la universitat, al principi currava com tots, de cambrer, d'enquestador, del que fóra. Vaig començar a donar classes. Primer, classes particulars, després, els últims anys de carrera treballava en una acadèmia, donant classes a grups i coses d'estes, preparant a la penya pel selectiu, l'accés a grau superior i tot això. Vaig reafirmar que la docència m'agradava i vaig fer el màster. Però, bé, també per la situació i tal, entre que no hi ha massa eixida d'oposicions, s'estaven destruint llocs de treball, de la pública passava gent a la concertada i tampoc hi havia places a la concertada. Després de buscar i tal, no trobava res o... si, bo, no trobava res: s'ofertaven poques places i no tenia accés. Bo, la meua núvia (la meua dona ara), és xilena, ella va vindre a estudiar, ens coneguèrem i estiguèrem dos anys vivint ací. I, això, després del màster jo continuava en una acadèmia. També soc entrenador de rugbi, entrenava rugbi, gestionava l'equip. Aleshores jo vivia de fer un puzle, saps, de classes en l'acadèmia, entrenar a rugbi, gestionar el club... I entre totes eixes peces feia un sou. Però ella es va quedar sense curro. A més, sent immigrant, psicòloga infantil, tampoc hi havia massa... uf, massa esperança sobretot.

– Eixe moment, eixe temps que dius del puzle, com vivies? Diries que vivies bé?

– A veure, jo vivia bé perquè crec que tinc capacitat d'adaptació a quasi qualsevol cosa. Però en realitat és dur. Sobretot també pels horaris, perquè quan tens vàries fonts d'ingressos, no tenen per què ser compatibles. Aleshores, jo a lo millor donava classe en l'acadèmia dilluns de huit a deu, després entrenava a rugbi de cinc de la vesprada a set de la vesprada i feia coses soltes pel mig. És a dir, que has d'estar pendent de moltes coses diferents i això és el que estressa, no el treball, sinó tindre en compte moltes coses al mateix temps. I això... bé, això en realitat és precarietat. És precarietat perquè no pots centrar-te en una cosa i desenvolupar-la al cent per cent, perquè hi ha un moment que has de tallar i començar una activitat que no té res a veure, perquè no té res a veure una matemàtica aplicada amb les ciències socials de matí i entrenar a rugbi a uns xavals de vesprada, això no té res a veure. I és... és estressant. Jo ho portava més o menys bé, però són moltes hores invertides. Perquè realment, a lo millor cobres vint-i-quatre hores sumant totes les coses, però dediques cinquanta, perquè les hores entre una activitat i un altra també estàs

pendent, i sona el telèfon i pareix que no però això són hores que dediques, que no es remuneren i, al final els horaris són massa amples. Sobretot la tensió personal de fer tantes coses diferents.

– O siga, que tens la sensació de no poder fer en profunditat les activitats que feies.

– Clar, així és si vols fer-les bé. Que eixe és el problema: que si vols donar una classe bé te l'has de preparar, has de tal i qual. Si assumeixes que tens una responsabilitat no pots deixar-ho de banda, aleshores doncs... fas més hores de les que correspon. I entre tot...

– I et donava com per a mantenir-te?

– Sí. A veure, diguem que en número, si jo pagava de lloguer cinc-cents euros, cinc-cents cinquanta, a mitges amb la meua dona, doncs jo cobrava... o això suposava un trenta per cent del que jo ingressava, perquè pagava la meitat, amb gastos i tal posa tres-cents euros. Jo al final arreplegava vuit-cents cinquanta, nou-cents euros. Després, en estiu no cobrava res, perquè s'acaba l'acadèmia i te tiren, s'acaba el rugbi i te tiren i coses d'eixes. Però sí, a nivell monetari sí que aconseguia anar tirant, diguem, però només això, sense estalviar i sabent que si perds una de les tres coses s'afona el puzle i ja no fas el puzle. Eixa és també la tensió: com que estàs pendent de tres coses, són tres coses que poden fallar. Això multiplica a nivell exponencial l'estrès." (Carles)

És important reparar en un detall: la tensió vital de Carles deriva de les conseqüències de viure composant aquest puzle, entre les quals destaca el sentiment de no poder desenvolupar com li agradaria les feines que ha de fer. Com si es tractara d'un dels treballadors "fordistes" que Sennett va entrevistar, Carles es lamenta de l'escàs temps que té per preparar les classes particulars i els entrenaments de rugbi (les dues principals fonts d'ingressos que tenia abans de marxar a l'estranger), el que li obliga a dedicar un temps extra fora de la feina. Aquest aspecte del seu discurs que sembla propi d'un treballador d'ofici, s'enquadra plenament en els efectes psicosocials de la precarietat que ha estat per diversos autors i autores (Gill, 2010; Morini, 2014; Murgia, 2012; Precarias a la Deriva, 2003). Aquest tipus d'*ethos* del treball provoca un doble desplaçament. Per una banda afegeix més càrrega emocional a la vivència de la precarietat, tal com veiem en el relat de Carles, qui viu amb una intensitat semblant l'absència d'esperança i l'obligació de complir amb les responsabilitats de les seues ocupacions. D'altra banda, aquesta ètica mascara els considerables nivells d'explotació que viu la joventut en general, atès que les males condicions laborals rarament repercuteixen sobre la producció i els serveis realitzats per la joventut precària en els centres de treball; les conseqüències més clares de la precarietat repercuteixen sobre la pròpia persona (i també sobre els seus entorns afectius, familiars, etc.).

Fixant-nos de nou en la cita de Carles, malgrat que diu que té capacitat d'adaptació, tot seguit afegeix que així i tot la situació és dura. També cap al final del fragment reproduït,

quan reflexiona sobre la fragilitat del puzzle en què sustentava la seua vida, reconeix que l'estrès era intens, literalment diu que la possibilitat de què s'ensorrara el puzzle "multiplica a nivell exponencial l'estrès". La seua ètica, però, li empeny a treure temps d'on no hi ha per preparar bé les classes i els entrenaments: molt probablement els seus alumnes i jugadors no notarien una minva important en la qualitat del seu treball, però seria a costa d'un esforç físic i emocional de proporcions sísmiques.

Sols a tall d'exemple, afegisc tot seguit un verbatim pertanyent a Pere, qui després de deixar els estudis de relacions laborals quan comptava amb vint anys, per anar a treballar a l'obra, que en aquells moments prometia més ingressos que una carrera que no era la seua primera opció de matrícula i no li omplia gens; va tornar a reprendre els estudis universitaris ja amb vint-i-nou anys, i només acabar-los va marxar a Alemanya, on va estar any i mig treballant de cambrer, fins que va tornar per començar a estudiar dret, moment en què el vaig entrevistar. En el seu discurs apareix barrejada la desesperança per les expectatives i l'admiració per la professió. Tot plegat, les males expectatives es presenten com un mur difícil de superar per tal d'exercir una professió:

"Es que hui en dia no et puc dir: "Vull ser açò!". Perquè es que ací se te tanquen tantes portes que, al final, per moltes il·lusions que et faces! No és igual que antes, que antes, jo volia ser açò: si lluitaves un poquet podies arribar. Però es que hui ja pots lluitar tot el que et done la gana, que igual arribes i t'estampes igual. Entonces, no et puc dir: "Vull estudiar per a ser açò!", perquè sé que arribarà l'hora, passarà algo... És el que estic veient, que molta gent: arquitectes que eixen i són arquitectes, però com no n'hi ha faena d'arquitectes; o infermers, que són infermers, però eixen i no hi ha faena d'infermers... Entonces, per a què vols que et diga que vull ser advocat, si quan isca si no exercisc, tampoc..." (Pere)

D'altra banda, les expectatives sobre el futur immediat o a mitjà termini, que es presenten habitualment sota la nebulosa de la incertesa, afegides a la materialització de la precarietat en el present, acaben configurant un marc en el qual les estratègies i les projeccions no tenen un recorregut massa llarg en el temps. Les cronologies adquireixen un ritme vertiginós. A més, a la gran dificultat per planificar en un terreny mòbil s'hi afegeix el problema d'una ràpida obsolescència biogràfica: determinats marcadors o senyals, com els criteris de les beques i pràctiques i les preferències de les empreses, adverteixen que les etapes laborals van de vegades més ràpides del que els subjectes desitjarien. Laia, per exemple, comenta que quan va acabar el màster, es va veure en un "limbo", en el qual no podia accedir a les pràctiques i però tampoc no tenia encara experiència per optar a la majoria d'ocupacions qualificades; en eixe moment esclata d'indignació i s'imagina parlant amb un empresari: "¡Te estoy diciendo que quiero trabajar gratis para ti y me estás diciendo que no!". La impossibilitat de fer projeccions, a més de

generar inseguretat pel futur, mina la confiança en el present. El resultat final és una inseguretat biogràfica prou generalitzada: no es poden fer grans expectatives sobre l'avenir, però tampoc no és pot recórrer alegrement al *carpe diem*, ja que la vida en el puzle no permet assegurar que els projectes més immediats es podran completar.

De manera cruelment gràfica, Luís descriu aquesta erosió en la vivència temporal afirmant que ell només s'imagina "minifuturos" i "minipresentes": xicotets somnis sobre el futur immediat i planificacions humils per al dia a dia. Com si es tractara d'un embenatge compressiu dels que s'aplicaven sobre els peus les *geishes* per tal d'evitar el seu creixement, els processos de precarització en el neoliberalisme indueixen els joves titulats i titulades a comprimir fins l'asfíxia la seua capacitat de projectar escenaris temporals futurs. Estem davant d'unes percepcions conformades per la realitat viscuda, però també per un pensament configurat per processos de dominació, en els quals la subjectivitat precària s'emmotlla als discursos dominants, els quals marquen els límits dels horitzons de futur que són possibles imaginar: els missatges procedents de l'empresa i les finances descriuen (encara que més aviat es podria dir que prescriuen) una realitat modulada per fluxos, als quals cal adaptar-se, cenyint la planificació estratègica al dia a dia i sense poder fer grans previsions (Alonso i Fernández, 2013; Taylor, 2013). Així, els joves titulats sembla que estan interioritzant aquests missatges (no sense contradiccions, com ja hem pogut veure).

Un fragment que permet observar molt bé aquest efecte de la precarització sobre la planificació i la projecció de les trajectòries és el següent, que correspon a Víctor. Aquest jove treballador social, de qui ja hem vist que ha acabat acoblant-se al treball temporal en fàbriques mitjançant una ETT, estava començant un projecte d'agricultura ecològica quan el vaig entrevistar. Uns mesos abans, quan va tornar de França, va començar il·lusionat un mòdul de formació professional, pensant que li obriria més portes que la diplomatura que posseeix; va abandonar el mòdul per treballar tres mesos, tot un luxe si el comparem amb els contractes d'una setmana (de dilluns a divendres) que li solia oferir l'ETT. Tots aquests canvis no passen sense deixar marques en els ànims de Víctor, que torna a estar engrescat amb el projecte d'agricultura ecològica, però a qui l'experiència i les seues condicions materials li fan dubtar de la seua continuïtat en el mateix:

– Acabes de dir una cosa que m'ha fet pensar. Tu diries que la gent jove, en general, fa projeccions a llarg termini?

– Ni de conya! Jo no he fet en la puta vida i la faig ara. I a més la faig ara asustat, perquè no sé si seré capaç de mantindre-la. A més, també és perquè ja l'he trencat

moltes vegades: jo he estat estudiant un mòdul i m'han oferit un curro de merda per a tres mesos i he abandonat el mòdul per anar-me'n a un curro de merda durant tres mesos. El més fàcil en eixe moment és el que siga immediat, però no és que siga immediat, per desig, sinó potser per necessitat. Vull dir, jo porte dos anys vivint en casa dels meus pares i les ganes que tinc d'anar-me'n són brutals! Aleshores, realment, si trobe un curro ara, per poquet de temps que siga, o si em digueren per a un any, per exemple, diria que sí sols per somiar amb emancipar-me durant sis mesos! Però no emancipar-me jo sol, sinó amb col·legues o el que siga. Però clar, em genera una contradicció que et cagues perquè, per exemple, el projecte de l'horta, en el que porte treballant des de juny i ara estem a desembre, amb la quantitat d'hores que fem, encara que hi ha gent que porta tota la vida al camp, jo porte sis mesos i tinc la sensació de què he invertit molt de temps i no tinc ganes de tirar-ho a la basura. Aleshores, se'm fa molt violent, però és que vaig a tindre que passar per l'aro i decidir en el curt termini perquè no em puc sustentar. Podria fer projeccions a llarg plaç si tinguera un recolzament. Mon pare i ma mare sempre m'ho diuen: 'eixos que són hippies i fan no sé què i no sé quants, és perquè poden!'. No defense eixa postura, perquè pense que no és real, perquè hi ha gent que amb pocs recursos, o que no té un recolzament econòmic suficient darrere, tira endavant xicotets projectes que al final acaben consolidant-se. Pense que és dur i difícil apostar pel llarg termini... també pel ritme de vida que portem, però hi ha que dipositar un poc de confiança ahí. Jo sé que ara no vaig a treure ni un clau aquest més de la verdura i que, probablement, he invertit durant estos sis mesos uns 200 o 250 euros i no he tret cap rendiment, però, hòstia, m'agradaria somiar o desitjar que dins d'un anys, dins de dos, poder viure d'això o poder pagar un lloguer o, qui sap, potser sols poder comprar maquinària per no haver d'esllomar-se, per a mi, seria un logro que et cagues. És difícil, però a llarg termini crec que hi ha que contar amb eixes coses, perquè hi ha gent que ho ha fet. No sé." (Víctor)

L'arranjament de les expectatives a la vivència de la precarietat es barreja, en el marc del predomini dels missatges sobre l'empresarització de si. D'aquests missatges i de la seua subjectivació en parlaré en el següent apartat, però ara cal detenir-se una estona per atendre a com s'enquaden les expectatives també des d'aquests missatges i discursos dominants. Açò es pot comprovar, entre d'altres, en les descripcions dels múltiples acomiadaments laborals que acumulen aquests joves universitaris i que els obliguen sovint a replantejar les trajectòries: relats mancats d'adjectivació i on es percep a les empreses com entitats sotmeses també als *shocks* i sense capacitat per fer res més que acomiadar gent. La inestabilitat, en conseqüència, es viu com un tret inherent del moment actual i si les empreses no poden i ningú no pot.

Pilar és una llicenciada en comunicació que va estar treballant com a becària a una empresa del sector de la publicitat, on després va passar a ser contractada a temps parcial i, finalment, va ser acomiadada en una reestructuració durant els primers anys de la crisi, acomiadament que troba "normal" perquè "era la más barata de despedir". Però el que interessa ara destacar de la trajectòria de Pilar és com reacciona després d'aquest acomiadament. Després de l'acomiadament va vindre l'atur, agreujat pel temps de crisi, vivint a casa dels pares i sense massa esperances de trobar novament una feina en

empreses de comunicació, doncs el seu acomiadament l'interpretava com un signe del clot en el qual estava el sector. Segons Pilar, sa mare l'animava a marxar del país, convençuda que ací no tindria cap oportunitat. Sa mare mai no ha eixit d'Espanya, però ja ha sentit parlar molt de la gent jove universitària que ha eixit i ha trobat feina a l'estranger. Inicialment Pilar es resisteix. Però, finalment explica com va prendre la decisió:

“Al final, me acuerdo que vino una amiga que trabaja en Irlanda, que es de mi promoción de publicidad. Hicimos una lista, un DAFO de marketing, ¿sabes? Lo de las debilidades, amenazas, etc. Pues estábamos en la playa e hicimos un DAFO ahí, en la arena, en plan de: ‘A ver, ¿qué vamos a hacer con nuestra vida? Tenemos que encontrar una solución’. Y a partir de ahí, dije: ‘¡Pues sí!’. Y me dijo ella: ‘El camino es, definitivamente, marcharte, ya está’.” (Pilar)

El DAFO, dit de manera senzilla, és una tècnica molt utilitzada en el món empresarial per analitzar la situació de les empreses, amb la qual s'intenta identificar factors interns i externs que poden afectar a la marxa de l'empresa²². Pilar i la seua amiga apliquen a les seues pròpies vides aquesta tècnica per tal de decidir sobre el seu futur immediat. En el neoliberalisme els joves han de pensar les seues vides com qualsevol altra empresa. Ni tan sols sembla existir una negociació de sentit: la vida, com a tal, ha de ser una vida rentable i la rendibilitat, en el neoliberalisme, només es pot assolir si ens comportem com empreses, si pensem des de la racionalitat econòmica. Açò ho veurem de forma més detallada en el següent apartat, en el que l'atenció es centra en el procés de decisió i el seu enquadrament en la inversió en un mateix des de la lògica del capital humà i el cosmopolitisme com a (auto)justificació.

6.2. La subjectivació del cosmopolitisme i el capital humà: la mobilitat com inversió

Probablement un dels fragments escrits més parafrasejats del segle XX va ser aquell famós “un fantasma recorre Europa...”, amb què Marx i Engels encetaven el *Manifest Comunista*. No m'atreviria a qualificar el cosmopolitisme de fantasma, però la seua difusió i vigència sí que permet afirmar que recorre Europa, es mou amb comoditat per la geografia i s'ha instal·lat plenament en els imaginaris de les nostres societats (Beck,

²² La web www.emprendedores.es defineix el DAFO de manera entusiasta: “Pese a su simplicidad, este método de análisis está considerado como el ‘abecé’ de cualquier estrategia empresarial”, a l'hora que encoratja vivament els emprenedors a posar-ho en pràctica.

2006; Kennedy, 2009). Més enllà de les xifres de mobilitat internacional, el cosmopolitisme ha passat a ser un dels valors inqüestionablement relacionats amb l'ideal de vida moderna (Baruch, Budhwar i Khatri, 2006). Paraules amb una càrrega simbòlica positiva, com apertura, diversitat o interculturalitat, apareixen sovint en els mitjans de comunicació lligades amb la predisposició a viatjar a altres països. Hem presenciats, per exemple la multiplicació dels programes de televisió que mostren la quotidianitat d'espanyols, catalans, andalusos, etc., que viuen a l'estranger; el fil conductor d'aquests programes acostuma a girar al voltant dels estils de vida (menjar, oci, consum...) a altres països, reforçant així l'imaginari cosmopolita i enaltint la relació d'aquest amb, per exemple, el gust per l'exotisme, alhora que s'oculten dimensions menys positives de la vida dels nostres conciutadans que resideixen arreu del món (causes de l'eixida del país, dificultats d'integració, dèficits de cobertura en aspectes com l'atenció mèdica, etc.). No debades, el *Flash Eurobarometer* que la Comissió Europea va realitzar en 2011 mostrava uns resultats prou eloqüents: les persones enquestades (joves entre els quinze i els trenta-cinc anys) posaven l'aprenentatge de llengües i el coneixement d'altres cultures com els principals motius per a fer una estada relativament llarga a l'estranger (The Gallup Organization, 2011). Per la seua banda, Mercedes Cabrera, qui era en 2006 ministra d'ensenyament, parlava així sobre la mobilitat transnacional:

“La movilidad transnacional tiene una doble finalidad: ofrecer oportunidades de aprendizaje y de conocimiento mutuo entre los países de la Unión Europea y sus sistemas de formación, y mejorar las competencias de las personas que participan en esta acción. Contribuye al desarrollo del mercado de trabajo europeo, a la libre circulación de trabajadores, y a la mejora de los conocimientos y la transparencia de las competencias.” (Cabrera, 2006: 1)

Com ja he explicat, les persones entrevistades, a més de pertànyer a generacions que estan començant a buscar el seu espai en el mercat laboral, tenen en comú el fet d'haver completat estudis universitaris. Aquest tret de la mostra estructural ens facilita aproximar-nos als discursos de persones que han estat en contacte amb la formació i amb els missatges que circulen per les universitats. En consonància amb el seu paper com a punta de llança del coneixement, les universitats han estat un dels primers espais en els quals han penetrat els discursos sobre la mobilitat i el cosmopolitisme (Ibarra, 2003). La tradició medieval universalista i la pràctica habitual de l'establiment de xarxes internacionals de col·laboració en la recerca (Brandi, 2006) han estat elements que probablement han jugat a favor d'aquesta predisposició de l'acadèmia per acollir el cosmopolitisme i prescriure la mobilitat com quasi una necessitat inherent als titulats i titulades universitaris (Brown, Lauder i Ashton, 2011; Davenport, 2004). Però el paper de

la universitat en la nova economia és, potser, el factor que més ha pesat en la incorporació del cosmopolitisme (en el sentit que està sent tractat ací) en les orientacions de les universitats (Harvey, 2009; Rhoades i Slaughter, 2010). La universitat ha estat assenyalada per diversos actors econòmics i polítics (governos, empreses, etc.) com la institució clau en l'extensió d'un model que es proclama com "economia del coneixement" (veure per exemple l'informe de l'OECD, 2004).

En consonància amb aquestes expectatives sobre el seu paper (sovint transformades en pressions més o menys explícites i en normatives, com ara les que deriven de l'anomenat Procés de Bolonya), diversos autors han evidenciat el canvi en les universitats en el marc del que s'ha etiquetat com a capitalisme acadèmic (Ibarra, 2003; Newfield, 2008; Sevilla, 2010; Slaughter i Larry, 1997). Entre altres desplaçaments i transformacions, els programes de mobilitat d'estudiants i titulats han abandonat quasi per complet l'interès per la cooperació al desenvolupament, abocant-se plenament al camp de l'empresa (Arias i Molina, 2008). S'han multiplicat els programes de les universitats que ofereixen pràctiques en centres de treball, especialment els programes extra-curriculars, que es realitzen al finalitzar els estudis. També ha hagut un important desplegament de programes específics d'alguns països (com ara el cas d'Alemanya), que recluten estudiants i estudiantes de titulacions concretes, al·legant que el país en qüestió presenta dèficits per cobrir l'oferta de llocs de treball. Per últim, les fundacions privades (vinculades a la banca o a altre tipus d'empreses) també han incrementat els programes de mobilitat internacional que posen en marxa de la mà de les universitats. Les universitats, mitjançant serveis com ara les oficines de relacions internacionals, animen els estudiants i titulats a completar la seua formació amb la realització d'estades i pràctiques en universitats i empreses d'altres països, per a la qual cosa llancen campanyes publicitàries i informatives, en les que s'identifica clarament mobilitat amb empleabilitat.

Programes com Erasmus i Leonardo s'han normalitzat plenament entre l'estudiantat: malgrat que no eixen tots i totes a l'estranger, els estudiants i estudiantes han incorporat l'eixida Erasmus com una part més dels estudis. Els idiomes i altres suposats avantatges han estat reforçats per les universitats com a beneficis que s'hi extrauen d'aquesta mobilitat internacional. Tota una sèrie de representacions sobre el que suposa eixir com Erasmus, representacions lligades amb allò festiu, junt amb les prescripcions de les universitats sobre la importància de la internacionalització, han acabat per crear un imaginari que encaixa la mobilitat Erasmus com un esdeveniment que es troba a mitjà camí entre la prova de vida i l'aventura. Com veiem en els següent fragments, qui no ha

pogut tenir aquesta experiència ho viu com una mancança i qui sí que ha estat fora durant la carrera fa una valoració que transcendeix de bon tros allò acadèmic, evocant-lo com una mena de transició vital:

“Després, haguera pogut fer agrònoms, però vaig dir: ‘Ja estic cansat ja, el que vull és acabar la carrera, posar-me a treballar i tindre un jornalet, poder disfrutar de la vida’. I també, no vaig poder fer l’Erasmus. El tema d’anar-me’n fora, de viure... això, l’aventura europea o l’aventura internacional, sempre ho he tingut ahí.” (Ernest)

“Muy buena. Esa fue [el Erasmus] la primera experiencia de irme yo fuera y esa es la experiencia que te abre totalmente la mente, que te cambia la vida. Porque, bueno, es el primer contacto y el primer momento en que tú te ubicas, más de un mes que a lo mejor te has ido cuando eres joven o pequeño, en un nuevo país, en una nueva cultura y donde empiezas a hacer todo por tu cuenta, sales del nido, ¿no? Depende de los casos, este fue el mío. Y fue la primera experiencia tan larga y, bueno, te abre la mente una barbaridad y aunque parezca que... bueno, son culturas muy distintas al final, o sea, estamos cerca, no estamos tan lejos en el mapa, pero son culturas distintas. Y, bueno, una experiencia espectacular. Un tipo de enseñanza totalmente distinto al de aquí, un tipo de rutinas y de forma de vida totalmente distintos.

– ¿En qué momento de la carrera fue?

De los cuatro años que duraba el grado, en tercero, el tercer año. Es que además te abre las puertas mentalmente para volver a repetirlo, porque luego el tema de volverme a ir con la Leonardo, era una cosa que mentalmente ya sabía qué iba a sentir, cuáles iban a ser las sensaciones de llegar a un sitio nuevo, de conocer a gente nueva, totalmente distinta, de comunicarme en un idioma que no es el materno. Entonces, bueno, es una primera experiencia que te abre mucho mentalmente.” (Nando)

L’entusiasme que vessa la descripció de Nando no és en absolut una particularitat del seu relat, abans al contrari, les persones entrevistades que van marxar d’Erasmus durant la carrera rememoren aquesta experiència amb arguments i adjectius semblants. Hi ha una clara identificació entre el viatge i l’estada a un país diferent amb almenys dues dimensions. D’una banda, amb el procés de maduresa biogràfica, el qual es veu afavorit per l’experiència de l’eixida de la llar, per les vicissituds que cal afrontar (cerca d’habitatge, gestions administratives, intendència quotidiana...) i també pel contacte amb un cultura percebuda com a diferent. D’altra banda, l’eixida amb la beca Erasmus s’identifica amb la construcció del currículum; és molt evident la identificació que fan els entrevistats entre l’aprenentatge d’idiomes i la millora de la posició relativa en el mercat laboral, però la identificació va més enllà, arribant a substantivar l’eixida a l’estranger en si com una part del currículum.

Observem, per tant, que la mobilitat Erasmus és interpretada pels joves universitaris de manera anàloga a com defineix el Ministeri d’Ensenyament la mobilitat transnacional, tal com hem pogut llegir en la cita de la ministra Mercedes Cabrera. Malgrat que demostrar-

ho excedeix els límits del present treball, cal insistir que aquesta alineació discursiva no és casual, sinó fruit de la predominança en els missatges institucionals d'aquesta idea de la mobilitat. La contumaç persistència en la difusió d'aquesta idea de la mobilitat internacional es compon per infinitat d'interaccions quotidianes, que tenen lloc a les aules, en seminaris organitzats per fundacions i càtedres de bancs i empreses, en fires de l'ocupació i, en definitiva, en tot un desplegament d'accions comunicatives que aplanen l'espai dels imaginaris socials, reduint aquests a unes poques nocions comuns que erosionen les possibilitats d'interpretacions alternatives. Ja ho he referit en un apartat precedent, però és simptomàtic que en el marc d'una recerca durant els estudis de màster, vaig analitzar la publicitat institucional dels estudis de postgrau de diverses universitats espanyoles; hi havia un element invariant, reproduït en la majoria dels cartells i anuncis en premsa de les universitats: el mapa del món servia com a fons d'anuncis amb referències més o menys vetllades a la mobilitat internacional. Els joves entrevistats, ells i elles, han assumit aquesta idea dominant sobre la mobilitat durant els estudis i el seu efecte curricular. Una mobilitat que cal efectuar malgrat que supose una despesa:

“Si valores arriscar-te d'anar-te'n fora, per exemple a l'estranger, si valores el que és la part material, la part econòmica, pots perdre. Però, si et fixes en la part de les experiències, en el viure dia a dia, segur que no perds res, és més, vas a guanyar, et fas una persona més madura, vius més experiències, veus més món. Però des del punt de vista... bueno, però com en la societat que vivim només mires els resultats, mirem els resultats econòmics, doncs les experiències... vivim en eixe món, pues entonces és diferent. Però, torne a dir, crec que és diferent. Exactament, que des del punt de vista de les experiències, sempre que isques a l'estranger no vas a perdre mai res. Però des del punt de vista econòmic, pues possiblement, o no, això depèn de la persona.” (Bernat)

“Es que a mi m'abellia anar-me'n a l'estranger. No era per res, perquè amb la beca perds diners, et paguen menys del que al final vas a acabar gastant-te. Però, no sé, considerava positiu per al meu currículum també tindre una experiència en l'estranger. L'idioma no m'importava tant, perquè sinó me n'haguera anat a Finlàndia, òbviament.” (Francesc)

Recordem que fins ara estem parlant de la mobilitat durant els estudis, en una fase encara prelaboral o, si més no, encara no plenament laboral, de la vida dels joves. Cal tenir-ho present perquè es podria pensar que hi ha un efecte de selecció relacionat amb la composició de la mostra: com que tots i totes comparteixen el requisit d'estar o haver estat residint a l'estranger podria ser que aquest imaginari compartit no resulte tan sorprenent. Però, no totes les persones entrevistades havien marxat com Erasmus durant la carrera. Hem vist, per exemple, com Ernest deia que sempre havia tingut pendent “l'aventura europea”; frases i expressions similars es poden trobar en els relats d'altres entrevistats que no van eixir del país durant la carrera. La idea de la mobilitat internacional

durant els estudis té un considerable arrelament entre l'estudiantat universitari i molt probablement compta amb un abast que va més enllà dels estudiants i estudiantes que realment acaben per eixir. Sense massa por a exagerar es podria dir que l'Erasmus ha esdevingut un lloc comú de l'imaginari de la nostra població universitària. Podríem fer la conjectura de què potser ha vingut a ocupar un espai simbòlic semblant al que complia el servei militar obligatori com a ritual de pas: si el servei militar "feia" homes els joves (excloïa les dones), la mobilitat Erasmus vesteix dones i homes amb els vestits de la modernitat i l'empleabilitat, els converteix en internacionalment "empleables". Però açò no es més que una conjectura.

El que sí que es pot plantejar amb prou de fonament és que ha calat el missatge de les universitats, administracions educatives, bancs i altres institucions. La mobilitat internacional té un estatus simbòlic que desborda el fet en si de viatjar i ubica aquest succés en el plànol de les inversions en competències personals. Si contextualitzem aquesta accentuació en la valoració de la mobilitat internacional, ens hem de fixar en la proliferació d'infraestructures que possibiliten desplaçaments relativament assequibles (en temps i cost econòmic), especialment entre països de la Unió Europea (Debrand i Taffin, 2005; Kauffman, Bergman i Joye, 2004). L'existència de noves infraestructures de transport, com ara els aeroports en ciutats mitjanes, així com l'aparició de companyies aèries de baix cost que exploten aquests aeroports, han estat factors que han posat les condicions necessàries per a l'expansió de l'ideal cosmopolita: molts individus han pogut reafirmar-se a si mateixos en el marc d'aquest ideal, projectant-se com a viatgers en algun moment de la seua vida, de manera molt més freqüent que en altres èpoques històriques.

En 2014 l'INE va llançar la *Encuesta sobre Movilidad Internacional de los Estudiantes*, en el marc d'una operació estadística d'àmbit europeu. Segons les dades de l'INE, el 15% de les persones que en 2014 tenien entre 25 i 29 anys havien realitzat alguna estada a l'estranger com a part dels seus estudis universitaris (estades que necessàriament havien tingut lloc en l'any en què se'ls va passar el qüestionari, sinó mentre estudiaven). D'altra banda, un 26,3% de la mateixa població jove assegurava haver realitzat algun curs d'idiomes en l'estranger. A aquestes xifres caldria afegir els desplaçaments per turisme, que segons l'Instituto de Turismo de España, en 2014 van rondar els deu milions de desplaçaments a l'estranger, dels quals gairebé tres milions i mig van ser per a visitar amistats i familiars. Aquestes dades permeten fer-se una idea aproximada de l'extensió de la mobilitat internacional, que ha deixat de ser una pràctica sols de les classes altes.

La intensitat amb què es promou la mobilitat des de les institucions, la proliferació de les infraestructures i de les companyies que operen vols barats i la freqüència dels viatges a l'estranger poden haver jugat, si més no, una sensació de normalització entre els més joves d'aquest tipus de mobilitat. Els aeroports han passat a ser un espai relativament familiar per a molts i moltes joves, determinades ciutats han esdevingut referències habituals en les converses sobre viatges i les xarxes socials (Facebook, Instagram...) estan repletes d'imatges quotidianes que tenen altres països i ciutats com a escenari de fons. Tot plegat es pot rastrejar en els discursos dels joves que hem entrevistat. La normalització de la mobilitat sembla haver creat una imatge de continuïtat entre els desplaçaments per estudiar i les eixides posteriors per buscar ocupació. En ocasions, aquesta línia de continuïtat passa del plànol discursiu al pragmàtic, motivant decisions com ara l'elecció de la destinació. Així, per exemple, Jordi, un llicenciat en ciències polítiques que viu a Edimburg, reconeix haver triat aquesta ciutat perquè va estar durant uns dies de vacances i guardava bon record; també Roberto, un enginyer que va fer una estada Erasmus a Munich, va decidir tornar a aquesta ciutat un cop acabada la carrera:

“Y, bueno, era una beca de un año y durante ese año terminé las pocas asignaturas que me quedaban, porque ya me quedaba muy poco. Y en el segundo cuatrimestre aquí en Múnich, hice el proyecto fin de carrera de organización industrial. Y, bueno, ya te digo, durante ese año, resumiendo rápidamente, ya te digo, fue todo en inglés, hubo mucho contacto con españoles, que es lo que pasa siempre cuando te vas de Erasmus, te dicen que no, que no, pero al final, sabes, siempre tiendes a juntarte. Y, bueno, ya te digo, terminé lo que es el proyecto y ya tenía pensado que me quería quedar, sabía que había acabado la carrera y quería volver a Múnich a buscar suerte, a buscar trabajo, no sé, a emprender una nueva aventura, por llamarlo de alguna manera. Y eso hice.” (Roberto)

La forma com Roberto traça la línia que va des dels estudis fins la cerca de feina és il·lustrativa de la influència de la projecció del cosmopolitisme que fan els subjectes sobre ells mateixos: sembla una seqüència natural, sense estridències i sense grans esforços narratius. De fet, Roberto torna a fer servir la paraula aventura, que apareix en més d'un verbatim (unes línies més amunt hem pogut llegir-la en un fragment pertanyent a Ernest): hi ha un impuls a presentar-se com a viatgers, equiparant la mobilitat motivada per la manca d'expectatives amb la mobilitat relacionada amb altres motius, com el turisme o els estudis. Aquesta posició discursiva la trobem especialment en persones que provenen de famílies on algun dels progenitors compta amb estudis superiors. Fa la sensació de tractar-se d'una posició vinculada amb la classe social, molt probablement fruit d'un procés de socialització primària on aquest ideal cosmopolita ha estat present, ja siga a través de cursos d'idiomes, turisme, consum de productes culturals, etc. Les dades d'enquestes que estan a l'abast (l'esmentada enquesta de l'INE, el baròmetre

d'Eurostat i altres) no contenen variables suficients per rastrejar aquesta correlació entre la posició discursiva que podem anomenar com a cosmopolitisme convençut i els antecedents de classe social. No obstant, en la mostra qualitativa utilitzada en el present treball, la posició de classe i la posició discursiva semblen tenir un grau d'ajustament considerable.

Un altra de les posicions discursives que es poden reconèixer en els relats la podem etiquetar com a cosmopolitisme subaltern. Es tracta de joves que comparteixen la inclinació vers el cosmopolitisme, però que parteixen de posicions socials menys avantatjoses i reconeixen potencials elements de vulnerabilitat. El cosmopolitisme ha esdevingut un valor contra el que és difícil posicionar-se. Com hem dit, les universitats i les administracions públiques el fomenten, en els cursos d'idiomes el gust per viatjar és un tòpic habitual en els temaris (com també ho són les cuines del món i altres components de l'imaginari cosmopolita), la televisió, la premsa i la ràdio també exploten el cosmopolitisme: en definitiva, és complicat mantenir una postura escèptica sense fer un esforç considerable. Així, fins i tot les persones en situacions més vulnerables es mostren dintre d'aquest imaginari. No obstant, els discursos d'aquests entrevistats i entrevistades no expressen un optimisme sense reserves. Es tracta de persones que arrossegueu llargs períodes d'atur o que, d'un o altra forma, han sentit en els seus entorns familiars els efectes de la crisi (progenitors o germans que han patit acomiadaments, negocis familiars que han trontollat, etc.). Aquestes posicions acaben condicionant la manera com s'incorporen al cosmopolitisme.

Els següents fragments mostren tres exemples d'aquest cosmopolitisme subaltern. En el primer d'ells, Isabel, una jove llicenciada en Dret i ADE que viu i treballa a la República Txeca, desplaça el seu discurs del "m'agrada" viatjar i estar a l'estranger, a la incertesa i el neguit sobre si li caldrà el suport de la família; en el seu fragment també ens mostra la porta que creu que pot obrir per accedir a la vida cosmopolita: les beques. El segon verbatim pertany a Amanda, sociòloga i politòloga que va estar dos anys treballant en precari a Portugal, en ell apareix una tensió entre el gust per estar a un altre país i l'eixida forçada: Amanda es justifica ("em va encantar" diu referint-se a un període que va passar a Irlanda), alhora que es resisteix a acceptar l'imperatiu de la mobilitat forçada per la manca d'expectatives i que li arriba del seu entorn, fent-li sentir una certa pressió. En el tercer dels fragments, Alfonso, un enginyer que sobreviu a Alemanya enllaçant contractes en pràctiques, verbalitza la seua adhesió al cosmopolitisme com una forma de superar el seu origen, el qual viu com una mena d'estigma ("pueblerino").

“Principalment perquè m’agrada, o siga, em pareix una experiència enriquidora. Buscava més beques que faena perquè sabia que me’n volia anar. En el meu cas, per exemple, perquè m’abellia, perquè l’anglès és important, perquè també sé que si, per sort, gràcies a déu, solem tindre eixa sort els espanyols i valencians, que si no t’agrada pots tornar i et van a tornar a acceptar en ta casa, que hi ha altres països que tenen altres mentalitats, però nosaltres en ta casa, en general, et diuen que pots tornar les famílies espanyoles. Tinc un amic que diu: “La mamma mediterrània!”. Pues sí.” (Isabel)

“Clar! És molt bonico, és una cosa! I no m’arrepentisc, ni... De fet jo ja vaig estar en Dublín i em va encantar, m’ho passe bomba, no tinc problemes, però no sé... A mi quan la gent em diu que deuria de migrar per tindre treball, jo m’enfade! Per què, però per què! Per què me’n tinc que anar!” (Amanda)

“Pero, ya que haces prácticas y al menos te pagan por ello, además añades el factor de estar en otra cultura, enfrentarte a nuevos problemas y desafíos, que hacen de ti una persona que ya no es la misma que antes de salir de España, es decir, ya no eres tan pueblerino (como en mi caso, que soy de pueblo). No sé, te hace crecer como persona, aparte de como profesional, te hace crecer como persona. Es algo que no se puede enseñar en libros, el hecho de vivir fuera te cambia, te cambia la vida.” (Alfonso)

Aquest cosmopolitisme subaltern seria, des del meu punt de vista, una manifestació del cosmopolitisme despòtic del que parla Ulrich Beck (Beck i Grande, 2006; Beck, 2006). Encara que aquest autor es refereix concretament a la dimensió explícita del cosmopolitisme despòtic, que es materialitzaria fonamentalment en intervencions polítiques, humanitàries i militars, trobe que un dels efectes d’aquest cosmopolitisme despòtic és que ha esdevingut en ideologia dominant i obliga també als individus en posicions subordinades a adoptar-la, malgrat que la seua realitat material desmentisca persistentment els llocs comuns sobre els que reposa el cosmopolitisme. Els joves universitaris, potser més que altres joves que no han passat per la universitat, es troben en la tessitura de mostrar-se prop del cosmopolitisme, però no sols per la sensació d’haver de tenir estils de vida acordats amb aquest (viatges d’oci, consum de productes que estan globalment de moda, etc.), sinó també per la relació del cosmopolitisme amb la constitució del capital humà incorporat. Les paraules amb les quals sovint s’enuncia el cosmopolitisme (viatjar, apertura, etc.), acaben lligant-se amb la necessitat sentida d’incrementar el capital humà. Hi ha un nexa discursiu prou evident que lliga ambdós àmbits en un univers simbòlic, el qual està clarament delimitat per alguns dels valors que el neoliberalisme i els seus defensors porten anys difonent com la veritat única (Foucault, 2007; Moscoso, 2013; Springer, 2012). La mobilitat, com a part substancial del cosmopolitisme, ha esdevingut una condició pel reconeixement. I recordem: l’únic principi de realitat és l’economia, per tant el reconeixement no té a veure amb l’individu com a membre d’una col·lectivitat política, sinó com a treballador digne de ser contractat. La pregunta que encapçala el següent fragment planteja l’associació d’idees al concepte

crisi. Mitjançant aquesta qüestió m'interessava comprovar quina deriva prenen les respostes en relació a l'explicació d'un mot que ha esdevingut un atractor semàntic per tota una sèrie de discursos socials (austeritat, desigualtat, etc.) i que, a més, conté una dimensió disciplinària (Alonso, Fernández i Ibáñez, 2011). L'entrevistat, per la seua banda, desplaça la resposta cap a la mobilitat: la crisi esdevé una exhortació a la mobilitat per tal de sentir-se reconegut

“– Una última pregunta, también general. La palabra crisis, si te dijera crisis, ¿qué te viene a la cabeza?

– Uf, ¿la palabra crisis? Realmente, sí, estamos en una crisis y realmente no sé si desde las altas esferas se está haciendo lo posible por mejorar eso o no están dedicando los esfuerzos a donde deberían. Pero sí, realmente es un momento en que la gente tiene que plantearse qué quiere hacer y si alguien quiere sentirse valorado, tiene que plantearse el hecho de salir fuera.” (Roberto)

Les paraules de Roberto mostren un altre desplaçament força important. Se li demana per la crisi i ell porta l'explicació cap a la responsabilitat dels individus: malgrat que comença preguntant-se si els que ocupen la part superior, les altes esferes diu de forma gràfica, estaran fent alguna cosa, ràpidament duu la càrrega de l'argument cap als individus. Aquest desplaçament és congruent amb l'enquadrament del cosmopolitisme que es fa als discursos i, en general, amb una forma d'entendre els individus com a subjectes responsabilitzats, que han de respondre a cada moment de forma autònoma, una concepció típica del neoliberalisme (Gill, 2010; Strathern, 2000). Aquest enquadrament del cosmopolitisme en la lògica del subjecte responsable neoliberal cal, a més, posar-ho en el context de l'increment de la flexibilitat i les seues conseqüències sobre les trajectòries i, per tant, sobre les estratègies dels individus (Furlong, Cartmel i Biggart, 2006; Ibáñez i Rodríguez, 2001; Sennett, 2006). Sota aquest marc, el cosmopolitisme està completament inserit en la lògica del capital humà i la perspectiva de la mobilitat transnacional sol emergir als discursos enfocada com a part d'estratègies de maximització dels capitals incorporats. Dit amb altres paraules: el cosmopolitisme vindria a ser un dels pols d'una situació que podríem classificar de doble vincle, recuperant en cert mode la idea de Bateson (1987). L'ideal cosmopolita se sustenta en bona mesura amb l'apertura i la mobilitat com formes de coneixement, podríem afirmar que promou una forma d'estar en el món que es podria catalogar com desinteressada, que fuig de la mirada dels nacionalismes que tendeixen a refiar dels qui són diferents. El capital humà prescriu una lògica oposada: l'espai social esdevé un mercat en el qual els individus són empresaris de si mateixos i, com a tals, competeixen per assolir ocupacions que són

escasses. Així, la mobilitat transnacional és justificada pels individus amb arguments que es desplacen entre aquests dos pols discursius.

Es tracta d'una tensió constant en els relats. Fins i tot les posicions més cosmopolites convençudes mostren aquest doble vincle que va de l'apertura a la competició. És el cas de Nando, un llicenciat en economia que va encadenar pràctiques en diverses empreses, fins que va anar a Holanda per treballar en un banc, també amb un contracte de pràctiques. Nando fa una lectura de la mobilitat com experiència vital transcendental, una experiència que augmenta la predisposició a l'apertura. En el seu relat són diverses les ocasions en què generalitza la valoració de la seua experiència i argumenta la necessitat de la mobilitat transnacional com una forma de madurar personalment. No obstant, com podem llegir tot seguit, l'argumentació oscil·la entre, per un costat, la maduresa, l'idioma i el coneixement de llengües i, per altre costat, la competitivitat econòmica i la mobilitat com a requisit per a ser competitiu:

“Bueno, yo en general, no sé, si pudiera aconsejar a todo el mundo, le diría que se fuera, que tuviera una experiencia fuera. Vivimos ahora en Europa y tenemos muchísimas facilidades para encontrar prácticas, para encontrar... para irnos a estudiar fuera, en una universidad extranjera. Y, vamos, tendría que ser, bajo mi punto de vista, casi obligatorio en las universidades que los estudiantes se fueran a vivir una experiencia al extranjero. Por un tema, por un lado el idioma, el inglés, que estamos en la cola de este tema y es una cosa malísima para nosotros. Y luego, por otro lado, la experiencia y la madurez que te da irte fuera. Cuando no has tenido esa experiencia porque vives en la ciudad en la que estudias, porque hay mucha gente que sí que vive fuera y a lo mejor se mueve, pero la madurez que te da irte fuera, establecerte en un nuevo país, conocer gente totalmente distinta y la cultura, eso es una cosa que, vamos, fundamental. Por supuesto como en tu país no estás en ningún sitio, porque claro, aquí te entiendes, pero esa es la zona de confort, es la zona que sí, que estás muy a gusto y que no tienes complicaciones, en principio, pero hay que salir de la zona de confort y hay que conocer nuevas culturas y vivir otras experiencias, eso te enriquece y te hace crecer mucho. Además, es una cosa que en el resto de Europa, si queremos ser competitivos, es muy natural que la gente se mueva de países porque, bueno, tenemos la suerte de poder viajar por toda Europa con... vamos, con muchísima facilidad y tenemos que aprovecharnos de eso, porque los otros países ya lo están haciendo y si queremos ser competitivos tenemos que hacerlo también.” (Nando)

Aquesta tensió discursiva entre els dos pols (cosmopolitisme i capital humà) es reflecteix de manera prou evident en la reconstrucció del procés de presa de decisió de marxar, com veurem en el següent apartat.

6.2.1. No nos echen, que ya nos íbamos. La decisió de marxar: entre les vides inviables i els futurs desitjats

“Yo no me habría marchado nunca seguramente. Tengo amigas que se marcharon antes de la crisis, por lo que te digo, por un futuro mejor en lo suyo, porque aquí no había posibilidad de tener ese trabajo y con esas condiciones económicas. Pero yo no me habría marchado nunca, seguramente. Por eso te digo que lo vi, no sé, como un reto, yo me vi libre, en plan de me marchó, hago esto, hago lo otro... Por la parte bonita. Pero por otra parte, lo que te digo, que se convirtió en una necesidad, de repente, algo que era como un sueño, como una opción que tenía en mi cabeza en plan de: ‘Pues podría hacer esto, irme y aprender inglés’. De repente se convirtió en una necesidad, en plan de o lo haces o lo haces, porque no te vas a quedar aquí en casa de tus padres, que ya tienes treinta años, que ya me veo con cuarenta liada con la manta, comiendo palomitas y viendo los culebrones en la tele con mi madre y con mi padre: pues no, va a ser que no.” (Pilar)

Aquest apartat l'he volgut començar amb aquest verbatim de Pilar, qui va esclatar d'indignació en recordar durant l'entrevista els anuncis televisius de Campofrío, marca que durant dos nadals va explotar comercialment i de manera llastimosa el fenomen de l'eixida del país de la joventut (sembla que a Campofrío se li van haver de cremar les naus centrals per a canviar el tema dels seus anuncis). Acabant l'entrevista, Pilar va recordar l'anunci de televisió d'aquesta marca i a partir d'ell va tornar a parlar sobre la seua eixida. Pilar es va mostrar durant tota la conversa com una persona favorable a la mobilitat transnacional; malgrat procedir d'una família arrelada a un sol municipi, el seu àmbit professional, la comunicació i la publicitat, l'havien posat en contacte amb una perspectiva en la qual la mobilitat és una acció que s'ha naturalitzat com a part del *background* personal, a més de per millorar idiomes, per fer *networking*, conèixer altres cultures empresarials, etc. Al llarg del nostre diàleg, Pilar em va insistir en la importància de la mobilitat: em va explicar, per exemple, que quan va trobar feina de cambrera a Anglaterra i s'ho va poder permetre, va buscar habitatge amb persones que no foren angleses, li semblava una pèrdua de temps conviure amb espanyoles i espanyols. Però el record de l'anunci li va provocar una emoció que va fer emergir una nova lectura de la seua eixida: el que era un somni havia esdevingut una necessitat, una obligació derivada de la manca d'expectatives, que s'havien acabat d'esvair arran del seu acomiadament de l'empresa on va entrar de becària i havia acabat aconseguint un contracte a temps parcial. El verbatim de Pilar, sintetitza perfectament una de les idees centrals que es desprenen de l'anàlisi dels discursos sobre l'eixida: estem davant de generacions que han interioritzat i assumit la mobilitat, però en les seues trajectòries les decisions es precipiten fonamentalment a causa de les situacions de precarietat i, de manera especial, per l'angoixant percepció de la manca d'expectatives en el nostre país.

La sensació que es té després de completar els estudis universitaris és la d'haver "complert" amb un deure: malgrat que s'ha assumit que la formació no acaba amb la llicenciatura o el grau i que després han de vindre màsters, cursos, idiomes, etc., els joves titulats i titulades manifesten aquesta sensació d'haver completat el que durant temps se'ls havia dit que era la seua obligació, la seua part del contracte familiar i social. Però aquest deure complert no troba ressò en un mercat laboral on predominen els *bad jobs*, les ocupacions dolentes (Santos, 2012a), que s'alternen de forma quasi natural amb períodes d'atur. Amb l'expressió "allò meu" ("lo meu", de forma més col·loquial; "lo mío" en castellà) assenyala allò que les persones entrevistades consideren que els hi pertoca d'alguna forma. Més enllà de referir-se al camp propi d'especialització professional, "allò meu" reclama la part que els correspon, allò que és seu per dret, per haver complert amb el que s'esperava d'ells i elles. Quan no hi ha reciprocitat, quan l'Estat, la societat, en el camí d'eixida de la universitat els deixa desprotegits en el mercat laboral, apareix una percepció de pèrdua, de desorientació. Hi havia una mena de contracte familiar i social que els assignava l'obligació de formar-se, d'assolir un títol universitari que finalment no ha tingut cap recompensa. Algú no està complint la seua part i no són ells i elles.

Hi ha un mot crossa que es repeteix i que és expressat idènticament tant pels entrevistats que parlen castellà, com pels que parlen valencià. "Bueno" i "però bueno" es apareixen repetidament com a mot que tanca o enceta les frases. Fa la impressió de complir un paper de síntesi: es refereix tant al context com a les possibilitats d'actuar. "Bueno", les coses estan així; "però bueno", què podia fer jo? Malgrat que aparentment no té cap paper rellevant en l'oratoría, aquest mot pren una major dimensió quan es posa en relació amb un tret dels discursos dels joves universitaris: l'absència d'expectatives, que acaba esdevenint en una erosió de les esperances. Estem davant un tret que podríem dir que és conforma a partir de l'experiència quotidiana d'unes vides incompletes, quan no inviables, que finalment configuren una mirada en la qual l'esperança i les expectatives estan sotmeses a un continu procés de desgast. La joventut s'ha consolidat en l'imaginari social com una etapa de transició, una imatge sobre una fase de la vida constituïda per la precarietat, una mena de vida encara incompleta, en la qual encara no hi ha plena emancipació, no s'ha format un nucli familiar autònom, les ocupacions són temporals, etc. (European Group for Integrated Social Research, 2001; McDowell, 2012; San Martín i Ballesteros, 2015). Però aquesta construcció social de la joventut no està tinguent lloc sense una certa angoixa pels principals protagonistes, els i les joves.

En el cas que ací ens ocupa, la joventut amb titulacions universitàries, la topada entre les expectatives i el que realment poden assolir és potser més forta que entre altres sectors de la joventut. Com deia unes línies més amunt, el sintagma “treballar de lo meu” (“lo mío”) visibilitza unes expectatives, una contrapartida merescuda a canvi d’una dedicació. La crossa “però bueno” expressa una lectura del context, una vivència del present com una mena d’atzucac, un carreró sense eixida que no queda més remei que rodejar. En els següents fragments, la Marta, llicenciada en sociologia i ciències polítiques que va marxar a Holanda com au pair amb la intenció de buscar feina, explica la situació que vivia abans de marxar: després de la carrera no hi ha feina ni expectatives, aleshores el màster apareix com una forma de “fer alguna cosa”, de no perdre el temps i, alhora, augmentar l’empleabilitat; el màster també obre la possibilitat de pràctiques i, amb elles, una mínima esperança de seguir treballant un cop acabades, però li acaben oferint una beca, amb una remuneració poc més que simbòlica. La situació de la Marta és similar a la de moltes persones de la seua generació (Miret, Salvadó, Serracant i Martí, 2008; Serracant, 2015; Simó, Golsch i Steinhage, 2002), un tipus de trajectòria que està molt present en els relats de les persones ací entrevistades. Al remat, com explica Carles, qui va haver de marxar a Xile perquè la seua vida “puzle” (que hem vist en un apartat anterior) va esdevindre inviable, al remat, com deia, Carles ho sintetitza de manera colpidora: no és treball el que manca, sinó l’esperança. I acaba de perfilar aquesta desoladora sentència amb una imatge que simbolitza la vivència d’una generació flexible i mòbil: tota la vida en dues maletes. Una generació sense massa esperances, només amb una maleta.

"Estuve todo el año, aparte de haciendo un master, luego en marzo empecé las prácticas en el ayuntamiento de XXXX y, bueno, en principio eran tres meses pero luego el ayuntamiento me amplió otros tres más (...) Y allí, bueno, nos trataron bien y tal y la verdad es que les convenía, nos renovaron tres meses más porque les convenía. Pero, bueno, tampoco enseñan... las prácticas tampoco nos enseñaron mucho, no sé. ... O sea, nos dijeron que podían abrir como una beca o algo así y que nos... nos... bueno, nos dieron trescientos euros al mes, pero, bueno, aceptamos."
(Marta)

"Perquè el rotllo no és que no hi haguera treball, és que no hi havia treball (i açò va ser fa un any, a partir de 2012 o així), és que s’acabava també l’esperança, no només... no l’oferta, sinó l’esperança. Aleshores, doncs decidirem anar-nos-en a Xile, que ella allí havia treballat i ella sabia que si trobava curro anava a estar bé el treball, perquè a més li oferien coses i tal. I res, se n’anàrem cap allà. Això és molt dur, perquè després, això, com et deia, t’adaptes, però t’adaptes a una necessitat, no és una decisió que tu prengues. Tu no dius (bé, en el meu cas i en el de la meua dona), no dius: ‘M’abelleix anar a provar sort a tal lloc’. És: ‘Ací, ja no trobe més possibilitats, ja no sé què més fer perquè ho he intentat tot, aleshores cal buscar altra cosa’. I, doncs pensant-ho i tal, entre cometes, nosaltres tenim la facilitat de què allí està la seua família, ella tenia una xarxa de quan va treballar allà i tal. Era com el millor

destí després de no poder fer el que vols, que és treballar aquí. Perquè també m'abellix treballar aquí i aportar aquí, doncs si no pots aportar aquí perquè no et deixen... sí, en realitat perquè no et deixen, doncs esculls, prens la decisió d'anar-te'n. I és molt dur perquè a nivell sentimental és molt dur, perquè abandones tot. De fet un punt molt visual és quan fas la maleta per anar-te'n a viure a un altre lloc, que arribes a l'aeroport i dius: 'La meua vida ara està en dos maletes'. Perquè és que està en dos maletes, no tens res: els mobles els has donat a un amic, els has repartit per la família, els has no sé què, tanques la casa i tens dos maletes. I dius, val." (Carles)

"Yo empecé en 2008 en un club de tenis en la recepción, a cubrir vacaciones. Y fue en noviembre de 2011 cuando me llamaron proponiéndome si hacía los fines de semana por la tarde. Entonces ya se me juntaban fines de semana con vacaciones y ya hacía más horillas, ya tenía una paguita semanal aunque fuera, por decirlo así, más el extra de las vacaciones. Pero, claro, ya llevaba cinco años en ese sitio, sabía que tampoco podía ascender mucho más, no era lo mío." (Tania)

El tercera de les cites anteriors pertany a Tania, titulada en teràpia ocupacional, que va marxar a França després d'anys amb un treball de cap de setmana com a conserge d'un club de tenis. El que inicialment era un treball complementari a la beca per estudiar la carrera, va acabar convertint-se en la principal i única ocupació de Tania un cop finalitzats els estudis. La situació del mercat laboral acaba creant una continuïtat entre la situació abans de tenir la titulació i les opcions que hi ha quan s'han conclòs els estudis: no hi ha canvis en les condicions laborals. Durant els estudis s'ha assumit la posició subordinada en el mercat laboral, amb feines esporàdiques, que són gairebé una concessió del mercat a persones que encara no són del tot força de treball; però un cop convertits i convertides en força de treball, amb un títol que acredita aquesta transformació, varien poc o gens les expectatives i els espais que deixa el mercat laboral, a penes uns treballs insuficients per a dur una vida autònoma, a més sovint en forma de beca o pràctiques, que acaben accentuant la percepció de no acabar d'estar dins del mercat laboral.

La "paguita semanal" que tenia Tania podria ser vista com un correlat de l'assignació que els pares acostumen a donar a filles i fills: una mena de símbol d'una societat que no permet trajectòries d'emancipació i que només ofereix una "paguita" a les persones més joves, que són infantilitzades mitjançant, entre d'altres, beques interminables i, com diria alguna insigne dirigent política, simulacres de treballs en diferit, amb salaris intermitents i insuficients. Davant un mercat que no mostra cap sensibilitat, qualsevol oferta, per precària que siga, és vista com una concessió, com una xicoteta treva a la indiferència habitual. S'accepta i els retrets estan poc presents als discursos. La possibilitat de fer currículum i obtenir algun ingrés és vista com un mal menor enmig d'un atur massiu. Ni tan sols la universitat ofereix protecció front el treball gratuït i fa servir el pal i la carlota (Carrot Workers i Precarious Worker Brigade, 2012), oferint ocupacions precàries, fins i

tot sense ingressos, a canvi d'oportunitats futures. Inclús en aquesta opció, les institucions públiques no ofereixen condicions que garantisquen projectes de vida autònoma; però un cop més, davant l'abisme de l'atur, la possibilitat d'augmentar el propi capital humà fa que aquestes opcions precàries apareguen com òptimes. Així, l'opció de marxar del país apareix com l'únic camí viable per tenir, si més no, alguna expectativa.

El verbatim següent correspon a Xusa. Es va diplomar en treball social amb un bon expedient i, veient l'escassa oferta laboral en el seu camp, va decidir fer un màster i tractar d'obrir-se camí a la universitat. Durant el màster, que estava ubicat a una universitat madrilenya, va vincular les pràctiques i el treball final a un projecte que desenvolupava un equip interuniversitari, amb participació d'un grup de la facultat on s'adscivia el màster i un altre grup de Granada. Assumint ella la despesa, es va desplaçar a Granada, aportant el seu treball al projecte de recerca sense cap remuneració, però amb l'esperança que en acabar el màster li oferiren un contracte d'investigació al si del projecte. Es tracta d'una pràctica habitual de moltes empreses, però és especialment utilitzada en els sectors típics de l'economia del coneixement: treball gratuït a canvi d'opcions en el futur (Morini, 2014; Murgia, 2012). El treball gratuït inclou pràctiques, beques, voluntariat, etc., que no desborden el procés de formació. En el cas de Xusa, l'equip de recerca aprofita la cobertura del màster (les pràctiques i el treball final) per encobrir una relació laboral; en acabar aquesta cobertura del programa formatiu la promesa no es concreta, sinó que plantegen que siga Xusa qui s'haja d'acoblar a un pressupost encara incert en eixe moment. Quan ella explicava la situació de bloqueig en què es va veure, i que va desembocar en la seua eixida del país per a treballar cuidant xiquets a Holanda, malgrat que el relat té una forta càrrega emocional, l'accent no es posa en el possible frau o en l'incompliment d'una promesa per part de l'equip investigador que s'havia beneficiat del seu treball: l'accent es posa en la pèrdua de temps i en la necessitat d'ampliar el capital humà (en aquest cas objectivat en la competència lingüística):

"Y cuando terminé el master no tenía ninguna oportunidad en España. Lo dejé hecho por si algún día me decanto por hacer el doctorado. Hice la investigación del trabajo final de master en la Universidad de Granada. Luego me ofrecieron seguir investigando, pero no sabían el dinero que me iban a dar. Entonces, claro, yo dije: '¿Yo cómo me voy a mantener en Madrid, si pagar un piso, pagar el alquiler, el metro... me suponen unos 1200 o 1300 euros al mes? ¡Yo necesito ingresos!'. Y me dijeron: 'Bueno, sí, pero no sabemos de momento la dotación económica que tenemos'. Entonces dije: 'Mira, yo no voy a perder más el tiempo'. Y como ya tenía el inglés ahí... más o menos a medias, dije, me vengo a... Me quería ir a Edimburgo." (Xusa)

En les ocasions que sí que es fa referència a l'actuació d'altres actors, la crisi, convertida en metàfora ontològica, apareix com un factor que elimina o limita la responsabilitat d'empreses, institucions públiques, etc. Trobem descripcions mancades d'adjectivació, on es descriuen situacions precàries (en ocasions amb irregularitats legals) sense fer servir enunciats crítics o emocionalment carregats. Com veurem en parlar de les percepcions sobre la fuga de cervells, l'episodi d'eixida del país, podem dir que ens trobem encara enmig d'un procés de negociació del sentit de la crisi: la crisi va suposar un *shock* important en la vida de moltes persones, açò està present en els relats (de fet la paraula *shock* és utilitzada per diversos entrevistats per descriure la situació en què es trobaren), però encara no hi ha una noció de sentit comú sobre si la crisi va ser "fabricada" o sobrevinguda, sobre les responsabilitats individuals i col·lectives i sobre els seus efectes a llarg termini. Sembla clar que la crisi va canviar el panorama també pels més joves, que van haver d'ajustar les expectatives quan pràcticament encara no havien posat els dos peus en el mercat laboral i, en general, en la vida adulta. Expressions popularitzades per col·lectius com Juventud Sin Futuro, que tenia entre els seus lemes aquell "no vas a tener casa en tu puta vida" (Muñoz i Santos, 2014), condensen una vivència molt present en les entrevistes ací analitzades: les trajectòries vitals s'han vist truncades pràcticament abans de començar. Però en els relats no acaba de cristal·litzar una definició unívocament crítica; el que sí està molt present és una visió pessimista i, potser en un intent per mantenir esperances, emergeix una avaluació atenuada dels efectes de la crisi, tot atribuint al altres les pitjors conseqüències. Finalment, l'espai discursiu en el que s'acaba convergint redundaria en el que alguns autors han anomenat dimensió disciplinària de la crisi (Alonso et al., 2011; Alonso i Fernández, 2013): una reificació de la crisi que justifica els sacrificis que han de fer els individus per adaptar-se a les noves regles del joc. Qui té treball, per dolent que siga, ho ha d'agair, o almenys no es pot queixar, i qui vol accedir-ne a un només pot esperar condicions gairebé de subsistència.

"Entonces, a eso voy, en España me di cuenta que esa era la temática. De hecho mucha gente se ha... la crisis a mucha gente le está haciendo ver cosas que antes eran impensables. Claro, ahora tienes que decir: 'Da gracias que tienes un trabajo, chico'. No, no es eso lo que deberíamos estar haciendo. Ese es mi punto de vista. Me di cuenta y a partir de ahí, pues ya empecé a... a fomentar, no, a fomentar no, a dirigir todo lo que era mi carrera hacia fuera de España." (Alfonso)

"Me acordaba de una conversación con una amiga, que me decía, en plan (fue cuando te estaba contando un poco la situación a la que estamos enfrentados) y me decía: 'Qué mala suerte que acabamos la carrera y empieza una crisis, ¿no? Y no tener... no vamos a conseguir trabajo'. Y yo: 'Pues mala suerte van a tener los que vienen detrás, ¿no?'. Pero suerte... porque realmente yo tuve la suerte de estudiar

con beca, en la época de Zapatero (no por Zapatero, no estoy haciendo ninguna...), pero que, bueno, que una época más de expansión de las políticas sociales y estudié con beca del ministerio, con beca compensatoria, vete de Séneca y te doy pasta, vete de Erasmus y te doy pasta, tres becas de verano de idiomas... No sé, peor lo van a tener los que estén ahora cuatro años y salgan y estén igual que nosotros, porque estos cuatro años se los van a tirar ahí, a duras penas, sin los beneficios que hemos tenido nosotros. Entonces, no sé, dentro de lo malo lo bueno, hemos salido justo a tiempo.” (Laia)

Les escasses expectatives, junt al desolador paisatge deixat per la crisi, són el mar de fons sobre el qual es pren la decisió de marxar, doncs tot plegat acaba configurant la sensació d'estar vivint vides inviables en aquest país. En els relats la decisió de marxar no ocupa un espai central, ni tan sols important: un dia es pren la decisió i ja està. No pareix que el fet de marxar impliqui un cost emocional important, fins i tot el temps que transcorre des que es pren la determinació fins que s'acaba eixint del país sol ser relativament breu (en els casos de les persones ací entrevistades oscil·la entre un i dos mesos) i ni tan sols els tràmits administratius (bàsicament reduïts a l'obtenció de la targeta sanitària europea i a les qüestions relatives als estudis o les prestacions d'atur que puguen tenir pendents) o la cerca d'habitatge endarrereixen l'eixida. Però com si es tractara d'un procés de dol, potser la decisió final no costa molt perquè el més dur sol viure's abans de prendre-la. En el dia a dia s'experimenta la precarietat, una precarietat que, cal insistir, ja no es percep com a temporal, sinó que es veu com una experiència amb un final que no s'albira, i aquesta experiència acaba erosionant la confiança i, per tant, el moment de la decisió és simplement un pas més.

“Pues estuve... cuando me despidieron eh... compaginando tres trabajos a la vez por decirlo así, trabajando, haciéndoles un proyecto a ellos por... como autónoma, luego trabajando en otros sitios también y... bueno, más que como autónoma facturándoles yo, y, y nada y eso y luego llego llegó momento en que estaba en tres trabajos a la vez cobrando una miseria, sin días libres a la semana y... pues nada, como tengo la gran suerte de haber hecho un Erasmus en el extranjero, que sé idiomas desde pequeña y... que, pues eso, tengo la gran suerte de tener las herramientas pues, pues me dije '¿Qué hago aquí? Me voy fuera'. Y me marché al mismo sitio donde estuve de Erasmus.” (Alexandra)

En el verbatim que encapçala aquest apartat, hem vist com Pilar es queixava de la banalització que l'anunci de Campofrío feia de la situació de milers de joves que han marxat. La tensió que mostra és enorme: de la mobilitat com un somni a l'eixida com un imperatiu. Es tracta potser d'un dels trets definitoris de com estan vivint aquest fenomen els seus protagonistes: es tracta de generacions que podem considerar mòbils, habituades al turisme, als desplaçaments, connectades al món mitjançant les xarxes socials i que s'han vist abocades a un règim de mobilitat que no han pogut triar entre massa opcions. Moure's o romandre, amb tot el que suposa cadascuna de les dues

opcions. Però, excepte moments puntuals al voltant de 2011, no ha hagut una contestació important quantitativament, ni s'ha acabat configurant un moviment de precaris i precàries d'una certa envergadura (Estanque, Costa i Soeiro, 2013; Muñoz i Santos, 2014). La meua hipòtesi és que junt al cosmopolitisme, la lògica del capital humà, que forma part de l'ordre neoliberal, esborra les referències socials, crea la il·lusió d'un cert aplanament de l'estratificació i posa els individus a competir tots amb tots com si d'empresaris es tractara, empresaris de si mateixa preocupats per maximitzar el capital humà incorporat. Com si es tractara d'un pas enrere de gegant, ens trobem de nou amb un procés que sembla portar les societats occidentals a algun punt anterior als debats sobre la qüestió social (Rosanvallon, 1995); és com sí més de cent anys després d'aquells debats la memòria s'haguera esvaït i els corrents hereus del liberalisme s'hagueren desencadenat, deslliurant les relacions econòmiques de qualsevol consideració social. En el següent apartat em detindré en els discursos sobre el capital humà i la mobilitat com inversió.

6.2.2. “El futuro depende de uno mismo”: la subjectivació del capital humà en els processos d'eixida del país

Acabem de veure com la decisió de marxar s'hi insereix en una estratègia que es precipita per la manca d'expectatives. Amb aquesta decisió busquen ampliar les possibilitats de trobar ocupació en "lo seu", incrementar l'empleabilitat. La seqüència discursiva mostra el desplegament de tot un ventall de recursos i accions per tal de millorar la posició relativa al mercat laboral. Aquest procés deixa entreveure un subtext on està present la lògica del capital humà. Des d'aquesta lògica, els entrevistats i entrevistades enquadren la seua acció com una inversió en si mateixa: màsters, cursos de postgrau, pràctiques, idiomes, etc., són complements per a uns estudis que, a la vista dels resultats pràctics, es mostren insuficients. La necessitat d'inversió en si mateixa desplaça la responsabilitat de la situació d'atur i subocupació, que malgrat que és percebuda com quelcom que afecta a tota una generació, no és entesa en termes conflictius i acaba responsabilitzant-se la pròpia persona, bé perquè li manquen idiomes, bé perquè li manca experiència.

El discurs neoliberal sobre el capital humà acapara cada cop més espais i àmbits. Les universitats organitzen esdeveniments per promoure l'empreniment (la Universitat de València, per exemple, entre d'altres actes organitza una mena de fira anomenada Uni-

Emprèn); els serveis públics d'ocupació porten temps virant cap l'exigència a aturats i aturades de l'activació com una actitud que va més enllà de la cerca de feina (Serrano, Fernández i Artiaga, 2012) i les televisions i emissores de ràdio han inclòs en les seues programacions programes dedicats a l'empreniment (Código Emprende, Tu Oportunidad, Emprende, Mundo Emprende, La Incubadora de los Negocios, etc.). En el plànol d'allò explícit, els discursos sobre el capital humà prescriuen la importància de tenir cura de millorar la pròpia empleabilitat mitjançant la incorporació de credencials i l'increment de les competències. Però l'abast del que porten implícit aquests discursos és força més ampli: transmeten la idea de què els individus s'han de comportar com empreses, invertir en ells mateixos, desenvolupar un esperit empresarial (Foucault, 2007).

La subjectivació de la idea del capital humà ocorre en relació amb els processos socials i econòmics que afecten els joves entrevistats i entrevistades. El context de fons el composaria la difusió de la precarietat, que acaba conformant les trajectòries precaritzades a les que ens pogut aproximar en l'apartat anterior. Un altre dels condicionants que juga un paper en la incorporació de la lògica del capital humà guarda relació amb el que hem vist en els primers apartats sobre alguns dels canvis haguts en el capitalisme, en particular els que afecten a les relacions laborals. En els esmentats apartats hem dedicat un espai a parlar sobre la interpretació de Richard Sennett (2000 i 2006) dels esdevinguts al capitalisme; ací ens interessa especialment allò relatiu amb la flexibilització i els seus efectes psicosocials (Gill, 2010; Ibáñez i Rodríguez, 2001; Santos, 2006) i la desestandardització de les trajectòries laborals que provoquen (Abrantes, 2013; Carbajo, 2014; European Group for Integrated Social Research, 2001). Els relats dels joves entrevistats tenen connotacions que apunten ja no sols a la dissolució de la idea de professió vinculada a la trajectòria laboral, sinó que tot porta a pensar que han incorporat els canvis i la necessitat d'adaptació constant, encara que no sense resistències. Tot seguit, el verbatim reproduït, pertanyent a Pilar, permet endevinar les línies d'aquesta tensió entre l'adaptació permanent, que implica la supressió de les aspiracions a la idea de desenvolupar una carrera, i l'oposició a acceptar una realitat que condemna a l'eventualitat i converteix la trajectòria en un puzle, en el qual desapareix la idea de continuïtat.

“Lo importante de esta vida es que te gusten muchas cosas. Esto ya no vale, el decir, ‘pues yo quiero ser astronauta’. No, cariño, no puedes ser astronauta, tienes que decirme más cosas y no sólo una, tienes que decirme dos, tres o cuatro, porque nunca se sabe, porque si una puerta se cierra, se abre otra; porque si se te cierra esa puerta qué vas a hacer, ¿ponerte a llorar? Pues no, pues venga, que seguro que va a haber otra cosa que me va a gustar. Sé que luego existe la vocación y que esto

me gusta mucho y tal, porque ya me estoy imaginando a mis amigas por detrás: 'Pues yo quiero ser esto y yo voy a luchar por serlo'. Sí, sí, todo lo que tú quieras, pero conforme... Yo es que he sido siempre de adaptarme a las situaciones. Pues si esto no va, pues tiraré por otro lado. Es así. No sé." (Pilar)

Pilar, expressa el clar convenciment de què no es pot mantenir l'anhel a "ser" només una cosa en la vida. Ella acaba de passar una llarga temporada treballant a un bar de Cambridge, servint copes a un municipi que és un dels referents mítics del coneixement. El nom de Cambridge, que evoca les *old universities* i l'ensenyament d'elit, per a Pilar va associat amb la seua experiència personal: a Cambridge va haver de fer-se a la idea d'oblidar-se per una temporada de treballar en el sector de la publicitat, d'on acabava de ser acomiadada d'una empresa (per ser la més jove i la que era més "barata" d'acomiar) i assumir que havia de reorientar-se i acceptar fins i tot feines poc qualificades. Es tracta, doncs, d'una percepció que emergeix dels plecs d'una experiència vital on esdevé impossible aferrar-se a una identitat, ni tan sols a una identitat professional. Sennett (2006) narrava com els emprenedors informàtics de l'àrea de San Francisco mostraven una aparent manca d'aferrament (*apego* en castellà, *attachment* en anglès). Una posició similar pareix endevinar-se en el relat de Pilar i d'altres persones entrevistades; t'has de fer a la idea de què hauràs de canviar de feina i de sector més d'una vegada: "no puedes ser astronauta", però publicista, treballador social o enginyer agrònom sembla que tampoc. Però la pròpia Pilar introdueix en el seu monòleg les veus de les seues amigues, que juguen una mena de contrapunt, com si es tractara de la figura de l'altre significatiu. Aquestes veus es planten i, segons Pilar, dirien que estan disposades a lluitar per ser una cosa (professió en aquest cas) concreta.

Pense que, al marge de què Pilar pugui estar pensant en alguna persona en concret, el contrapunt que ella mateixa aporta per reforçar el seu raonament evoca un dels discursos aparentment contradictoris que circulen en relació al capital humà. Estic referint-me als missatges que, des de corrents psicològiques i des del pensament managerial, entre d'altres, reforcen la idea de l'activació emocional (Alonso i Fernández, 2013a; Ehrenreich, 2011; Fernández, 2007). Tot plantejant la gestió de les emocions, aquests missatges proscriuen l'actitud positiva com una pedra filosofal que pot modificar el curs dels esdeveniments; hem vist, per exemple, multiplicar-se les figures i disciplines dedicades professionalment a oferir ajuda per a mantenir aquesta actitud positiva i assertiva, com ara el *coaching*, el *mindfulness*, la programació neurolingüística, etc. Un altre entrevistat, Nando, referint-se a les possibilitats de treballar en sectors qualificats afins al que havia estudiat, afirmava que: "Estoy convencido de que, bueno, si le pones ganas, si le pones

ímpetu... (...) yo creo que eso depende mucho de uno mismo". D'igual forma, en el verbatim de Pilar, malgrat que ella discuteix amb les seues amigues, ho acaba portant a un terreny comú: al final depèn d'un mateix. Açò és expressat per Pilar com la capacitat d'adaptació, una capacitat que es mou en el mateix àmbit d'interiorització de les responsabilitats que acabem de veure en la cita de Nando.

Anàlogament al que ocorre amb els capitals financers, el capital humà es desvaloritza, de manera que calen "inversions" per revaloritzar-lo. Acabem de veure que el principal parquet on es mou aquest capital és el parquet individual, són els propis subjectes els que han de posar "de la seua part" per adaptar-se als canvis o per intentar posar en valor les seues credencials. Però aquestes credencials no sempre valen el mateix; és més, fins i tot no sempre són les mateixes credencials les que demanda el mercat, el que obliga a estratègies d'actualització. En el treball assalariat hem assistit a una progressiva penetració d'aquesta dinàmica de l'actualització, que es fonamenta en una obsolescència cada cop més ràpida de les qualificacions i la incorporació constant de noves competències; tot un ventall de cursos de formació contínua (que han comptat amb l'entusiasta espenta dels sindicats) han ajudat a introduir i propagar aquesta idea del "reciclatge" (Carbajo i Santamaría, 2015; Kelly, 2013). La pèrdua de valor de les credencials i d'altres capitals incorporats és percebuda com si anara a gran velocitat, el que acaba afegint més tensió a unes generacions que ja tenen unes expectatives prou estressants. L'elecció d'universitat, per exemple, comença a aparèixer com una decisió per la qual es tenen en compte la posició als rànquings i el prestigi dels estudis que es volen cursar.

"Pero yo, bueno, yo tenía unas expectativas de terminarla en seis años como mucho, siete, pero bueno, al final durante la carrera aparecen cosas que te hacen replantearte y decir: '¿En realidad merece la pena hacer un sprint hacia el final... y decir, vale, y ya tengo el título o hay más cosas a las cuales les puedes sacar provecho?'. Y ahí voy, es decir, al final me di cuenta que no era realmente, lo más importante no era terminar la carrera en cinco o seis años, lo realmente importante era cuando terminas la carrera qué tienes. Es decir, está profesionalmente muy mal visto terminar la carrera con tu título y no saber hacer nada. Es decir: ¿qué sabes hacer? Pues estudiar. Pues muy bien. No, no... las empresas, PYMES y demás, son un poco reacias a contratar gente que no sabe hacer relativamente, entre comillas, nada." (Alfonso)

Però la tensió sentida arriba a posar en qüestió no sols un títol expedit per una universitat o altra, sinó el valor del propi títol. Així, en el nivell explícit del discurs apareix qüestionada la vàlua dels títols universitaris: el marc de fons és sempre la dificultat per a la col·locació, però el raonament dels joves entrevistats no tendeix a invalidar completament la formació (malgrat que hi ha un evident descontent), sinó que assenyala la seua incapacitat per

satisfer les competències que demanda el mercat. És el que veiem en l'anterior fragment, en el qual un enginyer justifica la seua decisió d'ajornar la finalització dels estudis universitaris, adduint que per tenir una bona posició en el mercat el títol és insuficient. En el seu cas, l'estratègia a la que al·ludeix va consistir en la realització de pràctiques a l'estranger (Brasil i Alemanya) per tal d'afegir nous ítems al seu currículum i augmentar la competència en altres idiomes. La normalització d'aquest raonament de nou implica un desplaçament en la responsabilitat: la formació en el lloc de treball dels empleats deixa de ser cosa de les empreses, atès que treballadors i treballadores esdevenen empreses-cos i, com a tals, són ells i elles els que han d'invertir en sí mateixos. En el nivell subjacent, el següent fragment ens aproxima a un subjecte que realitza un treball constant sobre si mateix, en la línia apuntada per autors com Han (2012), un subjecte que ja no entén la productivitat lligada a un espai (la fàbrica, l'oficina o l'estudi) sinó al propi cos. Semblant en certa manera als descrits per Sennett (2000), estem davant d'un subjecte centrat en si mateix, que té com a guia d'acció un difús mercat que envia senyals que indiquen el valor de les accions que constantment ha de fer aquest per mantenir-se sota la línia de flotació.

La conjunció amb la crisi d'aquesta dinàmica individualitzadora i activadora incrementa la sensació de desencant, doncs el reconeixement del mercat a les credencials/capitals no arriba i les expectatives empitjoren conforme es van complint anys (i en aquest sentit les fronteres biogràfiques simbòliques –els 30, els 40 anys–, tan explotades pels mitjans de comunicació, exasperen encara més la sensació de la manca d'un futur millor). Algunes posicions discursives denoten una major decepció amb la inutilitat de l'increment de les credencials educatives i altres components del capital humà. Aquesta posició és particularment visible entre els titulats i titulades en disciplines de l'àmbit de les ciències socials i les humanitats i que, a més, provenen de famílies amb els pares i mares sense estudis superiors, els quals estan enquadrats en el que més amunt he anomenat cosmopolitisme subaltern. En aquesta posició no hi ha un qüestionament explícit i frontal a la lògica del capital humà, sinó que més bé estem davant una negació per la via dels fets: malgrat haver posat esforç en assolir credencials, competències, etc., la conjuntura no permet posar-les en valor.

Des d'aquesta posició, que es mostra escèptica amb el valor efectiu de les credencials i capitals, emergeix una de les escasses referències que trobem en els discursos al que podria ser entès com la classe social o, si més no, a l'estatus. Al baix capital cultural dels pares i mares, s'afegeix la manca de capital social útil per a accedir a contactes que puguin facilitar opcions d'aconseguir ocupacions qualificades. Es reconeix, per exemple,

una posició de partida desavantatjada, en particular en la competència lingüística en anglès. Però el que més destaca d'aquesta posició és la sensació de caiguda. El món posterior a la crisi s'ha polaritzat i no hi ha a penes espais intermedis, o s'està "dalt" o s'està "baix". Funciona la metàfora espacial: ha hagut una desaparició dels espais on es podia estar mínimament a cobert.

"Jo crec que abans, per exemple, hi havia un model, com si diguérem, per a la classe mitja o, per dir-ho d'alguna manera, per tots el dels muntó, que jo estaria en eixos: treballes i tens família, un cotxe i no sé què. Ara crec que no et pots sentir... ara no et sents ahí dins. Ara et sents o molt dalt o molt baix i cada vegada més. M'explique (o vaig a intentar-ho). O ara ets el número u, val, i tens una capacitat econòmica darrere que et recolze, tens idiomes i tens certs contactes que et possibiliten portar un camí cap amunt i cap a l'ideari eixe que es venia abans de tindre cotxe, vivenda i tal. O te'n vas molt cap avall, on no tens absolutament res, val, perquè l'estudi fracassa, la búsqueda de treball fracassa. (...) La percepció que jo tenia quan estudiava la carrera sobre el que anava a ser el meu futur, no té absolutament res, res amb la percepció que tinc ara. Però, per exemple, tinc una germana més menuda estudiant a la universitat que ella no té encara la sensació de fracàs o de no arribar a ser una cosa en la vida. T'ho dic per posar un exemple pròxim. Jo crec que ella no és conscient... o és conscient de lo mal que està tot, però fins que no s'enfronte al mercat de treball tinc la sensació que no es donarà compte del gran *chasco* que es va a pegar! Pense que la imatge que ens venen els mitjans de comunicació és molt de què hem de millorar barbaritats per arribar a això que t'he dit abans: o ets el número u... És que abans els que érem del muntó arribàvem a algo. Ara, o tens darrere tota una superestructura familiar, econòmica, de contactes, relacions, etc., per a poder arribar només un poc a allò que ens van vendre, a allò al que aspiràvem alguns de nosaltres quan estudiàvem, que tampoc és que foren grans aspiracions (i ara menys encara!)"
(Víctor)

Literalment, Víctor planteja una explicació que recorda allò de la *winner-take-all society* de la que parlaven Frank i Cook (1996). Ja no és prou amb l'esforç per arribar a graduar-se, ara cal ser "el número u". En un altre moment de l'entrevista, Víctor fa servir l'analogia amb el programa de televisió *Master Chef* per exemplificar el que vol dir. L'exemple és una imatge magnífica d'aquesta lògica del neoliberalisme segons la qual el guanyador s'ho emporta tot, mentre que la resta queden amb les mans buides. Ja no és prou amb ser cuiner, s'ha de ser un *Master Chef*, doncs no hi ha espai per "dalt" i els cuiners han d'anar baix, a ocupar els *bad jobs*.

El predomini de la lògica del capital humà configura l'eix de coordenades en el qual la mobilitat esdevé una inversió, tant pels individus que estan en una posició més vulnerable i es mostren escèptics, com Víctor, com pels que mostren menys fissures en la predisposició a actuar com empresaris de si mateixos. Ja hem vist que un dels eixos dels quals es justifica l'eixida és la inclinació al cosmopolitisme, a través del qual els individus intenten projectar-se en posicions identificades amb el discurs cosmopolita dominant, tot restant pes a les condicions materials d'unes vides travessades per la

precarietat (com veurem en el següent apartat, aquesta projecció entronca amb una negociació del sentit de l'eixida). Com hem vist també en parlar de les trajectòries, en el procés que porta a l'eixida del país la situació precària i l'absència d'expectatives tenen un efecte acumulatiu, el qual compon una perspectiva en la que l'eixida és una de les poques portes obertes, malgrat que el nivell d'incertesa siga també elevat. Per fi, junt a aquests elements, el discurs del capital humà acaba aportant un dels centres sobre els quals graviten les decisions i part de la justificació de la decisió de marxar.

La referència a la mobilitat com una forma de millorar determinats aspectes, com l'anglès i altres tipus de formacions, és unànime. Els idiomes han esdevingut factor clau en la conformació del currículum. Però el que importa ací considerar és que el currículum en si ha acabat convertint-se en un referent mític en el context de predomini del capital humà com a principi de realitat en les trajectòries laborals. Les decisions que es prenen en l'àmbit de la formació i l'ocupació tenen sempre en l'horitzó la composició del currículum, malgrat que les conjuntures poden acabar determinant una decisió o altra, els entrevistats i entrevistades al·ludeixen al currículum com quelcom del que cal tenir cura. Una de les entrevistades, Alexandra, contava com li van oferir donar-se d'alta com autònoma per poder seguir al treball en què estava, al que va respondre sense dubte afirmativament perquè: "Claro, claro, lo mantengo porque a mí también me interesa hacerme currículum", malgrat que per tal de mantenir-se i ajuntar un salaria mínimament suficient va haver de complementar-lo amb dues ocupacions.

El procés que ha ocorregut en l'àmbit de la universitat, en el qual les exigències del currículum i els seus components han acabat erosionant parts importants del treball acadèmic (Santos, Muñoz i Poveda, 2015), s'ha estès al conjunt dels àmbits de treball qualificat. Els subjectes apel·len quasi compulsivament al currículum en la configuració de les trajectòries educatives. En la lectura del neoliberalisme com a forma de governamentalitat (Lorey, 2006, 2015; Springer, 2012), es pot concebre el currículum com un dels dispositius que interactuen amb els subjectes i marquen límits a l'acció d'aquests. En passar de situacions on la precarietat roman circumscrita a la dimensió laboral, a altres situacions en les quals la precarietat vital, açò és, que afecta al conjunt de les dimensions biogràfiques, les velles formes de disciplina es mostren del tot insuficients per assegurar una conducta que garantisca la reproducció social o, si més no, els comportaments òptims pel manteniment d'un determinat ordre normatiu. En aquest sentit, el currículum reforça el seu contingut disciplinari i autodisciplinari en la mesura que exposa els individus a l'escrutini d'altres (empreses, agències de col·locació i fins i tot

altres individus que cerquen feina, especialment en xarxes com LinkedIn i altres semblants), tot incrementant exponencialment la sensació de transparència en el sentit exposat per Han (2013).

A banda, en el context dels processos d'individualització descrits pels Beck (2003), és innegable que els subjectes tenen unes aspiracions a decidir per ells mateixos majors que en altres èpoques; no obstant, com hem vist en els primers blocs, aquest augment aparent de les *choice biographies* encobreix formes estructurals de vulnerabilitat i desigualtat. Aleshores, en aquest escenari, la conformació del currículum acaba per ocultar part important dels condicionants estructurals, els torna menys dramàtics als ulls dels propis subjectes. El que és una elecció amb poques opcions, com la que acabem d'esmentar d'Alexandra, esdevé una opció personal: vull açò pel meu currículum. El currículum reificat, per tant, esdevé un referent mític que esmorteix el pes dels factors estructurals en la configuració de les trajectòries.

Un dels mecanismes bàsics per a què el currículum haja esdevingut un dels referents mítics dintre de la lògica del capital humà és la asimetria entre la demanda i l'oferta d'ocupació. Aquest procés és potser encara més agut en el cas de les ocupacions qualificades, atès que al nostre país la disponibilitat d'ofertes de llocs qualificats és més escassa (Santos, 2012a). Els senyals que envien les empreses i les agències de *recruitment* condensen en el currículum la possibilitat de passar, si més no, els primers filtres. Tot plegat, açò configura una situació que indueix la percepció d'estar competint amb altres per un bé molt escàs i que la clau de la porta d'accés es troba al currículum. Un cop reificat, el currículum també esdevé una mena de mirall que porta els subjectes a la sensació d'estar competint amb ells mateixos. Així, aquest doble desplaçament, competició amb altres i amb un mateix, atorguen al currículum una funció anàloga al panòptic, donant transparència a la trajectòria dels individus, els quals es troben enfrontats amb altres individus igualment transparents en l'arena d'un mercat que és cada cop més mercat i menys laboral.

En el primer dels següents fragments, Alfonso, aporta arguments sobre per què va estar enllaçant pràctiques durant els estudis i amb posterioritat als mateixos: addueix, ho hem vist més amunt, que només la titulació és un bagatge insuficient per afrontar processos de selecció amb cada cop més competència. Per a ell, la necessitat de modificar el currículum té la suficient entitat com per, a més dels cinc anys de carrera, estar més de dos anys treballant a canvi de remuneracions gairebé simbòliques. El segon fragment

pertany a, Salva, un llicenciat en història que després de suspendre's unes oposicions per a les que portava mesos preparant-se, va marxar a Anglaterra, va treballar primer a un bar i després a una fàbrica, on porta més d'un any. Salva reflecteix en la seua explicació un sil·logisme d'aparent sentit comú: en som més buscant feina, encara n'han d'arribar més (la referència a unes nacionalitats concretes té a veure amb un canvi legislatiu imminent al Regne Unit, que estava vivint un debat important en el moment de fer l'entrevista), per tant ens exigeixen més. En aquesta seqüència la càrrega de la responsabilitat es posa en els que es desplacen, raó per la qual els empresaris gairebé no tenen altra opció i "exigeixen un poc més": toca, per tant, reforçar el currículum per competir amb altres. Per últim, Carles ens permet mirar de portes endins; la pressió cap a la competició que hi ha al mercat laboral erosiona les relacions de cooperació i empeny cap al recel, atès que el company o companya és alhora part de la competència. Aquesta perspectiva que aporta Carles ha estat estudiada en el marc del neoliberalisme i, en casos més concrets, en el context del capitalisme acadèmic, on la penetració de la lògica de la gestió empresarial i els processos de precarització estan obrint importants ferides en les relacions dintre de les organitzacions educatives (Adey, 2009; Gill, 2010; Santos et al., 2015; Slaughter i Larry, 1997)

"Al haber tanto candidato, las empresas se pueden permitir requerimientos para los trabajos totalmente absurdos. Pero bueno, eso te deja un poco... al menos si tienes experiencia te da un poco de cancha a la hora de defender tu candidatura. Si sales recién graduado y sin experiencia y luego ya sin idiomas, pues las empresas te dicen: 'No, tengo mil más delante de ti que son mejores que tú'." (Alfonso)

"També és veritat que la situació allí ara no és igual de fàcil que a lo millor fa quatre o cinc anys, que ara està posant-se més seriós en l'aspecte de l'anglès, el tema de saber anglès a l'hora d'accedir a algunes faenes, perquè no està la crisi com la que tenim ací, però allí ja no és tan fàcil trobar faena com abans i també n'hi ha més competència perquè cada volta n'hi ha més immigració, n'hi ha més espanyols. Per exemple, els espanyols és molt clar, però ara també van a obrir-se les portes als rumanos i als búlgars, entones hi haurà molta més competència. Per això també estan... com tenen més gent per a seleccionar, pues exigeixen un poc més." (Salva)

"Però, és que la competitivitat tan exacerbada és el que fa: si tu vols treball, tu has de competir amb qui tens al costat, no sols per accedir al treball, sinó una volta que estàs dins del treball." (Carles)

La pressió de configurar el currículum, com he dit unes línies més amunt, posa els individus no sols a competir els un amb els altres, sinó que els exposa també a una competició interna, en la qual cada persona es veu en l'obligació de "superar-se", de competir amb ella mateixa. Superació ha esdevingut una paraula clau en multitud d'àmbits, des dels tallers i sessions de motivació per a directius, fins les psicoteràpies per a persones amb malalties greus (Ehrenreich, 2011; Illouz, 2008). La lògica darrere

d'aquest verb és la de l'activació, que al seu torn prescriu la constant mobilització física i afectiva vers uns objectius. Aquesta dinàmica de la superació apareix en les entrevistes: els individus, davant el bloqueig del mercat laboral i la impossibilitat per portar una vida autònoma, es veuen impel·lits a l'activació, que sovint s'identifica amb la "superació" dels seus límits, els quals es materialitzen en el contingut del currículum.

La superació, no obstant, no sempre es refereix als aspectes objectivables en el currículum, sinó que pot abastar també les dimensions que conformen la personalitat i la identitat. Deixant a un costat el que seria el procés de maduració o evolució dintre del cicle vital, perspectiva que està fora del present treball, en els relats es poden llegir moments de redefinició d'elements personals, relatius sovint a les identitats, com acabe d'apuntar. Són processos en els quals la necessitat de recompondre o completar el currículum juga un paper important. Ho podem veure, per exemple, en el següent fragment, el qual s'emmarca en un moment de l'entrevista en el qual Laia, que ve de l'àmbit de les ciències socials, explica el procés que li va portar a abandonar la seua aspiració a treballar en organitzacions solidàries, passant a cercar ocupació en empreses de consultoria i estudis de mercat; aquest canvi li va ser suggerit per una entrevistadora d'una empresa de *recruitment*, qui li posa davant el mirall del currículum i li assenyala les carències del mateix com un imperatiu per a oblidar, al menys temporalment, l'anhel de treballar en el tercer sector.

"Yo creo que jugó mucho a mi favor que no caí en pretender nada raro, en pretender ser nada. Tampoco sabía exagerarlo. Yo le fui muy honesta, en plan, si yo llego y me preguntan en una empresa de investigación de mercados que por qué quiero estar ahí y dónde me veo yo, no les puedo decir que quiero hacer que Coca-Cola venda mucha más Coca-Cola, porque no, no me va a salir del alma, ¿no? Me dice: 'Vale, me parece genial, pero ten en cuenta que podría ser bueno para tu carrera, que podría ser un punto de partida para que luego te pudieras pasar a algo que te guste más, entonces vamos a trabajar en respuestas que no impliquen mentiras muy grandes, bueno, que no impliquen mentiras, pero que tengas en cuenta otras cosas'." (Laia)

Des d'aquesta vessant, la mobilitat és una inversió en el propi capital humà objectivat en el currículum. La decisió de marxar, com ja s'ha assenyalat, s'emmarca en la intersecció entre el cosmopolitisme i el capital humà. L'eixida a un altre país és una inversió, que es fa amb l'esperança que siga una inversió autofinançada: es persegueix obtenir un treball, assumint que molt probablement serà poc qualificat, però el benefici esperat al que s'apel·la per prendre la decisió és l'adquisició de nous ítems (idiomes, títols, experiència...) que afegir al currículum. Tino, un diplomata en magisteri que va marxar després de què es desconvocaren les oposicions que portava mesos preparant, quan li

pregunte per la tornada respon taxatiu: “jo si tinc que tornar, me’n tinc que tornar en algo, en algo per a poder dir després...”, per poder dir que “té” quelcom més que el títol, un certificat d’idiomes, una nota en el currículum que diga que ha treballat en tal lloc. Tino treballa a un bar i viu a una habitació que hi ha dalt del bar i que li lloga el propietari del mateix; no té cuina i viu sol, encara que té un grup d’amics i amigues espanyols que viuen i treballen a la mateixa ciutat del sud d’Anglaterra. Però tot açò és suportable principalment per dues raons: ha pogut eixir de casa de sa mare, a qui ja no li ha de demanar diners per pagar les factures de mòbil i eixir un dissabte i perquè espera tornar amb “algo” més.

La penetració de la lògica del capital humà i de la inversió en si mateix troba, per tant, un camp fèrtil en la precarietat de la joventut universitària, que ha estat rebent els missatges de l’activació i, a més, s’ha trobat després en terra de ningú. I com diria la directora de cinema Icíar Bollaín (2014), han hagut de marxar a terra estranya. Una estranyesa que es fa més suportable sota la promesa del valor que s’incorporarà al currículum. Ja hem vist en l’apartat anterior que l’elecció de la destinació es barreja amb la projecció dels subjectes en el cosmopolitisme: en el relat s’explica l’elecció en funció de criteris que no sempre són de tipus pragmàtic, sinó que sovint es relaciona la destinació amb els propis gustos i la identitat. No obstant, en la tria de la destinació també solen aparèixer criteris que entronquen amb la concepció de la mobilitat com inversió. L’idioma, el prestigi de les empreses o d’un sector determinat, com ara l’enginyeria a Alemanya, es posen en la bàscula a l’hora de triar, tot justificant-ho en relació a allò amb què, com deia Tino fa un moment, volen tornar. Fins i tot esdevé un factor que s’intenta vincular amb aspectes objectivables, com ara la despesa econòmica que cal fer inicialment. És el que, per exemple, ens explica Pablo, qui va marxar d’Erasmus a Alemanya i posteriorment es va quedar a aquell país per buscar feina; anuncia que va triar el lloc “con vistas de futuro”, suposant també que així seria més senzill aconseguir el suport de la seua família.

“La beca Erasmus me ofrecía pagarme el dinero de la casa, porque no me dio para nada más. Me daban 365 euros, no, 265 euros por mes y 261 se los llevaba el piso, o sea que no me daba ni para pipas, pero bueno, por lo menos con eso tenía pagada la casa, que era uno de los mayores gastos y entonces ¡pues eso! Podía haber elegido un país más... de menor nivel, tipo Ucrania, Polonia o algo así, que con el cambio de euro me hubiera dado dinero para mí, por así decirlo. Pero ya que busqué, dije: ‘Bueno, ya que salgo, vamos a salir a... con vistas de futuro’. Y además así, si yo en un futuro pienso quedarme, la familia apoyará mucho más: ‘¡Ay, mi hijo está en Alemania!’ que no: ‘¡Ay, mi hijo está en Polonia!’” (Pablo)

6.3. La reconstrucció de la vida als països d'arribada i la normalització de la precarietat

Existeix una considerable manca de treballs sobre les condicions de vida de la gent, jove i no tan jove, que ha protagonitzat l'eixida del país en els darrers anys. Coneguem alguns detalls a partir de la cobertura dels mitjans de comunicació, el cinema (on podem trobar alguns documentals) i les iniciatives activistes, com ara Marea Granate. En l'àmbit acadèmic no abunden els anàlisis sobre les experiències i les vivències als països de destinació (Moldes i Gómez, 2015; Muñoz i Santos, 2015; Muñoz, 2014; Raffini, 2014). Les poques obres que trobem sobre aquest tema focalitzen l'atenció en aspectes concrets o en sectors específics de la joventut que ha eixit del país. Així, el recent treball coordinat per Rocío Moldes i Fátima Gómez (2015) es centra en un país, Alemanya, i dedica un apartat a les vivències relatives a la inserció laboral; per la seua banda, la tesi de Pilar Darriba (2010) recull les vivències de les infermeres i infermers que van marxar al Regne Unit. També trobem treballs que estan elaborats des de camps d'estudi molt específics i no acaben d'obrir el focus a altres aspectes de les vides dels joves a l'estranger, com ara el treball de Karin Vilar (2015) sobre l'adquisició de competències lingüístiques dels residents espanyols a Alemanya. Es tracta, doncs, d'un tema que encara roman, certament, insuficientment estudiada d'una forma sistemàtica. Està encara per fer una aproximació distinta del tractament periodístic i amb un enfocament que no estiga principalment especialitzat en un sector professional i pugua abastir diverses dimensions vitals.

En aquest sentit, en el present apartat intente realitzar una aproximació a les condicions de vida de les persones entrevistades. Cal, però, deixar constància d'algunes qüestions prèvies. En primer lloc, tot atenent a la natura de la informació que es persegueix mostrar, es tracta d'un apartat menys interpretatiu que els precedents: el que es fa és principalment un exercici descriptiu a partir de les narracions de les persones entrevistades; encara que també s'interpreten algunes de les descripcions, especialment les referides a la vivència de la precarietat laboral, el que presente tot seguit és una anàlisi descriptiva. En segon lloc, aquest apartat no esgota tots els aspectes que componen les vivències en l'estranger de les persones entrevistades; l'objectiu de la tesi és recollir i analitzar els discursos al voltant del predomini de la idea neoliberal del capital humà i del cosmopolitisme, per tant les dimensions sobre les quals han basculat les entrevistes estaven referides a aquest objectiu: estudiar les situacions de la joventut en l'estranger

hauria requerit potser altra tesi, tractant d'identificar, per exemple, factors que dificulten o faciliten la incorporació als nous països, el que probablement implicaria una estratègia d'investigació diferent a la plantejada ací. No obstant, amb aquestes limitacions presents, trobe que paga la pena presentar un retrat, encara que siga esquemàtic i breu, de la vivència i les experiències de la joventut universitària en l'estranger.

Com hem vist en altres apartats, pel que fa a l'estimació de la magnitud, l'eixida de joves universitaris, la fuga de cervells, és un fenomen sobre el qual no existeixen dades definitives. Però siga quina siga l'extensió en el plànol macrosocial, des de la perspectiva dels individus suposa un esdeveniment important, una decisió que probablement marcarà les trajectòries vitals durant un temps considerable. D'entrada, i sense por a exagerar, les implicacions immediates de l'eixida del país permeten parlar de ruptura biogràfica. Si bé és cert que no es trenquen els lligams familiars i d'amistat, la modificació de la residència i l'entrada en un nou mercat laboral i, en general, en una nova societat, suposen canvis qualitativament importants pels individus.

Sovint marxen sols o com a molt en parella i açò implica haver de partir gairebé de zero en la reconstrucció de les xarxes de proximitat i de les rutines quotidianes de relació amb altres; de fet, una de les fonts de suport passa en ocasions per triar destinacions on hi ha alguna persona coneguda (algú de la mateixa ciutat d'origen o una amistat de la carrera), però aquest contacte inicial, tot i ser un capital social important (Arango, 2003; Massey et al., 1993) no omple tots els buits que deixa allò que s'ha quedat ací: família, amistats, etc. En els moments previs a l'eixida les amistats (amics i amigues, companys i companyes de classe, persones del mateix poble o ciutat) solen aportar informacions i recursos: indicacions importants per instal·lar-se al país (on buscar habitatge, quins tràmits cal fer i on cal adreçar-se, etc.), ajuda amb qüestions lingüístiques a l'hora de fer els tràmits, allotjament pels primers dies i fins i tot contactes per cercar ocupació. No obstant, finalment cada persona ha d'afrontar el repte de començar a fer el seu propi itinerari al nou país i reconstruir la seua quotidianitat, tasques per les quals no poden disposar a *full time* dels escassos contactes que s'acostuma a tenir al país al que s'acaba d'arribar.

Si recordem el que deien els propis entrevistats i entrevistades, la decisió de marxar acostuma a ser un procés relativament ràpid. La decisió del país i la ciutat es fa en funció de criteris com haver estat prèviament d'Erasmus o com a turista, conèixer algú que ja hi és o simplement perquè és una ciutat que per algun motiu es pensa que pot resultar interessant (de vegades és per qüestions merament estètiques o per tractar-se de ciutats

que estan de moda). L'experiència prèvia de viatges internacionals juga un paper atenuador de l'estrès; la familiaritat amb els aeroports i amb el fet d'estar a un país, de fet, tendeixen a incentivar la decisió de marxar. No obstant, una sensació comuna en els relats és l'impacte de l'arribada. Tot i estar en llocs amb els que la distància cultural no és molt gran, l'arribada depara una primera situació que cal gestionar: ja no s'és turista, ni tampoc estudiant, sinó que ara són nacionals d'un altre país en busca d'ocupació. El següent verbatim de Pere, titulat en relacions laborals que va marxar a Alemanya, simbolitza aquesta vivència mitjançant la percepció de les coses: tot és més gran.

“Només aplegar em donava la sensació que tot era més gran: mirava els cartells, passaves per tots els puestos i tot era més gran. Els ventanals eren més grans, les aceres eren més altes... Jo no sé, ho veia tot més gran! Això la primera sensació, a l'arribar. Però, sí, els primers dies un poc desubicat, perquè dius: 'Hòstia, quedar-me ací i tal!'” (Pere)

“La veritat és que jo, personalment, m'ho vaig veure un poquet mal, en el sentit de què, home, vulgues que no tots tenim por, perquè clar, jo havia estat ací, però jo havia estat de vacances. Clar, no és el mateix estar de vacances que arribar a un puesto i dir, val, ara per on comence? Pues, tràmits burocràtics, el tindre que, bueno, pues... Clar, pense que te veus que com a que et ve tot un poquet gran, no?, de: 'En què estava pensant jo quan vaig decidir vindre-me'n ací?'. Però, clar, al final, pues bueno, diga'm que és tot una odissea: anar al supermercat és una odissea, anar a qualsevol puesto és una odissea. Clar, pues al final te vas fent i, bueno, a afrontar tot el que te ve, no et queda altra. Si no intentes afrontar-ho, més prompte te'n tornaràs, segur.” (Jordi)

“Yo dividiría claramente tres partes. La primera fue el Erasmus, fue una época de disfrutar mucho, de pasártelo muy bien, de conocer a mucha gente, de estar como en una especie de burbuja aislada, de decir: “¡Esto es maravilloso!”. Realmente luego, cuando vuelvo en septiembre de 2012, es ya como un momento complicado, crítico, inestable, de: 'No sé qué va a pasar, no sé qué voy a hacer', en plan de cada día estar luchando por algo que no sabes lo que va a pasar. Y ya, el cambio más fuerte es cuando me dan el trabajo de ingeniero y ya es un periodo de adaptación. Y yo creo que ahora... o sea, adaptación y yo creo que ahora llegando un poco a la estabilidad. Es eso, ya te digo, el momento complicado es cuando vuelves aquí con tu título, tus títulos, y realmente no puedes optar aún a un trabajo, porque no tienes aún el nivel de idioma, el nivel de alemán que se requiere, y tienes que buscarte otras cosas. Entonces, es un periodo muy complicado, es el periodo más complicado que yo he pasado. Pero, bueno, ya lo he pasado y ahora es, eso, es ganar en estabilidad y en mejorar en mi trabajo.” (Roberto)

S'enfronten al procés d'arribada i instal·lació al nou país des d'una posició que no compta amb els suports de què disposa un estudiant, ni el desinterès amb què viu el seu pas un turista, tal com s'aprecia en el que explica Roberto sobre la seua arribada a Alemanya per buscar feina: un país on havia gaudit com Erasmus, esdevé un escenari completament diferent, en el qual la llengua esdevé un problema seriós, una qüestió que com Erasmus no havia generat problemes importants. La nova situació es desvetlla més complicada del que es preveu abans de partir, atès que conté més arestes que les que

sol tenir la mobilitat com a estudiant o per motius d'oci. D'entrada, l'horitzó temporal acostuma a estar indefinit, no se sol anar amb una data exacta de tornada, sinó que més bé hi ha unes expectatives, més o menys definides, més o menys borroses: el context de l'eixida (precarietat, residència a la llar familiar...) sovint es projecta de forma inversa, en forma de metes, per estimar la durada aproximada (trobar feina i adquirir alguna qualificació afegida, estalviar per afrontar un període de cerca d'ocupació a la tornada, etc.); aquestes metes acostumen a contemplar-se en un marge temporal relativament llarg, de varis anys, i que la perspectiva de la residència temporal acostuma a aparèixer romandre oberta com una possibilitat. Aquesta incertesa en la durada és totalment oposada a l'experiència d'altres estades prèvies i condiciona les expectatives amb què s'aborden qüestions com la cerca d'habitatge, a més de comportar nous requisits de tipus burocràtic, qüestions que tractaré més endavant.

El reconeixement de la nova posició que s'ocupa en la societat a la que arriben no és un procés exempt de tensions. Fins i tot aquelles persones que han marxat amb algun programa formatiu, com ara l'Erasmus o el Leonardo, en acabar el programa es veuen enfrontats amb el que comporta la nova posició. Potser l'excepció serien les persones que troben una ocupació qualificada en les primeres setmanes, o que marxen des d'Espanya amb un contracte per a una ocupació que requereix titulació universitària, itineraris tots dos que semblen estar més presents en aquells subjectes que he etiquetat dintre del cosmopolitisme convençut. Aquesta relació no seria casual, doncs aquests subjectes compten habitualment amb un capital cultural major, tenen una competència alta en l'anglès i un major suport econòmic per part de les seues famílies; tot plegat incrementaria les possibilitats d'optar a ocupacions qualificades fins i tot abans de marxar a l'estranger.

Però com deia, un tret que sembla ser prou comú és una mena de procés, més o menys intens segons els casos, que porta a reconèixer que el lloc que s'ocupa a la societat d'arribada és una posició subordinada. En alguns relats, els protagonistes estableixen ràpidament l'homologia amb la figura dels immigrants al nostre país.

“L'últim que vam estar comentant aixina amb uns col·legues va ser que països com Holanda, Alemanya, Dinamarca, Noruega, Suïssa, es volien posar ja a tope amb la immigració, es a dir, parar que la gent vinguera a buscar-se algo ací, perquè, clar, està saturant-se també ací. La veritat és que en Holanda també hi ha crisi i la gent... O siga, crisi no al nivell d'Espanya, però la gent, jo què sé, té por, hi ha por, notes que la gent té por de quedar-se sense faena, que cada vegada hi ha més gent que també està quedant-se sense faena, costa més... Pues ja als immigrants són als primers que tiren al carrer. L'únic que passa que, clar, hi ha certes faenes que els holandesos no les volen fer, com per exemple treballar en un hotel, estar netejant ahí

i treballar a saco *matraco*. És un poc ambigu, no sé, hòstia, tant que estan preocupant-se! Perquè normalment quan parles amb holandesos lo primer que et pregunten és: 'I tu quan penses anar-te'n? Quan penses tornar-te'n a Espanya?'. I jo: 'Que jo quan pense tornar-me'n? No ho sé, quan guanye dos milions d'euros, quan tinga dos milions d'euros me'n torne a Espanya, no patisques!'. No, però són coses que dius: 'Pues jo voldré anar-me'n? jo què sé!'. Ells esperen que tu els digues: 'Sí, a lo millor d'ací dos anys o tres anys, jo què sé'. Perquè és com... Es cobreixen un poc les esquenes en el tema de la migració. És lo que passava en Espanya també, quant els peruans, els sud-americanos, els moros i tot això, que venien i era un poc així de dir: 'Hòstia, ací ja hi ha massa immigrant i tal i qual'. Pues un poc lo mateix. Apart d'això també notes un poc la prepotència, molts d'ells et parlen... Bueno, molta gent d'esta... es que és molt difícil, tio, els holandesos són un poc enganyosos, perquè a lo millor pareix que siguen ahí, que parlen bé i tal, però a lo millor estan pensant totalment lo contrari, saps. Són molt educats, són molt simpàtics, aixina superficialment simpàtics, però després a lo millor estan pensant: 'Ves-te'n al teu puto país! Has vingut ací perquè heu despilfarrat en el teu país, heu despilfarrat els nostres diners també, part dels nostres diners i ara se'n vingueu ací a buscar feina!'. I la veritat és que en eixe aspecte sí que notes de vegades que et miren una miqueta per damunt del muscle, encara que parlen i al principi sí que: 'Hòstia, pues és una putada, no, perquè estàs ací soles, sense la teua família i tal i qual...'. Que jo què sé, preferirien que no vingueren tants immigrants a estos països." (Ernest)

Ernest, a qui pertany l'anterior fragment, és un enginyer agrònom de trenta-tres anys que va marxar a Holanda després d'estar un temps aturat i veure que ací només aconseguia treballs de temporada com a peó agrícola. Va triar Holanda perquè aquest país té un important sector agrari i perquè els seus pares li van proporcionar el contacte d'uns coneguts que li podien facilitar allotjament durant les primeres setmanes. A Holanda va conèixer la seua parella, una holandesa que va viure al sud del País Valencià amb els seus pares i que ha tornat a Holanda per estudiar infermeria. Ernest porta a Holanda més de dos anys i treballa netejant habitacions a un hotel amb un contracte indefinit. Els seus companys de treball són altres espanyols i persones de nacionalitats diverses, fonamentalment provinents de l'est d'Europa i de Sud-Amèrica. El grup d'amics i amigues d'Ernest i de la seua parella són sobretot espanyols, els quals treballen principalment en feines poc qualificades. També juga a futbol: el seu equip està format per persones que no són d'Holanda.

Malgrat haver arribat al país de la mà d'un matrimoni holandès (els amics del seu pare) i viure amb una parella holandesa, la resta d'elements la vida quotidiana d'Ernest li indiquen que la seua posició en la societat holandesa no és d'una plena incorporació. Potser té alguna importància el fet que Ernest viu a una ciutat mitjana, no viu a Amsterdam o alguna altra ciutat amb una major afluença de turistes i habitants d'altres països. Però, deixant de banda aquest possible efecte relacionat amb l'hàbitat, alguns dels aspectes més importants de la vida d'Ernest (feina, amistats, oci...) porten aquest a percebre una distància amb els holandesos, amb els qui té relacions circumstancials. La

pregunta que li fan de manera reiterada (quan penses tornar?) és codificada per Ernest com una forma d'assenyalar-li que entenen que la seua estada és temporal o, en altres paraules, que encara no forma part d'eixa societat. De fet, arriba a desconfiar en general de la sinceritat de la gent que s'interessa per la seua situació i pensa que li miren "per damunt del muscle". En altre moment de l'entrevista, parlant sobre les relacions d'amistat, Ernest torna a dir que gairebé no té amics o amigues holandesos i ell mateix s'ho explica recordant que quan vivia a Espanya ell tampoc es relacionava amb persones d'altres països.

La vivència d'Ernest, amb diferents graus d'intensitat, es pot rastrejar en els relats. En algun moment de les seua estada, totes les persones entrevistades se senten amb un peu fora de la societat del país on viuen. Aquesta percepció és particularment clara entre les persones que tenen ocupacions poc qualificades, en les quals la proporció de treballadors i treballadores del país on es resideix és més baixa que en altres tipus d'ocupacions i les interaccions horitzontals amb els nacionals són més aviat estranyes. Com apuntava fa un moment, aquesta vivència es dóna, a més, en un procés on els individus estan encaixant la seua nova posició com a treballadors i treballadores en l'estranger, on havien estat com estudiants i com turistes.

En aquest sentit, un exemple molt valuós és la història que explica Rafa, un treballador social que va marxar a Alemanya per buscar feina i estar amb la seua parella, que havia marxat uns mesos abans. Rafa mai no ha pogut exercir laboralment com a treballador social (sí que ha fet pràctiques i alguna beca, a banda de ser voluntari en una associació); després d'uns anys de cercar feina i bregar amb oposicions on l'esperança d'accedir a una plaça era directament proporcional a l'experiència que podia aportar en la fase de concurs, Rafa marxa a Alemanya. El seu punt de vista, la seua mirada, m'interessava especialment perquè la seua formació relacionada amb l'atenció a les persones en situació de vulnerabilitat. A mesura que anava reconstruint la vivència del seu intent (fallit perquè al cap d'un any va haver de tornar) d'establir-se a Alemanya, vaig poder comprovar que s'havia vist a si mateix com un subjecte exposat a la pressió d'una situació vulnerable, sense suports i amb una relació cada cop més complicada amb la societat en la que pretenia romandre. Es va escutar a si mateix i a la seua situació amb la mirada del treballador social: el resultat va ser que va haver de tornar a Espanya per recuperar-se dels episodis d'ansietat que va patir a Alemanya i va desistir d'intentar quedar-se a viure en aquell país. Les ansietats i la tornada van ser el remat d'una experiència de sentir-se durant mesos més fora que dins del país on intentava romandre.

“Però el teu circuit bàsicament són espanyols, latinos i poc més, algun italià, algun d’això, però la gent alemanya no... no d’això... no n’hi ha, no n’hi ha relació... No n’hi ha relació amb la gent alemanya, no et fan vore que si has vingut eres benvingut: ‘Estàs ací i estàs ací, açò és el que hi ha, si vols ho agafes i si no vols, pues ja saps’. Et dic, són coses que sorprenen, però es que són aixina. Ells ho fan molt fàcil a la gent, per a què, no sé... per a la seua gent, val, per a la seua gent, per a tu no és fàcil perquè si no tens un sou no pots entrar en la roda. Però una vegada entres en la roda ho tens molt fàcil, ho tens molt fàcil, és veritat que tot és molt fàcil, que pots accedir a tot, a tot, però abans d’entrar en eixa roda no t’ho fiquen fàcil, t’ho fan guanyar, t’ho fan guanyar però ben guanyat.” (Rafa)

Els relats de les persones que porten més temps residint a un altre país i que, a més, han aconseguit una feina qualificada amb una certa estabilitat, estan construïts des d’un altre enfocament. No està tan present eixe contrast ells-nosaltres, sinó que el focus es posa més en la relació amb Espanya. En aquestes circumstàncies d’estabilitat, en les quals sol haver una major densitat en les relacions amb el país on es viu, la persona sembla tenir més aviat el debat sobre la continuïtat en l’estranger o el retorn. Però és un debat intern que es té des de la percepció de formar part de la nova societat, d’haver aconseguit fer-se un lloc.

Aquest tema del retorn serà tractat més endavant, ara sols interessava quedar-se amb la idea que quan les condicions materials milloren, també sembla relativitzar-se la distància percebuda amb la societat d’acollida. Però, inclús comptant amb una situació estable i amb una trajectòria d’uns anys al país de residència, amb la crisi i l’increment de l’arribada d’estrangers buscant feina, estan augmentant els missatges que recorden la condició migrant. En els següents fragments, Victòria (publicista que viu a Hong Kong) i Caterina (biòloga que viu al Regne Unit) coincideixen en apuntar que s’ha intensificat la pressió sobre els estrangers. Ambdues tenen situacions estables (Victòria treballa com a *freelance* i també imparteix classes a la universitat i Caterina treballa als laboratoris d’una gran empresa del sector de l’alimentació), però així i tot reben senyals que les enfronten amb una societat que no les acaba de considerar totalment incorporades.

“En Xina està canviant a la velocitat de la llum, eh! Estan canviant les lleis d’immigració i ara ja busquen als europeus i els demanen papers. La *carita* ja no et salva!” (Victòria)

“En Anglaterra els meus companys ja em comencen a dir: ‘Tu has sol·licitat el passaport anglès?’. I jo els dic: ‘A vore, que no, que jo ja estic *safe*, ací!’. A mi que em deixen en pau i que no em tiren!. Sí, però sí, les lleis estan canviant molt ràpidament.” (Caterina)

Com deia unes línies més amunt, aquesta distància amb la societat d’acollida s’ha de conjugar amb la multitud de gestions i tasques que s’han d’afrontar en el moment de l’arribada. Els entrevistats i entrevistades que van marxar pel seu compte i sense una

oferta de feina coincideixen en què les primeres setmanes, fins i tot els primers mesos, són els més durs a nivell emocional. S'han de situar al nou país, fer-se amb l'idioma, buscar feina, adaptar-se a nous horaris i costums, nova gent, etc., sense comptar l'absència d'amics i família i pèrdua de rutines que podien ser moments de relació amb altres, com la pràctica d'esports. Aquesta primera etapa es veu sovint agreujada per la necessitat de regular aspectes administratius, com ara completar els tràmits necessaris per poder ser assalariats o garantir-se la cobertura sanitària al país al que han arribat.

En el cas del Regne Unit, per exemple, per treballar cal obtenir el *National Insurance Number* (NIN), que seria l'equivalent al número de la Seguretat Social al nostre país. Els tràmits per aconseguir aquest número requereixen comptar amb una adreça al Regne Unit i, un cop assolida, cal fer una telefonada per concertar una cita i obtenir el NIN. Aconseguir una adreça pot ser relativament ràpid, però sembla ser freqüent que estar temporalment a casa d'alguna persona coneguda o a un alberg o *hostel*, el que porta a un cert retard. Depenent del nivell d'anglès, la telefonada per concertar la cita pot suposar un entrebanc considerable, encara que en aquests casos s'acaba acudint a alguna persona coneguda per a què telefone. En sí no estem davant de problemes importants (excepte potser el cas de l'assegurança mèdica), però aquests tràmits acaben afegint més angoixa a la ja de per si considerable incertesa amb què s'afronten les primeres setmanes. En les següents cites observem que fins i tot Tino, que va marxar al Regne Unit mitjançant una agència privada de col·locació, va tenir problemes per obtenir el NIN i va haver d'esperar dues setmanes.

“O siga, em vaig pujar soles, en avió, després vaig arribar ací i ací el que passa és que, clar, el tema és que quan arribes ací t'has de registrar en una casa, has de tindre un domicili on registrar-te. Jo vaig tindre la sort de què em vaig registrar en casa dels amics dels meus pares. Després, una vegada estàs registrat allí, et donen el número de la seguretat social, que això tarda de quinze dies a un mes i mentre no tingues eixe número no pots fer res, ni et poden contractar, ni... pràcticament no pots fer res. Entoncs vaig pensar: 'Hòstia, tio, i ara a estar ací quinze dies tocant-me els ous!'. Perquè tampoc coneixia a ningú.” (Ernest)

“Perquè és que no ho saps, no saps lo que tens que fer, tu saps que tens que anar però tu no saps si tens que omplir deu mil papers, si te tenen que fer no sé què. Clar, jo per exemple, per a al National Insurance Number et fan una entrevista de rotllo de 'Per què estàs ací?', un poquet per a què no, un poquet de paripé, que no és res extremadament complicat, però, clar, sempre si tens una persona receptiva que comprèn un poquet o empatitza amb la teua situació, pues sempre és un poquet més fàcil de portar que si agarres una persona que passa de tot i vol acabar ràpid.” (Jordi)

“Quan tu arribes tens que traure't el National Insurance Number, que és el codi de la seguretat social d'ací, per a poder treballar, és lo mateix, el codi de la seguretat social, pues tens que fer una entrevista o no sé què, per a fer-te l'entrevista t'ha de

fer ell [el patró o el propietari de l'habitatge] una carta diguent... tens que concertar la data de l'entrevista, però tens que dir que vas amb la carta que t'ha fet el teu jefe diguent que vius allí, per exemple, o que estàs treballant per a ell. Pues jo vaig estar quasi dos setmanes per a què me la fera." (Tino)

L'assegurança sanitària és un altra de les qüestions que cal resoldre en les primeres setmanes. La Targeta Sanitària Europea (TSE) dóna una xicoteta treva fins que es troba una ocupació. Però aquesta treva és només aparent, atès que la inscripció en el país de destinació implica entrar en una mena d'ombra estadística. La TSE no cobreix en les situacions en què es trasllada el domicili, per tant, a efectes legals, en el moment es registren com demandants d'ocupació en el país de destinació (el que requereix aportar un domicili al mateix país), han de seguir les normes del país en matèria d'assegurança sanitària. D'altra banda, com que no existeix creuament de dades entre països, les persones que es marxen d'Espanya per cercar ocupació rarament es donen de baixa al padró on estan inscrites i sovint no notifiquen la nova residència excepte per casos concrets (exercir el vot des de l'estranger, traslladar una prestació d'atur o alguna altra raó de tipus personal). Els motius principals per no fer aquesta notificació són que, d'una banda, no comporta cap benefici i, d'altra banda, més aviat el que implica és que als tres mesos de residència a l'estranger es perd el dret a la cobertura sanitària a Espanya, el que pot ser una situació molt negativa en el cas de retornar per no tenir feina. De fet, el propi govern espanyol va donar informacions contradictòries quan es va saber que la Llei General de la Seguretat Social (publicada en el BOE el 26 de desembre de 2014) retirava la cobertura sanitària als espanyols que residiren a l'estranger més de noranta dies²³.

Els efectes d'aquesta kafkiana situació administrativa s'intenten minimitzar, com acabe d'apuntar, evitant la notificació de la nova residència a les autoritats espanyoles. No obstant, en el país d'arribada s'ha de regularitzar la situació per poder accedir a l'ocupació, el que no sempre és senzill o està a l'abast. Per exemple, Ernest, sabent que a Holanda cal contractar una assegurança privada, va optar per no contractar-la mentre tenia en vigor la TSE, però finalment el van obligar a contractar-la i abonar els mesos que havia residit al país sense haver-la contractat. Marta, qui també resideix a Holanda, pateix diabetis, ha d'estar sotmesa a revisions i prendre insulina a diari, va decidir viatjar amb dosis d'insulina suficients per tenir-ne fins que poguera tornar a Espanya de visita i acudir al seu metge especialista (que va ser qui li va recomanar que ho fera així, tot i que

²³ Veure, per exemple, el debat provocat en la premsa. Entre d'altres es poden consultar els articles "Guía para (intentar) no perder la tarjeta sanitaria si te vas al extranjero", en Eldiario.es (08/01/2014) i "¿Se quedan sin cobertura sanitaria los residentes fuera de España?", en La Voz de Galicia (10/01/2014).

administrativament no fóra del tot correcte) a renovar la recepta i obtenir-ne més a través del metge; d'aquesta forma, Marta evita pagar-les a Holanda, doncs la seua assegurança no cobreix la despesa farmacèutica, però assumint el risc de no estar controlada en el lloc on resideix, el que podria ser un problema en cas de patir una crisi i haver d'anar a urgències.

“Entonces a finales de febrero, pues eso, iré y compraré insulina y tal. Entonces de momento voy apañármelas así. Lo que te quiero decir es que tengo el seguro médico, pero es un seguro médico que, no sé, es privado y no, por ejemplo, no me suministran la insulina. Porque, por ejemplo, conozco una chica en... que está en Suecia y, por ejemplo ella también tiene y necesita una medicación y tal y a ella sí que se la da la seguridad social de allí. Pero en este caso no, o sea, no me dan la insulina aunque para mí... no puedo vivir sin ella.” (Marta)

És cert que també els relats també mostren trajectòries en les quals la cobertura sanitària no sembla haver estat una qüestió que s'haja materialitzat en problemes concrets. No obstant, es tracta d'un tema que crea una preocupació afegida en els casos més exposats a la precarietat. Estem parlant de gent jove, en general amb pocs problemes de salut, però així i tot, la perspectiva de no comptar amb una assegurança o, si més no, d'estar en una situació administrativa incerta, genera igualment una tensió que és visible en els relats. El següent verbatim forma part d'un passatge en el qual Rafa, treballador social del que hem parlat unes línies més amunt, explica que va anar als serveis públics d'ocupació a demanar una ajuda per poder pagar l'assegurança mèdica. Ell estava convençut que hi hauria algun tipus de subvenció o prestació a tal efecte, però es va trobar amb una resposta negativa. Fa servir una metàfora que és recurrent en la seua narració: caure al fons. Se suposa que la part que s'omet i que completa la metàfora és un abisme: caure al fons d'un abisme o un estimball. Sense assegurança la gent cau, es precipita, amb unes conseqüències imprevisibles. Rafa, en un altre moment de l'entrevista, explica que fins i se sentia insegur per anar a practicar esport, doncs pensava que una lesió podia suposar-li un cost econòmic que no podia afrontar.

“Clar, nosaltres, després amb el temps ho penses, nosaltres pensàvem, dèiem: 'Bueno, jo estic amb ella, amb la meua companya, vivim junts'. A mi, per lo menys, que estes persones m'ajuden a pagar la prestació sanitària, el seguro sanitari. Perquè jo no puc fer front a este pago, ja què ella paga el lloguer i paga les despeses i tot això, pues ja m'encarregue jo de veure si a través del job center a mi em paguen el seguro, saps? I això és un alivi, tu estar en un país i saber que tens un seguro sanitari, és un alivi; saber que no en tens és lo que et deia, xup [onomatopeia], que tu caus en el fons, directament, perquè des d'ací, des d'ací no t'ajuden en res.” (Rafa)

L'angoixa, la possibilitat de caure al fons, no és un temor infundat. A la impossibilitat d'assumir un cost econòmic elevat, cal afegir-li els possibles problemes amb l'idioma, el desconeixement del sistema sanitari i la sensació de vulnerabilitat que provoca el no tenir

a mà la família estan entre les qüestions que justificarien aquesta preocupació. Eixe va ser el cas d'Aurora, qui mentre treballava com au pair per a una família holandesa va haver d'anar al metge per unes pedres al ronyó que abans no sabia que tenia. Com que estava a l'espera de què es resolguera un beca, no havia tret cap assegurança, fora de la TSE, per por a què creuaren dades i la deixaren fora de la beca. La por a un cost fora del seu abast i el no comptar amb sa mare o algú de la seua família li van portar a tardar en demanar ajuda a la família per a la que treballava. Aquests li van prestar ajuda. No obstant, els plors en saber que calia una ecografia denoten el grau d'angoixa amb què es viu una situació així quan no es té la cobertura sanitària. Es tracta d'una situació i d'unes emocions que són anàlogues a les descrites per Amanda, qui també va emmalaltir mentre residia a Portugal, va patir un desmai mentre anava en tren a la feina (treballava a un call center) i va requerir hospitalització; en el seu cas va trobar el suport en el seu company, portuguès, però fins i tot això li fa sentir incòmoda perquè pensa que és massa càrrega per a una persona. La cita d'Amanda finalitza amb un gir: ara és la seua parella qui està a soles, sense la família, perquè van decidir tornar a Espanya a cercar feina i, davant la precarietat i la impossibilitat per mantenir-se, han acabat vivint a la ciutat on viu la família d'Amanda.

“I vam anar al metge, ella va pagar la consulta, em va comprar els medicaments. I després, la metge, clar, em tocava i em feia molt de mal i em va dir que si no pixava la pedra pues que em tenien que fer una ecografia per a veure el tamany, com era. I jo, clar, em vaig posar a plorar i ella, la mare, em va dir que una ecografia valia dos-cents euros o per ahí. I jo li vaig dir: ‘Mira, Marlenne, jo això no puc pagar-ho!’. I em va dir: ‘No, jo t'ho pague’. I jo li vaig dir: ‘Ja, però es que jo no sé quan podré tornar-t'ho, perquè si jo ho faig, ho declare per a què em tornen els diners després en l'Estat espanyol, açò tarda molt, igual tarda un any o dos anys en tornar-t'ho’. I ella em va dir: ‘Mira, jo el que vull que tingues clar és que si fores la meua filla, si jo fóra ta mare, a mi no m'agradaria que estigueres en casa d'algú, et passara açò i no et portaren a l'hospital. Si s'ha d'anar, es va’.” (Aurora)

“Jo allà em vaig ficar malalta una vegada una vegada, en febrer, a finals de febrer, just quan vaig començar a treballar en Microsoft. Em vaig ficar supermalalta, em vaig desmaiar en el tren. Tenia una infecció pulmonar, així també, una cosa! Estava en el tren, anava a treballar, em vaig quedar sense vista i a un xic que estava davant li vaig dir: ‘Ay, perdona, que me caigo’, així, crec que li'l vaig dir hasta en castellà; de seguida em vaig caure. Em van dur a l'hospital, vaig estar una setmana. I la meua parella, el pobre xic, estava allí, perquè allí, qui estava? Ma mare i mon pare no anaven a vindre. I estava a soles, en realitat estava a soles... jo no podia confiar, no sé, imagina't que em passar algo greu, que està ell ahí, pobret meu? Les relacions també, jo crec que estan ahí sempre, saps? Vull dir, no li puc confiar tot això a ell. Ara estem al contrari, ara és ell. Però, bueno, ell està molt decidit... de moment!” (Amanda)

Pel que fa a la capacitat de mantenir-se de forma independent a l'estranger, la pauta acostuma a passar per una primera etapa en la que cal aportar recursos, fins que

s'aconsegueix una ocupació. Els entrevistats i entrevistades amb pares i mares sense estudis superiors solen marxar amb els estalvis dels treballs que han tingut els mesos previs a l'eixida. Però fins i tot així, sovint són insuficients i reben alguna ajuda monetària de les seues famílies. Si la primera ocupació es demora més del previst, les conseqüències immediates són importants, doncs cal reduir el consum; oci i alimentació són les principals partides que es retallen, atès que l'habitatge, malgrat tenir un cost elevat, és una despesa fixa i és la que possibilita seguir mantenint les esperances de romandre al país. En aquests casos en què es tarda en tenir ocupació, un cop s'aconsegueix una, com que els estalvis han quedat malmesos, el suport extern (de la família, però en ocasions també de la parella o d'amistats) esdevé important, atès que no és estrany que aquestes primeres ocupacions siguin a temps parcial i comporten salaris insuficients per fer front a les despeses quotidianes. Com veiem en el següent verbatim de Laia, l'habitatge es creua fins i tot en la construcció de les relacions de parella.

“Pero, bueno, como plan, no tengo ningún plan. Conocí a un chico aquí y, no sé, hace muy bien tener a alguien porque es muy fácil encontrarse solo. Y dio la casualidad de que también vivíamos a cinco minutos y eso cambia mucho, porque la gente que conozco que si te tienes que tirar una hora de metro de un lado a otro de Londres igual te lo piensas, te lo piensas dos veces. Y bueno, ahora estamos viviendo juntos, pero también como acaba mucha gente que viven juntos: por el tema de practicidad más que por... no fue ningún paso de pareja, fue un tema de que se quedó aquí un par de semanas porque volvía de España y ya no tenía la casa, entonces, mientras que buscaba se quedó aquí. Como yo estaba empezando a buscar curro, le propuse que se quedara y me ayudara con el alquiler, entonces fue la persona que me permitió pagar el alquiler ese mes para que yo fuera a buscar curro.” (Laia)

En aquest sentit, les persones ocupades en feines poc qualificades acaben desenvolupant economies quotidianes on l'austeritat i la incertesa marquen sempre les estratègies. L'habitatge i el transport (en el cas de les grans ciutats) esdevenen les principals despeses. En les entrevistes, malgrat la seua limitació quantitativa, hi ha una casuística molt variada en les maneres de fer front a aquestes despeses. Compartir pis, tot i ser la principal i la més coneguda, a més de ser una pràctica totalment normalitzada (Boyle, Halfacree i Robinson, 2014), presenta un rang de situacions diverses, entre les quals també es poden veure algunes que es podrien qualificar sobreocupació: el fet de compartir habitació temporalment pareix ser una pràctica estesa (sobretot quan s'acaba d'arribar al país i es recorre a l'ajuda d'algú que ja hi era prèviament), de vegades fins i tot es comparteix amb més d'una persona, com ara el cas de Pilar, qui va viure durant uns mesos a una habitació d'un pis a Cambridge en la qual hi vivien dues persones més.

6.3.1. Els treballs i els dies: ocupació i precarietat laboral everywhere

Barbara Ehrenreich (2003), en el seu llibre *Nickel and Dimed: On (Not) Getting By in America*, traduït a l'espanyol com *Por cuatro duros: cómo (no) apañárselas en Estados Unidos*, va mostrar la duresa del dia a dia dels treballadors i treballadores que ocupen la infinitat de feines menys qualificades. Aquesta proporció de la força de treball al nostre país no va parar d'incrementar-se durant els anys de creixement econòmic (Santos, 2012; Seminari d'Economia Crítica Taifa, 2006). Es tracta d'un segment completament oblidat pels teòrics de les "noves" economies, com ara Richard Florida (2007), qui passa per alt tot allò que no encaixa en el seu model de creixement basat en la classe creativa (Peck, 2005b).

Ehrenreich (2003) descriu el cost personal que implica sobreviure amb salaris i condicions laborals com les que afronten els cambrers i cambreres, les treballadores del sector de la neteja i les dependents dels grans magatzems, entre altres. Els treballs físicament pesats i psicològicament poc reconfortants van precedits, no obstant, d'estressants processos de selecció, els quals semblen tenir una funció disciplinària més aviat que la tria dels perfils adients per a ocupacions que amb poc temps d'entrenament la majoria de persones podrien desenvolupar a un nivell satisfactori (dit açò des del reconeixement del mestratge i la professionalitat en tots els oficis i ocupacions). Processos de selecció que, a més, han de ser suportats per persones que es troben en situacions econòmiques d'escassetat i que, per tant, es veuen sotmeses a una pressió afegida, atès que poden permetre pocs luxes a l'hora de triar les feines.

Les històries que narra i analitza el llibre d'Ehrenreich ocorren en els Estats Units i estan recopilades a finals dels anys noranta (la primera edició del llibre es va publicar en 2001), quan el món occidental estava en la pista d'enlairament d'un cicle de creixement econòmic inaudit. El text d'Ehrenreich i les trajectòries que en ell apareixen es podien llegir en aquell moment, almenys des de la perspectiva de la zona euro, com un viatge al passat: un passat marcat per la precarietat, els baixos salaris i els treballadors i treballadores empobrits. Tres lustres després, però, aquestes històries prenen una llum absolutament diferent i plantegen la inquietant qüestió de si l'autora nord-americana no ens va oferir la possibilitat de mirar al futur, un futur certament inquietant.

Si bé hi ha diferències considerables amb les històries que descriu Ehrenreich (2003) (les persones que desfilen per les seues pàgines són de més edat, no tenen estudis superiors i, en general, no compten amb suport econòmic familiar), les trajectòries dels joves

universitaris entrevistats i entrevistades tenen punts de coincidència. Una seqüència que es repeteix en els relats dels universitaris és el pas per més d'una ocupació poc qualificada (treballen com a cambrers, netejadors, cuidadors de menors, etc.), al temps que s'intenta millorar l'idioma amb l'esperança d'eixir de la roda de les ocupacions dolentes i aspirar a altres més qualificades i amb millors condicions. Aquesta situació suposa una càrrega addicional, doncs amb les condicions materials precàries, en els discursos emergeix la insatisfacció d'estar fent feines que no s'ajusten a les seues expectatives.

El desajust entre les expectatives o aspiracions i la realitat és una de les esclertes per les que penetra la doctrina neoliberal del capital humà. "Tu problema que tienes...", literalment, li diu un agent d'una empresa de selecció de personal a Luís, tal com es recull en el següent fragment. El problema és teu, el tens tu i, damunt, és senzill d'identificar i enunciar: el teu capital humà no és suficient o està obsolet. Luís, després de provar sort dues vegades al Regne Unit va acabar tornant al País Basc, a la ciutat on vivia abans de marxar. Durant l'any i escaig que va viure a Londres en la segona de les estades va treballar a un parell de cafeteries gràcies a un conegut. Però en tot aquest temps, Luís no va deixar d'intentar canviar de sector. El més prop que va estar va ser en una ocasió que el posaren entre els candidats que l'agència de selecció envia a l'empresa que oferta la plaça, el que es coneix com *short list*. Luís, a més d'una llicenciatura, havia fet un màster de gestió a un centre privat, un màster relativament car i suposadament prestigiós. La *short list* en la que va arribar a estar era per a fer factures, una tasca encara distant del que la seua titulació li possibilita arribar a fer, però a una infinita distància de la barra del bar que atén. Fins i tot així el problema era seu, segons l'agència de selecció, i la recepta és clara: fer una beca. Treball gratuït per completar el capital humà.

"Entonces, yo, en las agencias digo: 'Me voy a presentar personalmente'. Entonces, no te reciben porque la agencia... Imagínate, este es el edificio de oficinas. Está en el décimo piso. Hay una tía abajo y si no tienes cita, no pasas. Aunque le comas la oreja, no pasas. Y si es una empresa, tampoco pasas. Vale. Entonces, yo les pedía cita a las agencias. Y me decían directamente que me registre, que eche por internet. Porque tienen tanta gente que no pueden recibir personalmente. Y fui a una, que directamente esa tenía... Pues eso: era el edificio de la agencia. Y los tíos, supermajos. Y me pasaron un inglés. Me puse... Hablando con él, y me dijo: 'Tu problema que tienes, vale, es que ahora estás trabajando en hostelería. No tienes experiencia'. Te piden experiencia en Inglaterra. O sea, que... Yo conozco gente que ha entrado sin tener experiencia en Inglaterra, ¿vale? Me dijo eso. Luego me dijo: 'Te recomiendo estudiar algo aquí'. Dice: 'Cualquier curso, cualquier cosa. Y luego, también, hacer una beca, un *internship*', ¿vale? Entonces, yo, todas las semanas seguía echando. Y me apunté a la escuela esta, también, otra vez. Y me he sacado el... Me lo podía haber... O sea, yo lo tenía aquí, pero para refrescar el inglés: el First, allá. Entonces, claro, al final estás trabajando tres días. Los días libres, vas a la

escuela. También tengo que estudiar un poco de inglés, por esto. Tienes poco tiempo... Bueno, echando, echando, echando... La mayoría de los sitios me contestaban que tenían un candidato más cercano, que siga echando, y bla, bla, bla. Hice dos entrevistas por teléfono y luego no me llamaron a la personal. Pero luego, yo les escribía mails y me decían que guardaban mis detalles, que era el único que después, aunque no le llamasen, llamó, tal. Luego, hice en verano una, que pasé todo. Y ahí, cuando pasas todo, te meten en la *short list*.” (Luís)

“Les entrevistes en eixe país em terroritzaven. I, clar, ahí sí que ja em veia un poc més desprotegida, en plan de ara sí que m’he de traure les castanyes jo, tinc que fer entrevistes, però... I vaig fer unes quantes entrevistes i va ser dur.” (Caterina)

“El tema de buscar feina i d’enviar currículums porta un temps, entonces, el temps que estàs fent tot això no estàs dedicant-li-lo a estudiar holandès, per exemple.” (Ernest)

Com diu Caterina, passar entrevistes de treball pot arribar a ser dur. Al repte de l’idioma s’ha d’afegir la tensió inherent a qualsevol procés de selecció. Ernest, per la seua banda, assenyala una de les disjuntives amb què es troben els joves universitaris en la cerca d’ocupació quan estan a l’estranger. No poden desatendre els idiomes, ni tampoc la cerca de feina per eixir del forat de les ocupacions dolentes, però ambdues accions no sempre són compatibles. El verb “aplicar”, en el sentit de presentar-se a una oferta (derivat de les *application form* que cal emplenar per inscriure’s a una convocatòria), ha esdevingut un neologisme molt estès entre els joves universitaris. Buscar feina pot comportar un treball important: cal localitzar les ofertes, emplenar formularis, redactar cartes de motivació, etc. Aquestes tasques s’han de compaginar normalment amb un treball, el qual sovint implica prou desgast físic i, per tant, els dies i les setmanes es poden acabar amb un nivell de cansament important. Tot plegat fa que l’esforç per millorar la situació siga més pesat si cap.

Pel que fa a les condicions laborals, aquestes són variades i la casuística és molt diversa. Factors com la qualificació del lloc de treball i el tipus de contracte condicionen de manera clara les condicions sota les quals estan ocupats i ocupades els joves universitaris en l’estranger. D’entrada, la qualificació del lloc de treball seria el factor més determinant. Les persones entrevistades ocupades en treballs pels quals es requereix la titulació universitària, en general, es mostren satisfetes; les escasses oportunitats per desenvolupar aquest tipus de feines a Espanya i la comparació amb la situació que viuen els seus amics i amigues que s’han quedat ací, acostumen a estar presents en els arguments amb els quals es recolzen per valorar positivament la seua situació laboral. Potser l’únic element que enterboleix un poc aquesta satisfacció és la temporalitat dels contractes i, per tant, la pressió que senten per tal de mantenir els seus llocs de feina.

En els següents paràgrafs, no obstant, em centre en les persones que treballen o han treballat en feines poc qualificades, entre les quals també hi ha algunes de les que hores d'ara ocupen llocs qualificats. Si en els anys seixanta la imatge dels espanyols i espanyoles que creuaven les fronteres s'associava a les fàbriques, l'actual episodi d'eixida del país està lligat a la imatge d'una persona jove treballant a la barra o a la planxa d'un bar. La barra del bar, com imatge icònica de la mobilitat internacional del nostre precariat, condensa la idea de les ocupacions dolentes com un primer graó per eixir de l'impàs que viu la joventut al nostre país. Sembla haver una mena d'implícit acord pel qual la societat en general ha acceptat les ocupacions dolentes a l'estranger com una mena d'eixida temporal pels joves. En comentar els discursos sobre el cosmopolitisme ja he apuntat que la possibilitat d'aprendre o millorar l'anglès esmorteix l'expectativa d'una eixida incerta i exposada a la precarietat.

En els relats sobre les condicions de treball i les percepcions que es té d'elles és pot apreciar, sense pal·liatius, que la precarietat laboral és una realitat quotidiana en les trajectòries a l'estranger. A les pràctiques i altres formes de treball gratuït encobert, s'afegeix tot un ventall de treballs mal remunerats, amb horaris flexibles, remuneracions inestables i intensos ritmes de treball. A països com el Regne Unit i Holanda, per exemple, el contracte de "zero hores" és ja una realitat, amb vigència legal i una pràctica normalitzada en moltes empreses. La característica principal d'aquest contracte és que en el moment de signar-lo no s'especifica el nombre d'hores setmanals que ha de complir el treballador o treballadora (i que l'empresa estaria obligada a respectar); deixant en blanc la casella de les hores setmanals, la jornada laboral queda sota criteri de l'empresa estipular les hores que s'han de treballar cada setmana, en funció de la feina prevista.

El resultat immediat d'aquest contracte és que la persona queda a disposició de l'empresa, la qual li comunica amb poc de temps d'antelació quin és l'horari (en alguns casos fins i tot arriba a avisar el mateix dia). Els efectes sobre la vida quotidiana de l'excessiva flexibilitat i els torns canviants són sobradament coneguts (Bilbao, 1999a; Rivas, 2004; Santos, 2006). En el cas dels joves a l'estranger, una de les conseqüències immediatament més nociva és la dificultat per planificar l'assistència a classes d'idiomes, les quals són fonamentals per poder saltar a ocupacions més qualificades: els baixos salaris i els horaris canviants, per tant, acaben configurant una mena de trampa que complica l'eixida de la posició laboral precària.

Un cas semblant són els “recibos verdes” que va implantar Portugal en plena crisi. És tracta d’una modalitat contractual que permet la contractació d’autònoms com a treballadors dependents, els quals cobren en funció del que facturen a l’empresa; per a les factures se’ls proveeix d’una mena de talonari d’albarans de color verd, d’ací el nom amb què es coneix el contracte. Aquest contracte ha legalitzat el treball a destall: es cobra pel que es realitza, independentment del temps que es passe al lloc de treball. La diferència amb el contracte de zero hores és que el treballador o treballadora rep la notificació de la feina que ha de fer mentre està a l’empresa; així que, en principi, deu anar tots els dies al lloc de treball, encara que sense garantia de cobrar, ja què l’empresa no està obligada a proveir-li feina. Altra característica d’aquest contracte és que durant el primer any no es paga cap cotització, però tampoc no s’acumulen drets (pensions, prestacions d’atur, etc.); d’aquesta manera, el salari és aparentment més elevat, augmentant així la conformitat i descarregant completament a les empreses de càrregues socials.

El funcionament dels rebuts verds es pot observar perfectament en el cas d’Amanda, una jove llicenciada en ciències polítiques i en sociologia que va viure a Portugal durant poc més de dos anys.

“Vull dir, les condicions eren un poc sempre per a ells. Al company este el van despedir perquè un dia estava de broma i va dir algo de: ‘Ah, yo aquí no tengo horario, que soy recibo verde’. A l’endemà no estava en el treball. Ara, fora d’això, el treball era guai. Vull dir, ens ho passàvem bé. Perquè al final què érem: bueno, érem gent jove, tots teníem estudis, tots estàvem aixina un poc de ‘Estic ací però demà no sé què vaig a fer, açò és temporal’. I t’ho prenies com algo temporal. Entonces tampoc no hi havia eixa cosa d’aplegar a fi de mes, de tindre tants diners... De fet jo un mes vaig guanyar mil quatre-cents euros nets, per a mi, que jo vaig dir: ‘Açò! Però si faig no res!’. Perquè en realitat, és de veres, és un treball que pot fer qualsevol, després té les seues coses. Per exemple, jo escric ràpid en l’ordinador, jo podia fer molts correus al dia, jo feia al dia seixanta correus, un altra persona a lo millor en feia trenta, entonces jo guanyava més. Són eixes cosetes, saps; però, vaja, al final és un treball que pot fer tot el món, bàsicament.” (Amanda)

El mecanisme bàsic d’acceptació de la condició precària és la temporalitat. La sensació d’eventualitat porta a la percepció d’estar vivint una etapa passatgera, no definitiva. Un dels trets bàsics dels processos de precarització, la temporalitat (Kalleberg, Reskin i Hudson, 2000; Ramos, 1998; Rendueles, 2001), acaba jugant un paper plenament funcional per a l’acceptació de la precarietat per part dels joves universitaris: l’expectativa d’assolir una ocupació més qualificada o millor remunerada redueix l’angoixa quotidiana i, al mateix temps, esvaeix qualsevol perspectiva de conflictivitat. Com assenyala Andrés Bilbao (1999a), l’empresa és vista com un espai arbitrari, on és la pròpia gerència la que

marca les regles del joc (“les condicions eren un poc sempre per a ells”, diu Amanda). No obstant, ni l’arbitrarietat, ni les dolentes condicions de treball reben respostes excessivament crítiques, molt menys col·lectives, per part dels joves universitaris. I potser una de les claus d’aquest aparent consens (o si més no, de les escasses relacions conflictives) és precisament el mecanisme de la temporalitat: tothom està de pas, per tant, res no justifica encetar un procés conflictiu amb l’empresa, sols cal centre els esforços en gestionar el dia a dia, sobreviure amb una economia domèstica precària i no deixar “d’aplicar” a noves feines. Amanda ho condensa: “érem gent jove, tots teníem estudis, tots estàvem aixina (...) açò és temporal”. Les condicions estructurals en què tenen lloc les relacions laborals, junt als ingents missatges legitimadors, acaben per crear una subjectivitat precària, d’individus automotivats que incorporen el dispositiu disciplinari al seu estil de vida (Gill, 2010; Lorey, 2015; Rose, 1990). Amanda apunta la joventut i els estudis com si es tractaren de senyals que indiquen que són subjectes mòbils, que no són part d’eixe paisatge que componen els *call centers* i els “recibos verdes”.

En un altre moment de l’entrevista, Amanda explica com al cap d’un any les condicions salarials canvien: als ingressos de cada més cal descomptar-li les quotes socials i els impostos, dels quals estan exempts els rebuts verds durant el primer any. Aquestes noves despeses, que han de ser assumides íntegrament pel treballador o treballadora, en aquest cas per Amanda, impliquen que els ingressos nets es reduïsquen al voltant d’un vint-i-cinc per cent. Entre altres efectes, aquesta reducció del salari disponible comporta una reavaluació de la feina i de les condicions laborals.

“–Vaig estar un any i un poquet. Bueno, quan va aplegar l’any i un poquet jo estava ja súper enfadada, perquè jo al final era un poc supervisora de tots, quan la gent tenia dubtes em preguntava i ahí tenia que anar jo i no sé què. I jo li vaig dir al jefe que això no podia ser i, damunt, li vaig dir al jefe que volia un contracte com ell, perquè els dos jefes... Ah, espera, el jefe tenien contracte, clar, contracte de veritat: seguretat social, venia el metge a fer-lis els tests i tot i a nosaltres que ens donaren! Era així. Ah, nosaltres també teníem contractat un seguro, un seguro d’accidents. Jo no el vaig contractar mai i no m’han pillat, aixina que... No m’ha passat res tampoc, però també el teníem que contractar, clar, és com un autònom!

–Això corria a càrrec vostre? I l’empresa no verificava res?

–No. L’empresa ens va dir: Ací hi ha un de (crec que era Tranquil·litat Seguros o no sé què) que pagues tant’. I jo: ‘Sí, sí, demà, demà’. Mai em van dir res.

–I dret a atur?

–Res, res. Per estar un any i dos mesos crec que va ser, no tinc res. Ah, vacances tampoc, clar. Jo vaig vindre ací en nadal i no em van pagar. Els dies que tu no treballes no et paguen. És tot així: és el que fas, et paguen, el que no, no. Però després està eixa cosa, que també ells et van demanant coses i tu vas fent-les. I

després aplega un punt que tu dius: 'Però açò? Per l'amor de Déu!'. Vull dir que vaig aplegar a un punt! Perquè el meu jefe em va prometre que jo... que em donaria un contracte. Va aplegar el moment i va començar: 'No, es que el cliente, no sé qué, las condiciones, tal'. I después, después de l'any tenia que pagar impostos. Vaig passar un rebut (encara me'n recorde) de mil euros i se'm va quedar en set-cents vint-i-cinc, se'm van anar dos-cents setanta-cinc d'impostos, de seguretat social, el IRS (que és el IRPF), val, i no sé què més. Però era una barbaritat! Jo dic: no vaig a donar tres-cents euros tots els mesos, quan són ells els que em tindrien que donar aquestes condicions! Estic treballant per a ells, jo estic fent-ho el millor que puc i m'estic encontrant amb açò? Hasta acá!" (Amanda)

L'empresa, com acabe de dir, es percep com un espai que no està regit per les lleis o per un interès comú dels distints actors, sinó que sols es guia pels criteris relacionats amb el benefici. Així, la gerència (o les figures que els joves treballadors precaris identifiquen com a tal, malgrat que en sovint es tracta de treballadors i treballadores amb més responsabilitat decisòria) pot justificar no modificar les condicions laborals apel·lant simplement al mercat, encarnat en la figura dels clients o reificat en les comandes o les factures. Aquest és un tret comú a les condicions que es relaten en les entrevistes: està plenament acceptat que el criteri que preval és el de l'empresa. El contracte de zero hores és potser un exemple de com s'està institucionalitzant arreu d'Europa aquesta prevalença dels criteris de l'empresa sobre qualsevol altra consideració.

En el fragment anterior de l'entrevista amb Amanda, l'empresa es nega a fer-li un "contracte de veritat", com el que tenien els "jefes". Aquesta oposició entre un contracte de veritat i altres que no ho són, guarda relació amb la percepció de la temporalitat i, en general, amb els efectes de la precarització en les trajectòries laborals. Els processos de precarització acaben configurant una joventut de llarga durada, tal com la va anomenar Santos (2003). La sensació d'eventualitat, d'estar fent quelcom temporal, activa mecanismes d'acceptació i redueix la percepció crítica de la pròpia situació; no obstant, les situacions eventuais mai no acaben, s'enllaça un contracte temporal amb un altre i les condicions són sempre similars i tenen en comú estar allunyades d'allò que l'imaginari fordista considerava estàndard. Així, els joves universitaris mai no deixen de ser "joves": en un sentit figurat, es tracta d'una joventut laboral, una franja de la mà d'obra que sembla estar sempre en procés de formar-se, de conformar-se laboralment. L'oposició entre els contractes de veritat i els que no ho són desplaça, per tant, la confrontació entre tenir i no tenir reconeguts els drets que comporta la ciutadania laboral (Alonso, 2007a). Ho veiem expressat també en la veu de Germán, quan descriu el seu dia a dia a Alemanya; crida l'atenció que en el cas de Germán, cap de les dues ocupacions que té compta amb un contracte laboral, però fins i tot així, una de les dues feines té un caire més informal i Germán fa servir "trabajo de verdad" per representar aquesta oposició:

“Tengo dos trabajos, aquí, por suerte, el trabajo no falta. Estoy por las mañanas en... realmente ese trabajo no es legal pero bueno, aún así... Por las mañanas voy a casa de una amiga, es la única española que conozco... ¡bueno, sí conozco más! pero la única española con la que me llevo bien porque intento rehuir del gueto de españoles, que ya son demasiados y se juntan para hablar español, para juntarse en español y no socializan de ningún modo con alemanes y eso no... Lo rehuí desde el principio, siempre busqué internacionales. Entonces, voy a su casa, ella tiene una empresa de venta por correo y me estoy allí pues... no tengo horario de entrada. Voy sobre las 10 de la mañana, más o menos, voy en bicicleta. Estoy allí ayudándole pues, a cortar las cintas que me pida, a contar sobres, a hacer lo que sea, pequeños trabajos así. Estoy allí hasta las 4 de la tarde y luego a las 4 de la tarde sí que entro a mi trabajo de verdad que es con una mujer rusa que es profesora de universidad. Estuvo de profesora de universidad en España, entonces sus hijos tienen español porque son españoles, pero al cambiarse a Alemania y ella ser rusa, lo que no quería era que perdieran el idioma.” (Germán)

Tornant a l'entrevista amb Amanda, en ella apareix un altre desplaçament que paga la pena destacar, perquè aporta elements comuns a altres trajectòries de joves universitaris que ocupen feines precàries en l'estranger. Un efecte clar del desplegament de l'economia neoliberal ha estat la progressiva flexibilització de les empreses, la qual s'ha anat assolint a costa de la creixent inseguretat dels treballadors i treballadores (Bilbao, 1999a; Rivas, 2004; Sennett, 2000; Standing, 2013; Taylor-Gooby, 2004). En aquest sentit, Amanda ens conta que ella, com a treballadora “autònoma”, estava obligada per l'empresa a contractar una assegurança; degut al cost econòmic, que havia de ser satisfet íntegrament per ella, va preferir no contractar-ho i assumir el risc de comptar amb cobertura en cas d'accident o malaltia professional. Com que el context legal protegeix els interessos de l'empresa, qui es veu en la tessitura de burlar les normes és la pròpia treballadora. Amanda respira: “no m'han pillat, aixina que... No m'ha passat res tampoc”. Qui acaba exposant-se a un doble risc és ella, que té el risc de patir algun accident, no tenir cobertura i, damunt, rebre una sanció per no haver contractat l'assegurança. En la descripció que fa, i que insistisc en remarcar que és representativa del conjunt de relats d'altres joves en situació semblant que he analitzat, no hi ha un posicionament clarament negatiu contra aquest transvasament de responsabilitats de l'empresa cap a ella; el relat gira al voltant de l'estratègia desplegada per gestionar aquesta responsabilitat (que en el cas d'Amanda va passar per assumir el risc de no tenir assegurança i així reduir la despesa i maximitzar el salari disponible), però no s'atura en exposar una postura crítica sobre aquesta desigual atribució de responsabilitats. “No m'han pillat”: és la pròpia treballadora qui ha d'esquivar la llei.

En els relats sobre les condicions de treball també és possible identificar elements que enllacen amb el que Gina Neff (2012) anomena *venture labour*. Aquest concepte inclou tot un ventall de comportaments típics de l'empreniment empresarial que són

desenvolupats per treballadors i treballadores que no són formalment emprenedors, sinó que treballen per compte aliè. Malgrat que aquesta autora es refereix sobretot a les empreses tecnològiques (les punt-com), es tracta d'una lògica que s'ha estès com a part dels processos de difusió de les doctrines del capital humà i l'activació (Santos i Muñoz, 2015). Neff (2012) sosté que aquests comportaments formen part d'un canvi més ampli en la societat, mitjançant el qual el risc econòmic s'allunya de la responsabilitat col·lectiva i passa a ser exclusivament una responsabilitat dels individus. En la nova economia, les recompenses per "arriscar-se" han passat a ocupar el lloc de l'antiguitat i la remuneració de l'experiència en els llocs de treball. Aquest concepte, el *venture labour*, connecta les eleccions i les estratègies individuals amb la dinàmica estructural, posant en evidència les noves formes d'explotació que s'oculten darrere del llenguatge de la innovació i el nou management. Gina Neff (2012) remarca alguns canvis significatius que, segons ella, poden ajudar a comprendre la nova economia. Aquests inclouen els nous arranjaments institucionals i ordenaments legals, els quals promouen el treball flexible, augmenten la disponibilitat dels treballadors en funció de les necessitats de les empreses i, per tant, intensifiquen la inseguretat en l'ocupació; també s'inclourien les noves eines de comunicació, que difuminen les línies entre el treball comercial i creatiu, i entre creativitat i èxit financer. La retòrica política durant els anys vuitanta i noranta ha desplaçat l'èmfasi de la seguretat social i l'economia col·lectiva cap a la centralitat de la llibertat econòmica individual i l'esperit empresarial, i com assenyala Neff (2012), en aquest període van circular àmpliament missatges que equiparaven l'empreniment amb la llibertat, els quals van aplanar el camí per a una cultura de risc individualitzat, clarament caracteritzada en les empreses punt-com. Veiem breument la definició de *venture labour*:

"Venture labor is the investment of time, energy, human capital, and other personal resources that ordinary employees make in the companies where they work. Venture labor is the explicit expression of entrepreneurial values by nonentrepreneurs. Venture labor refers to an investment by employees into their companies or how they talk about their time at work as an investment. When people think of their jobs as an investment or as having a future payoff other than regular wages, they embody venture labor. Venture labor is the way in which people act like entrepreneurs and bear some of the risks of their companies. Venture labor includes the entrepreneurial aspects of work —how people behave as if they have ownership in their companies, even when they are not actual owners." (Neff, 2012: 16)

Ja hem vist com la mobilitat internacional s'emmarca, pels joves universitaris en situació precària, en la noció d'inversió: moure's va lligat al cosmopolitisme, que es reconeix com un actiu que interessa incorporar, així com també es vincula amb l'anglès i altres habilitats que es pensa que seran valuoses en la trajectòria laboral. Aquesta perspectiva a l'hora de prendre la decisió de marxar està present durant el temps que dura l'estada. Es confonen

constantment les posicions del treballador i de l'estudiant amb la de l'inversor, que busca "actius" interessants per invertir en si mateix. Sota aquesta perspectiva, plenament inserida en la lògica del capital humà (l'ocupació convertida en inversió), els joves universitaris suporten les condicions laborals adverses sense buscar cap altra referència. El possible benefici futur esdevé la guia sota la qual valorar la situació present; la possibilitat de pensar-se com a subjectes de dret i no com agents econòmics s'esvaeix. No trobem en els discursos cap apel·lació als drets concrets i recollits en la normativa, sí que hi ha alguna línia discursiva que porta, en general, a parlar dels drets d'una generació que ha trobat les portes tancades, però no hi ha ningun intent de vincular la pròpia situació amb l'ordenament legal, ni molt menys amb iniciatives col·lectives o individuals de defensa dels drets laborals i socials. Més aviat al contrari, com si seguien la lògica del *venture labour*, les joves i els joves universitaris entrevistats mostren gairebé més preocupació pel rendiment futur en el currículum que pel salari o els horaris de les múltiples ocupacions precàries que encadenen (beques, pràctiques i més pràctiques, etc.).

Els següents fragments mostren algunes d'aquestes pràctiques i percepcions. En el primer d'ells, Alfonso, jove enginyer que ha viatjat a més d'un país buscant pràctiques en empreses i que actualment resideix a Alemanya (on també realitza pràctiques), explica sense cap indici de crítica com funciona l'empresa on fa les pràctiques; el context de la cita és un passatge de l'entrevista on Alfonso justifica les bondats de les pràctiques de cara al seu futur i qualifica com bones les condicions sota les quals realitza les pràctiques en l'empresa on és a hores d'ara. No obstant, com es pot llegir, deixa entreveure que hi ha moments on fa més hores de les acordades y a canvi sols se li compensa amb temps lliure: la flexibilitat horària, que ell vincula inicialment als seus interessos, en realitat és un mecanisme que flexibilitza la seua disponibilitat en relació a les necessitats de l'empresa. En el segon fragment, Iván reprèn l'oposició entre treball de veritat i treball fictici que hem vist més amunt. Fa servir aquesta oposició per raonar que en un moment de la seua trajectòria considerava que ja havia passat per unes pràctiques i, per tant, en eixe moment calia cercar un treball "de veritat". Però el primer que troba és, de nou, un contracte en pràctiques. Iván justifica, es justifica a si mateix, la importància d'agafar aquestes noves pràctiques: era una bona empresa, un sector interessant; en definitiva, el sil·logisme sembla acabar més o menys així: era una bona inversió. El tercer dels fragments pertany a Rafa, un treballador social que va viure a Alemanya i que va tornar amb un quadre depressiu després d'una experiència molt dura. El fragment s'enquadra

en el moment de l'entrevista en què Rafa està explicant el procés de decidir tornar. Aquesta decisió de tornar la pren perquè veu com s'ensorren totes les expectatives que s'havia fet: no troba feina, depèn econòmicament de la seua companya i emocionalment es troba cada cop pitjor en una societat que tolera malament l'atur (o així ho percep Rafa). Per tal de mostrar les raons de la seua tornada apel·la a la frustració que sent perquè no veu que la seua "inversió" li done cap resultat; és una inversió que contemplava uns dos anys de "minijobs", uns dos anys de treballs dolents fins poder arribar a ser allò que ell pensa que la societat alemanya espera d'ell, en les seues paraules, "com volen que tu sigues".

"Esta empresa, por ejemplo, tiene el concepto de tiempo flexible, es decir, mientras haga mis horas a la semana, da igual cuándo entre o cuándo salga del trabajo. Yo me puedo presentar allí a las diez, o a las ocho y media y salir cuando quiera, siempre que trabaje treinta y cinco horas a la semana. Y si trabajo de más, por lo que sea, porque ahí una *deadline* que cumplir o hay algo que te obliga a trabajar de más, porque hay un proyecto que necesita hacerse, esos días de más a mí como persona en prácticas no me los pagan, pero me los dan en días libres. Que, bueno, tampoco está tan mal." (Alfonso)

"Bueno, pues viendo un poco cómo estaba la cosa, yo cuando terminé las prácticas en la empresa esta, en TNT, dije: 'Bueno, pues voy a ver si ahora encuentro lo que es un trabajo de... verdad'. Pero, bueno, empecé a buscar y no tardé mucho en que... bueno, me llamaran de una empresa, que se llama Abbott Laboratorios, que es una empresa farmacéutica, bastante potente a nivel mundial. Entonces, me ofrecieron unas prácticas. Yo inicialmente no tenía pensado seguir con unas prácticas, pero en este caso me parecía interesante porque, bueno, era una empresa fuerte, era una empresa bastante buena, parecía bastante interesante el sector." (Iván)

"I això era una frustració més, encara, de dir: 'Brrr, estic ací invertint un temps, invertint uns diners, per a no traure un rendiment... es que ni a mig plaç, ni a mig plaç'. Jo a mig plaç no veia eixa, no sé, eixa eixida, de dir: 'Bueno, pues si comence en un minijob (perquè els minijobs estan a l'ordre del dia allí), comence en un minijob'. Però es que jo no veia ni això. I la gent que ha passat per eixe procés, als dos anys és quan comença a tindre una certa estabilitat, a començar a controlar què és la societat alemanya, com funcionen, com volen que tu sigues, com d'això..." (Rafa)

No cal recordar que el que interessa de la darrera cita, en la que Rafa parla dels minijobs, és la lògica que subjau, que com s'ha dit unes línies més amunt entronca amb les conductes dels *venture labour*, tal com els ha caracteritzat Neff (2012). En les entrevistes els minijobs apareixen principalment en els relats dels joves que han estat o estan a Alemanya. Al marge de la literalitat del contingut dels contractes laborals que els sustenten, els minijobs semblen haver esdevingut una mena de referent simbòlic de la situació de tota una generació. En les mateixes coordenades en les que s'oposen els treballs "de veritat" i els que no ho són, els minijobs es configuren com l'espai que deixen

mercat i governs, en connivència, als joves. Més enllà de l'etiqueta, els minijobs és allò a què es té opcions mínimament reals d'accedir per no caure al fons i poder eixir a buscar quelcom un poc millor. Com una metonímia, els minijobs acaben abastant el significat general del treball al que poden accedir els joves. Minijobs per a una "mini-vida": així, Germán parla d'una habitació xicoteta, poques despeses en menjar, el consum reduït a la mínima expressió, a la mida dels minijobs.

"[los minijobs] son trabajos de 10 horas a la semana, 400 euros. A mí con eso me basta para vivir, yo tengo una habitación pequeña, los gastos están incluidos. La comida y eso pues, suelo gastar poco, pero sino, como en casa de la española y antes cenaba en casa de la rusa, o sea que... (...) Mi idea era coger un trabajo de éstos, minijobs, dedicarme completamente a sacar el alemán ya de una vez, que se me está resistiendo el último nivel y ya ponerme a buscar algo de lo mío." (Germán)

En la mesura que va passant el temps de l'estada, s'erosionen les expectatives dels individus que romanen en ocupacions poc qualificades. Hem anat veient com en el moment de prendre la decisió de marxar, així com quan es troben feines poc qualificades, les raons que els propis subjectes es donen a ells mateixos passen per l'esperança de la inversió: una renda futura que derivarà de la "despesa" desemborsada (despesa que és econòmica, personal i familiar). Però l'estancament a la barra del bar, a la fàbrica o a la llar on cuiden dels fills i filles d'altra família acaba passant la factura a costa de les expectatives. El que es va projectar com temporal s'allarga, sense que es pugui albirar un termini pròxim per eixir del nínxol de les ocupacions dolentes.

Es tracta de processos en els quals es pren una relativa consciència de la precarietat, però aquesta apareix com l'únic horitzó de vida i no s'acaben d'engegar mecanismes de distanciament i crítica; són processos que conformen la subjectivitat precària (Butler, 2006; Lorey, 2006; Murgia, 2012). La precarietat, des d'una lectura estructural, pot ser interpretada en relació a determinats indicadors, com ara les taxes de temporalitat, atur, etc. Però des d'un altre enfocament més pròxim a la realitat microsocial, la precarietat, en tant que activadora dels processos de precarització, deu ser concebuda també com la forma que tenen els individus de pensar-se a ells mateixos i pensar la seua realitat. Ho acabem de veure en relació als minijobs: Germán s'apurava a justificar que no li cal res més que quatre-cents euros per pagar una habitació i tirar del suport de companys i coneguts per apanyar-se amb el menjar i les despeses. En la mesura que l'absència d'expectatives s'erigeix paradoxalment com l'única expectativa possible, el subjecte tendeix a normalitzar la precarietat (Pais, 2007).

Però aquest no és un procés absent de tensió i esforç per part dels subjectes. En el cas dels joves universitaris ací entrevistats, l'experiència de la precarietat s'acumula a la vivència de residir i treballar a l'estranger. Marxar del país és una decisió que, com ja he dit, malgrat que no és irreversible, comporta una ruptura temporal amb la família, les amistats i amb els entorns quotidians. El trasllat de la residència a un nou país, el trencament de la contigüitat espacial, pot ser en part atenuat per la comunicació amb Skype i pels viatges de baix cost periòdics; però aquests recursos no poden eliminar del tot les penyores personals que s'han de pagar. Tot plegat provoca que, quan es duu un temps en ocupacions poc qualificades, emergisca una certa sensació d'estancament. Una percepció d'un relatiu immobilisme que s'ha de gestionar i combinar amb unes expectatives per la inversió (en capital humà) que s'ha fet i que no es vol llençar del tot. Ho apreciem clarament en els següents fragments, en els quals Laia i Clara, ambdues residents a Londres, mostren aquest sentiment de trobar-se estancades, atrapades en una posició social i unes coordenades geogràfiques que no són exactament les que havien previst. Laia formula una pregunta que sintetitza molt bé el que he pogut veure en els discursos de persones en situacions similars, les quals es pregunten sovint, gairebé a diari, fins on han d'arribar. És, fent un símil cinematogràfic, com aquella pel·lícula, *Speed*, en la qual els protagonistes estan a un autobús que no poden aturar per por a què esclate i tot vole pels núvols. Als joves universitaris que han marxat i encadenen feines precàries, els passa pel cap la tornada, doncs a la fi no han estudiat per servir cafès, però com diuen reiteradament en les entrevistes, a Espanya no hi ha feina ni de cambrers o cambreres i, a més, l'idioma adquirit al nou país és sempre un actiu valuós en l'esquema del capital humà.

“Lo que pasa es que también está el tema de hasta dónde llegas, ¿no? Porque tampoco vas a hacer cualquier cosa por hacer cualquier cosa, porque te están tomando el pelo. Pero bueno, sí, yo de camarera también aprendí muchas cosas, cosas sobre mí, sobre mi capacidad de trabajo, sobre, no sé, cosas que no te das cuenta de lo que te valora otra gente y hay reacciones, que igual te están pagando una mierda y mañana estoy trabajando en otro sitio pero igualmente lo hago bien, lo hago lo mejor que puedo. Entonces, eso ¿por qué? Porque podrías no hacerlo bien, ¿no? Si mañana no vuelves, ya ves. No sé, ética del trabajo y así, estas cosas te aportan. Pero, bueno, pero no es excusa para estar por ahí trabajando gratis o trabajando en cosas para las que no te has preparado, o sea, para las que estás más que preparada, que ninguna vergüenza de estar trabajando de esa manera, porque es un trabajo más.” (Laia)

“Per a mi Londres era el punt de partida. I en canvi duc sis anys i pico allí. La meua idea era anar a Londres un temps i després ja pegar un altre bot a un altre lloc i allà m'he quedat. Però, no sé què fer ara... Perquè es que ara he estat en Guatemala i jo me'n vull anar allí. Jo ara tinc això de dir: 'Què collons faig jo ací després de més de sis anys!'. La meua idea era estar allí un temps després anar-me'n a un altre lloc i m'he adonat que ha passat el temps i no ho he fet.” (Clara)

El “què faig jo ací?” és una pregunta que emergeix en un moment o altre. Fins i tot les persones amb una situació laboral relativament bona tenen aquest dubte, que apareix de forma reiterada en les entrevistes. És una qüestió que es podria interpretar en el sentit de Martuccelli (2006), com un símptoma d'estar vivint una prova de vida, una etapa de la trajectòria que requereix d'un esforç emocional i cognitiu considerable per tal d'encaixar-la i normalitzar-la; esforç que, d'altra banda, indica que no és tracta d'una trajectòria amb seqüències esperades, sinó que més aviat estaria composta per esdeveniments que ocorren abans que es puguin anticipar amb temps per interioritzar-los.

L'absència de xarxes de suport agreuja la sensació de vulnerabilitat. Es nota especialment el fet de no comptar amb xarxes que proveeixen suport emocional (amistats i família), però també les que poden facilitar l'accés a recursos de caire econòmic (Neilson i Rossiter, 2005; Ryan i Mulholland, 2014; Tittenbrun, 2014). Els efectes d'aquesta mancança són molt evidents en el relat de Rafa. A les dificultats habituals amb l'idioma (que en el cas de l'alemany no són poques), se li acaba afegint una sensació de pèrdua, de deriva, de no trobar sentit a una decisió, la de marxar del país, que abans d'eixir d'Espanya es presentava com una opció evident, gairebé de “sentit comú” davant les escasses oportunitats d'ocupació. “On m'agafe?” és la pregunta que es formula Rafa. En el seu relat la metàfora de la caiguda apareix repetidament; des que arriba a Alemanya té la sensació d'estar enfonsant-se: només pot accedir a un habitatge a un barri perifèric, un barri de població majoritàriament no alemanya, ell és treballador social i acaba veient-se sovint a l'altre costat del mostrador dels serveis d'orientació laboral, etc. I mentre cau no troba on agafar-se, no hi ha suports, formals o informals, tret de la seua parella.

“Això és lo més complicat, en la vida ho havia passat jo tan mal! En la vida, t'ho jure. Jo vaig arribar a tindre un nivell d'ansietat molt gran, molt gran. Perquè era alçar-me i... val, és veritat que jo tenia de dos, un poquet abans, el curs era a les dos i quart fins les cinc i quart, però un poquet abans jo tenia que dinar, tenia que d'això. Clar, eixe temps el tens ocupat, val, però alçar-te i dir: 'Què faig jo ací? Per què estic jo ací? Què faig? On me'n vaig? Per què ací? On m'agafe?'. No tenia, no tenia eixe suport que pugues tindre ací de dir, pues, jo què sé, parle en algú i: 'Ah, pues a mi m'han dit que a lo millor ací, no sé què'. vull dir, estàs tan desassistit, eixa xarxa que tens ací, no la tens allí, estàs desassistit total. Eixe suport no el tens allí, no el tens. Jo he de dir que tenia la meua parella, en eixe moment la tenia allí i ella m'ajudava molt. Però, clar, ella se n'anava a les set i mitja... a les set del matí se n'anava a treballar i arribava a les cinc de la vesprada. Clar, tu dis-li: 'Eh...'. Pues n'hi havia dies que sí i n'hi havia dies que: 'Pues, bueno, no puguem fer res, un altre dia serà, a veure si puc'. O s'havia de deixar la feina, demanar-se, per a jo anar al *job center* a qualsevol cosa, perquè es que jo... jo no podia, jo arribava allí i què deia, si jo no sabia dir més de tres paraules, què volies que diguera? No podia dir res.” (Rafa)

La sensació de deriva i la manca de suports es veuen intensificades per la pràctica inexistència de serveis i recursos proveïts per l'administració de l'Estat espanyol. Les ambaixades i consolats no apareixen espontàniament en els relats dels joves universitaris; durant les entrevistes calia preguntar directament per tal d'aproximar-se a la percepció i les experiències amb els gairebé únics recursos públics en l'estranger. Si exceptuem els serveis vinculats a programes com Leonardo o Erasmus, ambaixades i consolats són els únics recursos disponibles. Ni els serveis públics d'ocupació, ni cap altra part de l'administració de l'Estat o les comunitats autònomes han articulat una xarxa mínimament útil per recolzar els joves que estan protagonitzant l'eixida del país. Els consolats i les ambaixades, tal com diu Tino en un dels següents fragments, són percebuts com llocs que serveixen per a poc més que per notificar la residència i, damunt, el tracte rebut no acostuma a ser l'adequat (literalment Tino diu "vas a carxots", açò és poc menys que dir que no són benvinguts en aquests serveis).

Les situacions en què els joves en l'estranger necessiten suport són moltes, especialment durant els primers mesos. En aquests mesos els joves i les joves han d'enfrontar-se a un aparell administratiu desconegut, en un idioma distint al propi i, sobretot, en una situació d'urgència, atès que l'esforç econòmic és gran fins que es regularitza la situació i s'accedeix al mercat laboral. D'altra banda, el país de residència pot comptar amb programes propis d'ajudes i prestacions que són desconeguts pels joves quan acaben d'arribar; també, com hem vist en alguns casos, el desconeixement de la normativa pot comportar quedar-se sense cobertura sanitària.

"Jo sí que sé que hi ha una companya meua que viu a Londres. És companya meua i va estudiar magisteri. Eixa xica sí que em va dir que havia anat a l'ambaixada de Londres. Perquè jo li vaig dir: 'Vull anar a veure el camp del Chelsea' i fa: 'Pues allí està l'ambaixada', m'ho va dir ella. Que jo volia anar perquè em feia falta... perquè ma mare em va dir, em va obligar, a què diguera, a què m'apuntara com a què estava allí. Fa: 'I això per a què?' i dic: 'Pues si tinc un problema o no sé què saben que joestic ací i que si em passa algo...'. No sé, coses d'eixes. I per a poder votar va dir, per a votar també, per a votar per correu. Això em va dir. Entonces, jo volia anar també un dia. Dic: 'Un dia que vaja a Londres, pues aprofite (perquè Londres de nosaltres està a una hora i mitja) aprofite un dia que vaja i em faig...'. Però, també, en els foros i això que he vist jo, no m'han dit que n'hi ha massa... que no te tracten com un rei ahí, saps? Vas a carxots per ahí, que passen un poquet." (Tino)

"Volia anar al consolat, però això tens que anar un mes abans i se'm va passar el plaç i ja no em va donar temps per anar a votar. I ja, una vegada que vaig a votar, almenys dir que m'inscriu ací: pues no, no vaig anar a cap lloc a registrar-me, relacionat amb l'Estat espanyol, no vaig anar a cap lloc (...) Entonces, tenia que... havera pogut anar a demanar l'ajuda i tal. Jo vaig anar i... tu imagina't lo que és anar-te'n a una oficina de... a un lloc d'ahí, posar-te davant d'una xica alemanya que no té ni puta idea de parlar-te en anglès ni en castellà ni res, la xica alemanya que comença a parlar-te de pressa i jo dir-li, en alemany: 'Mira, perdona, jo no sóc

alemany, necessite que em parles espaiet o que em parles d'algun altra forma'. I em diu: 'Eh, mira, açò és el que hi ha!'. Em va donar un totxo de fulls així i em va dir: 'Mira, si vols l'ajuda, açò és el que hi ha'. I li vaig dir: 'Mira, no vull ajuda, mira, no vull ajuda, vull que em busques una faena, vull una faena, no vull ajuda, vull faena!'. Em va donar el totxo de fulls i vaig pensar: açò és impossible que jo puga omplir formularis i formularis, instruccions. Jo dic: 'Tu comprens que vaig a llegir-me jo açò en alemany, que no és el meu idioma? No ho entenc, per molt que em dones...'. I em va dir: 'Pues açò és el que hi ha!'. I vaig dir: 'Saps què? M'apanye amb el que em paguen en el bar i s'ha acabat! No vull saber de ninguna ajuda dels alemanys!'. Entonces vaig dir que no a l'ajuda, abans, vaig desistir. Sí que haguera pogut demanar, però no! I es que no volia ajuda, volia que em donaren una faena! No volia ajuda." (Pere)

6.4. Criades globals: les au pairs com a símbol de l'activació universitària

There's room for you if you say 'I do'
But don't say no or you'll have to go
Siouxsie and The Banshees

Durant el procés de recerca, a mesura que anava realitzant entrevistes vaig comprovar que varies de les dones entrevistades tenien un element comú de la trajectòria: havien eixit com au pairs per tal de posar un peu a l'estranger. Algunes d'aquestes persones, ens van explicar que havien utilitzat el treball d'au pairs com una primera etapa, un modest trampolí, per a després intentar trobar feina al país de destinació. Aquesta va ser la pista que ens va posar darrere d'aquestes experiències. Aquesta evidència, però, va més enllà de compartir una estratègia per eixir del país. El treball com au pair té elements substancials que fan que siga més que un recurs en una estratègia individual. Es tracta, al meu entendre, d'un tipus de vivència que reclama una atenció especial, doncs condensa elements que són centrals en el present treball, però amb una major intensitat del que podem observar en la resta de narracions. En els discursos de les au pair apareixen el treball gratuït, el cosmopolitisme i, en general, la tirania de la vida precària que també desfilen per les històries que ens conten les persones que no han sigut au pairs. Però la particularitat de les au pairs és que aquesta vivència de la precarietat es dona en el context d'un programa sancionat legalment i amb una considerable acceptació social, un programa que esborra les fronteres entre formació i treball, entre relacions familiars i laborals i, a la fi, entre el tracte humà i l'explotació (Aslaug, 2013; Ehrenreich i Hochschild, 2002).

L'absència de dades impedeix saber si aquesta trajectòria està molt estesa, encara que no és agosarat pensar que estem davant d'un fenomen que pot haver crescut durant la

crisi. No obstant, més enllà de la magnitud global, com diu l'informe del Parlament Europeu, estem davant de situacions en molts casos abusives (Stenum, 2011). Pense que el cas de les au pair obri una porta per observar alguns trets de les noves precarietats. Parafraçant Hegel, podríem dir que per desvelar algunes claus de les societats contemporànies cal mirar cap al pati de darrere dels discursos dominants, patis que estan habitats (i netejats) entre d'altres subjectes per les au pairs.

Les característiques i les lògiques que travessen el programa on s'hi insereix la mobilitat au pair, converteixen aquesta figura en un fenomen terriblement modern, en el sentit en què Foucault (2007) ens parlava sobre els canvis en les formes de control. En el marc de l'anomenat "programa au pair", es posen a funcionar cossos per a reproduir la vida, tot sota una lògica difusament mercantil. Fins i tot, ho intentarem veure al llarg d'aquest apartat, aquest tipus de mobilitat, que compta en la seua forma contemporània amb poc més de mig segle d'existència, prefigura trets de formes d'ocupació que podrien arribar a ser una realitat més o menys estesa en no massa anys: treball amb una mancança important de cobertura legal i, per tant, de drets; un component important de treball gratuït; condicions flexibles, etc. A més, el programa au pair està vinculat amb els missatges de la internacionalització, el cosmopolitisme, etc., que ja hem vist que configuren una mena de *mainstream* discursiu en les societats contemporànies (Alonso i Fernández, 2013).

Les au pair són dones joves que es desplacen a un país distint al seu i temporalment treballen per a una família a canvi d'allotjament, manutenció i una xicoteta quantitat de diners. No hi ha dades concretes referents al nombre d'au pairs als països de la Unió Europea, sols hi ha algunes xifres referents a au pairs provinents de tercers països. A tall d'exemple, Alemanya durant 2009 va expedir quasi 5.500 visats per au pairs de països de fora de la UE (Stenum, 2011); d'altra banda, una de les webs que posa en contacte famílies i au pairs (www.aupair-world.es), compta amb més de dos milions d'usuaris registrats, comptabilitzant només en 2013 la xifra de 299.680 noves altes d'au pairs que buscaven una destinació.

Formalment es tracta d'un "intercanvi", d'ací que es denomine au pair, literalment a la par, entre iguals. El programa au pair té com objectiu declarat fomentar l'intercanvi cultural, principalment l'aprenentatge d'idiomes. No obstant, en els escassos treballs realitzats sobre les au pair s'ha assenyalat que ens trobem davant d'una forma de treball mal remunerat, que no està reconegut com una ocupació i que, per tant, és nul el

reconeixement de drets que comporta (Aguilar, 2013; Cox, 2007; Hess i Puckhaber, 2004). Les dubtoses condicions en què es desenvolupa el programa au pair van motivar que el Parlament Europeu encarregara un informe. Aquest informe, titulat "Abused Domestic Workers in Europe: The case of au pairs" (Stenum, 2011), recull indicis de què el programa au pair encobreix ocupació domèstica informal. Així mateix, s'ha constatat que entre les motivacions de les au pair per eixir fora del seu país la qüestió cultural és sovint secundària (Geserick, 2012).

Malgrat les evidents contradiccions entre l'enunciat del programa au pair i el que la recerca social existent fins ara ha desvelat, al nostre context continua estant un tema poc estudiat. El present text intenta fer una aproximació a les vivències i representacions de dones joves que estan actualment o han estat recentment com au pairs a diferents països europeus. A través de les seues narracions ens acostem a les motivacions i les vivències, parant atenció a la interpretació per part de les au pairs de la seua posició respecte les famílies per a les que treballen o han treballat, així com la reconstrucció dels vincles amb aquestes.

6.4.1. Les au pairs en el marc de la mobilitat, el cosmopolitisme i el treball gratuït: tres dels pilars de l'activació universitària

Pense que per situar bé els discursos de les au pairs és convenient portar ací de nou alguns dels elements teòrics que hem vist en anteriors apartats. L'actual crisi ha esdevingut una conjuntura ideal per la incorporació (*embodiment*) de la responsabilitat de l'atur i la precarietat en les pròpies víctimes d'aquests problemes. Mentre els caps de bancs i fons d'inversió invoquen la figura abstracta dels mercats per tal de desdibuixar les seues responsabilitats, les famílies són acusades de viure per damunt de les seues responsabilitats i, en aquesta lògica, als joves se'ls demana més esforç per millorar la seua empleabilitat. Una empleabilitat que presenta un nou contingut, malgrat que no és nou el seu paper com a justificació de part dels dispositius institucionals de control. Sota imatges aparentment positives com talent, creativitat i internacionalització, la joventut torna a estar en el punt de mira de les estratègies de flexibilització i precarització (Santos, 2013). A més, enmig d'una economia cada cop més globalitzada i financiaritzada, les i els titulats universitaris conformen un precariat qualificat, que pot ser potencialment flexible i de baix cost (Brown, Lauder i Ashton, 2011).

En aquest context, la mobilitat es perfila com un dels eixos centrals en la reconfiguració de la noció d'empleabilitat (Carr, Inkson i Thorn, 2005; Santos, 2012). Com ja s'ha explicat en un altre apartat, es tracta d'un concepte que en el nivell explícit té una doble dimensió. D'una banda, una dimensió col·lectiva en la qual la mobilitat es proposa com un fenomen gairebé "natural" en les societats contemporànies, vinculat amb el cosmopolitisme, concepte que desplega tota una càrrega simbòlica relacionada amb l'apertura, la interculturalitat i, a la fi, amb la modernitat (Kauffman, 2002). D'altra banda, en una dimensió individual, des de postures que han estat plenament assumides per les universitats, la mobilitat es marca interessadament com un procés amb interès curricular: permet aprendre idiomes, facilita l'accés a contactes i millora les habilitats (*skills*) individuals (Santos, 2013).

La doble dimensió explícita de la mobilitat sura sobre una gramàtica implícita, que té a veure amb els canvis que estem observant en la justificació discursiva dels processos de precarització contemporanis. La globalització ha servit com una gran excusa per plantejar el cosmopolitisme com un valor central en les societats occidentals. La justificació aparentment científica del cosmopolitisme és que la mobilitat i el contacte amb altres cultures contribueix a la millora personal i a la transformació d'un mateix (*self-transformation*) (Rovisco i Nowicka, 2009). En aquest sentit, i per posar només un exemple de l'extensió d'aquest nou valor, les universitats, dintre del seu rol com a "managers" dels recursos humans, han naturalitzat els programes de mobilitat internacional, programes on fins i tot es promou en ocasions el treball voluntari gratuït o quasi gratuït (Carrot Workers i Precarious Worker Brigade, 2012).

En el conjunt de les ciències socials, però especialment en la sociologia, en els últims anys s'ha desenvolupat un debat al voltant d'aquest concepte (Beck, 2002b). En aquest debat, entre altres temes, el que està en qüestió és la perspectiva epistemològica i les seues implicacions metodològiques: els defensors del cosmopolitisme defensen la superació del nacionalisme metodològic i la seua substitució per un enfocament que tinga en compte les noves fronteres espacials i temporals fruit de la globalització (Delanty, 2009). Aquest debat va arribar als cercles acadèmics quan ja havia pres força en l'àmbit social més extens. Però més enllà d'aquest debat epistemològic, el que interessa ací és ressaltar que el cosmopolitisme s'ha difós com una mena de precepte normatiu que prescriu l'apertura i la mobilitat gairebé com a dogmes (Harvey, 2009).

Per altre costat, des de la sociologia diverses conceptualitzacions han explicat que les transformacions al sí de les relacions laborals estarien en l'origen en la difusió posterior dels processos de precarització (Alonso, 2007a; Bilbao, 1999a; Gorz, 1995, 2003). No obstant, les tendències actuals apunten a processos que van més enllà de l'esfera laboral i afecten el conjunt de la vida dels individus: habitatge, protecció social, salut, relacions personals, etc. (Juventud Sin Futuro, 2011; Murgia, 2010). La inestabilitat, inseguretats i la desprotecció desborden els límits de les relacions laborals, situant-se al si de les relacions socials i, juntament amb l'atac neoliberal contra els sistemes públics, aprofundint la sensació d'incertesa. Aquesta extensió de les característiques de la precarietat laboral a altres àmbits i dimensions de la vida obliga a redefinir els significats de la precarització, tant pels propis individus com en relació a l'articulació de mesures de suport públic.

A més de l'amplitud dels processos de precarització, ens interessa ací assenyalar algunes de les lògiques i discursos que reforcen la intensificació de la precarietat vital. Una primera qüestió és la implantació de la lògica del capital humà. Aquest concepte teòric s'ha popularitzat (gairebé es pot dir que s'ha naturalitzat), estenent la idea de què certes capacitats de l'individu incrementen la seua competitivitat al mercat laboral. Serien capacitats i habilitats, atractives per a les empreses, que els individus s'han de preocupar d'incrementar, a més de triar-ne aquelles més demandades en cada moment. Des de la perspectiva del capital humà, l'empleabilitat deixa de ser un dret i passa a ser una inversió que els individus han de fer en el seu capital humà. La transferència de responsabilitat empresarial a les persones obliga aquestes a readaptar-se i sobreexplotar-se (Santos, 2013). A més, dilueix el conflicte social, convertint els individus (els actors més vulnerables del mercat) en un tipus més d'empresa, on esdevenen empresaris de sí mateixa i han de maximitzar el seu capital humà. Aquesta resignificació dels individus com a "empresaris" configura una lectura de l'atur on les persones aturades serien responsables de no haver tingut cura del seu capital humà, bé per manca del mateix o bé perquè disposen d'un capital obsolet (Gorz, 2003).

Els processos de subjectivació són, per tant, fonamentals per la difusió i la consolidació d'aquesta lògica del capital humà, en la qual les empreses passen a ser "clients" dels seus assalariats, convertits en "col·laboradors". Sota el predomini simbòlic de l'economia del coneixement, el temps deixa de ser l'única unitat de mesura del treball, sent substituït progressivament per factors comportamentals, com la motivació (Gorz, 2003). No és per casualitat que hem assistit al creixement i extensió de tecnologies de la ment (coaching, *mindfulness*, programació neurolingüística, etc.) (Ehrenreich, 2011), que han esborrat les

fronteres entre la consulta del "terapeuta" (convertit en coach, entrenador personal) i la sala de reunions on els responsables de recursos humans arenguen els empleats. Enmig d'una creixent flexibilitat productiva i constants shocks econòmics, conforme la concreció de la relació entre capital i treball es recolza cada cop més en la implicació subjectiva, les instruccions que circulen per la cadena de comandament, tal com ens recorda Gorz (2003), ja no es refereixen sols a les tasques concretes: el que s'ha de prescriure és la mobilització afectiva envers els objectius de l'empresa.

En síntesi, l'ideal sota la lògica del capital humà és una subjectivitat hetero-produïda que porte a les persones a pensar-se com empresàries, tant quan estan ocupades com quan estan a l'atur s'han de comportar com emprenedores, han d'invertir constantment per seguir sent competitives. Els elements que han de conformar aquesta subjectivitat hi inclouen tot un ventall de comportaments i capacitats expressives que han estat traduïdes per les universitats en termes de "competències". Al seu torn, les competències han estat inserides en els plans d'estudis, conformant junt amb altres factors relatiu a la gestió universitària un escenari que ha estat definit encertadament com a capitalisme acadèmic (Slaughter i Larry, 1997). De manera anàloga a les empreses, les universitats han interpretat el talent, l'excel·lència, la internacionalització en la lògica del capital humà, convertint aquests conceptes en els eixos de l'acció universitària, mitjançant les quals es va consolidant l'imaginari de l'emprenedoria com únic escenari viable.

Seguint aquesta lògica del capital humà, les universitats han modificat el referent simbòlic de les seues accions. D'aquesta forma, l'orientació d'activitats com les pràctiques externes s'ha vist alterada. Pensades en els seus inicis com una forma de consolidar habilitats de tipus instrumental en entorns laborals, les pràctiques estan derivant cap a formes encobertes de treball gratuït que es justifiquen per la necessitat de millora del capital humà individual (Carrot Workers i Precarious Worker Brigade, 2012). Ens els darrers anys s'han promogut des de les universitats programes de pràctiques "voluntàries", en molts casos realitzades un cop finalitzats els estudis, que poden desenvolupar-se també en l'estranger. En molts casos, les universitats impulsen aquest tipus d'ocupacions mitjançant convenis amb bancs i empreses. Aquestes pràctiques cal ubicar-les, a més, en un entorn on assistim a l'extensió i normalització de les beques i altres formes de precarització que hi inclouen treball voluntari i gratuït.

Aquest marc conforma les referències normatives i pràctiques en les quals estem observant una radicalització de la precarietat. Treball gratuït i voluntari, pràctiques

interminables i formes diverses del que Santos (2014) anomena "lumpenemprenedors", perfilen el terreny de joc en el qual han de moure's generacions que no han conegut cap norma social de l'ocupació que no siga la precarietat, la incertesa i la inseguretat. Les condicions en les quals s'està configurant la subjectivitat del precariat hi inclouen salaris baixos i intermitents, condicions extremes de temporalitat, horaris canviants i l'atur com un estat "natural" que s'alterna amb treballs d'ocupació. El programa au pair, com veurem en la resta d'apartats del text, cal enquadrar-lo en aquest context, doncs no fer-ho així dificultaria entendre el sentit i les conseqüències del mateix en la societat contemporània.

6.4.2. El "programa" au pair: treball de cura flexible i a baix cost

El Consell d'Europa va proposar en 1971 l'Acord Europeu Sobre la Col·locació "au pair" (European Agreement on 'au pair' Placement, AE a partir d'ara) en novembre de 1969 i va entrar en vigor el mes de maig de 1971. Aquest acord responia a la constatació de l'augment d'aquest tipus de mobilitat des del final de la Segona Guerra Mundial. L'AE va estar ratificat per l'Estat espanyol en setembre de 1988 . Només altres cinc Estats l'han ratificat, mentre que altres cinc l'han signat però no l'han ratificat. L'escàs reconeixement al principal text legal sobre l'intercanvi au pair és il·lustratiu del poc interès que suscita aquest tema entre els governs. També planteja dubtes sobre el grau de compromís que suposa l'AE i el nivell de protecció del mateix, que ha estat un dels arguments d'alguns dels Estats per no signar-lo o ratificar-lo, com és el cas de Suècia (Stenum, 2011). De fet, l'AE no ha motivat cap acció de cooperació entre els diferents Estats i, d'altra banda, aquests des de 1998 no han tramès a la Comissió Europea cap informació referent a l'aplicació d'aquest acord.

En el preàmbul de l'AE s'identifica la mobilitat au pair com "un problema social important, con implicaciones jurídicas, morales, culturales y económicas". Malauradament, més enllà de les implicacions que assenyala, el preàmbul no explicita per què és problemàtica la col·locació au pair. L'AE planteja també que les au pairs "constituyen una categoría especial, que no es la de estudiante ni la de trabajador, pero que participa a la vez de ambas". Més endavant, el text legal defineix les au pairs com "jóvenes de países extranjeros que desean mejorar sus conocimientos lingüísticos y tal vez profesionales, así como su cultura general". El perfil de les au pairs, per tant, no queda gens clar a l'AE. Es reconeix que està a mitjà camí entre la figura d'estudiant i la

d'empleat, però no s'aporta una definició que eviti l'ambigüïtat. Més aviat, el que fa l'AE és sortejar una qüestió transcendental, doncs el reconeixement de les au pairs com una figura plenament laboral suposaria un encariment d'aquesta font de treball barat, atès que a hores d'ara la contractació d'una au pair no comporta per les famílies haver de satisfer cap tipus de cotització o impost, més enllà del cost d'una assegurança privada de salut que obliguen a subscriure alguns països (Quesada, 1999).

Aquestes fronteres difuses situen la figura au pair enmig de la lògica del treball gratuït, ja que pel treball de cura que realitzen les au pair no s'estipula una remuneració sinó un intercanvi. Més concretament, en paraules de l'AE: "La persona colocada au pair recibirá alojamiento y comida de la familia de acogida (...) recibirá mensualmente una cantidad determinada en concepto de dinero de bolsillo". A canvi d'allotjament, menjar i uns pocs diners "de butxaca", l'au pair: "prestará servicios a la familia de acogida, que consistirán en la participación en las tareas domésticas diarias". Tasques que, d'altra banda, no queden gens clares en l'AE: la versió anglesa parla de "light housework" (treball domèstic lleuger), mentre que la traducció espanyola recollida al BOE simplement parla de "tareas domésticas diarias". Tenim, per tant, una figura que no és estudiantil, ni és plenament laboral, que ha de complir unes obligacions diàries no especificades a canvi d'una compensació en espècie i una xicoteta gratificació.

Com afirmen Sabine Hess i Annette Puckhaber (2004), aquesta indefinició (o potser hem de pensar que és una definició perversa?) deixa les au pair en mans de les famílies demandants, de les quals passen a formar part com a membres de segona categoria, on sovint són considerades com "germanes majors", simbòlicament per baix dels progenitors però per damunt dels "germans i germanes" menuts. De la mateixa manera que es troben en terra de ningú respecte el fet laboral i estudiantil, respecte les famílies les au pair estan "both outside and inside of the family" (Cox, 2007: 288). Aquesta posició borrosa tant en l'àmbit laboral com en el familiar cal posar-la també en relació amb les situacions i expectatives de les pròpies au pairs, un tema al qual només podem fer una aproximació degut a la manca de dades i estudis. Els pocs treballs existents (veure per exemple Aguilar, 2013; Geserick, 2012, Hess i Puckhaber, 2004 o també Jele, 2006, una mena de guia elaborada per una dona que ha sigut au pair) mostren que, malgrat que hi ha perfils diversos, podríem caracteritzar a l'au pair com una dona jove, amb estudis superiors, aturada o precària i cercant feina i amb expectatives respecte la mobilitat de què el treball com au pairs els ajude a trobar feina, bé directament o mitjançant la millora de l'anglès o altres competències.

Tenim, resumint, un suposat programa “d’intercanvi cultural”, al qual les au pairs realitzen treball domèstic no reconegut com a tal, emmarcat en unes relacions pseudofamiliars. Tot plegat, com asseveren Hess i Puckhaber (2004: 65) “leaves the young au pair women even more vulnerable to exploitation”. Aquesta afirmació és coincident amb les conclusions de l’informe elaborat pel Parlament Europeu, on s’apunta que malgrat que algunes au pairs gaudeixen d’unes condicions raonables, mentre que:

“Other *au pairs* are definitely exploited, they are not paid their salaries or given their holiday pay, they have long working hours, a difficult psychological work climate, and face unreasonable restrictions on their private lives etc. And there are all the varieties in between.” (Stenum, 2011: 57)

L’absència d’un acord clar i amb força legal, l’exclusió de la normativa laboral i l’ambigüitat del rol de les famílies demandants deixen a les au pairs en una posició molt dependent de les famílies i configuren una situació favorable per a què es donen intercanvis molt asimètrics sota la lògica de l’economia moral (Hess i Puckhaber, 2004). The Guardian va titular de manera molt directa un recent reportatge sobre les au pair al Regne Unit: “Au pairs on a pittance: the young women minding kids for £2 an hour” (Williams i Mierson J., 2014), al qual es descriu una situació generalitzada d’au pairs treballant més de quaranta hores a la setmana per unes 60 o 70 lliures per setmana. Sabem que per a les famílies la gran flexibilitat horària de les au pairs és un dels principals al·licients a l’hora de buscar els seus serveis (Øien, 2009). Per tal d’aprofitar-se aquesta flexibilitat, les famílies transvasen responsabilitats a les “germanes majors”, portant la tasca de les au pairs al terreny simbòlic de les relacions de cura entre parents:

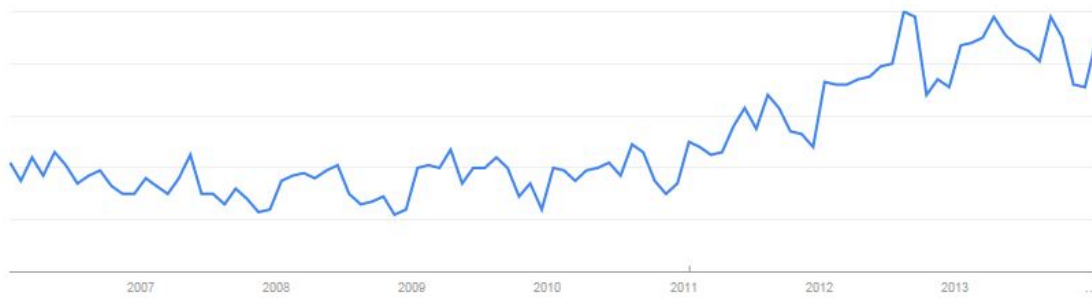
“The ‘big sister’ image promises a more malleable domestic servant because being seen as a member of the family allows employers to use the logic of the moral economy to expect more than they could from a paid employee. While the discourse of the moral economy allowed employers to demand longer hours and greater flexibility, to the au pairs it meant exchanging service for gratitude and kindness.” (Hess i Puckhaber, 2004: 74)

L’economia moral és un procés que deriva de les posicions de gènere de les au pairs, en particular de les au pairs en tant que dones i, més generalment, de les tasques que històricament han hagut d’assumir les dones al sí de la família, construïda com un espai de relacions desiguals i “generitzades”, travessades pel gènere. Aquesta dimensió referent al gènere obre un fil argumental que, dissortadament, per diverses raons no sols apareix ací de manera tangencial, però sí m’agradaria fer palesa la necessitat d’aquesta perspectiva en l’estudi futur de la mobilitat au pair.

Malgrat les el reconeixement legal i les implicacions del fenomen, és gairebé impossible obtenir dades concretes sobre la magnitud de les col·locacions au pair, en part per la desídia dels Estats (no existeix cap registre específic per les au pairs de països membres de la Unió Europea), en part per l'absència d'intervenció dels organismes supranacionals de la Unió Europea. En el context europeu les úniques dades relativament disponibles en alguns països, entre els quals no figura l'Estat espanyol, estan referides a au pairs de països que no són membres de la UE. Fins i tot en aquest cas, el registre no sempre s'efectua sota la denominació au pair (de vegades simplement es fa com a estudiants temporals), el que provoca que aquestes dades no estiguen clares i, per altre costat, gairebé no són accessibles. Com hem dit en la introducció, Alemanya va expedir 5.364 permisos per a au pairs de països de fora de la UE en 2009; eixe mateix any Dinamarca va registrar 2.773 permisos de residència per a au pairs de tercers països (Stenum, 2011). El diari britànic The Guardian afirma en l'article citat més amunt (Williams i Myerson, 2014), que podrien ser al voltant de les 90.000 les au pairs que hi ha al Regne Unit en 2014. El resultat és que a hores d'ara les úniques entitats que tenen algunes dades són les agències privades de col·locació (Macdonald, 2011). No disposem de cap aproximació fiable per saber quina és la xifra d'au pairs que es mouen entre països de la UE, però les 299.680 noves altes d'au pairs en 2013 en la web www.aupair-world (una de les més utilitzades a Europa, però no l'única) porten a pensar que podem estar davant d'un volum considerable.

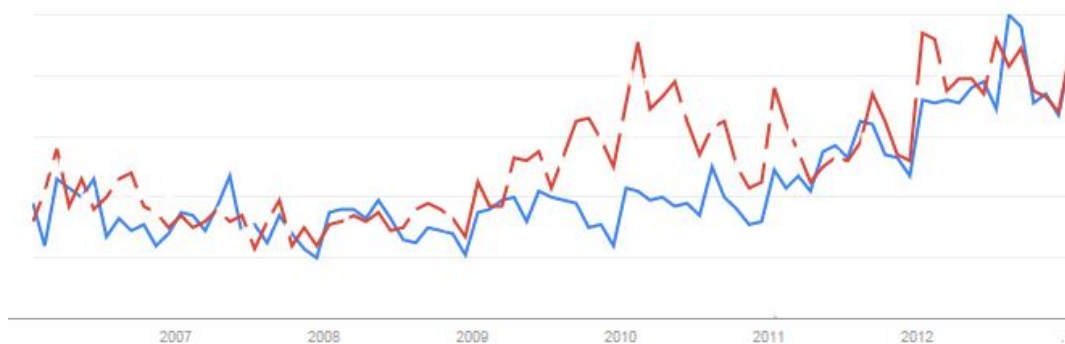
Com ja he assenyalat, l'Estat espanyol no registra les au pairs que hi arriben, però tampoc les que marxen fora del país. Aquest tipus de mobilitat no sol comportar baixes al padró municipal, ni tampoc alta al padró de persones espanyoles residents a l'estranger, raó per la qual les au pairs estan, probablement, augmentant l'ombra estadística que dificulta estimar el corrent actual d'eixides cap altres països (González, 2013). Un recurs interessant és la tendència de les cerques a internet, tot i que només una aproximació i no permet treure conclusions sòlides. La tendència de cerques pot ser considerada un indicador de l'interès per un fenomen en un moment concret. En aquest cas hem fet servir l'eina Google Trends, que permet introduir un terme i observar la tendència de cerques d'aquest terme durant un període de temps. El gràfic 1 mostra la tendència de cerca en l'Estat espanyol del terme "au pair". Durant aquest període la tendència augmenta a partir de 2010, registrant els majors valors en 2013 i principis de 2014. La coincidència entre crisi i augment de l'interès a internet per la mobilitat au pair és paral·lela a l'interès per "treball a l'estranger", tal com mostra el gràfic 2.

Gràfic 16. Interès de cerca de "au pair" 2006-2014

Font: Google Trends

Gràfic 17. Interès de cerca de "au pair" i "trabajo en el extranjero" 2006-2013

Font: Google Trends

En línia continua "au pair" i discontinua "trabajo en el extranjero"

Si més no, la tendència dels gràfics anteriors permet apuntar que l'interès de cerca a internet de "au pair" i de "trabajo en el extranjero" és gairebé paral·lela. Aquesta tendència seria coincident amb l'eixida de persones cap a altres països per tal de buscar feina. Sabem que a partir de la crisi econòmica, l'Estat espanyol ha passat de ser un país receptor a ser un país netament emissor de fluxos de persones cap a l'estranger. Les estimacions de la magnitud d'aquests fluxos són poc clares, degut fonamentalment a les mancances en els registres i enquestes disponibles, però les eixides des de 2008 de persones nascudes en Espanya podrien haver superat la xifra de 700.000 que González (2013) va estimar en 2013.

Els països de destinació de les au pairs espanyoles són igualment impossibles de determinar degut a aquesta absència de dades que estem assenyalant. És de suposar que una part considerable dels desplaçaments tindran com a destinació altres països de la UE, fonamentalment per proximitat geogràfica i per la facilitat per desplaçar-se sense haver de tramitar cap visat especial. El que diu la web www.aupair-world sobre les famílies que utilitzen aquesta web per contactar amb au pairs espanyoles quadra amb aquesta suposició: "La mayoría de las familias registradas en Au Pair World provienen de Europa. Los países de acogida más importantes son el Reino Unido, Alemania y Francia".

6.4.3. L'eixida com au pairs: entre l'angoixa de l'atur i la trampa del cosmopolitisme

La feble regulació i, sobretot, la nul·la intervenció i control dels governs i de les institucions de la UE, tenen com a resultat que la mobilitat au pair siga opaca estadísticament i administrativa. Aquest abandonament institucional és especialment greu, doncs estem en un moment en què tot sembla apuntar que la mobilitat au pair està sent utilitzada com una via per posar un peu a l'estranger per tal de buscar feina o, si més no, com una manera de "fer alguna cosa" davant la manca d'expectatives laborals un cop acabats els estudis. Els discursos de les dones entrevistades apunten en aquest sentit. La decisió d'eixir com au pairs es pren enmig de situacions en les quals no s'albira la possibilitat de trobar una ocupació o, dit d'altra forma, les poques ocupacions possibles són molt precàries, no corresponen a la formació assolida i fins i tot es poden trobar al voltant d'allò que hem anomenat "treball gratuït" (pràctiques, beques, etc.).

"Vaig acabar i no trobava feina i totes les feines que trobava eren de comercial, d'atenció telefònica, venent per telèfon i coses d'aquestes. Res relacionat amb lo meu. Estava un poc perduda." (Aurora)

Com hem apuntat en els apartats anteriors, el cosmopolitisme, entès com una suposada predisposició al canvi, la mobilitat i el contacte amb entorns socioculturals diferents (Delanty, 2009), està configurant-se com una tendència *mainstream* i, a la fi, com un valor predominant que és interessadament invocat per naturalitzar les situacions de mobilitat forçada per la precarietat. Les entrevistades es projecten a elles mateixa dintre d'aquest corrent principal. Quan descriuen el procés de presa de decisió, la predisposició a eixir, a conèixer i viure enmig d'altres realitats, apareix com un element que ajuda a diluir el pes de la decisió de marxar. Eixir del país no es faria sols per qüestions de necessitat, sinó que s'hi intenta que estiga inserit en les eleccions personals vinculades amb l'estil de

vida, un estil on el viatjar està idealitzat en tant que forma part dels imaginaris dominants. Així, davant la pregunta “com va ser el procés en el que penses en eixir?”, les respostes es circumscriuen a l'àmbit de la personalitat de cadascuna:

"No, la verdad es que no fue difícil. Porque sí, siempre me ha llamado la idea de viajar y ver cosas nuevas y lo vi bastante... Lo difícil fue el tiempo que estuve antes buscando trabajo y eso." (Ana)

"Yo... a ver, a mí viajar, yo soy una persona de viajar, de correr mundo y no soy de quedarme quieta en un sitio. Sólo te digo que yo estoy en Inglaterra, aunque no hubiese crisis en España, posiblemente yo estaría... no estaría en España. Pero, tampoco... no se sabe nunca, sabes. A día de hoy si me ofreciesen un trabajo no sé lo que haría." (Xusa)

En la construcció dels relats s'intenta crear una continuïtat entre els estudis i la cerca de feina, fent així menys dura la decisió de l'eixida; açò és consistent amb el que va trobar Christine Geserick (2012) en les entrevistes a dones que havien marxat com au pairs als Estats Units, les quals afirmaven que "sempre" havien volgut eixir fora. D'altra banda, els dispositius que fan possible els distints tipus de mobilitat, fonamentalment les companyies aèries *low cost*, ajuden a crear eixa sensació aparent de coherència i continuïtat en les trajectòries, doncs els escenaris on esdevenen els trajectes d'anada i tornada són sempre els mateixos (Hodgson, 2011).

"Pero para mí el Erasmus fue lo mejor, porque conoces gente (...) Pero, claro, como llegas allí, llevamos el peor nivel de inglés de Europa o del mundo (...) después de eso, después del Erasmus, tenía claro que por lo menos me iba a ir dos o tres años al extranjero a perfeccionar el tema del inglés, porque creo que es algo fundamental, a nivel profesional y a nivel personal" (Xusa)

No obstant, malgrat la idealització de la mobilitat com part de l'estil de vida cosmopolita i la subjectivació de la precarietat, la decisió de marxar no és senzilla. Al contrari del que ocorre amb altres formes de mobilitat, com l'Erasmus, l'eixida com au pair forma part d'una decisió amb un horitzó temporal indeterminat: se'n van per provar, per posar un peu al país de destinació i tractar de buscar-se la vida. Hi ha una sensació de pèrdua i, en certa mesura, també de derrota: pèrdua pel que es deixa, el que es queda ací, i derrota perquè la feina com au pairs arriba després de no poder treballar en "lo seu". A banda, a la incertesa que implica la mobilitat geogràfica, s'hi afegeix que ser au pair implica conviure amb una família pràcticament desconeguda, amb qui a penes s'ha tingut unes breus converses per Skype; a més, aquesta família ha formulat una demanda que comporta que les futures au pairs senten el pes de complir amb unes expectatives.

"I me'n vaig anar. No m'ho vaig pensar molt, perquè si t'ho penses molt no te'n vas. Si et calfes molt el cap: 'I vaig a estar bé? I m'acolliran bé? M'acoplaré bé? Què faran

ací els meus amics o el meu novio? La meua família estarà bé?'. Tu te'n vas i si te'n vas pensant el que queda ací, no te'n vas. Això s'ha de tindre clar." (Aurora)

"Pues mis amigos es que están muy acostumbrados a que vaya, o sea que me vaya, de repente vuelva... y esta vez sí que se lo tomaron un poco como más, como más definitivo. Porque también en principio esto es para un año, en principio, porque luego es como todo... Todos tus amigos te dicen lo mismo, pero es que muchos ya están fuera también. Entonces, pues eso: ¡Pues con todo lo que has estudiado!; pues sí que te dicen cosas así como: "¡Ahora irte allí de au pair!", pues es como, sabes, retroceder. Pero todos, quiero decir, es que también tienen una situación, pues eso, que el que está en Valencia tampoco está haciendo nada, el que no, está buscando trabajo, el que no, ya se ha ido... Entonces, me entienden perfectamente. Además también esa sensación de derrota, de frustración, de decir: 'Aquí ya, no sé, no hay oportunidades, pues me voy a buscar la vida fuera'. Pero también, a mí lo de... o sea, quiero decir... Claro, es complicado, porque también parece que fuera las cosas van a ser de color de rosa y no." (Marta)

Però la incertesa que provoca l'eixida com au pairs s'intenta reduir amb la justificació de l'esforç com una forma d'inversió en el propi capital humà. La referència a la mobilitat com una inversió, reificada en la millora de la competència lingüística, pesa més en la decisió de marxar que la tensió que genera enfrontar-se a una situació amb molts elements que no es poden controlar o anticipar. De la mateixa forma que la resta de joves universitaris, les au pairs també actuen sota la lògica del capital humà, tot enquadrant una decisió biogràfica important en una dinàmica d'increment de les competències, que són llegides com "actius" que s'incorporen al conjunt del capital humà amb què després eixiran al mercat laboral. Fins i tot és destacable com aquest paper mític del capital humà com a guia de l'acció individual ha impregnat també els entorns de les futures au pairs, tot configurant-se com un lloc comú en el que conflueixen i s'atenuen les preocupacions de les au pairs i les seues famílies:

"Òbviament els meus pares estaven asustats. Els meus abuelos... Perquè és el que et dic, clar, jo sempre he estudiat en Carcaixent, jo estava en casa sempre, he estat en casa sempre. Entonces, clar, anar-te'n fora de casa, a una casa que no coneixes i damunt a un altre país, vulgues o no va ser un poc xocant. Però, clar, em recolzaven perquè sabien que era bo per a mi, per al meu futur, l'anglès és algo molt important." (Eva)

6.4.4. El procés de selecció i contacte amb les famílies o la individualització sense malla de protecció

Quan ens aproximem als discursos dels joves universitaris que han eixit del país, una de les primeres qüestions que crida l'atenció és que no descriuen la presa de decisió com un procés llarg o costós en termes d'esforç per discernir les implicacions de prendre aquesta opció. Més aviat, els entrevistats i entrevistades expliquen que, en els distints

casos, es va tractar de decisions ràpides, de vegades precipitades per factors poc transcendents. El cas de les au pairs apunta també en aquesta direcció. Malgrat que com acabem de veure, comparteixen la tensió vital de no trobar eixides laborals satisfactòries i, el que és encara més angoixant, no albirar expectatives de canvi, les au pairs descriuen com una etapa breu el procés en què decideixen marxar. En el cas de les au pairs aquest tret de la trajectòria pren una dimensió singular, atès que l'eixida comporta la immediata assumpció d'unes tasques (de cura) i l'establiment de la residència amb els demandants d'aquestes tasques i, per tant, els supervisors de fet de les au pairs.

Malgrat aquestes implicacions, el procés de decisió de les au pairs, a més de ser relativament ràpid, sembla sustentat-se en un escàs nivell d'informació. Durant les entrevistes. Tot i tractar-se d'un programa amb més de quaranta anys d'antiguitat i comptar amb una norma específica de rang comunitari (encara que, com he apuntat, aquesta norma és del tot insuficient i vaga), no trobem canals formalitzats d'informació. La informació sobre la mobilitat au pair es desplaça a través de canals informals. La principal font d'informació són altres persones que han estat com au pairs. Persones que no necessàriament formen part de l'entorn més pròxim de les joves que estan pensant ser au pairs.

“Yo, pues a ver, lo típico, que conoces gente que ha estado, no ha estado... Pero yo siempre pienso que tú puedes preguntar y te pueden aconsejar y te pueden tal, pero lo luego a cada persona le pasa algo. A ver, me refiero: yo puedo conocer a cinco amigas que les haya ido genial y de repente a mí me puede ir fatal. Entonces, yo, sí, yo pregunté. Yo sí que conocía a gente que había estado muy bien y conocía a gente que había estado muy mal. Entonces yo solamente dije: ‘Entonces yo voy a ir a ver qué tal me va a mí’.” (Inma)

“Pero las redes sociales hoy en día se mueven mucho y ahí tenemos el Facebook que pone ‘Españoles en Ámsterdam’ y ellos más o menos te van: ‘Pues vete aquí o vete allá, quédate en este hostel es más barato...’. Y una de las chicas que estaba en el grupo me dijo: ‘¿Por qué no te inscribes en una página de au pair?’ Entonces contacté con una familia y me fui de au pair. Pero no era au pair, era interna, o sea yo vivía con ellos. Por lo tanto me vino muy bien porque no tenía que pagar un dinero que no tenía para un alquiler.” (Xusa)

La cita anterior pertany a Xusa, una jove que, després de cursar un màster i treballar com becària en un projecte de recerca (projecte que, d'altra banda, és realitzat per dos grups de dues universitats, el que li obliga a desplaçar-se des continuament de Madrid a Andalusia amb unes condicions laborals molt precàries), davant l'absència d'expectatives d'ocupació decideix marxar fora a buscar feina. Com s'infereix de la lectura de la cita, inicialment la seua orientació era intentar aconseguir un allotjament barat, per tal de reduir

la despesa inicial de l'eixida a l'estranger. S'adreça a grups de Facebook per tal de buscar informació i en un d'aquests grups és on una xica, a la qual no coneix personalment, li suggereix l'opció de marxar com au pair. Quan Xusa descriu aquesta recomanació, el seu relat no es desvia ni un centímetre del que sembla ser el que més li urgeix: abaratir el cost de l'habitatge a l'estranger. No fa cap menció a la via que li suggereixen per eixir a l'estranger i que apareix com un tema poc rellevant en la descripció; sols ho valora en funció de la urgència: "me vino muy bien porque no tenía que pagar un dinero que no tenía para un alquiler".

No sempre el relat passa per alt els possibles problemes de la decisió de marxar com au pair. En les descripcions també emergeix la incertesa que provoca la possibilitat de conviure i treballar per a una família a la qual no es coneix més que d'una breu conversa per Skype. Però fins i tot en aquests casos, la reconstrucció del relat no denota un sobresalt biogràfic que haja deixat molta empremta. El següent fragment, pertanyent a Tania, una xica que va estar a França com au pair després d'encadenar durant més d'un any ocupacions amb condicions que molt precàries: temporals, de cap de setmana, amb poc salari i que no responien a la seua qualificació. En aquest passatge de l'entrevista, Tania explica els motius que li porten finalment a contactar amb la família a través de la web Au Pair World, que com hem dit és una de les més utilitzades. La descripció va des de la desconfiança inicial de les agències de mediació (que són majoritàriament privades) i de les webs, fins la confiança sense reserves aparents a partir del testimoni d'un parell de coneguts.

"Pues yo conozco una web... porque lo de las agencias siempre me había echado para atrás por el hecho de que como les tienes que pagar, es como que antes de empezar ya debo dinero, o sea, digo pues cuando empiece a trabajar todo lo que me den es para recuperar ya lo perdido. Entonces siempre me echaba para atrás eso, que lo de au pair estaba muy guay, pero con ese punto tan negativo no era viable. Entonces sí que había descubierto una página web en la que lo haces gratis: creas tu perfil, las familias tienen su perfil y os lo hacéis vosotros. Pero era como: 'Qué bonita página, seguro que hay muchas estafas detrás de ella'. No me fiaba, era como que: '¿Voy a hablar con alguien y voy coger un avión y presentarme en su casa?'. Pero, casualmente di con un par de conocidos que son muy lejanos, tan lejanos que hablamos de casualidad, no sé por qué. Que estaban así de au pair (que es en plan: 'Ah, ni sabía que estabas fuera, pensaba que estabas aquí en España'), que habían usado esa página. Y fue: 'Vale, pues si la has usado, no pasará nada, porque mira qué bien te va'. Y nada, me metí ya en serio en esa web y ya sí que, vamos, sin problemas." (Tania)

Al marge de matisos en els relats sobre la pressa de decisió de las au pairs, trobem també un tret comú amb la resta de trajectòries: les biografies que ens mostren estan compostades de decisions que s'han de prendre de forma relativament ràpida i,

especialment en els casos de persones que provenen de famílies de classe treballadora, sense massa recursos. Es tracta d'un tipus de biografies que, en certa mesura, encaixen en el que Giddens (1991) va anomenar biografies "do-it-yourself" o en paraules de Beck "individualización por compulsión" (2001: 29), una situació de constant construcció de les biografies, els compromisos i les xarxes de relació. Cal insistir, no obstant, en què potser aquests dos sociòlegs no van aprofundir suficientment en el que suposa aquest esforç per construir la biografia en situacions travessades per desigualtats estructurals que, entre d'altres, es manifesten en l'absència de recursos (que no necessàriament són materials, sinó que hi inclouen la informació, els contactes, etc.).

En el plànol dels recursos objectivables, les vies triades per les dones entrevistades per informar-se sobre la mobilitat au pair posen en evidència una considerable absència de serveis públics d'informació i mediació. L'ambigüitat del programa au pair, codificat per la Unió Europea com un programa formatiu basat en la prestació d'un servei, i l'oblit absolut dels governs nacionals i de les universitats, deixa les au pairs en el terreny de les xarxes informals. En aquest terreny la informació s'alimenta fonamentalment d'experiències prèvies. Els únics recursos formals els conformen les webs i les agències privades de mediació. Aquestes darreres cobren uns diners a les aspirants a au pairs i a les famílies demandants a canvi de posar-les en contacte: es tracta per tant d'un tipus d'actor que no és neutral i que està guiat per la cerca del benefici econòmic. L'absència de canals fiables d'informació i mediació deixen les au pairs enmig d'un terreny fangós, en el qual se sumen les incerteses: a la incertesa inherent de l'eixida a un altre país a treballar per a una família desconeguda, s'afegeix la incertesa de no saber si la informació i els contactes de què disposen són de confiança. No obstant, de nou cal parar atenció a l'absència d'un discurs excessivament crític amb aquesta situació de manifesta indefensió: no hi ha adjectivació en els relats quan es parla de les agències o les webs que cometen abusos, ni tampoc una excessiva càrrega emocional, així com també està absent un intent per reclamar suport o reivindicar drets davant dels actors públics (governos, ambaixades, etc.). En la primera de les següents dues cites, l'entrevistada (que com veurem al següent apartat ha viscut una situació d'abús greu) explica que l'agència la va ignorar, tracta d'explicar-se aquest comportament com una conducta econòmica (les famílies deixen més beneficis que les au pairs) i es limita a dir que no recomana les agències.

"Pues, bueno, en realidad... no lo recomendaría, porque te ayudan a buscar familia... a mí me sugirieron dos familias o tres como mucho y yo sé que las chicas que buscan por su cuenta pues, bueno, pues pueden elegir más. A mí me sugirieron dos

o tres familias y al final la familia con la que estuve... que yo lo hice porque pensé que, quieras que no, haciéndolo por agencia tenías más seguridad si pasaba algo o si no te trataban bien y luego al final nada, porque de hecho no me trataron bien y yo recurrí a ellos y me ignoraron. O sea, que no... no lo recomiendo, la verdad. (...) yo creo que la agencia está bastante de parte de ellos, porque nosotras las au pair vamos una vez, utilizamos el servicio una vez y ya está, pero estas familias vuelven a utilizar el servicio una y otra vez. Entonces yo, cuando me quejé, por eso creo que no me hicieron caso, porque a ellos lo que les conviene es que la persona que esté satisfecha son ellos, que van a volver a utilizar el servicio.” (Inma)

La incertesa per aquesta situació d'absència de recursos i suports, intensifica la sensació de trobar-se entre interessos creuats i sense cap orientació clarament intel·ligible. Així, en la següent cita veiem una de tantes estratègies individuals de reducció de la tensió que genera haver de prendre una decisió enmig d'aquesta incertesa. En aquest fragment d'entrevista, una au pair està descrivint com va decidir amb quina família quedar-se. Donada la gran demanda d'au pairs que hi ha a Europa occidental, no és estrany que les au pairs reben més d'una oferta durant el seu procés de cerca de famílies per les quals treballar. Es tracta d'una decisió per a la qual no es compta amb més indicacions que la informació que subministra la web o l'agència a través de la qual es fa el contacte. Es juga tot a la carta de l'entrevista via Skype, una entrevista que no està exempta d'una certa tensió, ja que si bé l'au pair rep ofertes, en última instància la decisió sobre la idoneïtat la prenen les famílies, per tant per a les futures au pairs les entrevistes són equiparables a una entrevista de treball. L'absència d'elements objectius per avaluar l'adequació de les famílies a les aspiracions de les au pairs porta a aquestes a tirar mà d'analogies i altres heurístics. Per tant, l'escassa informació provinent de persones dels entorns o d'altres que han conegut en les xarxes socials, es completa amb recursos cognitius propis. D'altra banda, la següent cita també deixa entreveure una qüestió en la que estic insistint: per a les au pairs l'eixida és concebuda des de la racionalitat del capital humà com una inversió. Així s'explica, per exemple, que en aquest fragment l'absència de contracte s'interprete no en clau de mancança de drets, sinó com una porta oberta per poder canviar de família en cas de problemes.

“Jo, ja et dic, em vaig guiar pel que em deien les cares, el que em deia el cor, perquè... Els veia aixina molt, els anglesos, com són com a més secs i els irlandesos són més com els espanyols. Jo ara que he estat ahí visquent són molt iguals, saps. I la cara d'ells, dels meus pares d'allí (perquè jo els dic així, són els meus pares d'allí), jo els vaig vore i dic: 'Xe què majos!'. Es que els veies i deies: 'Ja et cauen bé!'. I et pots equivocar, però clar, com no tens contracte és el que et dic, sempre pots anar-te'n: 'Mira, que ha passat tal'. O canviar-te de família allí, per exemple, ja que tens el bitllet i estàs allí pots canviar-te de família i ja està.” (Eva)

Les condicions de l'estada com au pair, especialment l'experiència laboral prèvia, la capacitat econòmica de l'au pair (sobretot si compta o no amb suport de la seua família) i

la relació amb la família per la qual treballa, estan presents en discursos en els quals l'absència de contracte no es veu tant com una oportunitat, sinó més aviat com una important amenaça. Com veurem en el següent apartat, les relacions de les au pairs amb les famílies demandants poden arribar a ser molt dures per a les au pairs. Aquesta vivència, ja de per si difícil de gestionar en el dia a dia, es veu agreujada pel desconeixement de la normativa i dels seus drets (Aslaug, 2013; Stenum, 2011). Les au pairs, un cop han posat el peu fora del país, acumulen precarietats: una ocupació no reconeguda com a tal, marcada per les relacions de gènere, amb unes condicions d'extrema flexibilitat i unes retribucions insuficients. A tot l'anterior se suma la incertesa derivada del desconeixement de la regulació i l'angoixa per l'absència d'un contracte que poder fer valdre en cas de conflicte.

“No lo sé, porque yo creo que han tenido au pair antes y yo creo que es lo que ellos se creen que es. No saben bien lo que es una au pair. Y yo creo que un poco se aprovechan. Porque, también, es que en realidad las au pair están muy desprotegidas, porque no hay ninguna ley que diga nada. Y luego es que si te quejas... porque a mí me daba miedo, porque yo... me daba miedo, porque a mí ella me podían echar y es que si te echan no es que pierdas tu trabajo, es que pierdes tu casa, entonces te quedas en la calle y a mí eso me daba miedo. Por eso era un poco...” (Inma)

6.4.5. Fent felices a les famílies: demanda flexible, famílies fictícies i relacions abusives

Inicialment concebuda com un programa d'intercanvi cultural, la col·locació au pair, com hem dit, mai no ha gaudit d'una planificació i d'un disseny institucional que li conferiren un format homogeni i clarament definit (Hess i Puckhaber, 2004). A més, la normativa europea recull unes orientacions molt generals, sense concretar les tasques que han de fer les au pairs (Stenum, 2011). Aquesta mancança ha facilitat que el contingut dels acords entre les candidates a au pair i les famílies demandants siguin molt diversos i, el que és més greu, que la col·locació au pair siga utilitzada en molts casos com una forma de satisfer una demanda de tasques de cura que impliquen una elevada flexibilitat horària i una remuneració escassa (Øien, 2009; Hess i Puckhaber, 2004). En els seus relats, les au pairs descriuen una dedicació que, efectivament, es pot considerar molt flexible en termes horaris. No sols tenen jornades amb una distribució del temps irregular durant la setmana (amb hores intercalades al llarg de cada dia), sinó que a més l'horari pot variar en funció de les canviants necessitats de la família demandant.

“A priori [el acuerdo] era yo encargarme de las tardes, recogerlos por la tarde, con su merienda, pasar la tarde con ellos, sus deberes, su cena, su ducha y acostarlos. Entonces, quitando los miércoles que en Francia no es lectivo, no hay cole, que sí que tendría que pasar el día entero, luego lo demás eran tardes sólo y el sábado de mañana. Y, vamos, eso sumaba las treinta horas. Muy bien, entonces yo tenía mis cuatro mañanas libres entre semana. Pero, eso, con todo el cambio, el cambio de escuela, el padre se va fuera, se queda la madre sola, encima le quitaron una ayuda que el gobierno le había dado porque... por estar embarazada le mandaban una mujer que le limpiaba la casa, bueno no mucho, pero una pasadita, un par de días a la semana venía la mujer dos horas. Pues al nacer el bebé esa mujer ya desaparecía, se la quitaban, el padre fuera, ya no estaba tampoco para echar un cable ni en la limpieza ni en nada. Pues hablaron conmigo y me comentaron si podía colaborar dentro de esas treinta horas en la limpieza de la casa y dije que sí... pero mis pausas eran de dos horas: en dos horas, viviendo en un pueblo, que tenía que coger un tren para ir a la ciudad, no podía coger un tren e irme, quedar con alguien y volver. Entonces ahí sí que cambió un poco la cosa, eso yo no lo vi tampoco bien” (Tania)

Tania, a qui pertany el fragment anterior, va arribar a principis de juliol, quan la parella que la va llogar esperava un nou fill i el pare estava en vies de canviar de feina. Tres canvis van afectar la seua dedicació i el seu horari: l'inici del curs escolar, el canvi de feina del pare dels xiquets que cuidava (que implicava que el pare estava fora de diumenge a divendres) i el naixement del nou fill (que comportava menys disponibilitat dels pares pels altres quatre fills i reducció del suport públic). En bona mesura és ella qui principalment suporta i redueix l'impacte dels successius canvis que experimenta la família amb qui viu. Per un cost econòmic modest (entre 240 i 360 euros mensuals aproximadament, més la manutenció), les famílies poden satisfer una demanda flexible, amb una persona que té una dedicació semblant a la d'una empleada interna, a qui a més poden modificar constantment els horaris i les tasques. Les entrevistades assumeixen que les famílies demandants de serveis encadenen la demanda d'au pairs fins que fills i filles tenen una certa edat, com explica, per exemple, Aurora: “Flipa, el nano de quatre anys sap parlar més anglès que el meu novio! Sóc la quarta au pair que han tingut!”.

Els acords sobre dedicació de les au pairs, a banda de les hores setmanals també hi inclouen almenys dos *babysitting* al mes. El *babysitting* consisteix en fer-se càrrec de la cura dels fills i filles durant la nit, habitualment en cap de setmana, mentre els pares i mares estan fora, normalment realitzant activitats d'oci (sopar, anar al cinema, etc.), que en alguns casos impliquen passar tota la nit o el cap de setmana fora. Però les au pairs viuen amb una certa normalitat la dedicació afegida que suposa el *babysitting*, possiblement per la informació de què disposen a partir de les experiències d'altres au pairs i les representacions sobre el que implica esdevindre au pair, que com veurem unes línies més avant és vista per elles mateixa com una figura que ofereix suport a les famílies, actuant com si es tractara d'una germana major.

“Había fines de semana que: ‘Nos vamos de viaje porque tenemos...’. Bueno, vale, entonces trabajaba toda la semana más ese fin de semana. O: ‘Nos vamos de este martes a lunes’.” (Xusa)

La flexibilitat en la disponibilitat per a la cura s'estén també a la capacitat que tenen les famílies demandants per finalitzar la relació amb les au pairs en qualsevol moment. Freqüentment aquestes famílies estan encapçalades per parelles en les quals ambdós membres tenen treball remunerat fora de la llar; quan un d'ells es queda sense feina i minven els ingressos, pot ocórrer que demanen a l'au pair que marxe abans de complir el temps d'estada que havien pactat. Més enllà de les conseqüències pràctiques d'aquestes situacions, el més destacable és com aquesta possibilitat d'acomiar en qualsevol moment porta a les au pairs a naturalitzar la provisionalitat i la manca de garanties.

“I total que em va dir que mira, com no m'havia comprat el bitllet encara, que si volia, que ja que me'n tornava [a casa per vacances] que em quedara, que per dos mesos no passava res i, a més, que amb la situació que tenien no sabien si em podien continuar tinguent allí, perquè ella anava a treballar sols dos o tres dies a la setmana i que no els eixia rentable tindre'm allí. Vamos, que la situació era molt clara, n'hi havia molta confiança.” (Eva)

En la cita d'Eva apareix la confiança, un element clau en la relació de les au pairs amb les famílies per les quals treballen. Tal com van explicar Sabine Hess i Annette Puckhaber (2004), la base sobre la qual es recolza l'ocupació au pair és l'economia moral. Aquest concepte planteja que el treball domèstic, al si d'un context marcat per la desigualtat de gènere, es configura com un contracte moral mutu, on la principal recompensa no és monetària, sinó afectiva. Hi hauria una mena de “*moral currency*” (Hess i Puckhaber, 2004: 69), el valor de la qual està relacionat amb la integració familiar, que en el cas de les au pairs es concretaria en el sentiment de sentir-se part de la família. La implicació d'aquesta economia moral és que les au pairs tendeixen a avaluar el seu treball des de l'òptica de l'ajuda, com si fóra una col·laboració, i no tant com una ocupació remunerada. Les conseqüències de l'economia moral operen en dos sentits. Per un costat, s'interpreta la gratificació emocional com sinònim d'acceptació en la família: les au pairs redueixen així la tensió que suposa viure i treballar a una llar que no és la seua. Recordem que quan diguem viure i treballar el sentit és literal: les au pairs dormen i mengen a la mateixa llar on treballen, amb la dificultat que açò implica en cas de què apareguen conflictes relacionats amb la seua tasca; a més, en termes de l'autoestima, és raonable pensar que és menys luctuós veure's com una convidada que com una criada. D'altra banda, pel costat de les famílies, l'apel·lació al tracte familiar oculta una relació asimètrica, en la qual les au pairs han d'atendre una demanda flexible que, a més, té com objecte la cura de fills i filles.

S'ha de tenir present també que a les relacions de gènere implícites en l'economia moral, cal afegir unes relacions generacionals desiguals: simbòlicament els pares i mares representen el món adult, i açò els confereix una autoritat afegida. Expressions com “yo era una más de la familia” (Xusa), “yo creo que llegamos a una cierta amistad” (Ana) o “a mi em tractaven com si fóra una més de la familia” (Aurora) apunten a la construcció de relacions que invisibilitzen l'objecte de la col·locació au pair. Com veiem en el següent fragment, les decisions de la família, malgrat que tinguen un component pragmàtic, són avaluats per les au pairs com senyals d'acceptació i bona relació:

“I clar, és això, la xiqueta sí que a les nou i mitja la duia al cole i l'arreglava a les dos i mitja, però, clar, el bebè era tot el dia, tot el dia. I la mare i el pare em donaven... això sí, he tingut que agrair-los que em donaven molta disponibilitat d'agarrar el carro i anar-me'n a pegar una volta.” (Eva)

Un dels mecanismes mitjançant el qual les au pairs incorporen la lògica de l'economia moral és la creació d'analogies entre la seua família real i la família demandant. Tracten aquestes com una mena de famílies d'acollida, explicant la seua relació amb la nova família a partir dels significats construïts en la família de la que provenen. Aquestes analogies tenen un doble paper: reduir la tensió que viuen les pròpies au pairs i construir un relat que tranquilitze també el seu entorn afectiu (pares, mares, parelles...). D'aquesta forma Aurora tractava de fer entendre a la seua mare la relació amb la família holandesa amb la qual convivia:

“Mira mama, és com si jo estiguera ací tots els dies a casa, netejant-te, fent-te feina o el que siga i tu em donares tots els mesos tres-cents euros.” (Aurora)

L'ús d'analogies no es limita a la recreació de les relacions familiars, sinó que implica també els rols de les au pairs dintre de les famílies demandants. Les au pairs es veuen a si mateixa com germanes majors, que tenen més autoritat que els “germans” menors, però continuen sota els criteris dels “pares i mares”. No obstant, la intensitat que la cura comporta, així com la quantitat de temps que passen soles amb els menors que tenen al seu càrrec, implica també que les au pairs assumisquen rols vinculats amb la maternitat, tal com diu Laura: “Esos niños han sido prácticamente mis hijos durante dos años”. En els discursos de les au pairs sembla estar plenament normalitzat referir-se a aquests menors com “els meus xiquets” (Eva). Fins i tot, amb les au pairs amb les que es relacionen durant l'estada, parlen dels “meus” i els “teus” xiquets o xiquetes. Aquesta incorporació dels rols materns apunta en el sentit que hem comentat respecte l'economia moral: l'avaluació de la feina desenvolupada no es fa des de la lògica de l'ocupació

assalariada sinó des dels codis de les relacions maternals, el que porta a relativitzar la duresa de les tasques.

“Acaba siguent molt dur. I més, jo què sé, n'hi ha un bebè! Jo em sentia súper mare, o siga, em sentia mare soltera. De fet, tenia un altra amiga au pair, que era de Barcelona, i vivia molt prop de mi i em deixaven dur-la, quedar-se a dormir, quedar-se a dinar allí amb els seus xiquets, per a què em fera companyia a mi en els meus xiquets i tot súper bé.” (Eva)

L'esgotament que poden arribar a sentir les au pairs és equiparable al que pot patir qualsevol persona involucrada en tasques de cura d'un familiar o algú afectivament molt pròxim. Es tracta d'un cansament doble. Per un costat deriva directament de l'esforç físic diari, relacionat amb les tasques que es fa i amb l'esforç continu per quadrar-les en l'agenda diària. Despertar els xiquets, vestir-los, preparar i donar-lis el desdèjuni, portar-los a escola, a les activitats extraescolars, dutxar-los, preparar el sopar, etc., poden ser algunes de les tasques, les quals se sumen a les activitats pròpies de l'au pair (assistir a classes d'idiomes, fer els deures, netejar la part de la casa que tinga assignada, comprar...). Però, per altra banda, el sentiment de responsabilitat vers aquells dels qui es té cura suposa un cost emocional afegit, una mena de remor que està sempre present i que implica no sols ocupar-se físicament, sinó preocupar-se mentalment i, en ocasions, no deixa espai ni per a la queixa, doncs aquestes tasques de cura s'han construït històricament com una obligació de les dones (Connell, 2009; Risman i Davis, 2013). Aquesta doble càrrega emergeix en els discursos mitjançant expressions que lliguen el cansament que provoca el rol d'au pair amb la sensació de no trobar-se en el lloc o el moment vital corresponent: la forma com s'expressa la queixa vincula l'esforç de la cura amb la finalització dels estudis, com veiem en aquest fragment de Pilar:

“Imagínate, sales de la carrera, de publicidad, y te pones a cuidar un niño. Yo no sé de dónde saco las fuerzas, si te digo la verdad. Yo y mucha gente, ¿no? ¡Es que no sé de dónde sacamos las fuerzas!” (Pilar)

Aquestes relacions familiars fictícies sobre les quals es sustenta l'acceptació de les responsabilitats i la implicació en la cura, faciliten a més l'aparició de casos on la demanda de dedicació acaba esdevenint obertament explotació. Algunes de les narracions descriuen relacions abusives, en les quals les au pairs se senten explotades i reben un tracte denigrant. La manca de regulació institucional i la pròpia condició au pair (convivència amb les famílies demandants, absència de contracte laboral, residència en un país distint, lògiques de l'economia moral...) amplien la vulnerabilitat de les au pairs, deixant a les dones desprotegides front l'explotació i les relacions abusives. Tornem a reproduir un fragment que ja hem vist més amunt, corresponent a Lia, una au pair que va

estar amb una família a Londres i que va viure una situació molt dura, fins el punt que va marxar aprofitant unes vacances de nadal i sense avisar a la família amb la que convivia perquè tenia por de la seua reacció. A continuació de la cita de Lia apunte un fragment corresponent a la vivència de Xusa, que mostra com pot arribar a ser la quotidianitat convivint sota el mateix sostre amb unes relacions tan asimètriques:

“Yo hacía todo... o sea, la madre no trabajaba y yo estaba allí con ella pero ella no hacía nada, era yo la que lo hacía todo, la que duchaba a las niñas, les preparaba la comida... ¡Todo! Limpiaba, planchaba todo lo de la familia, le fregaba los platos de toda la familia cada vez que comían. Yo era... vamos, por ejemplo, si ella llegaba de la compra, yo la tenía que ayudar con las bolsas. O sea, era todo. Yo me sentía allí una... una criada. Yo creo que un poco se aprovechan. Porque, también, es que en realidad las au pairs están muy desprotegidas, porque no hay ninguna ley que diga nada. Y luego es que si te quejas... porque a mí me daba miedo, porque yo... me daba miedo, porque a mí ella me podían echar y es que si te echan no es que pierdas tu trabajo, es que pierdes tu casa, entonces te quedas en la calle y a mí eso me daba miedo.” (Inma)

“La primera semana bien, la segunda semana, bien, pero a partir de la segunda semana ella me trataba fatal. Había momentos que yo no sabía si me hablaba nigeriano, si me hablaba inglés. ¡Me trataba fatal! De bajarme por las mañanas, levantarme a las seis y media a preparar el desayuno de las niñas, a hacer los sándwiches, y coger los sándwiches y tirarlos a la papelera y decirme: ‘¡Este pan está caducado!’, y la tía sacarme otro paquete de pan con la misma fecha.” (Xusa)

La vivència d'aquestes relacions abusives suposa un fort impacte emocional per les au pairs que les han patit. En els seus relats descriuen sentiments de por i impotència. L'impacte emocional d'aquestes relacions abusives és considerable per diverses raons: el tipus de vincles teixits amb les famílies demandants i els seus fills i filles, l'absència d'informació sobre els drets de les au pairs i la dependència econòmica (sobretot vinculada a l'habitatge) en són algunes, sense deixar de banda la duresa de les pròpies situacions d'abús que es poden arribar a viure. D'altra banda, el tipus de relacions establides amb la família afegeix més càrrega emocional a la duresa de la vivència: amb els xiquets i xiquetes que tenen al seu càrrec acostuma a generar-se una relació anàloga a la dels germans i germanes (fins i tot, com hem vist, pot arribar a ser sentida com una relació maternal), mentre que els adults mai no són vistos com empleadors.

És significatiu com la invisibilització de les famílies com a demandants de serveis de cura i, per tant, com empleadors s'estén més enllà de les pròpies au pairs, el que en certa mesura corrobora la considerable acceptació social que té aquesta particular forma d'explotació laboral. En la següent cita, Iván, treballador del sector de recursos humans i resident a Londres, parlant de la situació general de la gent que està fora del país es refereix a l'experiència de la seua parella. Hi ha dos elements centrals de sentit que

articulen el sintagma que es pot inferir de la seua narració: facilitat i sort. L'eixida com au pair és fàcil perquè les famílies proveeixen els recursos bàsics (menjar i sostre). Però que l'experiència resulte més o menys òptima depèn en última instància de la sort en el comportament de la família i no de cap dret: està en la mà de les famílies portar-se "bé" o "mal", ja que són vistes com les proveïdores de recursos que fan "fàcil" l'estada de l'au pair.

"Mi novia estuvo trabajando de au pair al principio, cuando vino. Bueno, yo creo que es una opción fácil, sobre todo para las chicas cuando salen de España... porque la mayoría son chicas, aunque también conozco casos de chicos. Pero es una opción fácil porque, básicamente, sales ya con casa, no te tienes que preocupar de buscarte nada, sales ya con un sueldo, o sea, vas como a tiro hecho, ¿no? Luego, es la suerte de que te toque una familia buena o mala, pero bueno... Es una opción relativamente fácil." (Iván)

6.5. La tornada: frustració i culpa en les estratègies de mobilitat fallides

I'd really like to live beside you, baby
I love your body and your spirit and your clothes
But you see that line there moving through the station?
I told you, I told you, told you, I was one of those
Leonard Cohen

La tornada no és necessàriament el colofó del viatge. Els joves universitaris marxen del país per tal d'enfrontar-se a la paràlisi que viuen les seues generacions a casa nostra: atur, manca d'expectatives i currículums que marceixen perquè no poden mantenir el ritme que imposa la lògica del capital humà. Inicialment la tornada no té data, però forma part de les previsions, doncs s'espera romandre un temps a l'estranger, treballar, adquirir experiència, millorar idiomes i obtenir diners per afrontar posteriorment al nostre país una nova etapa de cerca d'ocupació. Però l'atur no escampa, les expectatives no milloren i, a mesura que augmenta el temps d'estada s'incrementen els lligams al país de residència: cada cop es coneix més gent, milloren els moments d'oci, es guanya en seguretat amb l'idioma i la inserció laboral en nínxols cada cop més qualificats deixa de ser una quimera. La tornada, que estava implícita en els plans del viatge, acaba difuminant el seu horitzó temporal.

El que acabe d'apuntar pot ser, a grans trets, la seqüència que viuen part dels joves que estan marxant fora del país. Degut a la baixa qualitat de les dades disponibles és impossible saber si són molts o pocs els que acaben endarrerint *sine die* la tornada. Les

experiències dels joves ací entrevistats, si més no, indiquen la presència d'aquesta trajectòria. Així, per citar sols un exemple, Victòria i Clara van marxar temporalment al Regne Unit i, a hores d'ara, porten quasi set anys i no es plantegen tornar (de fet Victòria, davant l'expectativa de romandre indefinidament, estava en el moment de l'entrevista valorant la possibilitat de comprar un apartament a la ciutat on treballa i viu). A banda de les pràctiques, les percepcions dels joves universitaris també assenyalen aquesta perspectiva del no retorn o retorn ajornat. És el que explica, entre d'altres, Carles, qui està convençut que molta gent jove no tornarà perquè, entre d'altres coses, a l'estranger han trobat la "normalitat d'un treball digne. De la mateixa opinió és Bernat, qui després d'estar a l'estranger treballa per a una agència privada de col·locació, entrevistant treballadors joves espanyols que volen treballar al Regne Unit i, per tant, manté contacte directe amb moltes persones que marxen d'Espanya.

"Tots se n'anem pensant que anem a tornar, però de repent molta gent descobreix que està millor fora que dins, aleshores, de tota la gent que s'està anant (perquè a més és gent qualificada), moltíssima gent no va a tornar. I t'ho dic jo, que no va a tornar perquè jo tampoc tornaria, jo crec que tornaré perquè jo continue amb l'ensenyament públic, amb la meua neura i tal i qual. Però hi ha molta gent que no tornarà. Jo tinc amics... L'altre dia férem un sopar amb gent de la meua escola i un està en Cambridge i no torna ni de conya, perquè ell fa coses d'energia solar i coses d'estes i Espanya està destruint eixe sector, per exemple, i ell no ha de tornar perquè a Cambridge està increïblement bé. Un altre és dissenyador i està en Berlin, saps, i no ha de tornar perquè allà té treball normal, digne, i ací no, ací es va passar tres anys de becari: pràctiques, becari, pràctiques, becari, pràctiques, becari... i se'n va anar allà i té un treball. En la taula érem sis persones i quatre estem fora i et dic que probablement no tornem i és gent qualificada i molt vàlida." (Carles)

"Una persona quan fa una carrera o estudia una cosa en les universitats, ací en Espanya, sempre té unes expectatives que t'he dit abans, entonces tu esperes que quan acabes (o sempre ens havien venut i nosaltres ens havíem deixat també enganyar, persuadir), que quan acabes la carrera normalment treballaries en lo que vols, ja siga enginyer, banquer, professor. Què passa? Acabes la carrera, et crees eixes expectatives i, entonces, nosaltres ens hem trobat (la nostra generació) ens hem trobat que normalment no vas a treballar en lo que vols. Aleshores, és el que t'he dit abans, que ahí hi ha una xicoteta frustració, però eixa xicoteta frustració fa que despertes consciència, vages a l'estranger i comences a valorar altres coses: les experiències, gent nova, els idiomes. Obris un altre món que no t'havies imaginat i tornes a recuperar la il·lusió." (Bernat)

És cridaner el vincle que estableix Bernat entre "despertar" la consciència i anar a l'estranger. L'eixida del país per a ell estaria relacionada amb un "altre món", el qual va més enllà d'unes coordenades geogràfiques determinades. Però l'accés a aquest "nou món" no sempre resulta tan senzill com simplement creuar la frontera: ja hem vist que la precarietat també està present a les ocupacions que es troben a l'estranger. Però potser el més influent és la dificultat per eixir de la franja d'ocupacions situades en l'extrem inferior del mercat laboral en relació als salaris i les condicions. Trobar una feina resulta

reconfortant en un principi, doncs suposa un canvi substancial respecte la situació a Espanya. No obstant, conforme va passant el temps i els *bad jobs* esdevenen la rutina de cada dia, les expectatives decauen i emergeix de nou la sensació d'estancament i una certa frustració.

El procés per decidir la tornada, en les situacions de precarietat a les que m'estic referint, està farcit de moments durs. Es pot parafrasejar el que afirma Raffini (2014) i pensar que la decisió de la tornada és una de les ocasions en què la generació que es pensa a si mateixa com una generació mòbil, s'adona que en realitat mai no ha deixat de ser una generació precària. La mobilitat havia emergit com una via per fugir d'un estatus i d'una situació existencial que no és congruent amb el nivell d'estudis. A més de servir per afrontar les pèssimes expectatives, la mobilitat es viu des de l'inici com una via per reclamar el reconeixement de l'estatus que es pensa que correspondria a les credencials educatives que s'han assolit. La subjectivació i la normalització de la precarietat no anul·len del tot la necessitat del reconeixement de l'estatus per part dels joves universitaris: l'estatus subjectiu no ha deixat de tenir el seu interès per explicar alguns processos de les societats postfordistes (Netuveli i Bartley, 2012; Ridgeway, 2013) i està molt present entre els joves universitaris que van prendre la decisió de marxar.

Però la posició en els països de destinació sovint no sols no millora, sinó que pot fins i tot empitjorar, doncs pot aparèixer una sensació de bloqueig de la mobilitat social. Es percep una certa impossibilitat d'accedir a nínxols d'ocupació distints d'aquells que s'ocupen, degut fonamentalment a les limitacions amb l'idioma i, en ocasions, a l'escàs marge que com a treballadors i treballadores forans tenen en un mercat laboral creixentment saturat per la part inferior del mateix. De fet, aquesta sensació d'estancament que s'aprecia en els discursos de les persones entrevistades aquí, és congruent amb el que assenyalen Alaminos, Albert i Santacreu (2010), que van trobar que la mobilitat social ascendent era més freqüent entre les persones que van marxar d'Espanya abans de 1986; amb posterioritat a aquesta data, independentment de comptar amb un nivell alt d'estudis, s'ha reduït la probabilitat de tenir una trajectòria de mobilitat social ascendent.

Un dels casos més clars (i més durs) que es recullen a les entrevistes és el de Rafa. Aquest treballador social va marxar a Alemanya un any després de què ho fera la seua parella, una filòloga que va eixir en el marc d'un programa de contractació d'educadors infantils en els quals participava la universitat i el un dels governs regionals d'aquell país.

A la parella de Rafa li va resultar costós ubicar-se i sentir-se còmoda al nou país de residència, tot i comptar amb suport institucional i un contracte laboral abans d'eixir de València. Rafa va viure en la distància el procés de la seua parella. En arribar a Alemanya Rafa explica que està il·lusionat: per ell era un al·licient el retrobar-se amb la seua companya i deixar enrere els llargs mesos d'atur i d'absència d'expectatives.

A mesura que van passant els mesos aquesta il·lusió inicial va esvaint-se. Els problemes amb l'idioma són més complicats del que esperava. Malgrat parlar anglès i anar sense falta als cursos d'alemany, el dia a dia esdevé una experiència difícil. Com que no es pot fer entendre en alemany i sovint l'anglès no li serveix de res, les dificultats es multipliquen: cada cop que va a fer algun tràmit administratiu (com ara registrar-se com resident o inscriure's com demandant d'ocupació) açò es converteix en una autèntica prova de resistència emocional i no són infreqüents les ocasions en què ha de demanar a la seua parella que l'acompanye per fer ajudar-li. Conforme s'allarguen aquestes dificultats, la seua moral es ressent i el seu estat d'ànim s'erosiona. El fet d'haver de demanar ajuda a la seua companya s'afegeix al fet de no trobar feina i, per tant, dependre econòmicament d'ella. El cercle viciós que formen la dificultat amb l'idioma i un saturat mercat de treball poc qualificat, acaba estretint i enrarint-se més degut a la complicació per poder ni tan sols accedir a l'oci.

“Jo em veig estancat no, afonat, saps? Afonat, totalment afonat, però en la vida m'havia vist tan afonat, saps? I no veig una eixida, no veig una eixida de dir, per exemple, m'agarre al curs, m'agarre als companys que tinc i d'això, però es que la societat alemanya et fan tan... tan teu, que no empatitzes, no arribes a empatitzar amb l'altra gent. Per exemple, nosaltres volíem fer un sopar de d'això, però es que la societat alemanya, no els alemanys, sinó el ser, d'allí, no et deixa, no et deixa, sí, sí et deixa, però està tan: 'Que si papers d'açò, que si papers d'allò, que si ara tinc que mirar no sé què, que si ara...'. Que no tens temps! No tens temps per a dir: 'Me'n vaig a fer un sopar'. Que tindries que apartar-ho tot això i dir: 'Val, ho aparte i me'n vaig a un sopar', però és el dia a dia ahí, eixe... és una pressió que està ahí, que no et deixa estancar-te, saps? Vull dir, no et deixa dir: 'Vaig a relaxar-me'. No, no et relaxes, ací la gent no es relaxa! Ací la gent [FA TRES PALMES] caminito, caminito! És algo que em semblava molt curiós, t'ho dic per la forma de ser que tenen: tu anaves per un carrer i la gent anava, fiiuu, però casi correuent, saps? I anaves per un carrer i anaven volant, que tu deies: 'Però on va aquesta gent tan, tan apressa i tot això?'. Que això ho veus ara en ciutats ací i tot això... però arribaven a un semàfor i el semàfor estava en roig i es paraven en sec i fins que el semàfor no estava en verd no continuaven la marxa, a la mateixa velocitat i tot. Clar, a mi això, deia: 'Estos van, ziu, fins que diuen pam, esto és la norma, la norma és açò, tu no te la pots botar', entonces es paraven en sec, quan això s'acatxava, de seguida, pum, un altra vegada, saps? És la seua forma de viure. No sé si m'entens? Van a foc seguit, fins que els diuen, pss, para't. Són aixina, jo crec que estan robotitzats, en el sentit eixe. Pel carrilet! Vaig a cent fins ací, ací m'he de parar, allí continue... Són aixina. I et fan ser aixina, et fan ser aixina perquè si tu vols integrar-te, si vols participar i d'això, açò és el que hi ha” (Rafa)

En el cas de Rafa, la dificultat per trobar feina condicionava completament la posició des de la qual es relaciona amb la societat alemanya. Els senyals que rep en l'oficina d'ocupació i en els serveis socials són sempre els mateixos: ha de trobar ocupació. Malgrat que no li ho diuen implícitament, aquests missatges porten un missatge implícit que és descodificat per Rafa més o menys de la següent forma: la societat alemanya no veu bé que estigues sense fer res. Rafa interpreta la seua dificultat per poder-se relaxar des d'aquesta conclusió a la que ha arribat; fins i tot l'accelerada marxa dels vianants li sembla que respon a aquesta lògica. Tot plegat desemboca en un procés que li porta a afirmar que es trobava literalment "afonat". Un cop més hem de recordar que es tracta d'una persona titulada en treball social, estudis que li aporten eines teòriques per interpretar socialment les situacions individuals: no obstant açò, la seua situació acaba per desbordar-li i pren la decisió de marxar.

La decisió de tornar de Rafa, així com de la resta de les persones entrevistades que han tornat, s'ha d'emmarcar en un procés que conté diferents condicionants o, si més no, en el qual és possible distingir moments distints que acaben per conformar el marc en què finalment es pren la determinació de tornar. Com acabe d'assenyalar, la dificultat per trobar ocupacions mitjanament qualificades és potser el condicionant més destacable. El dia a dia en ocupacions vinculades amb l'hostaleria (cambrers i cambreres, ajudants i ajudantes de cuina, personal de neteja en hotels i restaurants, etc.) pot ser esgotador. Quan aquest dia a dia es combina amb les dificultats per dominar l'idioma o amb la possessió de titulacions amb poc demandades (de l'àrea de socials o humanitats, per exemple), acaba erosionant les expectatives de mobilitat ocupacional i, per tant, de millora de les condicions de vida, com ara accedir a un millor habitatge, poder viatjar a Espanya amb més freqüència, etc.

Un altre factor que condiona i acaba generant pressió en el procés de decisió de la tornada és la incertesa. Com hem vist en parlar de les trajectòries, la incertesa és un element present en la vida de la joventut universitària i forma part estructural de la seua relació amb el mercat laboral. En aquest sentit, els processos descrits entre d'altres per Sennett (2006) afecten també i de manera molt especial els joves universitaris. Ara bé, en el cas de les persones joves que han marxat del país, la vivència de la incertesa es veu intensificada pel fet d'estar desproveïts de les xarxes de suport, tan formals com informals (Pichler i Wallace, 2009; Ryan i Mulholland, 2014; Tse i Waters, 2013). El cost econòmic (personal i familiar) de la decisió de marxar també acaba pesant en la forma com es gestiona la incertesa, doncs la decisió de tornar pot arribar a ser interpretada

com una pèrdua econòmica. També, com el propi Rafa deia en una cita que ja hem reproduït en un altre apartat, la tornada es viu com una renúncia a “allò que s'està emprenent”, ja que la mobilitat sovint és considerada com una “inversió” i tornar, per tant, seria renunciar als possibles rèdits d'aquesta inversió.

La incertesa viscuda a l'estranger també es veu incrementada per la dificultat per definir el projecte de vida. Qüestions importants per la trajectòria vital, com la vida en parella, esdevenen encara més incertes quan a la inestabilitat laboral se li ha d'afegir la distància geogràfica. Aquesta situació la veiem en el relat de Francesc. Igual que li va passar a Rafa, Francesc va tornar d'Itàlia amb una situació emocional molt inestable, amb una depressió que li costaria uns mesos remuntar. Si en el cas de Rafa va ser l'atur el desencadenant de la situació d'ansietat que va patir, en el cas de Rafa és més aviat la conjunció de la inestabilitat laboral i la soledat, la distància amb la seua parella. Tot plegat li indueix una sensació de deriva que va més enllà de l'esfera laboral. “Cap ací, cap allà...”, aquesta expressió sintetitza una vida que ha quedat fora del propi control. Francesc va marxar de València a Madrid, on la seua parella havia trobat feina (temporal, per descomptat); ell tenia la intenció de buscar feina a Madrid i viure amb la parella, però un cop allà, mitjançant un amic de la carrera, li arriba una oferta des d'Itàlia: pensat i fet i en menys de dues setmanes està a Itàlia. En la mesura que anaven passant els mesos la seua angoixa anava creixent i cap de les situacions que imaginava en el futur immediat li resultava reconfortant: era una sensació “de no saber el que et va a passar”. Com deia fa una estona, aquesta sensació no és exclusiva dels joves que estan buscant-se la vida a l'estranger, però entre aquests les conseqüències de la incertesa es multipliquen. Com diu Rosalind Gill (2010), aquestes ferides ocultes del neoliberalisme són encara més profundes entre els joves que protagonitzen l'eixida del país, també perquè aquests encarnen un bon exemple de subjectes autoprogramables i automotivats.

“Me matava molt la incertidumbre de què jo tenia contracte fins desembre amb possibilitat de continuar. I la meua novia tenia contracte fins agost amb possibilitat de continuar. Entonces jo pensava: ‘Bueno, si la meua novia jo sabera segur que acaba en agost i després se'n ve ací, jo m'espere i li busque faena ací i tot això’. Però jo em feia la idea: ‘Es que jo ara continue, a lo millor ella continua, el meu camí se'n va per ací, el meu camí se'n va per allà...’. De vegades pensava: ‘Ella es quedarà sense treball, jo igual em quede sense treball ara també’. Era una sensació d'incertidumbre, de no tindre estabilitat en la teua vida! Perquè, ja veus, d'un dia per a l'altre me'n vaig anar a Gènova, diguem, en quinze dies d'antelació ho vaig fer tot. Era una sensació de continu canvi, d'incertidumbre, de no saber el que et va a passar, d'estar ja fins els collons perquè tens trenta anys i estàs pegant bacs... O siga, esperes des de xicotet el que t'han dit: ‘Estudia, fes una carrera, fes un màster, fes no sé què, que el dia de demà tindràs la vida solucionada’. No! Pam, cap ací, cap allà, ara cap allà, ara cap ací, ara treballa en blanc, ara treballa en negre, ara no sé què... I... tot això com a què em va explotar de repent.” (Francesc)

Ser un subjecte automotivat, preocupat per l'increment del propi capital humà, forma part emblemàtica del neoliberalisme, com també afirma Gill (2010). Es tracta d'una predisposició que beu de multitud de missatges que circulen per l'espai social, des de les universitats fins els mitjans de comunicació de masses. Però malgrat aquesta socialització de les conductes emprenedores, l'experiència del fracàs es radicalment individual (Bilbao, 1999a; Burgi, 2007; Santos, 2012b). I, en aquest sentit, les línies discursives ens donen elements com per pensar que la sensació de fracàs ja no està relacionada sols amb la situació d'atur. En una societat on la taxa d'atur i la taxa de temporalitat afecten una proporció creixent de persones, especialment les més joves, l'experiència de l'atur no és aliena a la trajectòria individual de la major part de les persones joves. A diferència d'altres èpoques, en les quals la socialització laboral passava per la permanència en unes poques empreses al llarg de la vida, les persones joves tenen cada cop més oportunitats de sentir que han fracassat. Però, insistisc, aquest fracàs no està cenyit exclusivament al plànol laboral, sinó que pot ser experimentat en altres dimensions de la trajectòria vital, dimensions que, per descomptat, es veuen afectades per la inestabilitat laboral.

S'ha de tenir present que dir que vivim en l'era del capital humà implica reconèixer que s'han esborrat les fronteres entre allò que forma part de l'esfera laboral i allò que és part de la vida més personal i íntima. Per a les persones joves ací entrevistades, els projectes laborals són també apostes personals, apostes que poden tenir distintes arestes, com ara la incorporació de noves credencials al currículum o la millora dels idiomes; són, d'altra banda, apostes que es barregen amb projectes de vida en parella i amb altres qüestions relacionades amb la intimitat. Així, les fonts susceptibles de provocar frustració es multipliquen; per posar un exemple: es pot comptar amb feina i ingressos suficients però sentir que el currículum no "creix" i va quedant obsolet. Així, en les vivències dels joves que han decidit tornar, aquesta decisió pesa molt emocionalment. A més de les conseqüències econòmiques, la tornada es viu com una incapacitat personal per fer "allò que s'havia de fer".

Aquesta vivència l'exemplifica perfectament Francesc. Ja he explicat que les condicions de la seua anada a Itàlia van ser precipitades i coincidien amb un recent canvi de residència amb la seua parella. Francesc ja havia residit en l'estranger en dues ocasions anteriors, amb una beca Erasmus i, després, amb una estada Leonardo a una empresa. Tenia una confiança plena en la seua capacitat per afrontar la nova eixida: un país que ja coneixia, una ocupació en el seu sector i les referències d'un amic que havia estat

prèviament a la mateixa empresa. El seu estat anímic es va erosionar, fins el punt d'entrar en un procés depressiu important, que va requerir tractament quan va tornar a Espanya i que li va portar a estar dos mesos sense quasi no eixir de casa dels seus pares. La reconstrucció del que va viure està cosida per atribucions adreçades a ell mateix: fracàs, feblesa, culpa, impotència, frustració. La impossibilitat per seguir a l'empresa i al país la viu com una incapacitat personal. Ja hem vist que el que li rosegava per dins era la dificultat per conciliar la seua situació laboral i geogràfica amb la relació de parella. Les poques expectatives de trobar una feina a Espanya li van fer agafar, literalment al vol, la primera oferta que li havia arribat en molt de temps i en a penes uns dies deixar el país i marxar sol a Itàlia. Les condicions de partida gairebé no estan presents en el seu relat. L'atribució causal gira al voltant de la seua capacitat. Com veiem en la següent cita, intenta apaivagar un poc la responsabilitat que sent apel·lant a condicions del context (si la ciutat era més o menys atractiva, si el clima era òptim per la seua al·lèrgia), però conclou taxatiu: va renunciar a la feina "simplement" per no trobar-se bé.

"Era com un fracàs personal. També una sensació de sentir-te dèbil. O siga, que et penses que eres una persona forta, que quan t'ha tocat anar-te'n a l'estranger te n'has anat, que has fet mil coses, cap ací i cap allà, que sempre has dit: 'Jo, si n'hi ha que treballar en la Xina i és menester anar a la Xina, pues me'n vaig a la Xina!'. I eixa ocasió va ser un poquet com a què jo sentia que havia tingut unes debilitats que durant la meua vida no havia tingut. I eixa sensació d'impotència, frustració, fracàs... tot això, em sentia anímicament baix. També tenia un poc de culpabilitat, dir: 'Ara igual, la meua noia, es pensa que sóc un fracassat'. O siga, tot això m'ho amuntonava jo i vaig estar dos mesos un poc fotut. Ara estic molt bé. Però, bueno, va ser un poc... una mala experiència la del meu treball. Que no ho he dit, era a Gènova, no era a Roma, era Itàlia però era a Gènova. També, vivia... em ficaven ells el piso, els de l'empresa, i vivia en el mateix lloc que es treballava. Però era als afores de la ciutat, era un lloc lleig. També Gènova no va ser una ciutat que m'agradara massa, en comparació a Roma. I tenia molts problemes al·lèrgics: jo sóc al·lèrgic i en Gènova, especialment, tenia molts problemes, no sé per què. I... pues això: tinguent una feina bona, de lo meu, que en Espanya no tindria i que em pagaven bé i m'agradava el que feia, m'ho vaig deixar. Simplement pel fet d'estar anímicament mal." (Francesc)

El sentiment de fracàs i, en certa mesura, de culpa, no són aliens als discursos dels joves que han regressat al país. Com mostra el cas de Francesc, l'atur no és sempre el motiu de la tornada, encara que en algunes trajectòries sí que juga un paper important. Però al marge del desencadenant, l'element comú de la tornada pareix situar-se en una certa sensació de deriva, que acaba intensificant la percepció de la incertesa. Sentir que no es tenen les regnes de la pròpia vida no desemboca en una lectura col·lectiva, sinó eminentment individual. La individualització de la responsabilitat intensifica la percepció de la pròpia incapacitat. A partir d'ací, emergeix el sentiment d'haver fracassat.

La configuració narrativa dels discursos sobre la tornada es mou sempre en l'espai semàntic delimitat per allò individual i, paradoxalment, per la societat com un ens abstracte. Acabem de veure en la seua descripció, Francesc es mou entre "era un fracàs personal" i les reaccions al·lèrgiques que li provocava Gènova (de fet, no arriba ni a dir que era el clima de Gènova, sinó que parla de la ciutat en general).

Igualment, en el següent fragment, el qual paga la pena reproduir-lo extensament, Rafa expressa clarament un sentiment de culpa causat per la percepció de què és ell qui ha fallat, qui no ha tingut prou capacitat com per aguantar les condicions que imposava el fet d'estar a Alemanya. Comença diguent: "hi ha moments que em trobe a mi mateix parlant alemany i vivint coses allí". Mentre està a València intenta imaginar que encara seria capaç de tornar a Alemanya i intentar de nou buscar feina allà. Literalment afirma que es tira en cara, es retreu a si mateix la decisió de tornar. La causa d'haver marxat és ell mateix, la seua feblesa per afrontar el que cal fer per mantenir-se flotant. Els missatges que rep d'altres persones que van marxar abans que ell tendeixen també a individualitzar el problema; la qüestió és que ha de tenir "paciència", ha de ser pacient fins que li arribe el moment de trobar alguna porta oberta d'una societat, l'alemanya, de la qual Rafa arriba a dir en altre moment que és una societat que obliga els nousvinguts a ser d'una manera determinada, a ser com la societat alemanya "vol" que siguen. Hi ha una lectura completament abstracta i en bloc de la societat alemanya, sense distingir aspectes o experiències concretes. Si Francesc apel·lava al clima i a la "ciutat", Rafa troba en la "societat" una via per alleugerir una decisió de la qual ell se sent únic responsable.

"Aixina i tot n'hi ha moments que em trobe a mi mateix parlant en alemany i vivint coses allí, ara. Que ara moltes vegades pense: 'Pues a lo millor haguera pogut estar més i no sé què, saps?'. Em tire en cara a lo millor haver-me vingut, però al mateix temps, conforme em sent ara, sé que allí no haguera estat. Jo, el nivell d'ansietat eixe, només arribar ací fa ver fsss i va desaparèixer. Clar, ara ho veus amb una altra perspectiva, ara ho veus diguent: 'No em sent del tot bé, però almenys eixa ansietat, eixe d'això que m'apretava, que m'angoixava, no el tinc. Seria capaç de tornar a anar i...'. Però ho veig i dic: 'Es que tornaria a caure en lo mateix, perquè és allò, allò te fa sentir-te aixina'. Es que no conec a ningú que no haja passat per eixe procés. Jo vaig conèixer a un... al company de la meua professora, que és... bueno, ell és argentí, bolivià, però vivia a Múrcia i jo vaig estar parlant amb ell, perquè jo li deia: 'Uf, tio, es que jo note que no puc'. I fa: 'És normal, és normal, jo em vaig sentir tan ofegat, tan ofegat, després d'estar tant de temps i tot això, que jo me'n vaig tornar, jo vaig estar dos mesos en casa i me'n vaig tornar a anar, perquè no trobava feina, no trobava d'això i la mateixa situació que tenia ací, la tenia a l'haver tornat a casa'. I ell, és veritat que a través d'uns contactes i tot això va trobar feina. I em va dir: 'Tu lo que has de tindre és molta paciència'. Però jo no podia, es que no podia veure-ho això, no podia veure-ho, era tal el nivell d'ansietat que tenia, que no podia veure... no podia dir: 'Calma't i tot anirà rodant'. Perquè tot el món et deia: 'Paciència, paciència, paciència...'. Però, clar, paciència, paciència, paciència no la podia tindre. Jo vaig arribar a perdre set quilos, després ho vaig intentar recuperar, però jo vaig

arribar a perdre set quilos, però igual que van ser set quilos podrien haver sigut molts més, perquè es que jo m'alçava amb un nivell d'ansietat de bategar-me el cor, pom, pom, pom, de sentir-me nerviós, de sentir-me estressat, de... clar, tot era una situació mental, de dir: 'No, no, jo no estic ací bé, jo no estic ací bé, jo veig res, jo no ho veig, jo no ho veig'. I d'afectar-me això, d'afectar a la parella i d'afectar a tot, saps? Vull dir, o me n'isc d'ací o bote d'ací o jo acabe amb una depressió de la que a lo millor no puc eixir, saps? I un dels motius és eixe, de dir: 'No vull continuar esta situació d'ansietat i fer-la part de mi, vull fer-la fora'. I per això me'n vinc ací, pel que et deia, per tindre eixe... eixa xarxa de seguretat, de dir: 'Bueno, et sents segur, a partir d'ací torna a començar!'. I sentir-me... Perquè el nivell d'autoestima també, et pega un baixó, però molt gran. Jo anava al curs: 'Jo no sé res d'alemany, jo no sé res, jo, ací hi ha gent que parla i no sé què...'. Era un nivell d'ansietat i un d'això que l'autoestima, tio, et pega un baixó, fins el d'això de dir: 'Es que no, es que no eres res, tio, es que no eres res!'. Clar, tu vens ací i et sents partícip de coses, veus que fas coses, que t'ho agràixen, que veus que serveixes, que com a persona eres útil, saps? Que és el que em fa falta a mi, sentir-me útil com a persona, cosa que allí no em sentia útil. Entonces, el nivell d'ansietat ha baixat, l'autoestima ha pujat, clar, i a partir d'ahí pots afrontar el que siga. Però és que allí jo no podia afrontar res, no podia, perquè el nivell d'ansietat era aixina [assenyala per damunt del cap] i l'autoestima era aixina [assenyala per baix de la cintura], saps? Estava en un forat, en un forat contínuament. I no veia res per a agarrar-me i començar a eixir, saps? Per això ha tingut que botar ací, per a poder veure-ho. Jo t'he contat el meu cas. Jo no em crec extraordinari. Jo conec a gent que ha anat allí i se n'ha tornat." (Rafa)

La interiorització de la responsabilitat per la trajectòria fallida acaba jugant un paper en el procés de negociació sobre el sentit de la precarietat, el qual també es pot identificar en els discursos. En aquests podem veure com a hores d'ara sembla haver una mena de tensió discursiva per tal de consensuar una lectura sobre la generalització de la precarietat. Hi ha una qüestió que podríem dir que ha passat a ser una noció d'ús comú: els joves i les joves han fet "tot el que havien de fer" i no estan rebent la recompensa que esperaven. Però el que encara genera incertesa és el dubte sobre si aquesta situació serà constant al llarg de la vida o si en algun moment arribara la recompensa. En altres paraules, i recordant el que deia Santos (2003), els joves es debaten entre la idea d'una joventut com etapa biogràfica o una joventut com a destinació social. La primera d'aquestes "joventuts" tindria una durada determinada, més o menys llarga però, al remat, seria una etapa i com a tal seria transitòria. La segona de les possibilitats que s'albiren en els discursos és que la joventut no siga una etapa, sinó que continga els elements bàsics de la vida que els espera: incertesa, flexibilitat i insuficiència. La incertesa implica, com hem vist reiteradament, la impossibilitat per definir projectes de vida mitjanament previsibles; la flexibilitat afegeix la inestabilitat a aquesta imprevisió i, finalment, la insuficiència es refereix a no poder comptar amb els recursos que s'esperava que aportara l'estatus d'universitaris.

El següent fragment de la conversa amb Víctor mostra per on es mou aquesta negociació sobre el sentit de la precarització generalitzada. Víctor és un jove que participa activament

en iniciatives activistes: abans de marxar a França va formar part d'un col·lectiu de joves de caire llibertari, en el qual organitzaven actes contra la precarietat laboral, activisme que va reprendre en tornar de França. En aquest sentit, podem dir que Víctor pertany al minoritari segment de la joventut amb una implicació política i amb una visió relativament conscient de l'abast de la precarietat. Malgrat aquest enquadrament, Víctor es desplaça semànticament entre, per una banda, el qüestionament dels estàndards de vida i un cert acomodament en la situació precària (en el seu cas per la via de la reducció del consum i de les aspiracions materials) i, per altra banda, entre la sensació relativament amarga de no haver obtingut la recompensa a l'esforç i la inversió que impliquen els estudis universitaris ("és un bloqueig de les aspiracions", afirma). Víctor confronta el seu punt de vista amb el que ell pensa que és l'opinió que s'està estenent i que passa per la "naturalització" de la situació precària malgrat passar per la universitat. Però tant en la naturalització com en la postura més reticent a acceptar la precarietat, l'atractor semàntic és la noció de deute: la societat (que està omesa al relat) deu alguna cosa als joves per haver complert amb els seus "deures". Tant quan s'accepta la precarietat i normalitza, com quan es manté una visió més crítica (Víctor atribueix la responsabilitat a un tercer no explícit: "estan fent que ho vivim com algo natural"), la sensació és d'haver fet tot el que calia. I en el cas dels joves que han marxat i han hagut de retornar, sembla que la sensació d'estar en el mateix punt que abans de marxar agreuja la percepció d'estar a una mena de carreró sense eixida.

"Una cosa és el que m'agradaria i un altra és com ho veig. Com m'agradaria és intentar consolidar alguna iniciativa, encara que fóra precària, que em permetera sobreviure i gaudir del treball d'una forma autònoma, per dir-ho d'alguna manera. Això seria el que m'agradaria. I com em veig? No ho sé... És que ara mateix no tinc res clar... No tinc res! Si tot continua com ara, seguiré vivint a casa dels pares i tal, no tinc... És que no ho sé, no ho sé... Hem fet tot el que havíem de fer i no tinguem res! Però no ho veig com un fracàs... Potser un poc les dues coses... un poc sí i un poc no. Jo no ho veig com un fracàs perquè jo he fet tot el que havia de fer i que no haja tingut el premi (trobar una feina, tindre vida estable i una vivenda de puta mare, un cotxe i no sé què) per a mi no és un fracàs. És un bloqueig de les aspiracions. Tampoc sé si és realment el que jo volia. Però tampoc no ho visc d'una manera natural. Crec que hi ha molta gent que està... Igual que totes les coses que ens venen, no! Al final ho naturalitza tot i, al final, ara crec que estem començant a naturalitzar-ho. La gent ja diu: 'No, jo vaig a fer una carrera i vaig a fer un màster, però total per a res!'. La gent ja ho ha interioritzat. No és que siga natural, és que estan fent que ho vivim com algo natural. Jo no tinc percepció de fracàs, absolutament, en eixe sentit. He eixit guanyant molt de tot el que m'ha passat, tant si he treballat com si no he treballat, són aprenentatges com a persona." (Víctor)

Com hem pogut veure en un altre apartat, l'eixida es viu i es materialitza entre les necessitats materials (la necessitat de trobar feina) i les expectatives respecte el capital humà (la millora del currículum). La tornada per causes relacionades amb la precarietat i

amb la pressió que suposa la vivència en altres països enfosqueix les expectatives. Un cop de nou a l'Estat espanyol, la percepció dels joves universitaris sobre les possibilitats de millorar la seua situació laboral i, en general, econòmica, no és en absolut més optimista que abans de marxar. Més aviat ocorre el contrari: l'experiència de la vida a altre país, travessada per la dificultat per mantenir-se a l'estranger, confereixen una perspectiva menys positiva que la que es tenia abans d'eixir. No obstant, com apunta Sennett (2000), la tolerància al fracàs és aparentment alta. Les etapes d'atur i els moments més baixos apareixen als discursos com situacions "naturalitzades", tal com apuntava Víctor en l'anterior verbatim.

No obstant, la normalització de la precarietat com a part inherent de la trajectòria no implica que la visió dels joves universitaris siga complaent. Abans al contrari, alguns dels discursos que han cristal·litzat en els moviments socials aquests darrers anys (Muñoz i Santos, 2014), es poden identificar en els relats. La condensació que va fer el col·lectiu Juventud Sin Futuro (2011) amb el seu lema "sense curro, sense casa, sense pensió", està connotada en els discursos dels joves ací entrevistats, especialment, com ja he dit, entre els retornats i retornades.

Però, com també hem tingut ocasió de veure en l'apartat dedicat a l'avanç del capital humà, l'empresarització de si emergeix no ja com una metàfora per representar les lògiques d'acció, sinó que és possible trobar-la impresa en el nivell manifest com potser l'única possibilitat que roman oberta. Els joves ja han viscut experiències de precarietat laboral, en les quals s'acumulen vivències en ocupacions dolentes; igualment, ells i elles han constatat sobradament la realitat d'un mercat laboral que només mostra ofertes inacceptables. Aquests factors, juntament amb un panorama social farcit de discursos sobre l'empreniment (Santos, 2013), porta a primer terme les conductes emprenedores com potser l'única eixida per poder exercir la professió per la que s'han format o, si més no, alguna ocupació mitjanament qualificada. Així ho veiem clarament en el següent verbatim corresponent a Pere. Ell va estudiar relacions laborals, va marxar a Alemanya, on va viure més d'un any treballant de cambrer; al cap d'eixe temps regressa a València per intentar estudiar dret i posteriorment emprendre alguna iniciativa laboral pel seu compte: per un costat torna per incrementar el seu capital humà, per altre veiem com es projecta com treballador autònom des del reconeixement d'un panorama desolador en el mercat laboral.

"L'única visió que veig d'eixida, si alguna vegada arribe a tindre el títol d'advocat, l'única eixida que contemple de treballar d'això és pel meu compte. Muntar algo o el

que siga, en faenes com autònom... Jo, estic veient les faenes que estan oferint per ahí, a sis-cents euros per huit hores i tens que treballar de sol a sol i no sé què, damunt d'una taula, en un ordinador, no sé què, les faenes que estic veient ara en molta gent, companys que conec i tal, són eixe tipus de faenes. I per a eixe tipus de faenes preferisc anar-me'n a fregar plats a Xina per més diners, m'entens? Home, és molt previsible hui: o te'n vas, o eixes i busques la faena per ahí o ací només t'esperen que ofertes de faena molt precàries. I cada vegada més. Jo crec que per una part és molt previsible, perquè saps que si vols una faena digna tindràs que anar-te'n fora i si vols qualsevol cosa perquè jo vull quedar-me ací sí o sí i perquè t'apanyes amb el que siga, pues és el que ens espera." (Pere)

7. Conclusions

En l'apartat dedicat al disseny metodològic explicava que darrere d'aquest treball hi ha una sèrie de preguntes relacionades amb l'extensió de la lògica del capital humà i el cosmopolitisme, els quals estarien difonent-se i normalitzant-se, alhora que la precarietat esdevé constitutiva del conjunt de les diferents dimensions de les trajectòries vitals. Aquestes qüestions han estat presents al llarg de la tasca d'anàlisi dels discursos. Recorde breument aquestes preguntes inicials: els joves recentment titulats estan incorporant els missatges sobre l'activació i l'empreniment en els seus propis discursos? De quina forma afronten la construcció de les trajectòries individuals i quin paper juga el currículum (com element reificat del capital humà) en aquesta construcció? O, dit d'altra forma, l'empresarització de si mateix forma part de les guies d'orientació de l'acció dels individus? És el cosmopolitisme un valor ja interioritzat? Produeixen els subjectes respostes crítiques als discursos dominants sobre el capital humà i el cosmopolitisme?

L'anàlisi dels discursos l'he realitzat tenint presents aquests interrogants i també els objectius que em vaig marcar en projectar el present treball. Pel que fa a l'estructura de la redacció dels resultats, aquesta ha estat dissenyada pensant en facilitar la lectura i la identificació de les principals troballes en relació a les dimensions d'anàlisi. Amb la mateixa intenció, en aquest apartat intente aportar els que considere que són els resultats més destacables. L'objectiu és portar un pas més enllà el treball de sistematització i elaborar en unes poques línies els aspectes que representen allò més significatiu dels discursos, entesos sempre com a productes socials, al marge de què siguin expressats verbalment per una persona concreta (Alonso, 1998; Conde, 2009).

Per la seua banda, els objectius seran l'eix de la redacció d'aquestes conclusions. He estimat convenient agrupar la redacció en relació als tres objectius generals. Recorde quins eren aquests objectius generals, els quals buscaven analitzar: 1) les trajectòries prèvies i el procés decisió que ha portat els joves universitaris a eixir del país; 2) la presència de la lògica del capital humà i dels missatges sobre el cosmopolitisme en els

discursos dels joves universitaris i 3) les trajectòries dels joves universitaris durant l'estada en altres països per motius laborals.

A través dels paràgrafs dedicats a cadascun d'aquests objectius es podrà veure allò que he pogut treure en clar respecte els objectius específics, però tot evitant la concatenació de subapartats. Com s'haurà comprovat, durant la redacció del present informe he intentat no saturar amb el que, dissortadament, no és infreqüent en els treballs acadèmics: subapartats dels subapartats que a la seua vegada tenen subapartats i que, al remat, acaben tenint un rastre de números davant del títol. Pense que aquesta segmentació del text, si bé pot facilitar la tasca d'escriptura, doncs es redueix la necessitat de connectors i es pot fer servir un estil menys assagístic, acaba conformant una excessiva fragmentació, la qual dificulta la comprensió: fins i tot les parts d'un mateix text acaben per deslligar-se unes d'altres i compliquen la comprensió global. Segurament l'opció que he triat té febleses i mancances, però pense que m'obliga a pensar en l'objecte de forma unitària i, d'altra banda, alleuja la tortura que suposa la lectura d'aquest informe.

A continuació de les conclusions, he afegit un darrer apartat dedicat a assenyalar alguns aspectes que considere que poden ser ampliat en treballs posteriors i que, per tant, mostren les limitacions amb què s'ha trobat el present treball.

7.1. Les posicions discursives al voltant de la normalització de la precarietat

We're changing our ways, taking different roads
Joy Division

Els relats de les persones entrevistades coincideixen en descriure trajectòries marcades per la temporalitat i la discontinuïtat. Aquests trets de les trajectòries acaben traduint-se en una considerable incertesa. Els discursos revelen un constant esforç per donar unitat i, sobretot, continuïtat a una quotidianitat composada per retalls i pedaços: les ocupacions precàries i temporals s'han de conjugar amb la necessitat de mantenir actualitzat el capital humà incorporat (*embodied*). El conjunt de les entrevistes, sense excepció, permeten explorar les conseqüències de la precarietat entre els joves universitaris: períodes més o menys llargs d'atur, alternats amb *bad jobs* (en bars, cuidant xiquets, serveis de neteja, etc.), beques, pràctiques i altres formes d'ocupació més aviat informal.

Aquestes joves generacions, malgrat les seues credencials educatives, estan patint els efectes d'una configuració del mercat laboral en la qual s'estan desdibuixant les fronteres de l'ocupació entesa sota la lògica salarial (Alonso, 2007). La penetració de formes d'ocupació anteriorment considerades irregulars és elevada i es pot afirmar que estem assistint a la hibridació de les ocupacions: cada cop més les ocupacions regulars contenen elements d'irregularitat (cal començar assumint períodes no remunerats, pràctiques sense drets, salaris al marge dels convenis, etc.). Tot plegat fa que es normalitzen aquestes ocupacions.

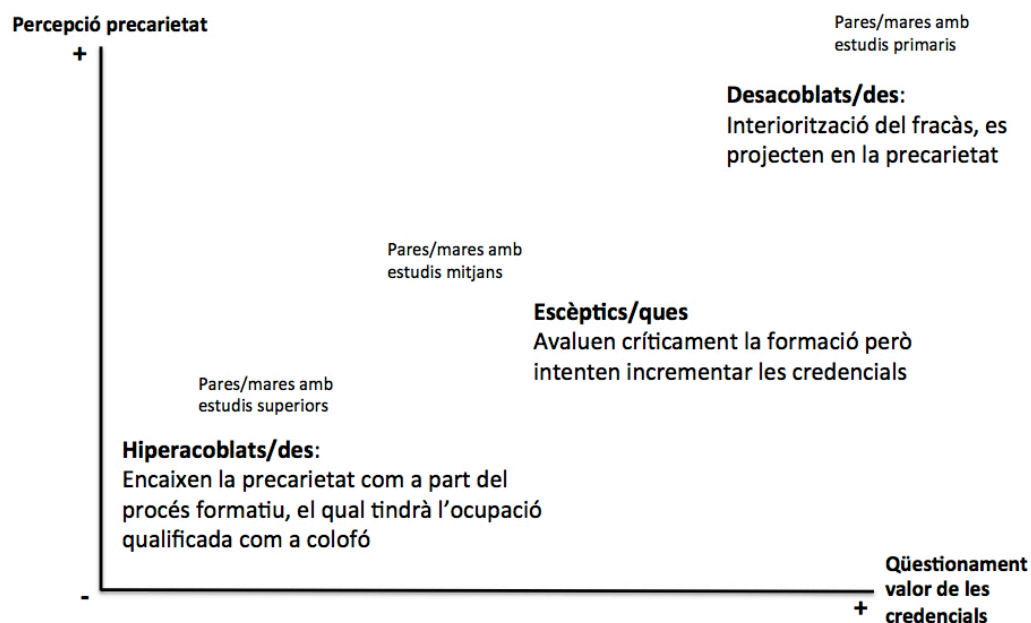
La normalització de la precarietat com a part inherent de la trajectòria exerceix un procés de "jibarització" simbòlica. Hem vist com una de les metàfores aparegudes als discursos parlava de "minifuturs" i "minipresents". Aquesta metàfora implica que els joves acaben planificant sobre horitzons temporals curts. Però té altres connotacions i també remet a una reducció de tamany: escenaris amb no massa aspiracions. Els processos de subjectivació de la precarització sota el predomini del neoliberalisme porta els joves titulats i titulades a redimensionar les seues projeccions vitals. La realitat quotidiana i el predomini de determinats discursos, en els quals abunda la idea de flux i de *shock* (Alonso i Fernández, 2013; Taylor, 2013) conformen una subjectivitat precària en la qual és la vida la que s'ha d'adaptar a les imposicions que provenen de l'àmbit econòmic. Tanmateix, estem davant d'una subjectivació que no està mancada de fortes contradiccions, com ja hem pogut veure.

En el plànol de les vivències quotidianes, estem davant de vides que són puzles, un conglomerat de retalls i peces que cal encaixar amb habilitat, molt d'esforç i una bona dosi d'atzar favorable. La vida en la precarietat implica fer encaixar treballs i condicions materials i afectives que no sempre són del tot compatibles. Una de les característiques que indiquen els Beck (2003) com a típica del procés d'individualització és la creixent importància de les *choice biographies* (Furlong, Cartmel i Biggart, 2006; Laughland-Booy, Mayall i Skrbis, 2014). No obstant, en les trajectòries ací analitzades aquesta capacitat d'elecció és només aparent: les eleccions es limiten a l'obligació de triar entre opcions igualment precàries. De fet, des del meu punt de vista, l'elecció més extrema és potser la decisió de marxar del país, doncs és una decisió que s'ha prendre entre l'espassa de l'atur i la incertesa del que es trobarà en el nou país. Per tant, front les *choice biographies* cal pensar una forma distinta d'entendre les eleccions en el context de la individualització, una nova conceptualització que siga més conscient dels constrenyiments estructurals que a l'hora de triar tenen els subjectes.

Recordem que en el criteri de selecció de la mostra es va introduir el nivell educatiu de pares i mares. Aquesta característica es va tenir en compte per aproximar-nos a experiències i processos de socialització distints en funció dels capitals culturals de què disposa cada família (Napolitano, Pacholok i Furstenberg, 2013; Schill, McCartin i Meyer, 1985). En l'exposició dels resultats he optat per centrar-me en les configuracions narratives, tot buscant, com diu Conde (2009), la consistència interna del corpus empíric en relació a les dimensions. Tanmateix, a l'hora d'exposar les conclusions pense que pot ser més adequat fixar les posicions discursives. Posicions que cal, a més, relacionar-les amb la característica de la mostra que les posa en relació amb l'estructura social. Si bé tots els subjectes entrevistats comparteixen generació i nivell educatiu, la posició de la família d'origen estableix diferències. Aquestes diferències en la posició social dels pares i mares troben el seu reflex en la posició discursiva dels joves universitaris.

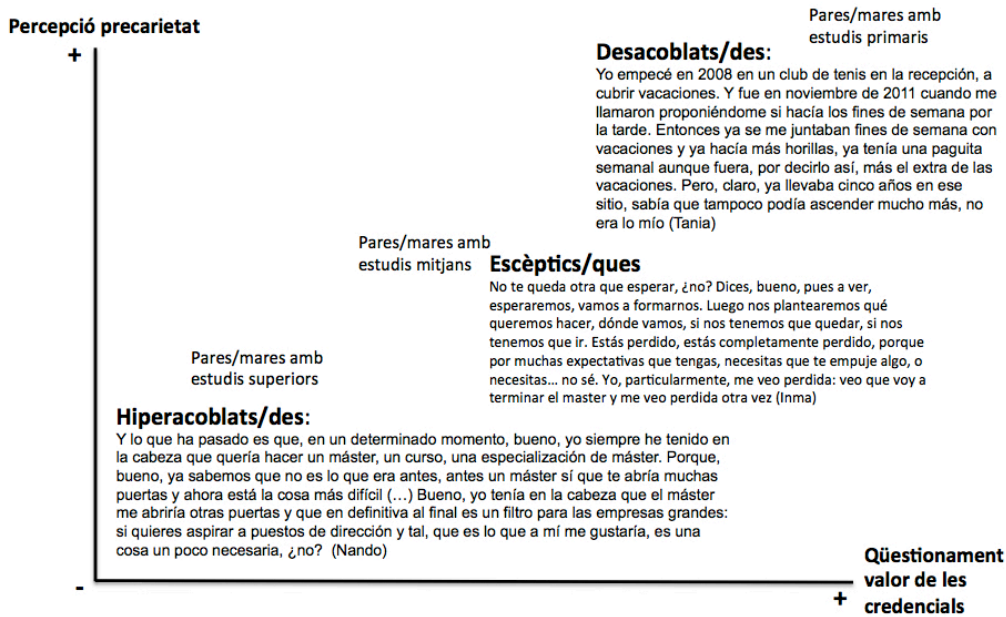
Les figures 1 i 2 mostren les posicions discursives identificades en relació a la percepció de la precarietat i al qüestionament del valor dels estudis universitaris en el mercat laboral. Els relats de la trajectòria formativa i laboral connoten una determinada mirada sobre la precarietat, així com una valoració de les credencials educatives que està molt relacionada amb la forma com s'interpreten els processos de precarietat.

Figura 1. Posicions discursives respecte a la precarietat i la formació

Font: elaboració pròpia

Figura 2. Exemples de posicions discursives en relació a la precarietat i la formació

Font: elaboració pròpia

Són tres les posicions discursives que considere significatives. Les etiquetes amb les quals les identifique estan referides a la seua relació respecte els discursos que en l'apartat teòric he assenyalat com a dominants (açò és: el predomini dels missatges sobre l'activació, l'empeniment i el capital humà, a més del cosmopolitisme). En primer lloc, els desacoblats són els joves que provenen de famílies on els pares i les mares compten amb menys capitals culturals. Són joves que han experimentat, talment com la resta, la precarietat i han tingut escasses oportunitats de posar en valor les seues titulacions. Però si la precarietat és una experiència comuna, en aquest cas la vivència és potser més intensa i la percepció de la manca d'expectatives és manifesta. Mentre Sennett (2006) veia tolerància al fracàs entre els programadors instal·lats a San Francisco, entre aquests joves observem més aviat que la precarietat es tradueix en una decepció important. La decepció respecte la possibilitat de trobar ocupacions adequades a la seua formació esdevé una revisió del valor dels estudis superiors. No obstant, aquesta revisió no implica necessàriament un qüestionament absolut del sistema de credencials, sinó que pot prendre la forma d'una crítica al contingut de la titulació que han cursat, la qual no respon a les demandes d'un mercat laboral cada cop més exigent i canviant.

Així, més que tolerància al fracàs el que hi ha és una interiorització individualitzada del mateix. En la línia del que apuntava Cronin (2000), el que trobem és una resposta que

indica la presència d'una individualitat gairebé obligatòria, doncs els discursos socials dominants apunten sempre a l'individu (Alonso i Fernández, 2013; Castel, 2010; Davis, 2012). El subjecte, tot i trobar elements qüestionables al seu voltant, acaba responsabilitzant-se a si mateix (Lorey, 2015). La posició desacoblada (s'ha d'entendre que estic descrivint-la com un tipus ideal) sembla projectar-se en la precarietat constant, en un futur amb poques oportunitats per eixir de la temporalitat i la subocupació.

La segona posició identificada és la dels escèptics i escèptiques. Des del punt de vista de la seua relació amb la mostra i amb l'estructura social, són persones provinents de famílies on el pare o la mare tenen treballs qualificats (administratius, autònoms...) i una certa estabilitat laboral. En aquesta posició, la vivència de la inestabilitat i el pas per les ocupacions precàries, acaben provocant l'erosió de la confiança en les expectatives. Tanmateix, aquesta erosió no porta a una negació del valor de canvi de les credencials educatives. Com veiem en la cita d'Inma que recull la figura 2, hi ha una sensació de desorientació i pèrdua. Però tot i sentir-se així, el mercat no deixa massa opcions i cal seguir acumulant nous títols. Malgrat que el futur siga incert els senyals semblen unívocs i poc més es pot fer que tornar una i altra vegada a reprendre la formació, especialment després d'un nou acomiadament o d'una estratègia fallida.

La tercera posició discursiva és la dels joves que estan prou en línia amb els discursos dominants i que han fet pròpia la lògica del mercat laboral. Per aquest motiu he anomenat aquesta posició com la dels hiperacobllats: persones amb discursos explícitament acordats amb la situació que viuen. Els episodis de precarietat són interpretats des d'aquesta posició com un dèficit en la formació. Lluny de sentir-se decebuts i decebudes, els joves inclosos en aquesta categoria encaixen les pràctiques, beques i treballs temporals com una part indispensable del procés d'accés a la plena condició salarial. Provenen de famílies on almenys un dels progenitors té estudis superiors i compta amb una ocupació qualificada. És una posició on, tot i veure que les coses no són sempre senzilles, no hi ha una expressió pessimista en relació al futur laboral i vital (de fet, fins i tot de vegades emergeix un cert optimisme).

Aquestes posicions (que, torne a insistir, han estat enunciades a la manera dels tipus ideals), marquen diferents orientacions en relació amb la decisió de marxar. Novament, el punt de connexió entre totes tres posicions és el bloqueig de les expectatives i l'extensió de la precarietat, que colpeja fort també als joves universitaris. Però a partir d'ací la predisposició és distinta.

Els desacobrats i desacobrades vinculen la decisió de marxar amb la necessitat de trobar feina. Altres factors, com l'aprenentatge d'idiomes o la millora del currículum poden jugar i fer més atractiva la decisió, però en el cas dels desacobrats l'objectiu marcat passa per l'accés a una ocupació, per poc qualificada que siga. La sensació d'exclusió del mercat laboral és prou intensa: persones que mai no han tingut ocasió de treballar en alguna ocupació vinculada amb els seus estudis, que han deambulat pels circuits de les ocupacions dolentes, sense capacitat per emancipar-se i que veuen en l'estranger una via per mantenir una vida autònoma i plenament adulta.

Les escèptiques i escèptics es troben molt prop dels anteriors. La seua experiència vital és sovint coincident: gairebé no han pogut fer servir les seues titulacions i les expectatives al nostre país són poc reconfortants. L'escepticisme, però, no comporta una negació del valor dels títols i tampoc no suposa renegar de la possibilitat d'accedir a una ocupació qualificada. Per tant, a més de la possibilitat dels idiomes, la decisió de marxar deixa entreveure la voluntat d'accés a algun treball qualificat o alguna formació complementària (un màster, etc.).

Per la seua banda, els hiperacobrats emmarquen la decisió de marxar en una estratègia clarament relacionada amb la formació. Des d'aquesta posició, l'eixida sol anar en paral·lel a una programació sovint ben definida. De fet, en alguns dels relats el procés d'eixida s'enquadra en algun tipus de programa formatiu, com ara les beques Leonardo o altre tipus de pràctiques remunerades. Aquesta posició discursiva, com ja he apuntat, solen manifestar-la joves amb pares i mares que tenen estudis superiors i ocupacions qualificades. Aquest context familiar ha proveït als joves d'una formació complementària (principalment idiomes) que els situa en un millor lloc de cara a accedir als programes formatius esmentats i, en tot cas, un cop al país de destinació tenen menys dificultats per accedir a ocupacions qualificades.

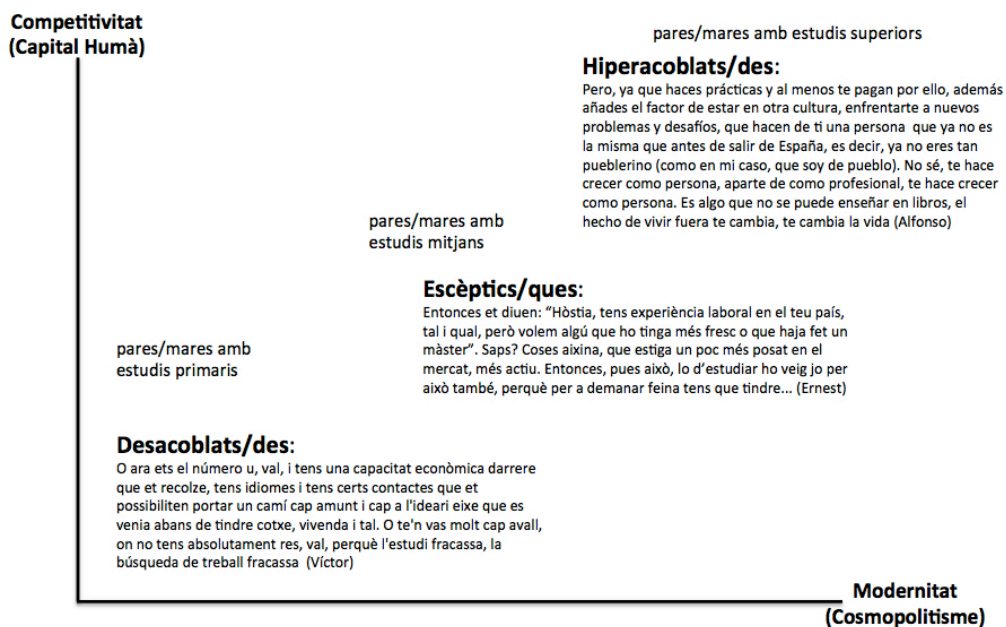
7.2. El capital humà i el cosmopolitisme com part del nou ethos neoliberal

En l'apartat teòric he destacat com l'evolució del concepte de capital humà proposat per Becker (1967) i molt prompte analitzat per Foucault (2007) en les seues lliçons dels anys setanta, s'ha estès i és part central dels actuals processos de precarització. Juntament

amb el capitalisme acadèmic (Slaughter i Larry, 1997), les noves corrents del *management* (Fernández, 2007) i, fins i tot, l'entusiasta ajuda dels mitjans de comunicació, la noció d'empresari de si mateix (*self entrepreneur*) ha esdevingut el referent mític del capital humà. L'emprenedor ha estat convertit en el rol heroic d'un mercat laboral sacsejat per la crisi.

Encara que menys evident, el cosmopolitisme ha tingut un procés similar. De ser una noció arrelada en una certa visió il·lustrada, ha passat a convertir-se en un dels dogmes que acompanyen la globalització econòmica (Harvey, 2009; Igarashi i Saito, 2014). Els discursos sobre l'excel·lència acadèmica i el capital humà s'han imbricat amb el cosmopolitisme, dotant-li d'un sentit plenament vinculat amb l'empleabilitat (Brown, Lauder i Ashton, 2011).

Figura 3. Posicions discursives en relació al capital humà i el cosmopolitisme

Font: elaboració pròpia

En l'apartat de resultats hem pogut comprovar la presència del capital humà i el cosmopolitisme en els discursos. Sotmesos a unes condicions de precarietat considerables, els joves universitaris apel·len a la necessitat d'incrementar el currículum en moltes de les decisions que prenen: matrícula en cursos i màsters, trasllat de la residència a altres ciutats i països, etc. Malgrat que la realitat quotidiana desmenteix una i

altra vegada la idea central de la teoria del capital humà (açò és, que la constant inversió en el capital incorporat garanteix l'èxit laboral), el currículum condensa els principals arguments per justificar les opcions que es trien.

Independentment de la posició discursiva, les dimensions del capital humà i del cosmopolitisme són transversals. Es poden identificar en el conjunt dels relats i no són omeses ni impugnades des de cap de les tres posicions discursives que he identificat. Els dels hiperacobrats són, evidentment, els discursos on més explícitament apareix la referència al capital humà i el cosmopolitisme com elements que cal incorporar per tal de mantenir una posició competitiva en un mercat laboral que s'ha globalitzat. D'altra banda, des de la posició hiperacobrada, aquestes dimensions es vinculen també amb l'estil de vida. Es tracta de joves que es projecten personalment en estils de vida definits per paraules com dinamisme, internacionalització i mobilitat. En aquest sentit, tant capital humà com cosmopolitisme esdevenen no sols necessaris, sinó fins i tot atractius, doncs remeten a l'eix simbòlic de la modernitat avançada.

Per la seua part, tant els escèptics com els desacoblats comparteixen una visió en la qual capital humà i cosmopolitisme formen part dels requisits i els continguts de l'empleabilitat. Els discursos escèptics tenen connotacions negatives envers aquestes dimensions, però aboquen les seues estratègies a mantenir-se en condicions d'incrementar tant el capital humà com de projectar-se en el cosmopolitisme. Com he assenyalat, aquests discursos escèptics solen donar-se en persones que en algun moment han tingut ocupacions qualificades, però que s'han vist enfrontades amb ocupacions dolentes i tracten de retornar a una ocupació satisfactòria. A mode d'exemple: Ernest, un jove enginyer agrícola, que va poder treballar a una empresa del ram i que, fruit de la crisi, va acabar collint taronja i va optar per marxar a Holanda, valorant que en aquell país hi ha un sector agrícola important i podria completar la formació i optar a noves ocupacions en el sector. No hi ha l'entusiasme que trobem entre els hiperacobrats, però es manté l'expectativa de seguir unes estratègies que es veuen com inevitables.

Els desacoblats, per la seua banda, han elaborat una posició relativament crítica amb el valor efectiu dels capitals (reificats en títols de postgrau i altres qualificacions) i no es projecten en el cosmopolitisme. Des d'aquesta posició els discursos connoten aspectes vinculats amb el que podria ser entès com la trajectòria de classe social. Aquesta posició està marcadament vinculada amb contextos familiars on no abunden els capitals cultural i

social. Paraules com fracàs i bloqueig travessen els relats identificats en aquesta posició. Com he comentat en l'apartat dels resultats, ací és possible veure com funcionen les metàfores espacials que denoten posició: hi ha dalt i baix i els discursos en aquesta posició es posicionen a sota, sense dubtes, se saben davall tot, joves, sense experiència, sense recursos i sense expectatives. El món s'ha esguellat i els ha tocat estar a sota. Poc més poden fer que seguir competint per no caure més, intentant assolir alguna experiència, alguna titulació més, però sense massa esperances d'acabar en una posició millor que la dels seus pares i mares.

Tanmateix, cal insistir en què al marge de la posició discursiva estem assistint a un desplaçament que travessa el conjunt de les posicions. La configuració narrativa del conjunt dels discursos mostra que el capital humà i, en menys mesura, també el cosmopolitisme, són part de les dimensions centrals que d'alguna forma ordenen i donen coherència a les narracions. Bé siga d'una forma convençuda o més o menys crítica, el capital humà i el cosmopolitisme s'han instal·lat plenament en els imaginaris dels joves universitaris. El que planteja Gill (2010) referint-se al personal acadèmic és, dissortadament, cada cop més aplicable a la resta de subjectes: cada cop més ens trobem davant d'individus automotivats, preocupats per incrementar el seu capital humà i mantenir-se en línia amb els corrents *mainstream*, com ara el cosmopolitisme.

7.3. Fighting everywhere: l'estada i les expectatives

We're so young in old places,
and we have nothing but our young faces.
And the world is sick,
sick and closed since hundreds of years.
Red neon in the street, strangers will never meet
Molly Nilsson

Les conclusions al voltant de l'estada als països de destinació i els processos de tornada no poden abastar una profunditat adequada. Degut a l'escassetat i parcialitat de les dades secundàries existents, no ha estat possible realitzar una aproximació quantitativa. Per tant, no s'han pogut descriure satisfactòriament les condicions materials dels joves que estan o han estat a l'estranger. Aquesta ombra estadística és, en conseqüència, una de les primeres conclusions que cal extraure: estem davant d'un fenomen del qual no podem estimar la seua magnitud, ni tampoc les característiques més importants. El govern espanyol sembla haver deixat de costat l'interès per allò que era definitori de l'estadística en els seus orígens: comptar allò que forma part de l'Estat (Foucault, 2008).

Les vivències que s'han pogut analitzar a partir dels relats reflecteixen una situació travessada per la incertesa i una permanent exposició a la vulnerabilitat. Com si d'un joc de fractals es tractara, els joves deixen ací un panorama marcat per la precarietat i, en arribar als nous països, troben de nou un escenari amb trets molt similars. Hi ha una important pèrdua dels suports amb què compten ací, sobretot els suports familiars, però també es perd en certa mesura la condició de ciutadania plena i es fa difícil l'accés a suports públics. En aquest sentit, té especial importància la pèrdua de cobertura sanitària, el que acaba posant molts i moltes joves en una posició arriscada en relació a la gestió de la salut. Igualment, és de ressaltar el desconeixement dels sistemes legals dels nous països, que a més de suposar una font de vulnerabilitat (es desconeixen aspectes referits a la legislació laboral, les prestacions socials, etc.), implica un gran esforç en les gestions quotidianes.

El desgast emocional que implica la residència en l'estranger és elevat, especialment durant els primers mesos. Les metàfores relatives a la grandària (les coses són grans i jo sóc xicotet, venia a dir Pere) i a la posició (sentir-se fora) tornen a indicar unes percepcions relatives a la vulnerabilitat i a la complicació que suposa incorporar-se a la nova societat. L'experiència més propera que molts i moltes d'elles tenen és la mobilitat com estudiants i els viatges de turisme. No obstant, la situació que es troben és ben distinta: no compten amb la cobertura de què gaudiren durant l'Erasmus, ni tampoc poden mirar les coses amb la distància i la seguretat del turista.

Experimenten aquestes sensacions completament deixats de costat per l'Estat. Els governs successius, ho acabe d'anotar, han renunciat a conèixer realment la magnitud i la composició dels fluxos d'eixida del país. Però de cara a la vivència de les persones que han marxat a l'estranger, el més important és la nul·la existència de recursos i programes específics de suport. Consolats i ambaixades estan completament absents en els relats, atès que no són contemplats com llocs on poder recolzar-se. Més aviat trobem el contrari: els contactes i el registre en les oficines exteriors del govern espanyol són sovint una font de problemes. Un parell d'exemples: aconseguir el vot des de l'estranger és un procés tediós, que pot implicar perdre prou de temps i despeses si l'oficina no es troba a la mateixa ciutat i, d'altra banda, inscriure's suposa posar en risc la cobertura sanitària en cas de tornar a Espanya, doncs la reforma en 2012 de la Llei General de Sanitat elimina el dret a les persones que residisquen a l'estranger més de noranta dies.

L'abandonament institucional és molt evident i té unes conseqüències greus en el cas de situacions límit. Les *au pairs* són un bon exemple: es troben en una posició que no és ni laboral, ni formativa i no sols pateixen els efectes de la precarització, sinó que a més són víctimes potencials d'abusos. Un altre exemple són els episodis relacionats amb els problemes de salut, tant física com mental (recordem el cas de Rafa, que va viure un fort episodi d'ansietat a Alemanya). També en aquests casos és evident que hi ha un agreujament derivat de la deixadesa institucional.

En aquest sentit, les persones que porten més temps residint a un altre país i que han aconseguit establir-se, mostren més nítidament uns relats que es construeixen sentint-se totalment fora d'Espanya. A la distància geogràfica, que és evident, se li afegeix un sentiment d'abandonament per partida doble: a Espanya no van trobar oportunitats i tampoc no van tenir cap suport del país un cop fora. En aquests discursos si hi ha un eix conflictiu, el qual ja no està ubicat en l'oposició ells-nosaltres referit als nacionals del país de residència, sinó que es posa el focus en el tracte rebut pel mercat laboral i el govern espanyols.

Tanmateix, és destacable la consistència que trobem en les descripcions d'allò que diferencia un escenari i altre. Als nous països, per molt precària que siga la situació, els i les joves es troben amb expectatives (de poder tenir feina, mantenir-se sense el suport de les famílies i, per tant, emancipar-se, etc.). Aquest és potser l'atractor semàntic més important en el procés de decisió i en la propagació dels missatges vinculats amb l'eixida. Estranger s'ha alineat simbòlicament amb oportunitats. La situació al nostre país és de bloqueig, és complicat fins i tot accedir a treballs dolents, les possibilitats d'emancipació són ínfimes i, per tant, les expectatives d'una vida autònoma i plenament adulta són mínimes. Aquesta configuració fa que les oportunitats que ofereix l'eixida a altres països (feina, salari, emancipació...) passen a un primer plànol i es posen per damunt dels possibles entrebancs i problemes.

Les expectatives estan relacionades també amb la decisió de retornar. L'horitzó de la tornada està sempre present. La decisió de l'eixida, en consonància amb la incertesa característica de les nostres societats, no es viu com definitiva i sempre hi ha una porta oberta a la tornada. No obstant, les expectatives al nostre país porten a incrementar el cost de la decisió de tornar. De nou, per l'absència de dades fiables, no podem saber si són moltes les persones que retornen. El que sí que podem estimar a partir dels relats és que la tornada és un procés dur, que té un alt cost emocional i probablement també

econòmic (especialment en els casos d'estades curtes, on possiblement la despesa del viatge i l'estada no ha estat recuperada mitjançant els salaris). La decisió de tornar sol anar precedida d'un increment de la sensació de bloqueig de les aspiracions al nou país. Es tracta d'una decisió difícil de prendre. Els efectes un cop de nou ací són importants. Els joves han de reubicar-se en un panorama farcit de discursos sobre la motivació i l'empreniment i cosit per l'atur i la precarietat. La sensació de fracàs emergeix en els discursos. De nou, tot açò ocorre enmig d'un abandonament institucional: si cap administració es va interessar en el moment d'eixir, menys encara és l'interès mostrat en els casos de retorn. Aquest oblit és sobretot greu en els casos de retorns com a conseqüència de trajectòries fallides.

Però, novament, en els discursos de les persones retornades tornem a trobar el que considere que és la principal esclatxa que està obrint el pensament neoliberal en el moment actual: l'activació i la lògica del capital humà (reificada en el currículum) emergeixen com la principal guia que orienta l'acció dels subjectes.

7.4. Sobre les febleses, mancances i absències d'aquest treball

Les febleses i limitacions d'aquest treball no són poques. En primer lloc, com ja he dit en l'anterior apartat, el fenomen de la fuga de cervells reclama una quantificació i una aproximació als factors que, en el nivell macrosocial, tenen més incidència. Les dades a l'abast són poques, estan disperses i són insuficients. Les dades d'enquesta (per exemple, l'enquesta de migracions) tenen mostres limitades, ofereixen poques variables i una profunditat temporal escassa. Pel que fa a les dades de registre (com ara el PERE), els problemes legals que comporten (com l'esmentat de la pèrdua del dret a la cobertura sanitària) dissuadeixen els joves a l'hora d'inscriure's. Aquesta tesi, elaborada sense finançament per cobrir despeses d'investigació, difícilment podia cobrir aquesta necessitat. D'haver comptat amb unes dades secundàries òptimes, probablement hauria pogut afinar millor la mostra estructural i, sobretot, podria haver contrastat de forma més completa la dimensió fàctica del fenomen.

La manca de finançament també està darrere d'una altra de les febleses de la tesi: l'absència de discursos grupals. Els discursos individuals han permès veure de forma

clara la penetració dels discursos del capital humà i el cosmopolitisme. També han possibilitat la identificació de determinades posicions discursives, les quals poden ser indicatives de tendències en la configuració dels imaginaris socials. Tanmateix, ha quedat pendent aproximar-se a les negociacions de sentit, al conflicte simbòlic en la creació de consensos: aquestes operacions que sols es poden observar en la dimensió grupal.

L'absència més evident és l'enfocament de gènere. L'apartat dedicat a les dones que han eixit del país com *au pairs* mostra, a penes, un dels molts fils que componen una trama relacionada amb el gènere. Una trama, un teixit, que no sols està present en els aspectes clarament vinculats amb les dones quan són elles les actores principals, sinó que és perceptible en moltes altres arestes del fenomen. En començar aquest treball no em vaig plantejar la dimensió de gènere que podria tenir; quan ja havia avançat, les experiències de les *au pairs* em van tornar a posar damunt la taula aquesta absència. És una absència en certa forma prevista: vist al meu parer, l'enfocament de gènere s'ha convertit en un lloc comú, una crossa que va bé i que es justifica tan sols per fet d'incloure la variable sexe; no obstant, per tal d'abordar l'enfocament de gènere cal que tot el treball, des del disseny fins a l'anàlisi (i no diguem el marc teòric), estiga pensat des del gènere. En el meu cas, ja des del principi, era conscient de les meues limitacions en aquest aspecte. Hauria estat pretensions per la meua banda indicar que havia considerat l'enfocament de gènere pel simple fet que la meitat de la mostra siguen dones. Queda apuntada aquesta notable absència com una qüestió en la qual he de treballar, en primer lloc ampliant les lectures i sols després intentant algun tipus d'anàlisi.

Per últim, des del convenciment del valor analític del corpus empíric que conforma la tesi, pense que una línia de recerca interessant en el futur seria aprofundir en l'objecte de la tesi des de, si més no, dos enfocaments. D'una banda, el seguiment longitudinal podria aportar continuïtat a l'anàlisi ací desplegat. Què serà d'ací a uns anys de les persones entrevistades? Com hauran canviat les seues condicions materials de vida i les seues posicions discursives? Quines seran les expectatives i les projeccions d'aquestes generacions quan la seua edat els allunye del descriptor "joves"?

D'altra banda, també pot resultar d'interès posar el focus en un perfil concret i analitzar els processos de subjectivació i els efectes de la lògica del capital humà, especialment en allò referent a l'empresarització de si mateix. Actualment estem observant com els emprenedors i emprenedores del sector de les *start up* han esdevingut la figura mítica de l'economia del coneixement. Junt amb el sector dels treballadors i treballadors culturals,

conformen un àmbit on sovint els individus conjuguen un elevat capital cultural amb una precarietat considerable (Carrot Workers i Precarious Worker Brigade, 2012; Neff, 2012). Aproximar-se a la realitat d'aquest tipus de treballadors i analitzar les seues representacions socials pot constituir una recerca d'utilitat per ajudar a visibilitzar els efectes de l'expansió de la doctrina neoliberal.

Per últim, una línia interessant i molt necessària és la del disseny de programes i estratègies de suport a les persones que prenen la decisió de marxar del país o que ja es troben en l'estranger. Col·lectius com Marea Granate o les Oficines Precàries han demostrat una capacitat important d'intervenció per visibilitzar i, en ocasions, prestar suport. No obstant, com hem vist en els discursos, els itineraris d'eixida continuen estant força individualitzats. Les escasses (però valuoses) iniciatives bastides pels propis joves difícilment poden fer front al volum de necessitats que cal abordar. En aquest sentit, caldria pensar formes de potenciar el treball d'aquests col·lectius, impulsant, a més, el treball en xarxa entre col·lectius radicats a l'estranger i altres que actuen ací. No obstant, l'Estat no deuria deixar de complir la seua missió de protecció i suport, i deuria aportar recursos i articular programes per cobrir les principals necessitats de les persones quan marxen a l'estranger. El propi Estat deuria recolzar (i recolzar-se en) el treball dels col·lectius que treballen el fenomen de la fuga de cervells. La intervenció deuria identificar i adreçar-se als principals moments i escenaris del procés d'eixida i retorn: caldria recolzament i informació ací, abans que la gent marxa, però també cal crear estructures de suport en els països d'arribada. La pertinença a la Unió Europea possibilita la signatura d'acords bilaterals o multilaterals per tal d'evitar que l'eixida i l'arribada a un nou país es faça com fins ara, sense recursos, sense informació i sense cap suport públic.

8. Conclusions

In the section dedicated to the methodology we explained that behind this study there are some questions related to the extension of the logic of human capital and cosmopolitanism. In contemporary societies human capital and cosmopolitanism would be spreading and normalizing, while uncertainty becomes constitutive element of all the different dimensions of life courses. These issues have been present all along the discourse analysis. Let us briefly recall these initial questions: are young graduates incorporating messages about the activation and entrepreneurship in their own discourses? How do they face the construction of individual careers and what role does the curriculum play (as a reified element of human capital) in this construction? Is self-entrepreneurship part of the action orientation guides of individuals? Is cosmopolitanism internalized as a value? Are subjects producing critical responses to the dominant discourses on human capital and cosmopolitanism?

The discourse analysis has been carried out taking into account these questions and the objectives of this thesis. The structure of the writing of the results has been designed bearing in mind the readability and identification of the main findings in relation to the dimensions of analysis. With the same intention, this section attempts to provide results that are considered most important. The aim is to take the analysis a step further and develop aspects that represent the most significant discourses, always understood as social products even if they are expressed verbally to a specific person (Alonso, 1998; Conde, 2009).

The objectives to be achieved will be the principal axis to the writing of conclusions. I grouped the text in relation to the three main objectives. I sought to analyse: 1) the trajectories prior to the decision and the process that led university students to leave the country; 2) the presence of the logic of human capital and cosmopolitanism messages in the discourses of university students and 3) the trajectories of university students during their stay in other countries.

Following the findings, I have added a final section to point out some aspects that could be considered in future work and, therefore, the limitations that had this dissertation presents.

8.1. The discursive positions around the normalization of precariousness

In their descriptions the narrations coincide in describing trajectories marked by temporariness and discontinuity. These characteristics of the trajectories often result in considerable uncertainty. Discourses of individuals reveal a constant effort to procure unity and continuity to a very fragmented everyday life. Temporary and precarious jobs must be combined with the need to keep updated the embodied human capital updated. The interviews, without exception, allow us to explore the consequences of precariousness among university students: periods of unemployment alternating with dead-end jobs (bars, child care, cleaning, etc.), grants, internships and other forms of informal employment.

These younger generations, despite their educational credentials, are suffering the effects of a configuration of the labour market by which the boundaries of jobs understood under the salaried logic are being blurred (Alonso, 2007). The penetration of previously considered irregular forms of employment is high and we can say that we are witnessing the hybridisation of jobs: normal jobs increasingly have irregularity elements (young workers must begin taking unpaid internships without rights, positions with conditions often outside the labour agreements, etc.). All this configures a process of normalization of these kinds of jobs.

The normalization of uncertainty as an inherent part of life course carries a process of symbolic amputation. One of the metaphors present in the discourses talks literally about “mini-futures” and “mini-presents”. This metaphor implies that young people just plan on short timescales. But it has other connotations and refers to a reduced size: the youth consider scenarios with not too many aspirations. Subjectivation of insecurity under the predominance of neoliberalism leads young graduates to resize its projected life. A precarious everyday reality and the predominance of certain discourses, which abounds in the idea of flow and shock (Alonso and Fernandez, 2013; Taylor, 2013) conform a precarious subjectivity in which life must adapt to impositions coming from the economic

sphere. However, this subjectivity is not devoid of important contradictions, as we have seen.

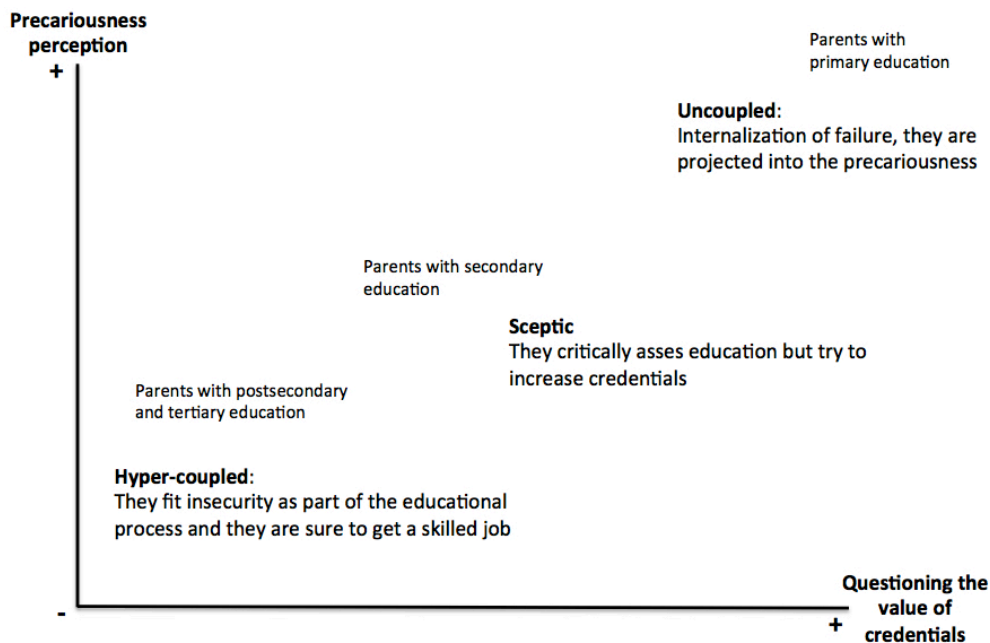
In terms of everyday experiences, these lives are like puzzles, a conglomerate of cuts and pieces that need to fit in with hard work and a high dose of luck. Life in precarious jobs involves fitting material and emotional conditions that are not always fully compatible. One of the characteristics that Beck (2003) indicates as typical of the individualization process is the growing importance of the choice biographies (Furlong, Cartmel i Biggart, 2006; Laughland-Booy, Mayall i Skrbis, 2014). However, in the analysed trajectories the possibility of choice is only apparent: the elections are limited to the obligation to choose between options equally precarious. In fact, from my point of view, perhaps the most extreme choice is leaving the country, because it is a decision that has been taken between the sword of unemployment and the wall of uncertainty of what will be in the new country. Therefore, we should think about elections in the context of individualization in a different way to the choice biographies. We need a new conceptualization that is more aware of the structural constraints that individuals faced in contemporary societies.

One of the criteria introduced in the selection of the sample is the educational level of parents. This feature was taken into account to approach different experiences and socialization processes in terms of cultural capital available to each family (Napolitano, Pacholok i Furstenberg, 2013; Schill, McCartin i Meyer, 1985). The results have focused on narrative configurations, looking, as Conde (2009) said, at the internal consistency of empirical corpus in relation to the dimensions of analysis. However, to expose the main conclusions it may be more appropriate to fix the discursive positions. These positions link the discourses with the characteristic of the sample that correlates with the social structure. While all subjects interviewed shared generation and level of education, the position of the family of origin established differences. These differences in the social status of parents are reflected in the discursive position of university students.

Figures 1 and 2 show the discursive positions identified in relation to the perception of uncertainty and the perception of the value of university education in the labour market. The narratives about educational and labour trajectories connote a view on the precariousness as well as an assessment of the educational credentials that is closely related to how individuals interpret the processes of precariousness. Three discursive positions are considered significant. The labels of these discursive positions are referred to their relationship with discourses that I have identified in paragraph theoretical as

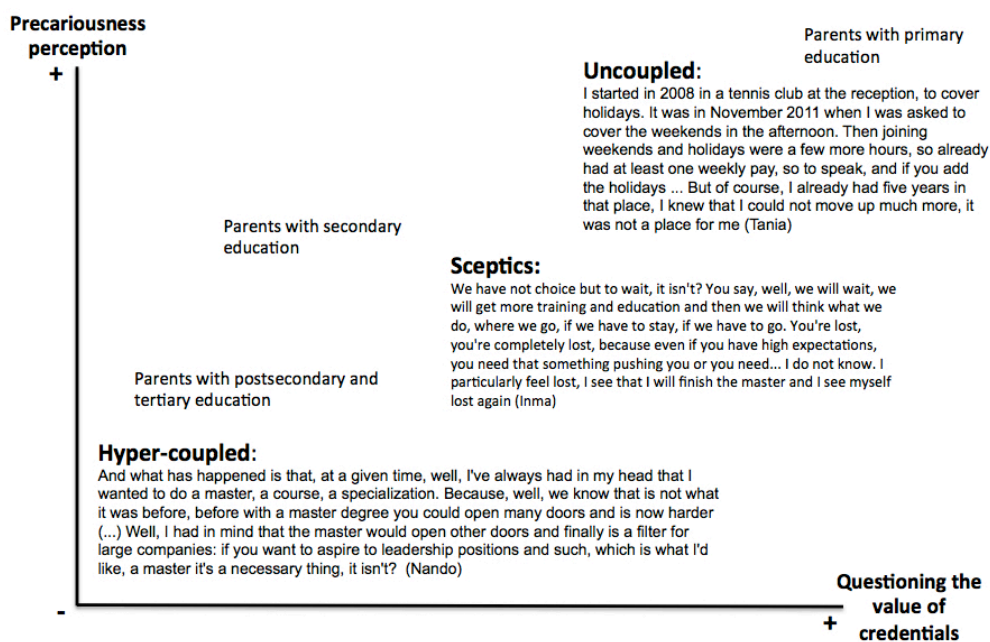
dominant (i.e.: the predominance of messages on activation, entrepreneurship and human capital, as well as the cosmopolitanism).

Figura 4. Discursive positions regarding precariousness and education

Source: Personal compilation

Figura 5. Discursive positions examples regarding precariousness and education

Source: Personal compilation

First, the "uncoupled" are young people who come from families where their parents have less cultural capital. They are young people who have experienced, just like the rest, insecurity and have had few opportunities to use their qualifications. But if insecurity is a common experience in this case it is perhaps the most intense experience and perception of lack of expectations is evident. While Sennett (2006) found tolerance to failure among programmers installed in San Francisco, I find that among these young graduates insecurity translates into a major disappointment. The disappointment regarding the possibility of finding jobs appropriate to their education becomes a review process of the value of higher education. However, this review does not necessarily imply a questioning of the whole credentials system, but can take the form of a critique of the content of the degree that they have completed, which does not respond to the demands of a labour market increasingly demanding and changing.

Thus, more than the tolerance of failure here there is an individualized internalization of it. In line with what Cronin (2000) pointed, what we find is an answer that indicates the presence of individualism almost compulsorily, because the dominant social discourses always point out to the individual (Alonso and Fernandez, 2013; Castel, 2010; Davis, 2012). The subject ends up attributing the whole responsibility to him, despite contextual elements that may indicate the opposite (Lorey, 2015). Decoupled position (I'm describing it as an ideal type) appears to be projected in a constant insecurity in the future, with few opportunities to get out of temporary jobs and underemployment.

The sceptics configure the second position identified. From the point of view of their relationship with the sample and the social structure, sceptics come from families where the mother or father have intermediate skilled jobs (administrative...) and some job security. In this position, the experience of instability and the going through precarious jobs, end up causing erosion of confidence in expectations. However, this erosion does not imply a negation of the value of educational credentials. As we can see in the quote of Inma in Figure 2, there is a feeling of disorientation and loss. But despite these feelings, the market does not leave too many options and they should continue to accumulate new titles. Despite the uncertain future the signs seem unanimous and little more can be done but return again and again to resume training, especially after a new dismissal or a failed strategy.

The third discourse is the youth that are in line with the dominant discourses and that have appropriated the logic of the labour market. I called this position as the hyper-

coupled: individuals with discourses explicitly agreed with the situation they live in. From this position the episodes of precariousness are understood as a deficit in the training. Far from feeling disappointed and disillusioned, young people included in this category fit practices, grants and temporary jobs as an indispensable part of the process to accessing to full pay status. They come from families where at least one parent has higher education and has a highly skilled job. It is a position where even seeing that things are not always simple, there is not a pessimistic expression regarding the future work and life (in fact, sometimes even a certain optimism emerges).

These positions (it is necessary to insist that they have been described to the way of ideal types) mark different orientations in relation to the decision to leave the country. Again, the point of connection between all three positions is the blocked expectations and the extent of the insecurity that affects directly university students. But beyond this, the predisposition is different.

The uncoupled link the decision to leave with the need to find work. Other factors, such as language learning and the improvement of the curriculum may be present and make the decision more appealing, but to the uncoupled the objective is to access employment although this may be unskilled. The feeling of exclusion from the labour market is intense: uncoupled usually have never had the opportunity to work in a job related to their studies, roaming the circuits of dead-end jobs, unable to emancipate themselves. So they see abroad a way to maintain an independent life and a fully adult one.

The sceptics are very close to the uncoupled. Their life experience is often coincident: hardly have they been able to use their qualifications and expectations in our country, which is not very comforting. Scepticism, however, does not imply a negation of the value of education and it does not imply to lose hope to getting access to a skilled job. Therefore, the possibility of more languages, the decision to leave the country shows a desire for access to a skilled labour or some additional training (master's degree, etc.).

Meanwhile, the hyper-coupled set decisions to go abroad in a strategy that is clearly associated with improving their credentials and increasing their embodied human capital. From this position, young graduated leave Spain usually having a well-defined program. In fact, some of the narratives on the leaving process are part of some kind of training program, such as Leonardo grants or other types of paid internships. This discursive position, as I noted, tends to be expressed by young people with parents who have higher education and skilled jobs. This family context has provided additional training to

young people (especially languages) that is in a better position to face access to the training programs mentioned and, in any case, once in the destination country they have less difficulty in accessing to qualified jobs.

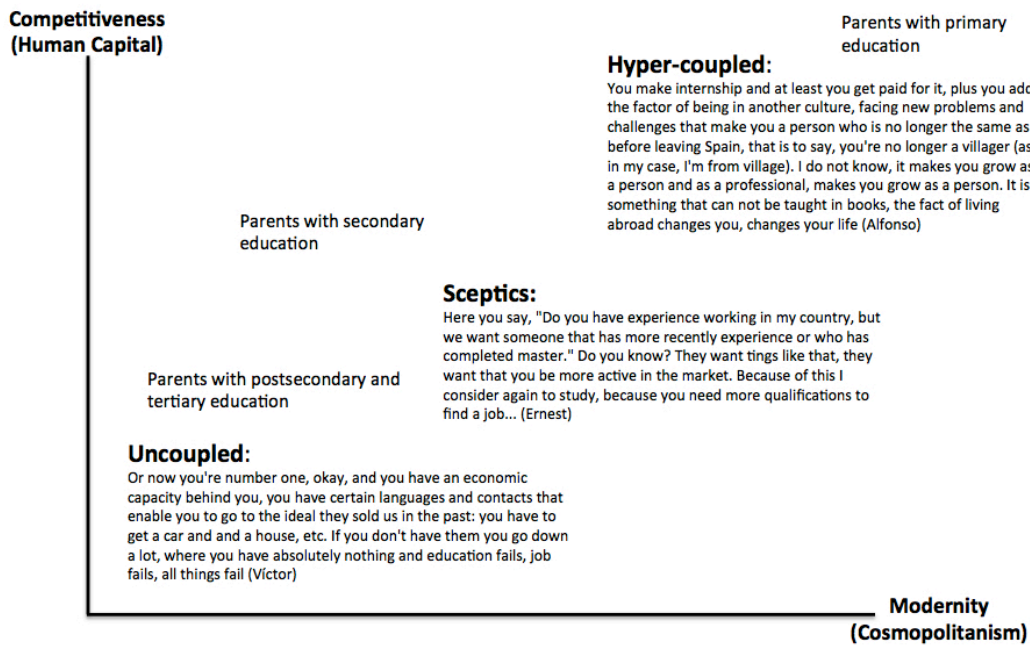
8.2. Human capital and cosmopolitanism as a part of the new neoliberal ethos

In the theoretical section I highlighted the evolution of the concept of human capital proposed by Becker (1967) and analysed earlier by Foucault (2007). Human capital has spread and is part of the central current precarious processes. With the help of academic capitalism (Slaughter and Larry, 1997), the new trends in management (Fernandez, 2007), and even with the enthusiastic help of the media, the notion of self-entrepreneurship has become the benchmark of human capital. Entrepreneurship has become a heroic role in a labour market shaken by the crisis.

Although less obvious, cosmopolitanism has undergone a similar process. From an illustrated vision, cosmopolitanism is now becoming one of the dogmas that accompany economic globalization (Harvey, 2009; Igarashi and Saito, 2014). The discourse on academic excellence and human capital are embedded with cosmopolitanism, giving it a sense of fully linked to employability (Brown, Lauder and Ashton, 2011).

In the results section we have seen the presence of human capital and cosmopolitanism on discourses. Subject to considerable uncertainty conditions, university students appeal to the need to increase the curriculum in many of the decisions: enrolment in courses and masters, moving on the residence to other cities and countries, etc. Although the daily reality denies again and again the central idea of the theory of human capital (that is, the constant investment on embodied capital guarantee job success), the curriculum condenses the main arguments to justify the options that they choose.

Figura 6. Discursive positions regarding human capital and cosmopolitanism

Source: Personal Compilation

Regardless of the discursive position, the dimensions of human capital and cosmopolitanism are transversal. They can be identified in all the narratives and are not challenged or omitted from any of the three discursive positions identified. Hyper-coupled have obviously more discourses with explicit references to human capital and cosmopolitanism as elements to be incorporated in order to maintain a competitive position in a globalized labour market. Moreover, from the hyper-coupled position, these dimensions are linked also with the lifestyle. Graduated young people are personally projected in lifestyle defined by words like strength, internationalization and mobility. In this sense, both human capital and cosmopolitanism become not only necessary but also even attractive because they refer to the symbolic axis of advanced modernity.

For their side, both sceptics and uncoupled share a vision in which human capital and cosmopolitanism are part of the requirements and contents of employability. The discourses of the sceptics have negative connotations towards these dimensions, but pour their strategies to maintain their possibilities of increasing human capital and staying close to the cosmopolitanism. As I mentioned, these sceptics discourses usually appear in people who may at some point have had qualified jobs, but also have been faced with a dead-end job and have tried to return to a satisfactory job. By way of example: Ernest, a young agricultural engineer who worked for a company in his sector and as a result of

the crisis, gave up picking orange and decided to go to Holland, believing that in this country there is a important agricultural sector so he could continue his training and apply for new jobs in the sector. It is not the same enthusiasm we found among hyper-coupled but sceptics maintain the expectation to follow some strategies that they see as inevitable.

The uncoupled, meanwhile, have developed a relatively critical position with the effective value of capital (reified in postgraduate degrees and other qualifications) and also they maintain a distance with cosmopolitanism. From this position the discourses connote some aspects linked with the social class trajectory. This position is markedly linked to family contexts where there is not much cultural and social capital. Words like failure and blocking cross the discourses in this position. As I mentioned in the results section, here you can see how spatial metaphors denoting position. Discourses in this position are positioned down, no doubt, they know they are down: young people without experience, no resources and no expectations. The world is broken and for them there only exists down. Little more can they do but continue to compete to avoid falling even more, trying to get some experience, some other degree, but without much hope to finish in a better position than their parents.

However, it is necessary to insist that regardless of the position we are witnessing a shift in discourse that passes through all the positions. The narrative configuration of all the discourses shows that human capital and, to a lesser extent, also cosmopolitanism is part of the central dimensions that somehow are ordering and giving coherence to the narratives. In a more or less convinced or critical way, human capital and cosmopolitanism are fully installed in the imaginary of university students. That which Rosalind Gill (2010) raises in referring to the academic staff now is possible, unfortunately, applied to other subjects: we are increasingly in front of individuals self motivated, worried about increasing their human capital, individuals who have perceptions in line with the current mainstream, such as cosmopolitanism.

8.3. Fighting everywhere: stay and expectation

The conclusions about the stay in the countries of destination and return processes cannot include an adequate depth. Due to the scarcity and partiality of existing secondary

data, it has not been possible to perform a quantitative approach. Therefore, we could not satisfactorily describe the material conditions of young people who are or have been abroad. This statistic shadow is therefore one of the first conclusions to be extracted: this is a phenomenon whose magnitude we cannot estimate, nor can we describe the most important features. The Spanish government seems to have shelved interest in defining what was originally statistics: counting what part of the state (Foucault, 2008).

The experiences that have been analysed from the narratives reflect a situation permeated by uncertainty and in a permanent exposure to vulnerability. As if it were a game of fractals, young people leave here a situation marked by uncertainty, and arrive to new countries, and are later back with a scenario with very similar traits. There is a significant loss of support that they have here, especially the family support, but also they lose to some extent the condition of full citizenship and that hinders access to public aid. In this regard, the loss of health coverage is particularly important, which ends up placing many young people in a risky position in relation to the management of health. It is also important to highlight the ignorance of the legal systems of the new countries, which is also a source of vulnerability (unknown aspects related to labour legislation, social benefits, etc.) and implies a great effort on daily issues.

The emotional exhaustion that implies residence abroad is high, especially during the first months. Metaphors regarding the size (things are big and I'm small, said one of the interviewees) and position (feeling outside of both countries) again indicate perceptions regarding the vulnerability and complexity that implies the arrival to the new society. The closest experiences that have many young university students are international mobility programs (Erasmus, Leonardo...) and tourism travel. However, the situation they find in the new countries is very different from the previous one: they do not have the same coverage as during Erasmus, nor can they look at things with the distance and security of a tourist.

They experience these feelings while they are completely left behind by the state. The successive governments have completely renounced to get to know about the magnitude and composition of exit flows of the country. But for people who have gone abroad, the most important thing is the existence of zero resources and zero specific support programs. Consulates and embassies are completely absent in the narratives and interviewees do not refer to them as places where to get support. Rather, we find the opposite: the contacts and registration in the offices of the Spanish government are often

a source of problems. A couple of examples: getting the vote from abroad is a tedious process that can involve wasting a lot of time and some money if the office is not in the same city and on the other hand, registering in the embassy implies a risk to lose health coverage in case they return to Spain, because the 2012 reform of the General Health Act removed the right to people who have resided abroad for more than ninety days.

The institutional abandonment is very clear and has serious consequences in the case of extreme situations. Au pairs are a good example: they are in a position that involves neither employment nor training and they not only suffer the effects of insecurity, but are also the au pairs are potential victims of abuse. Other examples are events related with health problems, both physical and mental (remember the case of Rafa, who lived a strong episode of anxiety in Germany). Also in these cases it is evident that there is an aggravation arising from institutional abandonment.

In this sense, the young graduated who have been longer time living in another country and have stabilized their situation, built narratives that are more clearly situated: they feel entirely outside Spain. To the geographical distance, which is evident, they add a sense of a double abandonment: in Spain there were not opportunities and they had no support once out of the country. In these discourses there is a line of conflict, which is no longer located in the opposition between them and us concerning nationals of the country of residence abroad, but it focuses on the treatment received by the Spanish government and the labour market.

However, the consistency in the descriptions of what differentiates one scenario from another is remarkable. In the new countries there is a precarious situation like in Spain, but young people feel they have some expectations in the new countries (being able to have a job, being without the support of families and thus emancipated, etc.). This is perhaps the most important semantic attractor in the decision process and also in the spread of messages related to going out. "Abroad" is symbolically aligned with "opportunities". In Spain there is a generational blocked situation, it is even too difficult to access a dead-end work, the chances of emancipation are remote and, therefore, expectations of a fully autonomous adult life are minimal. This situation increases the value of the opportunities that other countries offer (work, wages, emancipation...) and these "promises" are placed above any potential obstacles and problems.

At the same time, expectations are linked to the decision to return. In accordance with the uncertainty that characterises our society, the decision to go abroad is not perceived as

definitive and there is always a door open for a return. The horizon of the return is always present. However, the low expectations in our country increase the cost of the decision to return. Again, the absence of reliable data makes it difficult to know if many people are eventually returning after a period of time abroad. What we can estimate from the discourses is that the return process is not easy because it has a high emotional cost and probably also economic (especially in the case of short stays, when possibly the initial spending on travel and accommodation is not recovered through the wages).

The decision to return is usually preceded by an increase in the feelings of blocked aspirations in the new country. It is a difficult decision to take. Once again the consequences are important. Young people have to relocate in a scene full of messages on motivation and entrepreneurship and sewn by unemployment and insecurity. The sense of failure emerges in discourses of those who have returned. Again, all this happens in the middle of an institutional abandonment: if no administration was interested at the time of leaving even less interest is shown in the case of return. This forgetfulness is especially severe in the case of returns as a result of failed trajectories.

8.4. On the weaknesses and absences of this work

Weaknesses and limitations of this study are not few. First, as I said in the previous section, in the phenomenon of brain drain we need quantifying and estimate factors that have great impact in the macrosocial level. The data available are dispersed and insufficient. Secondary data would have improved the sample selection. A better database would also facilitate better characterization of the trajectories of young people living abroad. This thesis produced without funding to cover research expenses, could hardly meet this need.

The lack of funding is also behind one of the weaknesses of the thesis: the absence of group discourses. Individual discourses have allowed seeing clearly the penetration of messages of human capital and cosmopolitanism. The lack of funding is also behind one of the weaknesses of the thesis: the absence of group discourses. Individual discourses have allowed seeing clearly the penetration of messages of human capital and cosmopolitanism, as well as the identification of certain discursive positions, which may be indicative of trends in the social imaginaries configuration. However, it has lacked an

approach to the negotiations of sense, the symbolic conflict in creating consensus: These operations can only be seen in the group dimension.

The most obvious absence is gender perspective. The section dedicated to women who have left the country as au pairs shows just one of the many threads related to gender. Gender is not only present in the aspects clearly associated with women when they are the main actors, but is perceptible in many other edges of the phenomenon. The gender approach has become commonplace, often justified simply because researchers include the sex variable in their papers. From my point of view, in order to include gender in a research we should think about all the work from the gender perspective, from design to analysis and theoretical framework. In my case, from the start I was aware of my limitations in this regard. It would be pretentious on my side to say that the gender perspective was considered for the simple fact that half of the sample was women.

9. Bibliografía

- Abrantes, P. (2013). Socialization and inequality: A biographical approach to the working class in Portugal. *Current Sociology*, 61(7), 984–1002.
- Adey, P. (2009a). Facing airport security: Affect, biopolitics, and the preemptive securitisation of the mobile body. *Environment and Planning D: Society and Space*, 27(2), 274–295.
- Adey, P. (2009b). *Mobility*. London: Routledge.
- Adey, P., Bissell, D., Hannan, K., Merriman, P. i Sheller, M. (2014). *The Routledge Handbook of Mobilities* Kevin Hannan, Peter Merriman, Mimi Sheller. London: Routledge.
- Aguilar, M. (2013). Otrredad sol·licitada: reclutamiento y promoción de au pairs latinoamericanas ante la demanda de trabajo del cuidado en Estados Unidos (No. 30). Buenos Aires.
- Alaminos, A., Albert, M. C. i Santacreu, O. (2010). La movilidad social de los emigrantes españoles en Europa. *Reis*, (129), 13–35.
- Alba, S. (2002). *La ciudad intangible*. Hondarribia: Hiru.
- Alba, S. (2011). Jóvenes sublevados contra la juventud. In *Juventud sin futuro* (pp. 7–12). Barcelona: Icaria.
- Alonso, L. E. (1998). *La mirada cualitativa en sociología: una aproximación interpretativa*. Madrid: Fundamentos.
- Alonso, L. E. (1999). *Trabajo y ciudadanía. Estudios sobre la crisis de la sociedad salarial*. Madrid: Trotta.
- Alonso, L. E. (2007a). *La crisis de la ciudadanía laboral*. Barcelona: Anthropos.
- Alonso, L. E. (2007b). Las nuevas culturas del consumo y la sociedad fragmentada. *Pensar La Publicidad. Revista Internacional de Investigaciones Publicitarias*, 1(2), 13–32.
- Alonso, L. E. i Fernández, C. J. (2013a). *Los discursos del presente. Un análisis de los imaginarios sociales contemporáneos*. Madrid: Siglo XXI.
- Alonso, L. E. i Fernández, C. J. (2013b). Sacrificios para aplacar a los mercados: violencia y dominación en la crisis financiera. *Documentación Social*, (169), 65–83.
- Alonso, L. E., Fernández, C. J. i Ibáñez, R. (2011). Del consumismo a la culpabilidad: en torno a los efectos disciplinarios de la crisis económica. *Política y Sociedad*, 48(2), 353–379.
- Alonso, L. E., Fernández, C. J. i Nyssen, J. M. (2009). *El Debate sobre Competencias*. Madrid: ANECA.
- Amigot, P. i Martínez, L. (2013). Gubernamentalidad neoliberal, subjetividad y transformación de la universidad. *Athenea Digital: Revista de Pensamiento E Investigación Social*, 13(1), 99–120.
- Ampudia De Haro, F. (2006). Administrar el yo: literatura de autoayuda y gestión del comportamiento y los afectos. *Reis*, (113), 49–72.

- Andrade, D. P. (2015). Emotional Economic Man: Power and Emotion in the Corporate World. *Critical Sociology*, 41(4-5), 785–805.
- Arango, J. (2003). La explicación teórica de las migraciones: luz y sombra. *Migraciones Y Desarrollo*, (1), 1–30.
- Arendt, H. (1993). *La condición humana*. Barcelona: Paidós.
- Arias, S. i Molina, E. (2008). *Universidad y cooperación al desarrollo. El caso de las universidades de la ciudad de Madrid*. Madrid: La Catarata.
- Ashenfelter, O. i Ham, J. (1979). Education, Unemployment, and Earnings. *Journal of Political Economy*, 87(5), 99–116.
- Aslaug, A. (2013). *AU PAIR: Challenges to Safe Migration and Decent Work*. Bangkok.
- Atkinson, W. (2007). Beck, individualization and the death of class: A critique. *British Journal of Sociology*, 58(3), 349–366.
- Baizán, P., Michielin, F. i Billari, F. C. (2002). Political economy and life course patterns: the heterogeneity of occupational, family and household trajectories of young spaniards. *Demographic Research*, 6(8), 190–240.
- Ballatore, M. i Bloss, T. (2008). L'autre réalité du programme Erasmus: affinité sélective entre établissements et reproduction sociale des étudiants. *Formation Emploi*, 103(3), 57–74.
- Baruch, Y., Budhwar, P. S. i Khatri, N. (2006). Brain drain: Inclination to stay abroad after studies. *Journal of World Business*, 99–112.
- Baruch, Y., Budhwar, P. S. i Khatri, N. (2007). Brain drain: Inclination to stay abroad after studies. *Journal of World Business*, 42(1), 99–112.
- Bateson, G. (1987). *Steps to an ecology of mind: collected essays in anthropology, psychiatry, evolution, and epistemology*. Northvale: Jason Aronson Inc.
- Bauman, Z. (2002). *Modernidad líquida*. Buenos Aires: FCE.
- Bauman, Z. (2003). Individualmente, pero juntos. In U. Beck & E. Beck-Gernsheim (Eds.), *La individualización. El individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas* (pp. 19–26). Barcelona: Paidós.
- Beck, U. (1995). *Ecological Enlightenment. Essays on the Politics of the Risk Society*. New York: Prometheus Books.
- Beck, U. (2000a). Retorno a la teoría de la sociedad del riesgo. *Boletín de La Asociación de Geógrafos Españoles*, 30, 9–20.
- Beck, U. (2000b). *Un nuevo mundo feliz: la precariedad del trabajo en la era de la globalización*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. (2001). La reinención de la política: hacia una teoría de la modernización reflexiva. In U. Beck, A. Giddens i S. Lash (Eds.), *Modernización reflexiva. Política, tradición y estética en el orden social moderno* (pp. 13–76). Madrid: Alianza Editorial.
- Beck, U. (2002a). *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- Beck, U. (2002b). The cosmopolitan society and its enemies. *Theory, Culture & Society*, 19(1-2), 17–44.
- Beck, U. (2006). *Cosmopolitan vision*. Cambridge: Polity Press.

- Beck, U. (2008). Generaciones globales en la sociedad del riesgo mundial. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, (82-83), 19–34.
- Beck, U. (2010). Remapping social inequalities in an age of climate change: For a cosmopolitan renewal of sociology. *Global Networks*, 10(2), 165–181.
- Beck, U. i Beck-Gernsheim, E. (2001). Beck, Ulrich, and Beck-Gernsheim, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Beck, U. i Beck-Gernsheim, E. (2003). *La individualización. El individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. i Beck-Gernsheim, E. (2009). *Generación global*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. i Grande, E. (2006). *La Europa cosmopolita*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. i Sznaider, N. (2006). Unpacking cosmopolitanism for the social sciences: a research agenda. *British Journal of Sociology*, 57(1), 1–23.
- Becker, G. (1967). *Human capital: a theoretical and empirical analysis with special reference to education*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Becker, H. S. (2009). How to find out how to do qualitative research. *International Journal of Communication*, (3), 545–553.
- Benski, T. i Langman, L. (2013). The effects of affects: The place of emotions in the mobilizations of 2011. *Current Sociology*, 61(4), 525–540.
- Benson, M. i O'Reilly, K. (2009). Migration and the search for a better way of life: A critical exploration of lifestyle migration. *Sociological Review*, 57(4), 608–625.
- Bernardi, F. (2009). Globalization, individualization and the death of social classes. An empirical assessment for 18 European countries (No. 15). Babmberg.
- Bilbao, A. (1999a). *El empleo precario. Seguridad de la economía e inseguridad del trabajo*. Madrid: La Catarata.
- Bilbao, A. (1999b). La globalización y las relaciones laborales. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, (15), 123–137.
- Bollaín, I. (2014). *En tierra extraña*. Spain: Turanga Films.
- Boltanski, L. i Chiapello, E. (2002). *El nuevo espíritu del capitalismo*. Madrid: Akal.
- Bourdieu, P. (1991). *La distinción: criterio y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus.
- Bourdieu, P. (2008). *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*. Madrid: Akal.
- Boyle, P., Halfacree, K. H. i Robinson, V. (2014). *Exploring contemporary migration*. London: Routledge.
- Brandi, M. C. (2006). La Historia del Brain Drain. *CTS*, 3(7), 65–85.
- Brown, P. (1995). Cultural capital and social exclusion: some observations on recent trends in education, employment and the labour market. *Work, Employment & Society*, (9), 29–51.
- Brown, P., Lauder, H. i Ashton, D. (2011). *The Global Auction: The broken promises of education, jobs, and incomes*. New York: Oxford University Press.
- Brunel, V. (2008). *Les managers de l'âme. Le développement personnel en entreprise*,

nouvelle pratique de pouvoir? Paris: La Découverte.

- Brunet, I. i Morell, A. (1998). Mercado de trabajo y estrategias de valorización. *Reis*, (82), 37–71.
- Burgi, N. (2007). De la précarité de l'emploi à la négation du vivant. *Interrogations*, (4), 42–58.
- Butler, J. (2006). *Vida precaria: el poder del duelo y la violencia*. Buenos Aires: Paidós.
- Butler, J. (2009). *Frames of War. When Life is Grievable*. London: Verso.
- Butler, J. (2015). Foreword. In I. Lorey (Ed.), *State of insecurity. The government of the precarious* (pp. vi–xi). London: Verso.
- Cabrera, M. (2006). Presentación. In Ministerio de Educación (Ed.), *Premios a la Movilidad Leonardo da Vinci 2006* (pp. 1–1). Madrid: MEC.
- Calhoun, C. J. (2002). The class consciousness of frequent travelers: towards a critique of actually existing cosmopolitanism. In S. Vertovec & R. Cohen (Eds.), *Conceiving cosmopolitanism. Theory, context and practice* (pp. 86–109). New York: Oxford University Press.
- Cano, E. (2007). La extensión de la precariedad laboral como norma social. *Sociedad Y Utopía. Revista de Ciencias Sociales.*, (29), 117–137.
- Carbajo, D. (2014). *Vivir en la precariedad. Trayectorias y estrategias residenciales de la juventud en la Comunidad Autónoma del País Vasco*. Universidad del País Vasco.
- Carbajo, D. i Santamaría, E. (2015). Trabajo, jóvenes e identidad en un contexto de crisis de los referentes modernos: una aproximación a la figura del emprendedor. *Papeles de CEIC*, 2015(3), 1–14.
- Cardenal, M. E. (2006). La Universidad como dispositivo de colocación social. Movilidad y reproducción en la era de la precariedad laboral. *Revista de Educación*, (341), 281–299.
- Carr, S. C., Inkson, K. i Thorn, K. (2005). From global careers to talent flow: Reinterpreting “brain drain.” *Journal of World Business*, 40(4), 386–398. <http://doi.org/10.1016/j.jwb.2005.08.006>
- Carrasquer, P. i Torns, T. (2007). Cultura de la precariedad: conceptualización, pautas y dimensiones. Una aproximación desde el género. *Sociedad Y Utopía. Revista de Ciencias Sociales.*, (29), 139–156.
- Carrot Workers i Precarious Worker Brigade. (2012). Free labour syndrome. Volunteer work or unpaid overtime in the creative and cultural sector. In E. Armano & A. Murgia (Eds.), *Mappe della precarietà, vol. II: Knowledge workers, creatività, saperi e dispositivi di soggettivazione* (pp. 51–66). Bologna: Odoja.
- Casal, J. i García, M. (1993). Les changements dans la transition des jeunes à la vie adulte à l'Espagne des années 90. In C. Galland (Ed.), *L'allongement de la jeunesse* (pp. 153–164). Paris: Actes Sud.
- Casaqui, V. (2014). Concepções e significados do empreendedorismo social no Brasil e em Portugal: crise , performance e bem comum. *Observatorio Journal*, 8(2), 67–82.
- Castel, R. (1997). *La metamorfosis de la cuestión social: una crónica del salariado*. Barcelona: Paidós.
- Castel, R. (2010). *El ascenso de las incertidumbres. Trabajo, protecciones, estatuto del*

- individuo. Buenos Aires: FCE.
- Castel, R. (2014). Los riesgos de exclusión social en un contexto de incertidumbre. *Revista Internacional de Sociología*, 72(Extra_1), 15–24.
- Castells, M. (2003). *L'era de la informació* (vol. 1). La societat xarxa. Barcelona: UOC.
- Cavalli, A. i Galland, O. (eds.) (1993). *L'allongement de la jeunesse*. Poitiers: Actes Sud.
- Chaloff, J. i Lemaître, G. (2009). Managing highly skilled labour migration: a comparative analysis of migration policies and challenges in OECD countries (No. 79). Paris.
- Chand, S. (2008). Skilled Migration and Brain Drain. *Bank of Valletta Review*, 14(38), 1–7.
- Chomsky, N. (1989). *El conocimiento del lenguaje*. Madrid: Alianza Editorial.
- Cingolani, P. (2012). L'attente du travail: sociologie du dispositif précaire. In P. Cingolani (Ed.), *Un travail sans limites? Subordination, tensions, résistances* (pp. 123–141). Toulouse: Éditions Érès.
- Claramonte, J. (2011). *Desacoplados. Estética y política del western*. Madrid: Papel de Fumar.
- Clark, T. N. i Lipset, S. M. (1991). Are social classes dying? *International Sociology*, 6(4), 397–410.
- Cohen, D. (2007). *Tres lecciones sobre la sociedad postindustrial*. Buenos Aires: Katz Editores.
- Comisión de las Comunidades Europeas. (1993). *Crecimiento, competitividad y empleo: Retos y pistas para entrar en el siglo XXI*. Luxembourg.
- Conde, F. (2009). *Análisis sociológico del sistema de discursos*. Madrid: CIS.
- Connell, R. (2009). *Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Corcuera, N. (coord. . (2012). *Precariedad vital y juventud vasca. Condiciones sociales y estrategias para llevar a cabo una vida normal*. Gasteiz.
- Cox, R. (2007). The au pair body. Sex object, sister or student. *European Journal of Women's Studies*, 14(3), 281–296.
- Cronin, A. (2000). Consumerism and Compulsory Individuality: Women, will and potential. In S. Ahmed, J. Kilby, C. Lury i M. McNeil (Eds.), *Thinking through feminism. Transformations : thinking through feminism* (pp. 273–287). London: Routledge.
- Darriba, P. (2010). Cuando la enfermera es la emigrante: experiencias de profesionales de la Enfermería españoles en el Reino Unido. Universidade da Coruña.
- Davenport, S. (2004). Panic and panacea: Brain drain and science and technology human capital policy. *Research Policy*, 33(4), 617–630.
- Davis, A. (2012). *The meaning of freedom and other difficult dialogues*. San Francisco: City Lights Books.
- De Giorgi, A. (2005). *Tolerancia cero. Estrategias y prácticas de la sociedad de control*. Barcelona: Virus.
- Debrand, T. i Taffin, C. (2005). Les facteurs structurels et conjuncturels de la mobilité résidentiels depuis 20 ans. *Économie et Statistique*, (381-382), 125–146.
- Delanty, G. (2008). La imaginación cosmopolita. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, 82-83, 35–49.

- Delanty, G. (2009). *The cosmopolitan imagination. The renewal of critical social theory.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Deleuze, G. i Guattari, F. (1988). *Mil mesetas: capitalismo y esquizofrenia.* Valencia: Pre-Textos.
- Delhey, J., Deutschmann, E. i Cirlanaru, K. (2015). Between “class project” and individualization: The stratification of Europeans’ transnational activities. *International Sociology*, 30(3), 269–293.
- Díez, F. (2001). *Utilidad, deseo y virtud. La formación de la idea moderna del trabajo.* Barcelona: Península.
- Domingo, A. i Miret, P. (2012). Emancipació juvenil a l’Europa mediterrània. *Papers de Demografia*, (413), 1–20.
- Domingo, A., Sabater, A. i Ortega, E. (2014). ¿Migración neohispánica? El impacto de la crisis económica en la emigración española. *Empiria*, (29), 39–66.
- Dorling, D. (2014). Thinking about Class. *Sociology*, 48(3), 452–462.
- Douglas, M. (1992). *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory.* London: Routledge.
- Du Bois-Reymond, M. i López, A. (2004). Transiciones tipo yo-yo y trayectorias fallidas: hacia las políticas integradas de transición para los jóvenes europeos. *Revista de Estudios de Juventud*, (65), 11–29.
- Ehrenreich, B. (2003). *Por cuatro duros. Cómo (no) apañárselas en Estados Unidos.* Barcelona: RBA.
- Ehrenreich, B. (2011). *Sonríe o muere: la trampa del pensamiento positivo.* Madrid: Turner.
- Ehrenreich, B. i Hochschild, A. R. (2002). *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy.* New York: Holt Paperbacks.
- Eldredge, N. i Gould, S. J. (1972). Punctuated equilibria: an alternative to phyletic gradualism. In T. Schopf (Ed.), *Models in paleobiology* (pp. 82–115). San Francisco: Freeman, Cooper & Co.
- Elliot, A. i Urry, J. (2010). *Mobile lives: self, excess and nature.* London: Routledge.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Princeton: Princeton University Press.
- Estanque, E., Costa, H. A. i Soeiro, J. (2013). The New Global Cycle of Protest and the Portuguese Case. *JSSE - Journal of Social Science Education*, 12(1), 31–40.
- Ettlinger, N. (2007). Precarity Unbound. *Alternatives: Global, Local, Political*, 32(3), 319–340.
- European Commission. (2009). *Nouvelles compétences pour de nouveaux emplois. Anticiper les compétences requises et adapter l’offre de compétences aux besoins du marché du travail.* Luxembourg.
- European Group for Integrated Social Research. (2001). Misleading Trajectories: Transition Dilemmas of Young Adults in Europe. *Journal of Youth Studies*, 4(1), 101–118.
- Farber, H. S. i Levy, H. (2000). Recent trends in employer-sponsored health insurance coverage: Are bad jobs getting worse? *Journal of Health Economics*, 19(1), 93–119.

- Farrugia, D. (2013). Young people and structural inequality: beyond the middle ground. *Journal of Youth Studies*, 16(5), 679–693.
- Fernández, C. J. (2007a). *El discurso del Management: tiempo y Narración*. Madrid: CIS.
- Fernández, C. J. (2007b). Estudios críticos de la gestión: una visión general. In C. J. (ed. . Fernández (Ed.), *Vigilar y organizar. Una introducción a los Critical Management Studies* (pp. 339–390). Madrid: Siglo XXI.
- Fernández, C. J. (ed.) (2007). *Vigilar y organizar. Una introducción a los Critical Management Studies*. Madrid: Siglo XXI.
- Fernández Durán, R. (2001). Capitalismo global, resistencias sociales y estrategias del poder. In *Globalización capitalista. Luchas y resistencias* (pp. 661–233). Barcelona: Virus.
- Fernández Durán, R. (2010). *El Estado y la conflictividad político-social en el siglo XX. Claves para entender la crisis del siglo XXI*. Barcelona: Virus.
- Festinger, L. (1975). *Teoría de la disonancia cognoscitiva*. Madrid: Instituto de Estudios Políticos.
- Finkel, L. (1994). *La organización del trabajo*. Madrid: Pirámide.
- Fleury, C. (2009). L'allongement de la jeunesse est-il attribuable à la précarisation de l'emploi?. *Canadian Journal of Sociology/Cahiers Canadiens de Sociologie*, 34(2), 283–312.
- Florida, R. L. (2007). *The flight of the creative class: the new global competition for talent*. New York: HarperCollins.
- Foster, K. R. (2013). Disaffection rising? Generations and the personal consequences of paid work in contemporary Canada. *Current Sociology*, 61(7), 931–948. <http://doi.org/10.1177/0011392113501820>
- Fouarge, D. i Ester, P. (2007). *Factors determining international and regional migration in Europe*. Luxembourg.
- Foucault, M. (1979). *Microfísica del poder*. Madrid: La Piqueta.
- Foucault, M. (1988). *Politics, philosophy, culture: interviews and other writings, 1977-1984*. New York: Routledge.
- Foucault, M. (1998). *Vigilar y castigar. El nacimiento de la prisión*. Madrid: Siglo XXI.
- Foucault, M. (2007). *Nacimiento de la biopolítica: Curso del Collège de France (1978-1979)*. Buenos Aires: FCE.
- Foucault, M. (2008). *Seguridad, territorio, población: Curso del Collège de France, 1977-1978*. Madrid: Akal.
- France, A. i Haddon, E. (2014). Exploring the Epistemological Fallacy: Subjectivity and Class in the Lives of Young People. *Young*, 22(4), 305–321.
- Frances, J. (2012). Portrait du doctorant en entrepreneur. *Les Doctoriales: un outil "au service de la professionnalisation des doctorants."* *Mouvements*, 3(71), 54–65.
- Frank, R. H. i Cook, P. J. (1996). *The winner-take-all society*. New York: Penguin Books.
- Frankl, V. E. (2001). *El hombre en busca de sentido*. Barcelona: Herder.
- Fundación Encuentro. (2013). *Informe España 2013. Una interpretación de su realidad*

social. Madrid.

- Furlong, A. i Cartmel, F. (1997). *Young People and Social Change*. Buckingham: Open University Press.
- Furlong, A. i Cartmel, F. (2003). Explaining transitions through individualised rationality. In L. Rouleau-Berger (Ed.), *Youth and work in the post-industrial city of North America and Europe* (p. 435). Leiden: Brill.
- Furlong, A. i Cartmel, F. (2006a). The Risk Society. In A. Furlong & F. Cartmel (Eds.), *Young People and Social Change. New Perspectives* (pp. 1–12). Buckingham: Open University Press.
- Furlong, A. i Cartmel, F. (2006b). *Young People and Social Change. New Perspectives*. Buckingham: Open University Press.
- Furlong, A., Cartmel, F. i Biggart, A. (2006). Choice Biographies and Transitional Linearity: Re-Conceptualising Modern Youth Transitions. *Papers: Revista de Sociologia*, (79), 225–239.
- Furlong, A. i Kelly, P. (2005). The brazilianisation of youth transitions in Australia and the UK? *Australian Journal of Social Issues*, 40(2), 207–225.
- Galetto, M., Lasala, C., Magaraggia, S., Martucci, C., Onori, E. i Pozzi, F. (2007). A snapshot of precariousness: voices, perspectives, dialogues. *Feminist Review*, (87), 104–112.
- García, M. (2006). *La generación precaria*. Madrid: Espejo de Tinta.
- Genova, C. (2014). *Giovani culture nella precarietà. Principi di orientamento e di azione*. In E. Armano & A. Murgia (Eds.), *Generazione precaria. Nuovi lavori e processi di soggettivazione* (pp. 25–42). Bologna: I Libri de Emil.
- Gentile, A. (2006). Una precaria transición a la vida adulta: inestabilidad laboral y límites del régimen familista del Estado del Bienestar (No. 06-02). Madrid.
- Geserick, C. (2012). “I Always Wanted to Go Abroad. And I Like Children”: Motivations of Young People to Become Au Pairs in the USA. *Young*, 20(1), 49–67.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1994). *Beyond left and right. The future of radical politics*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Giddens, A. (1995). *La constitución de la sociedad. Bases para la teoría de la estructuración*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Giddens, A. (2008). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza Editorial.
- Gil, S. L. (2014). Ontología de la precariedad en Judith Butler. *Repensar la vida en común. ÉNDOXA: Series Filosóficas*, (34), 287–302.
- Gill, R. (2010). Breaking the silence: the hidden injuries of the neoliberal university. In R. Gill & R. Ryan-Flood (Eds.), *Secrecy and silence in the research process: feminist reflections* (pp. 228–244). London: Routledge.
- Goldthorpe, J. H. (2012). De vuelta a la clase y el estatus: por qué debe reivindicarse una perspectiva sociológica de la desigualdad social. *Reis*, (137), 43–58.
- González, A. (2013). *La nueva emigración. Lo que sabemos y lo que no*. Laboratorio de

- Alternativas, 2013(18), 1–19.
- Gorz, A. (1995). *Metamorfosis del trabajo*. Madrid: Sistema.
- Gorz, A. (2001). La personne devient une entreprise. Note sur le travail de production de soi. *Revue Du MAUSS*, 2001(2), 61–66.
- Gorz, A. (2003). *L'Immatériel. Connaissance, valeur et capital*. Paris: Éditions Galilée.
- Green, F. i Zhu, Y. (2010). Overqualification, job dissatisfaction, and increasing dispersion in the returns to graduate education. *Oxford Economic Papers*, 62(4), 740–763.
- Han, B.-C. (2012). *La sociedad del cansancio*. Barcelona: Herder.
- Han, B.-C. (2013). *La sociedad de la transparencia*. Barcelona: Herder.
- Hardt, M. i Negri, A. (2002). *Imperio*. Barcelona: Paidós.
- Harvey, D. (2009). *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*. New York: Columbia University Press.
- Hayden, M. C., Rancic, B. A. i Thompson, J. J. (2000). Being international: Student and teacher perceptions from international schools. *Oxford Review of Education*, (26), 107–123.
- Held, D. i McGrew, A. G. (2003). *Globalización/antiglobalización: sobre la reconstrucción del orden mundial*. Barcelona: Paidós.
- Hess, S. i Puckhaber, A. (2004). “Big sisters” are better domestic servants?! comments on the booming au pair business. *Feminist Review*, (77), 65–78.
- Hirtt, N. (2003). Los nuevos amos de la escuela. *El negocio de la enseñanza*. Madrid: Minor Network.
- Hirtt, N. (2013). Educar y formar bajo la dictadura del mercado de trabajo. *Con-Ciencia Social: Anuario de Didáctica de La Geografía, La Historia Y Las Ciencias Sociales*, (17), 39–54.
- Hodgson, F. (2011). Structures of encounterability: space, place paths and identities. In J. Urry & M. Grieco (Eds.), *Mobilities: news perspectives on transport and society* (pp. 41–64). Farnham: Ashgate.
- Ibáñez, Z. i Rodríguez, E. (2001). La flexibilidad laboral: aparato ideológico y dispositivo disciplinario. *Entrevista a Richard Sennett*. *Archipiélago*, (48), 29–36.
- Ibarra, E. (2003). Capitalismo académico y globalización: la universidad reinventada. *Educação & Sociedade*, 24(84), 145–152.
- Igarashi, H. i Saito, H. (2014). Cosmopolitanism as cultural capital: Exploring the intersection of globalization, education and stratification. *Cultural Sociology*, 8(3), 222–239.
- Illouz, E. (2008). *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. Los Angeles: University of California Press.
- ILO-International Labour Office. (2012). *International Standard Classification of Occupations*. Geneva: ILO.
- ILO-International Labour Office. (2013). *Global employment trends for youth 2013. A generation at risk*. ILO-International Labour Office. Geneva.
- Izquierdo, M., Francisco, J. i Lacuesta, A. (2014). *Los flujos migratorios en España*

- durante la crisis. *Boletín Económico Del Banco de España*, (09/2014), 53–62.
- Jele, C. (2006). *So you wanna be an au pair in the USA. What your agency will never tell*. London: Writers Print Shop.
- Juris, J. S., Ronayne, M., Shokooh-Valle, F. i Wengronowitz, R. (2012). Negotiating Power and Difference within the 99%. *Social Movement Studies*, 11(3-4), 434–440.
- Juventud Sin Futuro. (2011). *Juventud sin futuro*. Barcelona: Icaria.
- Kalleberg, A. L., Reskin, B. F. i Hudson, K. (2000). Bad Jobs in America: Standard and Nonstandard Employment Relations and Job Quality in the United States. *American Sociological Review*, 65(2), 256–278.
- Kauffman, V. (2002). *Re-thinking Mobility*. Contemporary Sociology. Farnham: Ashgate.
- Kauffman, V., Bergman, M. M. i Joye, D. (2004). Motility: Mobility as capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(4), 745–756.
- Kelly, P. (2013). *The Self as Enterprise: Foucault and the Spirit of 21st Century Capitalism*. Surrey: Govey.
- Kennedy, P. (2009). The middle class cosmopolitan journey: the life trajectories and transnational affiliations of skilled EU migrants in Manchester. In M. Rovisco & M. Nowicka (Eds.), *Cosmopolitanism in practice* (pp. 19–36). Farnham: Ashgate.
- King, D. i Rueda, D. (2008). Cheap Labor: The New Politics of “Bread and Roses” in Industrial Democracies. *Perspectives on Politics*, 6(2), 279–297.
- Korzeniewicz, R. P. i Albrecht, S. (2013). Thinking globally about inequality and stratification: Wages across the world, 1982-2009. *International Journal of Comparative Sociology*, 53(5-6), 419–443.
- Kruger, L. (2010). Critique by stealth: aspiration, consumption and class in post-apartheid television drama. *Critical Arts*, 24(1), 75–98.
- La Caixa Research. (2013). *Radiografía del descenso de la población activa*. Informe Mensual La Caixa, (371), 28.
- Landa, M. I. i Marengo, L. G. (2011). El cuerpo del trabajo en el capitalismo flexible: lógicas empresariales de gestión de energías y emociones. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 29(1), 177–199.
- LaRossa, R. (2012). Writing and reviewing manuscripts in the multidimensional world of qualitative research. *Journal of Marriage and Family*, 74(4), 643–659.
- Lash, S. (2000). Risk Culture. In B. Adam, U. Beck i J. Loon (Eds.), *The Risk Society and Beyond* (pp. 47–62). London: Sage.
- Lash, S. (2003). Individualización a la manera no lineal. In U. Beck & E. Beck-Gernsheim (Eds.), *La individualización, el individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas* (pp. 9–18). Barcelona: Paidós.
- Lash, S. i Urry, J. (1988). *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Lash, S. i Urry, J. (1994). *Economies of Signs and Space*. London: Sage.
- Laughland-Booy, J., Mayall, M. i Skrbis, Z. (2014). Whose choice? Young people, career choices and reflexivity re-examined. *Current Sociology*, 63(4), 586–603.
- Laval, C. (2004). *La escuela no es una empresa*. Barcelona: Paidós.

- Leccardi, C. (2005). Facing uncertainty. *Young*, 13(2), 123–146.
- Li, Z. i Lowe, J. (2016). Mobile student to mobile worker: the role of universities in the “war for talent.” *British Journal of Sociology of Education*, 37(1), 11–29.
- Lichtenstein, N. (2005). *Wal-Mart: The Face of Twenty-First Century Capitalism*. London: The New Press.
- Lima, M. P. i Martín, A. (2014). Descontentamento na Europa em tempos de austeridade: Da ação coletiva à participação individual no protesto social. *Revista Crítica de Ciências Sociais*, (103), 137–172.
- Lockyer, S. (2010). Dynamics of social class contempt in contemporary British television comedy. *Social Semiotics*, 20(2), 121–138.
- Lorey, I. (2004). Becoming Common: Precarization as Political Constituting. *E-Flux*, (17), 1–12.
- Lorey, I. (2006). Gubernamentalidad y precarización de sí. Sobre la normalización de los productores y las productoras culturales. *European Institute for Progressive Cultural Policies*. Vienna.
- Lorey, I. (2015). *State of Insecurity: Government of the Precarious*. London: Verso.
- Lysandrou, P. (2011). Global inequality as one of the root causes of the financial crisis: a suggested explanation. *Economy and Society*, 40(3), 323–344.
- Macdonald, C. L. (2011). *Shadow Mothers: Nannies, Au Pairs, and the Micropolitics of Mothering*. Berkeley: University of California Press.
- Maffesoli, M. (2004). *El nomadismo. Vagabundeos iniciáticos*. México DF: FCE.
- Magdoff, F. i Magdoff, L. (2004). Disposable Workers: Today’s Reserve Army of Labor. *Monthly Review*, 55(11), 18–35.
- Majamaa, K. (2011). Dismissed intergenerational support? New social risks and the economic welfare of young adults. *Journal of Youth Studies*, 14(6), 729–743.
- Marshall, T. H. (1997). Ciudadanía y clase social. *Reis*, 79, 297–344.
- Martín Criado, E. (1998). *Producir la juventud: crítica de la sociología de la juventud*. Madrid: Istmo.
- Martuccelli, D. (2006). *Forgé par l’épreuve*. Paris: Armand Colin.
- Massey, D. S., Arango, J., Graeme, H., Kouaouci, A., Pellegrino, A. i Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431–466.
- Matkovi, T. i Kogan, I. (2014). Relative worth of a bachelor degree: Patterns of labour market integration among drop-outs and graduates in sequential and integrated tertiary education systems. *Acta Sociologica*, 57(2), 101–118.
- Matos, J. N., Domingos, N. i Kumar, R. (org.) (2011). *Precarios em portugal. Entre a fábrica e o “call center.”* Lisboa: Edições 70.
- Maxim, P. S. (1999). *Quantitative research methods in the social sciences*. New York: Oxford University Press.
- Maxwell, C. i Aggleton, P. (2015). *Creating Cosmopolitan Subjects: The Role of Families and Private Schools in England*. *Sociology*, 1–16 (first published on line).

- Mcdowell, L. (2012). Youth identities in an era of austerity. *Journal of Youth Studies*, 15(5), 573–590.
- McGee, M. (2005). *Self-Help, Inc.: Makeover Culture in American Life*. New York: Oxford University Press.
- McHenry, L. B. (2010). La mercantilización del saber: influencias mercantiles en la búsqueda del conocimiento. *Pasajes: Revista de Pensamiento Contemporáneo*, (33), 31–41.
- Méda, D. (1998). *El trabajo, un valor en vías de desaparición*. Barcelona: Gedisa.
- Meyer, J.-B. (2012). Skills circulation and the advent of a new world order. *Diversities*, 14(1), 63–75.
- Michaels, E., Handfield-Jones, H. i Axelrod, B. (2001). *The War for Talent*. Boston: Harvard Business School Press.
- Miles, M. B. i Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis. An Expanded Sourcebook*. Thousand Oaks: Sage.
- Ministerio de Empleo y Seguridad Social. (2014). *Informe: Jóvenes y Mercado de Trabajo. Junio 2014*. Madrid.
- Miret, P., Salvadó, A., Serracant, P. i Martí, R. (2008). *Enquesta a la joventut de Catalunya 2007 (Una anàlisi de les transicions educatives, laborals, domiciliars i familiars)*. Barcelona.
- Moldes, R. i Gómez, F. (2015). *¿Por qué te vas? Jóvenes españoles en Alemania*. Madrid: La Catarata.
- Montes, P. (1996). *El desorden neoliberal*. Madrid: Trotta.
- Montlibert, C. (2004). *Savoir à vendre. L'enseignement supérieur et la recherche en danger*. Paris: Raisons d'Agir.
- Moreno, A. (2012). The Transition to Adulthood in Spain in a Comparative Perspective: The Incidence of Structural Factors. *Young*, 20(1), 19–48.
- Morini, C. (2014). *Por amor o a la fuerza. Feminización del trabajo y biopolítica del cuerpo*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Moscoso, M. (2013). En torno a la norma: algunas reflexiones sobre biopolítica y soberanía en diálogo con Michel Foucault y Roberto Esposito. *Dilemata*, (12), 1–13.
- Mullings, B. (2011). Diaspora strategies, skilled migrants and human capital enhancement in Jamaica. *Global Networks*, 11(1), 24–42.
- Muñoz, D. (2014). Criades globals: noves formes de precarització de les joves universitàries en situació d'au pair. *Quaderns de Ciències Socials*, (28), 3–29.
- Muñoz, D. i Santos, A. (2014). Hoy es el futuro. De la activación a las respuestas colectivas frente a la precariedad juvenil. *Revista de Sociología de La Educación*, 7(3), 658–673.
- Muñoz, D. i Santos, A. (2015). Las nuevas precariedades a través de las au pairs universitarias. Del cosmopolitismo a los trabajos de cuidados a bajo coste. *Prisma Social. Revista de Ciencias Sociales*, (15), 526–561.
- Murgia, A. (2010). *Dalla precarietà lavorativa alla precarietà sociale*. Bologna: Odoja.
- Murgia, A. (2012). *Posizionamenti precari. Rappresentazioni del lavoro e costruzioni*

- identitarie nelle storie di vita. In A. Murgia i E. Armano (Eds.), *Mappe della precarietà. Spazi, rappresentazioni, esperienze e critica delle politiche del lavoro che cambia* (Vol. 1) (pp. 127–146). Bologna: I Libri de Emil.
- Mythen, G. (2005). Employment, individualization and insecurity: Rethinking the risk society perspective. *Sociological Review*, 53(1), 129–149.
- Napolitano, L., Pacholok, S. i Furstenberg, F. F. (2013). Educational Aspirations, Expectations, and Realities for Middle-Income Families. *Journal of Family Issues*, 35(9), 1200–1226.
- Navarrete, L. (2014). *La emigración de los jóvenes españoles en el contexto de la crisis. Análisis y datos de un fenómeno difícil de cuantificar*. Madrid: INJUVE.
- Neff, G. (2012). *Venture Labor. Work and the Burden of Risk in Innovative Industries*. Cambridge: MIT.
- Negri, A. (2001). *Marx más allá de Marx. Cuaderno de trabajo sobre los Grundrisse*. Madrid: Akal.
- Neilson, B. i Rossiter, N. (2005). From Precarity to Precariousness and Back Again: Labour, Life and Unstable Networks. *Fibreculture*, (5), n.p. Retrieved from <http://five.fibreculturejournal.org/fcj-022-from-precarity-to-precariousness-and-back-again-labour-life-and-unstable-networks/>
- Neilson, B. i Rossiter, N. (2008). Precarity as a Political Concept, or, Fordism as Exception. *Theory, Culture and Society*, 25(7-8), 51–72.
- Netuveli, G. i Bartley, M. (2012). Perception is Reality: Effect of Subjective Versus Objective Socio-economic Position on Quality of Life. *Sociology*, 0(0), 1–8.
- Newfield, C. (2008). *Unmaking the Public University: The Forty Year Assault on the Middle Class*. London: Harvard University Press.
- OECD. (2004). *Global Knowledge Flows and Economic Development*. Paris.
- Øien, C. (2009). On equal terms? An evaluation of the Norwegian au pair scheme (No. 29). Oslo.
- Oliva, J., Iso, A. i Feliu, R. (2012). Trabajo fluido y ciudad desigual: los patios traseros de las economías creativas y del conocimiento. *Sociología Del Trabajo*, (75), 53–72.
- Pais, J. M. (2007). *Chollos, chapuzas, changas. Jóvenes, trabajo precario y futuro*. Barcelona: Anthropos.
- Papalini, V. A. (2013). Recetas para sobrevivir a las exigencias del neocapitalismo. *Nueva Sociedad*, (245), 163–177.
- Passet, R. (2013). *Las grandes representaciones del mundo y la economía a lo largo de la historia*. Madrid: Clave Intelectual.
- Pavolini, E. i Ranci, C. (2008). Restructuring the welfare state: reforms in long-term care in Western European countries. *Journal of European Social Policy*, 18(3), 246–259.
- Peck, J. (2005a). Struggling with the Rise of the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4), 740–770.
- Peck, J. (2005b). Struggling with the Rise of the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4), 740–770.
- Pérès, J. (2015). *Les revues de sciences humaines et sociales. L'évaluation de la*

- recherche et des chercheurs. *Savoir/Agir*, (32), 101–106.
- Perrons, D. (2000). Living with risk: labour market transformation, employment policies and social reproduction in the UK. *Economic and Industrial Democracy*, (21), 283–310.
- Pichler, F. i Wallace, C. (2009). Social capital and social class in Europe: The role of social networks in social stratification. *European Sociological Review*, 25(3), 319–332.
- Pintelon, O., Cantillon, B., Van den Bosch, K. i Whelan, C. T. (2013). The social stratification of social risks: The relevance of class for social investment strategies. *Journal of European Social Policy*, 23(1), 52–67.
- Piore, M. J. i Sabel, C. F. (1990). *La segunda ruptura industrial*. Madrid: Alianza Editorial.
- Pochmann, M. (2011). La fuga de cerebros y la nueva división internacional del trabajo. *Nueva Sociedad*, (233), 98–113.
- Precarias a la Deriva. (2003). *A la deriva por los circuitos de la precariedad femenina*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Purtell, K. M. i McLoyd, V. C. (2011). A Longitudinal Investigation of Employment Among Low-Income Youth: Patterns, Predictors, and Correlates. *Youth & Society*, 45(2), 243–264.
- Querol, V. (2011). *Las generaciones que llegaron tarde. Análisis de las prácticas de los mayores en el ciberespacio*. Barcelona: UOC.
- Quesada, R. (1999). El trabajo au pair: entre la laboralidad y la tutela extralaboral. In J. Cruz (Ed.), *Trabajo subordinado y trabajo autónomo en la delimitación de fronteras de derecho del trabajo: estudios en homenaje al profesor José Cabrera Bazán* (pp. 315–334). Madrid: Tecnos.
- Quivy, R. i Campenhoutd, L. Van. (1992). *Manuela de Investigación en Ciencias Sociales*. México DF: Noriega Editores.
- Raffini, L. (2014). Quando la Generazione Erasmus incontra la Generazione Precaria. La mobilità transnazionale dei giovani italiani e spagnoli. *OBETS. Revista de Ciencias Sociales*, 9(1), 139–165.
- Ramos, R. (1998). El desvanecimiento de Cronos: aspectos de la temporalidad en las sociedades actuales. In *El malestar urbano en la gran ciudad* (pp. 33–44). Madrid: Talasa.
- Rendueles, C. (2001). Si las máquinas firmasen contratos: empresas de trabajo temporal y mercado laboral. *Archipiélago*, (48), 47–51.
- Rendueles, C. (2013). *Sociofobia*. Madrid: Capitán Swing.
- Requena, M. (2014). La transcripció, una escolta que es fa text i un text que escolta. *Arxius de Ciències Socials*, (31), 107–124.
- Rhoades, G. i Slaughter, S. (2010). Capitalismo académico en la nueva economía. Retos y decisiones. *Pasajes: Revista de Pensamiento Contemporáneo*, (33), 43–59.
- Ridgeway, C. L. (2013). Why Status Matters for Inequality. *American Sociological Review*, 79(1), 1–16.
- Risman, B. J. i Davis, G. (2013). From sex roles to gender structure. *Current Sociology*, 61(5/6), 733–755.

- Rivas, A. M. (2004). Del trabajo como valor de inscripción social al trabajo como factor de desestructuración social: el caso de los trabajadores y trabajadoras desplazados por la deslocalización industrial dentro del estado español. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 22(2), 63–82.
- Rodgers, G. i Rodgers, J. (Comps.) (1992). *El empleo precario en la regulación del mercado laboral*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Roggero, G. (2005). *Intelligenze fuggitive: movimento contro l'università azienda*. Roma: Manifestolibri.
- Rosanvallon, P. (1995). *La nouvelle question sociale: repenser l'Etat-providence*. Paris: Éditions du Seuil.
- Rose, N. (1990). *Governing the soul: the shaping of the private self*. London: Routledge.
- Rosen, E. I. (2005). How to Squeeze More out of a Penny. In N. Lichtenstein (Ed.), *Wal-Mart: The Face of Twenty-First Century Capitalism* (pp. 243–260). London: The New Press.
- Rothkopf, D. (2009). *Superclass: The Global Power Elite and the World They Are Making*. London: Abacus.
- Rovisco, Maria i Nowicka, M. (2009). Making sense of cosmopolitanism. In *Cosmopolitanism in practice* (pp. 1–16). Farnham: Ashgate.
- Ryan, L. i Mulholland, J. (2014). French connections: The networking strategies of French highly skilled migrants in London. *Global Networks*, 14(2), 148–166.
- Rynderman, J. i Flynn, C. (2014). «We didn't bring the treasure of Pharaoh»: Skilled migrants' experiences of employment seeking and settling in Australia. *International Social Work*, 0(0), 1–16.
- San Martín, A. i Ballesteros, J. C. (2015). Jóvenes, crisis y contrato social. *Praxis Sociológica*, (19), 241–253.
- Sanchis, E. (2008). *Trabajo y paro en la sociedad postindustrial*. Madrid: CES.
- Sanchis, E. i Rigby, M. (2006). El concepto de cualificación y su construcción social. *Revista Europea de Formación Profesional*, (37), 24–35.
- Santamaría, E. (2009a). Precariedad laboral: apuntes para una aproximación sociológica a sus formas contemporáneas. *Papeles de CEIC*, 1, 34–41.
- Santamaría, E. (2009b). Trayectorias laborales en los márgenes del empleo: experiencias de precariedad en los procesos de construcción identitaria. Universidad del País Vasco.
- Santos, A. (1999). “La juventud va bien”: la cuestión juvenil en la era de la precariedad. In *Juventudes, mercados de trabajo y políticas de empleo* (pp. 133–150). Valencia: Set i Mig.
- Santos, A. (2003). “Jóvenes de larga duración”: biografías laborales de los jóvenes en la era de la flexibilidad informacional. *Revista Española de Sociología*, (3), 87–97.
- Santos, A. (2006). “Generación flexible”: Vivencias de flexibilidad de los jóvenes parados. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 24(2), 63–83.
- Santos, A. (2008). Las relaciones laborales en los márgenes del mercado de trabajo. *Axius de Ciències Socials*, (18), 25–37.

- Santos, A. (2012a). "La bolsa y la vida". Efectos de la lógica financiera en los mercados de trabajo precarios. In L. E. Alonso i C. J. Fernández (Eds.), *La financiarización de las relaciones laborales. Una perspectiva internacional* (pp. 127–15826). Madrid: La Catarata-FUHEM.
- Santos, A. (2012b). Paro, vidas precarias y acción colectiva. *Sociología Del Trabajo*, (75), 93–110.
- Santos, A. (2013). Fuga de cerebros y crisis en España: los jóvenes en el punto de mira de los discursos empresariales. *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, (32), 125–137.
- Santos, A. (2014). La política en manos de los empresarios: el imparable ascenso de la ideología del emprendedor. *Papeles de Relaciones Ecosociales y Cambio Global*, (127), 29–43.
- Santos, A. i Martín, P. (2012). La juventud española en tiempos de crisis. Paro, vidas precarias y acción colectiva. *Sociología Del Trabajo*, (75), 93–110.
- Santos, A., Muñoz, D. i Poveda, M. (2015). «En cuerpo y alma». Intensificación y precariedad en las condiciones de trabajo del profesorado universitario. *Arxius de Ciències Socials*, (32), 13–44.
- Santos, A. i Muñoz Rodríguez, D. (2015). Fuga de cerebros y biografías low cost: nueva etapa en la precarización de la juventud. *Recerca. Revista de Pensament i Anàlisi*, (16), 13–33.
- Sassen, S. (2008). Actores y espacios laborales de la globalización. *Papeles de Relaciones Ecosociales Y Cambio Global*, (101), 33–51.
- Savage, M. (2000). *Class Analysis and Social Transformation*. Buckingham: Open University Press.
- Schill, W. J., McCartin, R. i Meyer, K. (1985). Youth employment: its relationship to academic and family variables. *Journal of Vocational Behavior*, 26(2), 155–163.
- Secretaría General de Universidades. (2010). *Datos y cifras del sistema universitario español. Curso 2010/2011*. Madrid.
- Seminari d'Economia Crítica Taifa. (2006). *Del pleno empleo a la plena precariedad* (No. 3). Informes de Economía. Barcelona.
- Sennett, R. (2000). *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- Sennett, R. (2006). *La nueva cultura del capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- Sennett, R. (2013). *Juntos. Rituales, placeres y políticas de cooperación*. Barcelona: Anagrama.
- Serracant, P. (2015). The Impact of the Economic Crisis on Youth Trajectories: A Case Study from Southern Europe. *Young*, 23(1), 39–58.
- Serrano, A., Fernández, C. J. i Artiaga, A. (2012). Ingenierías de la subjetividad: el caso de la orientación para el empleo. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 41–62.
- Sevilla, C. (2010). *La fábrica del conocimiento. La universidad-empresa en la producción flexible*. Madrid: El Viejo Topo.
- Sheller, M. (2011). Cosmopolitanism and mobilities. In *Ashgate Research Companion to*

- Cosmopolitanism (pp. 349–365). Farnham: Ashgate.
- Sheller, M. (2014). The new mobilities paradigm for a live sociology. *Current Sociology*, 62(6), 789–811.
- Simó, C., Golsch, K. i Steinhage, N. (2002). Increasing uncertainty in the Spanish labour market and entry into parenthood. *Genus*, (58), 77–119.
- Slaughter, S. i Larry, L. (1997). *Academic Capitalism. Politics, Policies and the Entrepreneurial University*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Snee, H. (2013). Framing the Other: Cosmopolitanism and the representation of difference in overseas gap year narratives. *British Journal of Sociology*, 64(1), 142–162.
- Sotiris, P. (2013). Teorizando la universidad-empresa. Preguntas abiertas y algunas posibles respuestas. In J. Fernández, M. Urbán i C. Sevilla (Eds.), *De la nueva miseria* (pp. 43–66). Madrid: Akal.
- Springer, S. (2012). Neoliberalism as discourse: between Foucauldian political economy and Marxian poststructuralism. *Critical Discourse Studies*, 9(2), 133–147.
- Standing, G. (2013). *El Precariado: una nueva clase social*. Barcelona: Pasado y Presente.
- Standing, G. (2014). Por qué el precariado no es un «concepto espurio». *Sociología Del Trabajo*, (84), 7–15.
- Stenum, H. (2011). Abused domestic workers in Europe: The case of au pairs. Brussels.
- Stevens, H. (2007). L'entreprise de soi. *La Revue Nouvelle*, (10), 52–59.
- Strathern, M. (2000). The tyranny of transparency. *British Educational Research Journal*, 26(3), 309–321.
- Sweezy, P. M. (1977). *Teoría del desarrollo capitalista*. Madrid: FCE.
- Tahlin, M. (2007). Class clues. *European Sociological Review*, 23(5), 557–572. <http://doi.org/10.1093/esr/jcm019>
- Taylor, Y. (2013). (Dis)Orientations in Past, Present, and Future Encounters. *Qualitative Inquiry*, 19(10), 828–838.
- Taylor-Gooby, P. F. (2004). New Risks and Social Change. In *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State* (pp. 1–28). London: Oxford Scholarship Online.
- Tejerina, B., Cavia, B., Fortino, S. i Calderón, J. Á. (eds. . (2013). *Crisis y precariedad vital*. Valencia: Tirant lo Blanch.
- The Gallup Organization. (2011). *Youth on the Move. Education, training, mobility, employment and entrepreneurship*. Luxembourg.
- Tittenbrun, J. (2014). Social capital: Neither social, nor capital. *Social Science Information*, 53(4), 453–461.
- Tomlinson, J. (1999). *Globalization and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tse, J. K. H. i Waters, J. L. (2013). Transnational youth transitions: Becoming adults between Vancouver and Hong Kong. *Global Networks*, 13(4), 535–550. <http://doi.org/10.1111/glob.12014>

- Tyler, I. (2008). "Chav Mum, Chav Scum": class disgust in contemporary Britain. *Feminist Media Studies*, 8(1), 17–34.
- Uitermark, J. i Nicholls, W. (2013). Social Movement Studies: Journal of How Local Networks Shape a Global Movement: Comparing Occupy in Amsterdam and Los Angeles. *Social Movement Studies*, 11(3-4), 295–301.
- Urry, J. (2000a). Mobile sociology. *British Journal of Sociology*, 51(1), 185–203.
- Urry, J. (2000b). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for Twenty First Century*. London: Routledge.
- Urry, J. (2005). Les systèmes de la mobilité. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1(118), 23–35.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Vandecasteele, L. (2011). Life course risks or cumulative disadvantage? The structuring effect of social stratification determinants and life course events on poverty transitions in Europe. *European Sociological Review*, 27(2), 246–263.
- Verd, J. M. i López-Andreu, M. (2012). La inestabilidad del empleo en las trayectorias laborales. Un análisis cuantitativo. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, (138), 135–148.
- Vilar, K. (2015). Ir y volver. Y volver a ir. La lengua como clave de éxito en la (r)emigración. *Lengua y Migración*, 7(1), 7–27.
- Wacquant, L. (2010). *Castigar a los pobres: el gobierno neoliberal de la inseguridad social*. Barcelona: Gedisa.
- Walther, A. (2006). Regimes of youth transitions. *Young*, 14(2), 119–139.
- Whelan, C. T. i Maître, B. (2008). Social class variation in risk: A comparative analysis of the dynamics of economic vulnerability. *British Journal of Sociology*, 59(4), 637–659.
- Williams, Z. i Mierson, J. (2014, October 18). Au pairs on a pittance: the young women minding kids for £2 an hour. *The Guardian*. London. Retrieved from <http://www.theguardian.com/money/2014/oct/18/au-pairs-on-a-pittance-young-women-minding-kids>
- Wright, E. O. (2015). *Understanding Class*. London: Verso.
- Zerzan, J. (2001). *Futuro primitivo y otros ensayos*. Valencia: Numa.

L'anomenada "fuga de cervells", la mobilitat de persones joves qualificades, perfila una nova etapa en la precarització vital dels joves. En els anys que van des de l'inici de l'actual crisi, s'ha incrementat de forma considerable la quantitat de persones joves titulades que han marxat a buscar-se la vida a altres països. Encara que les dades no són precisessabem que poden ser diversos centenars de milers els joves que han marxat a altres països. Al marge dels efectes a nivell macrosocial, en el nivell microsocia aquest succés biogràfic implica una marca important en la trajectòria vital. Per a "fer-se majors" ja no n'hi ha prou amb formar-se, cercar ocupació, trobar parella i hipotecar-se, ara cal invertir en un mateix, tenir esperit cosmopolita, internacionalitzar-se i, finalment, saltar al buit sense xarxa de seguretat. Aquesta eixida de les i els joves no es produeix en un espai social neutre, sinó que es materialitza en un context discursiu de missatges contradictoris, però en el qual tenen gran pes els discursos que vinculen la mobilitat internacional amb qüestions presentades com a positives: dinamisme, empeniment, etc. En aquest treball ens aproximem a alguns dels discursos que sustenten i legitimen aquesta fugida, alhora s'analitzen les vivències i els discursos dels joves universitaris que han protagonitzat aquesta eixida del país.

VNIVERSITAT ID VALÈNCIA

Programa de Doctorat en Ciències Socials, del Treball i
dels Recursos Humans